

**ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ
ΠΡΩΙΜΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΩΝ
ΚΑΤΑΣΚΕΥΩΝ**

Μαρία Κυρίμη

Εργασία Α' Κύκλου Μεταπτυχιακών Σπουδών

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Φιλοσοφική Σχολή-Ρέθυμνο

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΤΕΥΧΟΣ Α

2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	σ. 1-2
----------	--------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

Δρήρος

1. Γενικά στοιχεία για το χώρο και τα ευρήματά του.	σ. 3
2. Το κτήριο στο δυτικό λόφο.	σ. 4
3. Ο ναός της Αγοράς.	σ. 5-7
3.1 Η είσοδος	σ. 7-11
3.2 Το θρανίο	σ. 12
3.3 Ο βωμός των κεράτων	σ. 12-14
3.4 Η εσχάρα	σ. 14-15
4. Επιδράσεις και επιρροές στον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού	σ. 16
5. Τα λατρευτικά στοιχεία	
5.1 Η λατρευτική τριάδα	σ. 17-18
5.2 Οι επιγραφές	σ. 18-26

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

Οι ναοί Α και Β στον Πρινιά

1. Εισαγωγή. Γενικά στοιχεία για το χώρο και τα ευρήματά του. σ. 27
2. Ο Ναός Α
 - 2.1 Αρχιτεκτονικά στοιχεία σ. 27-28
 - 2.1.1. Ο πρόναος και η αναπαράσταση της πρόσοψης του ναού. σ. 28-34
 - 2.1.2. Η είσοδος σ. 34-35
 - 2.1.3. Το θρανίο σ. 36
 - 2.1.4. Τα προσκτίσματα του ναού σ. 37
 - 2.1.5. Η εστία σ. 37-38
 - 2.1.6. Οι βάσεις των κιόνων σ. 38
3. Τα γλυπτά του ναού Α σ. 38-41
4. Τα λατρευτικά στοιχεία του ναού Α σ. 41-43
5. Ο τρόπος στέγασης του ναού Α σ. 44-53
6. Η χρονολόγηση του ναού Α σ. 53-54
7. Ο ναός Β σ. 54-56
8. Οι νέες έρευνες στην περιοχή της πατέλας του Πρινιά σ. 56-59
9. Οι ανασκαφές των χρόνων 2002-2003 σ. 59-60
10. Οι νέες έρευνες στην περιοχή του ναού Α σ. 60-62
11. Ο ναός C. σ. 62-63

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ

Οι λατρευτικές κατασκευές στην ακρόπολη της Γόρτυνας

1.Εισαγωγή. Τα ίχνη κατοίκησης στο λόφο του Αγίου Ιωάννη	σ. 64-65
2. Το ιερό στην Ακρόπολη	σ. 65-66
2.1 Γενικά στοιχεία για το ναό	σ. 66-68
2.2. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του ναού	σ. 68-70
2.3 Η μοναδικότητα του ναού της Γόρτυνας	σ. 70-71
2.4. Ο βόθρος	σ. 71-75
3. Ο βωμός και ο αποθέτης	σ. 75-77
3.1. Η χρονολόγηση του βωμού. Τα προγενέστερα στρώματα της κατασκευής του.	σ. 77-79
3.2 Η περίοδος χρήσης του βωμού	σ. 79
4. Η χρονολόγηση του ναού.	σ. 79-81
5. Τα λατρευτικά στοιχεία του ναού,	σ. 82-85
6. Η πόλη της Γόρτυνας στη Γεωμετρική περίοδο	σ. 85-90
7. Η χρονολόγηση του ναού της Γόρτυνας	σ. 90
7.1. Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού	σ. 91-92
7.2. Ο θησαυρός	σ. 93
8. Η μνημειακή οργάνωση της ιερής περιοχής κατά μήκος των υπωρειών της Ακρόπολης.	
8.1. Η χρονολόγηση	σ. 93-95
8.2 Τα αφιερώματα και ο αποθέτης	σ. 95-96
8.3. Η χρονολόγηση του αποθέτη	σ. 96-97
8.4. Η ερμηνεία της ιερής περιοχής στο άνδηρο	σ.97-100
8.5. Η ταύτιση της θεάς που λατρευόταν στο ιερό.	σ. 100-102
8.6. Η λατρεία της Αθηνάς στην Κρήτη.	σ. 102-103

9. Συμπεράσματα. Η δημιουργία της πόλης στη Γόρτυνα. σ. 103-104

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ

Οι ναοί Α και Β του Κομμού

1. Η περιοχή του Κομμού. σ. 105
2. Ο ναός Α. σ. 105
 - 2.1. Α΄ Φάση. σ. 106
 - 2.1.1. Θρανίο ή εξέδρα. σ. 106
 - 2.1.2. Η κάτοψη του ναού. σ. 106-108
3. Β΄ Φάση σ. 108
 - 3.1. Τα ευρήματα σ. 108-109
 - 3.2. Η είσοδος και η στέγη του ναού. σ. 109
 - 3.3. Η εστία και η χρήση του ναού. σ. 109-110
 - 3.4. Οι διαστάσεις του ναού. σ. 110
4. Η περιοχή του ιερού στις Φάσεις 1 και 2. σ. 111-112
5. Η περίοδος του ναού Β.
 - 5.1. Α΄ Φάση. σ. 112
 - 5.1.1. Η πρόσοψη του ναού Β και ο τρόπος στέγασής του. σ. 112-113
 - 5.1.2. Οι διαστάσεις του ναού Β. σ.113
 - 5.1.3. Το εσωτερικό του ναού Β. σ.114
 - A) Το θρανίο/εξέδρα και η εστία του ναού. σ.114
 - B) Το ιερό των τριών πεσσών. σ. 114-120
 - 5.1.4. Η χρονολόγηση του ιερού με τους τρεις πεσσούς. σ. 121
 - 5.1.5. Τα ευρήματα από το εσωτερικό του ναού Β. σ. 121
 - 5.2. Β΄ Φάση. σ. 121-123
 - 5.3. Γ΄ Φάση. σ. 123

5.3.1. Οι εστίες.	σ. 123-124
6. Η περιοχή του ιερού κατά τη Φάση 1.	σ. 125
7. Η περιοχή του ιερού κατά τις Φάσεις 2 και 3.	σ. 125-127
8. Βωμός U.	σ. 127-128
9. Κτήριο V.	σ. 128-129
10. Κτήριο Q.	σ.129-131
11. Ο ναός B και το περιβάλλον του.	σ. 131
12. Οι επιγραφικές μαρτυρίες από την περιοχή του Κομμού.	
A) Οι πρώιμες επιγραφές.	σ. 132-133
B) Οι επιγραφές των κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων.	σ. 133-134
Επιγραφές σε πέτρα.	σ. 134-137
13. Η λατρευτική χρήση και η πιθανή σημασία των αναθηματικών ειδωλίων και μορφών των επόμενων περιόδων.	σ. 138-142
14. Συμπεράσματα. Η λατρεία στο ιερό του Κομμού.	σ. 142-147
12.1. Οι εξωτερικοί βωμοί.	σ. 147-148

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε

Συμπεράσματα.	σ. 149-156
---------------	------------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

σ. 158-165

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία με τίτλο «Ζητήματα αρχιτεκτονικής και λατρείας των πρώιμων κρητικών λατρευτικών κατασκευών» πραγματεύεται τη μελέτη τεσσάρων κρητικών περιοχών (Δρήρος, Πρινιάς, Γόρτυνα, Κομμός) στις οποίες αποκαλύφθηκαν σημαντικά λατρευτικά κτήρια που χρονολογούνται από την Πρωτογεωμετρική (10^{ος} αι π.Χ.) έως και την Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο (7^{ος} αι. π.Χ.). Τα παραπάνω αρχιτεκτονικά σύνολα έχουν λατρευτικό χαρακτήρα και εντάσσονται σχεδόν όλα, με εξαίρεση το ναό της Ακρόπολης στη Γόρτυνα, στον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού με εστία.

Η ανασκαφική έρευνα των παραπάνω θέσεων εκτείνεται χρονικά σε όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, γεγονός που μας δίνει τη δυνατότητα να θίξουμε ζητήματα μεθοδολογίας και ερμηνείας των αρχαιολογικών ευρημάτων στη διάρκεια των τελευταίων εκατό χρόνων. Οι αρχικές δημοσιεύσεις στην Πατέλα του Πρινιά πραγματοποιήθηκαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (1907-1908), της Δρήρου στο πρώτο μισό (1918 και 1936), του ιερού της Γόρτυνας στο δεύτερο μισό (1955-1968) και του ιερού του Κομμού στα τέλη του 20^{ου} αιώνα (1979-2000). Η μελέτη αναλύει τις παραπάνω δημοσιεύσεις, εξετάζοντας το βαθμό στον οποίο τα συμπεράσματά τους υποστηρίζονται από τα ανασκαφικά δεδομένα, αλλά αναφέρεται και σε αρκετές σύγχρονες ή μεταγενέστερες απόψεις μελετητών για τα κτήρια αυτά.

Πολλά ζητήματα παραμένουν ανοικτά προς συζήτηση. Αρχίζοντας από την περιοχή της Δρήρου, ο ναός της αγοράς εγείρει ακόμα ζητήματα που αφορούν στην αρχιτεκτονική, τις λατρευτικές κατασκευές και τη λατρευόμενη θεότητα, αλλά και τη σχέση του με την αρχαία πόλη, που παρέμενε ανεξερεύνητη μέχρι και σήμερα. Η ανασκαφή ξεκίνησε φέτος το καλοκαίρι του 2009 από την ΚΔ' Εφορεία του Αγίου Νικολάου σε συνεργασία με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή. Επίσης παραμένει προς διερεύνηση η ταύτιση και η λειτουργία του κτηρίου που αποκάλυψε ο Σ. Ξανθουδίδης στο δυτικό λόφο της αρχαίας πόλης.

Στην περιοχή της Πατέλας του Πρινιά η ανασκαφική έρευνα συνεχίζεται ως τις μέρες μας από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή. Από την έρευνα προέκυψαν νέα στοιχεία σχετικά με τους ναούς Α και Β, αφού αποκαλύφθηκε ένα ολόκληρο τμήμα του αρχαίου οικισμού και ένας νέος ναός που ονομάστηκε ναός C. Όσον αφορά τα αρχιτεκτονικά ανάγλυφα του Ναού Α' παραμένει προβληματική η ένταξή τους στο λατρευτικό κτήριο και εξετάζονται μέχρι και σήμερα ζητήματα που αφορούν από τη θέση εύρεσής τους μέχρι τις επιρροές στην καλλιτεχνική τους απόδοση.

Το ιερό της Γόρτυνας με κέντρο του το ναό της Ακρόπολης, ποτέ δεν έπαψε να μελετάται λόγω των πολυάριθμων σημαντικών ευρημάτων του και της ιδιαίτερης κατασκευής του ναού, από όπου προκύπτουν ζητήματα αρχιτεκτονικής, (κάτοψη και πρόσοψη του ναού),

χρονολόγησης, λειτουργίας επιμέρους κατασκευών, (βόθρος και δωμάτια), αλλά και λατρείας (ταύτιση λατρευομένης θεότητας).

Τέλος η σύγχρονη καθ' όλα δημοσίευση του «ελληνικού ιερού» στο λιμάνι του Κομμού ανοίγει το δρόμο της έρευνας σημαντικών ζητημάτων που αφορούν στη χρονολόγηση και λειτουργία των ναών Α και Β, αλλά και την ταύτιση και ερμηνεία λατρευτικών κατασκευών που σχετίζονται με αυτούς, με πρώτο σε σπουδαιότητα το «ιερό των τριών πεσσών».

Ο όγκος των πληροφοριών είναι πολύ μεγάλος και η παράθεση αναλυτικών στοιχείων, αν και κουραστική, συχνά απαραίτητη για τη διαμόρφωση ολοκληρωμένης κατά το δυνατόν άποψης σχετικά με ζητήματα που στην πραγματικότητα αφορούν την ανασύσταση ενός κόσμου που δημιούργησε μεγαλειώδη πολιτισμό αφομοιώνοντας και αναπαράγοντας στοιχεία με τον καλύτερο τρόπο.

A. ΔΡΗΡΟΣ

1. Γενικά στοιχεία για τον χώρο και τα ευρήματά του

Οι έρευνες στην περιοχή της αρχαίας πόλης της Δρήρου άρχισαν το 1917 από τον Σ. Ξανθουδίδη στην κορυφή ενός λόφου, όπου είχε εντοπιστεί στα μέσα του 19^{ου} αιώνα η επιγραφή των Δρηρίων εφήβων. Η ανασκαφή αποκάλυψε ένα κτήριο με ισχυρή τοιχοποιία που ταυτίστηκε αρχικά με το ναό του Δελφίνιου Απόλλωνα, θεωρία που στη συνέχεια ανασκευάστηκε για να επανέλθει στις μέρες μας με νέα δεδομένα. Οι ανασκαφές ξανάρχισαν το 1932 από τον P. Demargne για λογαριασμό της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Στη συνέχεια κατά τα έτη 1935-36, ο Σ. Μαρινάτος αποκάλυψε το λατρευτικό κτήριο στη σέλα του λόφου του Αγίου Αντωνίου και τέλος κατά το διάστημα 1936-1938 η Γαλλική Αρχαιολογική σχολή με τους P. Demargne και H. Van Effenterre έφεραν στο φως την αγορά της αρχαίας πόλης.

Τα ερείπια της αρχαίας πόλης βρίσκονται στη σέλα δίκροφου βουνού στα βορειοανατολικά της σύγχρονης πόλης της Νεάπολης. Ένα ψηλό και απότομο βουνό, ο Τίμιος Σταυρός, δεσπόζει στη κοιλάδα: σύμφωνα με τον Μαρινάτο πρόκειται για τον αρχαίο Κάδιστο¹, που χώριζε την πόλη της Δρήρου από την πόλη της Μιλάτου. Η αρχαία πόλη καταλάμβανε τους δυο λόφους του Καδιστώνα.

Στον ανατολικό λόφο, που ονομάζεται σήμερα Άγιος Αντώνιος, εντοπίζονται κυρίως τα ευρήματα της αρχαίας πόλης. Από τον οικιστικό ιστό της γνωρίζουμε μόνο το ναό του Απόλλωνα, στην ανατολική κορυφή και τη συνεχόμενη αγορά, δηλαδή το κέντρο των εμπορικών συναλλαγών, των θρησκευτικών συναθροίσεων και, κατά κύριο λόγο, των συνελεύσεων αρχόντων και πολιτών για την επικύρωση αποφάσεων σχετικών με τα κοινά. Η πόλη της Δρήρου εμφάνιζε εξελιγμένη οικιστική οργάνωση και ένα κέντρο εξουσίας, ήδη από τον 8^ο π.Χ αιώνα, όπου ο ναός με τη συνεχόμενη αγορά αποδεικνύουν τη σύνδεση του πολιτικού με το θρησκευτικό κέντρο.²

Το κτήριο στην κορυφή του δυτικού λόφου ταυτίστηκε από τον Ξανθουδίδη με το ναό του Δελφίνιου Απόλλωνα³, άποψη που στη συνέχεια αμφισβητήθηκε από τον Μαρινάτο. Τις κορυφές των δύο λόφων θα καταλάμβαναν, σύμφωνα με τη Sporn⁴, οι δύο αρχαίες ακροπόλεις της Δρήρου.

¹ Marinatos S, 1936, "Le temple géométrique de Dreros, BCH 60, 214.

² Λεμπέση Α., 1987, Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός : Τόμος Πρώτος, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης.

³ Ξανθουδίδης Σ., 1918, Παράρτημα του Αρχαιολογικού Δελτίου, 23-30.

⁴ Sporn K., 2002, Heiligtümer und Kulte Kretas in Klassischer und Hellenistischer Zeit, Heidelberg, 79.

2. Το κτήριο στον δυτικό λόφο

Η τοποθεσία του κτηρίου που ανακάλυψε ο Ξανθουδίδης βρίσκεται στη θέση *Άγιος Αντώνιος και Χώρες* μεταξύ Νεάπολης και Φουρνής, στην περιοχή του Δυτικού λόφου της αρχαίας Δρήρου όπου και η τυχαία ανακάλυψη κατά το 1854 της επιγραφής του όρκου των «εκατόν ογδόντα αγελάων αζώστων».

Το κτήριο με προσανατολισμό ΝΑ - ΒΔ διέθετε ισχυρή τοιχοποιία (πάχος τοίχων από 1.25 έως 1.35μ.⁵ (εικ.1) και διαστάσεις 24 x 10.70μ. Η τοιχοποιία του, εκτός του βόρειου τοίχου που σώζεται σε ύψος περίπου ενός μέτρου, είχε διαλυθεί σχεδόν μέχρι το επίπεδο του αρχαίου δαπέδου και στο εσωτερικό του είχαν γίνει λαθρανασκαφές. Το κτήριο διαιρούνταν σε πρόναο και σηκό που χωρίζονταν από εγκάρσιο τοίχο (ύψους 0.70μ. και μήκους 7μέτρων). Στο εσωτερικό του σηκού εντοπίστηκε τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου και σε επαφή με αυτό μια κτιστή κατασκευή σε σχήμα Π, με λειτουργία βωμού ή εστίας, όπως υποστηρίχτηκε, λόγω των υπολειμμάτων πυράς και κάρβουνου που εντοπίστηκαν γύρω από αυτήν.

Στο εσωτερικό του σηκού βρέθηκαν επίσης δύο στρογγυλές βάσεις από σκληρό τιτανόλιθο, ύψους 0.30μ. και διαμέτρου άνω επιφάνειας 0.40μ. Ο ανασκαφέας υποθέτει ότι αποτελούσαν βάσεις ξύλινων στύλων που υποβάσταζαν τη στέγη ή «το περί το υπαίθριον της εσχάρας μέρος του σηκού», όμοια με τους ναούς Α' και Β' του Πριναί.

Η στέγη θα ήταν επίπεδη, κατασκευασμένη από ξύλο και λεπίδα αφού δεν βρέθηκαν ίχνη κεραμιδιών. Εκτός από το κυρίως οικοδόμημα αποκαλύφθηκε στο ανατολικό άκρο του βόρειου τοίχου μικρό τετράγωνο κτίσμα διαστάσεων 4 x 4μ. κατασκευασμένο από μικρούς πλακωτούς λίθους. Ο Ξανθουδίδης υπέθεσε ότι η επιγραφή του όρκου φυλασσόταν μέσα σε αυτό. Στην περίπτωση αυτή «το κτίσμα θα χρησίμευε ως αρχείο της πόλης και το κυρίως κτίσμα θα ήταν το κατά την επιγραφή αναφερόμενο Δελφίνιον». Ο ανασκαφέας συνδύασε το ναό του Δελφίνιου Απόλλωνα με το κτήριο του Αρχείου της πόλης εξαιτίας μιας ελληνιστικής επιγραφής από την περιοχή της Κνωσού, όπου αναφερόταν η ανάρτηση μιας συνθήκης στο τοπικό Δελφίνιο⁶.

Η πολύ κακή διατήρηση του ναού δικαιολογεί κατά τον ανασκαφέα τα λιγοστά κινητά ευρήματα από το χώρο. Συγκεκριμένα βρέθηκαν:

- δύο χάλκινες μίτρες, (εικ. 2α)
- το θραύσμα μιας κρητικής περικεφαλαίας (εικ. 2β)
- χάλκινα θραύσματα από ασπίδες,
- λαβή μιας χάλκινης υδρίας ή λέβητα,

⁵ Ξανθουδίδης Σ., 1918, Παράρτημα του Αρχαιολογικού Δελτίου, σ. 23.

⁶ Prent 2005, Cretan Sanctuaries and Cults, Continuity and Change from Late Minoan IIC to the Archaic Period, 464.

- τμήμα ενός πήλινου ειδωλίου με όρθια γυναικεία μορφή
- πήλινα ειδώλια ταύρων
- κύαθος
- μια μικρογραφική οينوχόη ή πρόχους
- υφαντικά πηνία και όστρακα πίθων.

Τα μόνα δημοσιευμένα αντικείμενα είναι οι μίτρες και η περικεφαλαία, που χρονολογούνται από τον Ξανθουδίδη στον Ύστερο 7^ο ή πρώιμο 6^ο π.Χ. αιώνα). Τα υπόλοιπα, ακόμα αδημοσίευτα, χρονολογούνται από τη Sporn στον 7^ο π.Χ. αι.⁷ ενώ, όπως αναφέρει η ίδια, υλικό μεταγενέστερων δεν είναι γνωστό.

Η ισχυρή τοιχοποιία του κτηρίου, οι διαστάσεις, η εξέχουσα θέση του αλλά και ο χαρακτήρας των κινητών ευρημάτων πείθουν τον ανασκαφέα ότι πρόκειται για τα ελάχιστα λείψανα επίσημου ιερού της πόλης του Ύστερου 7^{ου} π.Χ. αιώνα, «όπου υπήρχε η συνήθεια, όπως και στους άλλους δωρικούς ναούς της Κρήτης της εποχής αυτής, να αναθέτουν εκτός των άλλων και χάλκινα όπλα και μάλιστα αμυντικά, όπως και στον παρόντα της Δρήρου».⁸

Ο Μαρινάτος στη συνέχεια ονόμασε το εύρημα του Ξανθουδίδη *ανδρείον*, λόγω της αφιέρωσης αναθημάτων όπλων, του μεγάλου μεγέθους του και της κεντρικής θέσης του στην κορυφή του λόφου. Μια παρατήρηση που θα μπορούσε κάποιος να επιχειρήσει εδώ, είναι ότι δεν εντοπίστηκαν συμποτικά σκεύη και υπολείμματα γευμάτων κατά την ανασκαφή. Βέβαια, όπως αναφέρει ο ανασκαφέας, είχαν γίνει λαθρανασκαφές στο εσωτερικό του κτηρίου.

3. Ο ναός της αγοράς

Ο Σ. Μαρινάτος κατά το έτος 1935 διενέργησε ανασκαφή στην κορυφή του ανατολικού λόφου της αρχαίας πόλης, εξαιτίας μερικών χάλκινων θραυσμάτων που του παρέδωσαν οι αγρότες της περιοχής. Τα θραύσματα αποτελούσαν τμήματα τριών χάλκινων σφυρήλατων αγαλματίων και αποτέλεσαν το έναυσμα για την ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στη θέση αυτή, από την οποία αποκαλύφθηκε το λατρευτικό κτήριο που αποδόθηκε στον Απόλλωνα Δελφίνιο.⁹

Ο ανασκαφέας περιγράφει το κτήριο ως ένα κτίσμα ορθογωνίου σχήματος, διαστάσεων 10.9 x 7.2μ. με προσανατολισμό Β – Ν, και είσοδο από το βορρά, το οποίο βρίσκεται σε χαλαρή σχέση με ένα συγκρότημα οικιών. Το κέντρο του κτηρίου καταλάμβανε μια κτιστή ορθογώνια εστία, βόρεια της οποίας εντοπίστηκε μια λίθινη βάση κίονα (εικ.3).

⁷ Sporn K., 2002, .81-82.

⁸ Ξανθουδίδη, 25.

⁹ Marinatos, S. 1936a. Le Temple géométrique de Dzeros, BCH 60: 214-285. 1936 b. Ausgrabungen und Funde auf Kreta 1935-36, AA : 215-26 1937 b Das Delphinion von Dzeros, AA: 243-48.

Η τοιχοποιία του δεν σωζόταν σε καλή κατάσταση. Σε απόσταση 0.90μ. στα βόρεια της εστίας, πάνω στον άξονα του ναού, βρέθηκε μια λίθινη βάση κίονα. Η ΝΔ γωνία του ναού είναι η καλύτερα σωζόμενη, αφού ο τοίχος της σώζεται σε ύψος 2.90μ. Η ανατολική του πλευρά σώζεται σε επίπεδο θεμελίωσης, ενώ η δυτική διαθέτει ένα μικρό ύψος. Το ανατολικό τμήμα της βόρειας πλευράς είναι πολύ κατεστραμμένο, ενώ στη ΒΔ της γωνία ήταν κτισμένο σε νεότερα χρόνια ένα ασβεστοκάμινο που την κατάστρεψε.

Στη νοτιοδυτική πλευρά του νότιου τοίχου βρέθηκαν δύο κτιστές κατασκευές σε επαφή η μία με την άλλη, που ταυτίστηκαν ως θρανίο και βωμός, ενώ τη δυτική του πλευρά καταλάμβαναν τρεις βοηθητικοί χώροι, οι ονομαζόμενοι Α, Β, C, με πολλά όστρακα αποθηκευτικών πίθων στο εσωτερικό τους.

Εξωτερικά του κτηρίου και μπροστά από τη βόρεια είσοδό του αποκαλύφθηκε μια βαθμιδωτή οδός που αποτελούσε το μέσο πρόσβασης στο λατρευτικό κήριο από την αγορά της πόλης.

Η ανασκαφή εσωτερικά του ναού απέδωσε ελάχιστα ευρήματα. Συγκεκριμένα βρέθηκε κεραμική από κύπελλα, φιάλες, τμήματα πήλινου υποστάτη, πήλινα ειδώλια, λύχνους, και μερικά χάλκινα ευρήματα, όπως μικρά χάλκινα ασπίδια, χάλκινο έλασμα και αναθηματικό χάλκινο γοργόνειον. Το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής εντοπίστηκε στο άνδηρο το οποίο χρησίμευε ως αποθήκη για το ιερό. Τα περισσότερα ευρήματα χρονολογούνται στα τέλη του 8^{ου} και στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ., αλλά το κτήριο είχε και μεταγενέστερη χρήση όπως διαπιστώνεται από τους λύχνους του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα, τα όστρακα των ελληνοιστικών αμφορέων και την επιγραφή του 3^{ου} π.Χ. αιώνα που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του.¹⁰

Τα παραπάνω ευρήματα αποτελούν μαρτυρίες για την περίοδο χρήσης του ναού από τον 8^ο έως και τον 3^ο π.Χ. αιώνα, χωρίς να έχουν μεσολαβήσει επεμβάσεις στον αρχιτεκτονικό του τύπο.

Ο Kirsten¹¹ αναφέρεται στο ναό ως τον πρώτο καλά διατηρημένο από τα τέλη της Γεωμετρικής περιόδου και τον περιγράφει ως ένα στενόμακρο κτήριο διαστάσεων περίπου 10.9 x 7.2μ., του οποίου οι τοίχοι, περίπου 0.70μ. πάχους, είναι κτισμένοι από πέτρα, σε αντίθεση με τα πλινθόκτιστα κτήρια της ηπειρωτικής Ελλάδας. Όπως διαπιστώνει ο μελετητής, ο ναός της Δρήρου διαθέτει τη συνήθη μορφή του ελληνικού ναού, και τον συγκρίνει με το ναό Α του Πρινιά. Λόγω της υψηλής του χρονολόγησης, ο ναός της Δρήρου βρίσκεται πρώτος στον κατάλογο των δωρικών ναών της Κρήτης, πριν από τη διαμόρφωση ειδικών κρητικών τύπων.

Ο Beyer¹² διατυπώνει εντελώς διαφορετική άποψη για την κάτοψη του ναού, τον οποίο παρουσιάζει ως μέρος ενός κτηριακού συγκροτήματος στη ΝΔ πλευρά της αγοράς της πόλης

¹⁰ Πρόκειται για ένα τιμητικό ψήφισμα για τον Ορέστη Ερυμνέα από την Άσπενδο που εντοπίστηκε στη ΝΑ πλευρά της εστίας.

¹¹ Kirsten, RE Supplement, VII, Drosos, 129-149.

¹² Beyer, 12-13.

(εικ. 4). Το συγκρότημα αυτό αποτελείται από τον κυρίως λατρευτικό χώρο του ναού, με ορθογώνιο σχήμα, τρία προσκτίσματα στη δυτική του πλευρά και δύο κλίμακες που τον πλαισιώνουν από βορρά και νότο. Η κλίμακα της νότιας πλευράς αποτελεί τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ του ναού και ενός συγκροτήματος οικιών.

3.1. Η είσοδος του ναού ¹³

Ο Μαρινάτος υποθέτει ότι η είσοδος βρισκόταν στο κέντρο της βόρειας πλευράς λόγω της ύπαρξης μιας στενής, όπως λέει, οδού που αποκαλύφθηκε μπροστά στη βόρεια πλευρά του ναού και «η οποία κατάληγε ακριβώς στο μέσον του, κατά μήκος του κεντρικού άξονα του σηκού, εκεί όπου υψώνεται ο φυσικός βράχος».

Η υποτιθέμενη θύρα, τοποθετείται στο μέσον ενός προτεινόμενου στεγασμένου προστώου με κίονες πλάτους 1.50μ. Στην πρόσοψη ο ανασκαφέας αναπαριστά ένα υποθετικό προστώο με δύο κίονες σε κάθε πλευρά. Οι βάσεις των κίωνων αυτών δεν βρέθηκαν στην ανασκαφή, ούτε και η θεμελίωσή τους. Ο χώρος του προστώου θα βρισκόταν έξω από τη βόρεια προσθήκη του κυρίως ναού (βόρεια προσθήκη της ανατολικής μακράς πλευράς). Την ύπαρξη του προστώου στηρίζει σε δύο δεδομένα: στην εύρεση μιας σειράς τριών λίθων στο σημείο αυτό και στο μεγάλο χώρο που αφήνεται μπροστά στη βόρεια πρόσοψη (συγκεκριμένα στη νότια πλευρά της βόρειας κλίμακας, που αποτελούσε το μέσον πρόσβασης στο ναό). Το δυτικό πέρας της βόρειας πλευράς υποδεικνύεται από έναν υποθετικό γωνιόλιθο, που ίσως ταυτίζεται με το λίθο που βρέθηκε κοντά στο σημείο αυτό και ο οποίος σχεδιάζεται με διακεκομμένη γραμμή στην κάτοψη που δίνει ο Μαρινάτος. Τα προσκτίσματα της δυτικής πλευράς, όπως αναφέρει, δεν φαίνεται να επικοινωνούν με τον κυρίως ναό. Τέλος στην κάτοψη του Μαρινάτου σχεδιάζεται η βόρεια κλίμακα μπροστά από το ναό, η οποία φτάνει μέχρι τους κίονες της ΒΔ του γωνίας.

Ο Kirsten¹⁴ δεν αναφέρεται καθόλου στην είσοδο, αλλά από την ταύτιση του ναού ως δωρικού, φαίνεται ότι συμφωνεί με την υποθετική αποκατάσταση του Μαρινάτου στο κέντρο της βόρειας πλευράς.

Ο Drerup¹⁵ επίσης συμφωνεί με τον ανασκαφέα στην τοποθέτηση της εισόδου στο κέντρο της βόρειας πλευράς.

Ο Beyer¹⁶ διαφωνεί με τον ανασκαφέα ως προς την πρόσβαση του ναού μέσω της βόρειας κλίμακας και παραθέτει διαφορετικά στοιχεία σχετικά με το πλάτος και τον αριθμό των βαθμίδων της. Η κλίμακα, σύμφωνα με τον Μαρινάτο, καταλήγει στο σημείο του βραχώδους

¹³ Marinatos, 250.

¹⁴ Kirsten, RE Suppl. VII, Dreros, 129-149.

¹⁵ Drerup H, 1969, Griechische Baukunst in geometrischer Zeit, Göttingen, Vandenhoeck Ruprecht 1, Dreros 5-7.

¹⁶ Beyer, 14.

εδάφους (FS), που δηλώνεται στην κάτοψη. Το σημείο αυτό, κατά τον Beyer, αποτελεί την προτελευταία βαθμίδα της κλίμακας.

Οι βαθμίδες, κατά τον Beyer, έφταναν τις έντεκα. Οι οκτώ από αυτές φαίνονται ακόμα, ενώ δύο θα πρέπει να συμπληρωθούν, θέτοντας ως βάση βαθμίδος τα 0.60-0.80μ. και ύψος από 0.11 έως 0.17μ. Αυτές είναι οι διαστάσεις που προκύπτουν από τις υπάρχουσες βαθμίδες 1 έως 8. Το βάθος τους κυμαίνεται μεταξύ 0.30-0.80μ. και το ύψος τους μεταξύ 0.8-0.19μ.

Ο Beyer υποστήριξε ότι η κλίμακα ήταν αρχικώς πλατύτερη. Την υπόθεσή του στηρίζει στην ύπαρξη του λίθου ST4 (εικ. 5α- 5β). Ο λίθος αυτός αποτελούσε τμήμα του βόρειου τοίχου του διαδρόμου. Είναι μια επιμήκης πέτρα που εξέχει από το βόρειο τοίχο και βρίσκεται εγκάρσια προς την κατεύθυνση του δρόμου, στη νότια πλευρά του βόρειου τοίχου ευθυγραμμίζεται, προεξέχει όμως 0.38μ. από τη γραμμή της βόρειας πλευράς του. Από τα στοιχεία αυτά ο μελετητής συμπεραίνει ότι πρόκειται για μια είσοδο ενός τοίχου πάχους 0.38μ, που μπορεί να θεωρηθεί τοίχος τεμένους, ο οποίος ξεκινούσε από την ST4 και ήταν παράλληλος προς τη βόρεια κλίμακα.

Ο Beyer¹⁷ εντάσσει την προτεινόμενη λύση του για την είσοδο στο λατρευτικό χώρο σ' ένα γενικότερο κεφάλαιο που μελετά τα αρχιτεκτονικά στοιχεία της πρόσοψης. Προτείνει για διερεύνηση τρία μέρη του κτηρίου: Τον αποθέτη Β, το χώρο C και τη βόρεια κλίμακα. Στη συνέχεια εξετάζει πώς αυτά τα μέρη συνδέονται μεταξύ τους και με το λατρευτικό χώρο. Μελετά λοιπόν τη βόρεια κλίμακα και ελέγχει συνολικά το επίπεδο του λατρευτικού χώρου. Εδώ πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Beyer χωρίζει το χώρο που βρίσκεται ο ναός και τα προσκτίσματά του σε δύο επίπεδα, ανάλογα με την υψομετρική τους διαφορά που διαμορφώνεται από τις ανωμαλίες του εδάφους.

Με τον τρόπο αυτόν διαμορφώνονται δύο επίπεδα: το I και II (εικ.6).¹⁸ Ο λατρευτικός χώρος και τα προσκτίσματα Α και Β εντάσσονται στο επίπεδο I, ενώ ο χώρος C εντάσσεται στο επίπεδο II, το οποίο βρίσκεται 1.25μ.ψηλότερα από το I. Όλοι αυτοί οι χώροι είχαν πρόσβαση μέσω της βόρειας κλίμακας. Ο χώρος C συνορεύει με τη ΝΔ γωνία του ναού και έχει τραπεζοειδές σχήμα. Μεταξύ αυτού και του λατρευτικού χώρου δημιουργείται ένας τριγωνικός χώρος που μοιράζεται στα δύο από τη δυτική προέκταση του βόρειου τοίχου. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται ο τριγωνικού σχήματος χώρος Α και ο τραπεζοειδούς σχήματος βοηθητικός χώρος Β.

Μελετά τις κλίσεις του εδάφους με δύο σχεδιαστικές τομές¹⁹:

¹⁷ Beyer, 15-17.

¹⁸ Στην εικόνα ονομάζονται οι ενδείξεις ως εξής:

ST= stein (πέτρα), STU= stufe (βαθμίδα) και FS= felsscholle (βραχώδες έδαφος).

¹⁹ Beyer, 17-19.

- Η τομή A A' (εικ.7) αναπαριστά τον κατά μήκος άξονα του λατρευτικού χώρου, όπου και βρέθηκε in situ η βάση του κίονα.

- Η τομή B B' (εικ.8) αναπαριστά τον κατά μήκος άξονα της βόρειας κλίμακας.

Όπως δείχνει η τομή AA' το επίπεδο κατηφορίζει έντονα προς το βορρά, ενώ ανεβαίνει προς τα δυτικά, όπως φαίνεται στην τομή BB'. Τα δύο αυτά επίπεδα εξομαλύνονται με την ύπαρξη ενός πιθανότατα ενιαίου χώρου που αποτελεί το επίπεδο του χώρου C. Ως σημείο εξόδου προτείνεται μια βραχώδης φυσική βαθμίδα, η οποία αποτελεί το ένα τρίτο του διαδρόμου. Η βαθμίδα αρχίζει στα δυτικά από το FS και φτάνει μέχρι το δυτικό του άκρο. Το ύψος του επιπέδου κυμαίνεται μεταξύ 0.92 και 1.05μ., με την κορυφή του FS σε ύψος 1.24μ.

Το επίπεδο του χώρου C, προσδιορίζεται σε μέγιστο ύψος 1.24-1.22μ το οποίο αντιστοιχεί στους λίθους ST1, ST2, ST3. Η κλίμακα απολήγει στο επίπεδο αυτό, και η προτελευταία βαθμίδα της αντιστοιχεί στο σημείο FS. Μετά τους παραπάνω υπολογισμούς ο αριθμός των βαθμίδων θα έφτανε τις έντεκα.

Για την είσοδο στο λατρευτικό χώρο και στο χώρο B στα δυτικά του διαδρόμου και στο επίπεδο του χώρου C (ύψος 1.24-1.22μ.), πρέπει να μελετηθεί η ΒΔ γωνία του λατρευτικού χώρου σε σχέση με τη θεμελίωση του δυτικού τοίχου. Ο λίθος 1 βρίσκεται στην προέκταση του δυτικού τοίχου του λατρευτικού χώρου (σε επίπεδο 1.24-1.22) και φαίνεται κάτω από τον λίθο 5, που βρίσκεται σε βάθος 1.44 και ανήκει στο στρώμα A. Αποτελείται από πλατιές πλάκες, οι οποίες είναι ορθογώνιες μόνο στη βόρεια πλευρά. Αποτελούσαν το στρώμα του τοιχοβάτη A, που κείται πάνω στην ευθυντηρία B.

Στο επίπεδο των δόμων 5 και 6 ανεβαίνουν και τα δύο στρώματα στο ίδιο επίπεδο, για να υπερβούν το ανυψωμένο επίπεδο της ΝΔ γωνίας. Εδώ διαθέτει ο χώρος C μια βαθμίδα με κατεύθυνση B-N, που οδηγεί στο επίπεδο 1.44, όπου ο λίθος 3 αποτελεί λίθο θεμελίωσης. Ο λίθος 1 του αποθέτη B προεξέχει από τη σειρά λίθων του τοίχου. Θα μπορούσε να αποτελεί ένα λίθο από την είσοδο ενός τοίχου, που ευθυγραμμίζεται με το δυτικό τοίχο του λατρευτικού χώρου και έφτανε μέχρι το δόμο 2.

Ο Μαρινάτος²⁰ παρέβλεψε την ύπαρξη του λίθου ST1 και ερμήνευσε τον χαμένο δόμο ST2 ως βάση διπλών κίωνων, η οποία βρισκόταν στην δυτική προέκταση του βόρειου τοίχου. Οι διαστάσεις που δίδονται από τον Μαρινάτο²¹, δεν επαληθεύονται από την κάτοψη που ο ίδιος δημοσιεύει.

Τέλος, κατά τον Beyer, ο Μαρινάτος δεν έλαβε υπόψη του το δόμο 3, αν και βρέθηκε στη θέση του, όπως επίσης και την υπάρχουσα βαθμίδα ανάμεσα στους δόμους 5 και 6. (βλ. **εικ. 4**) Σύμφωνα με τον μελετητή ο Μαρινάτος ερμήνευσε τα στοιχεία έχοντας κατά νου το μικρογραφικό πήλινο μοντέλο της Περαχώρας, γι' αυτό και η ερμηνεία του είναι σαφώς

²⁰ Marinatos, 231.

²¹ Marinatos 233.

προβληματική. Στο πέρας του διαδρόμου που βρίσκεται μπροστά στο ναό τοποθετείται ο χώρος του αποθέτη Β με είσοδο από την κλίμακα. Ο Μαρινάτος ερμήνευσε το στρώμα Α ως θρανίο 0.50-0.60μ. βάθους, που βρισκόταν μπροστά στον τοίχο της εισόδου. Ο ανασκαφέας τοποθετεί ένα θρανίο στο σημείο αυτό εξαιτίας του αβέβαιου πλάτους του βόρειου τοίχου, το οποίο συγκρίνει με το ναό Α του Πρινιά και εξαιτίας της λείας επιφάνειας των πλακών του στρώματος Α.

Το ύψος του θρανίου δεν αναφέρεται, αν και θα ήταν σημαντικό για την διεξαγωγή συμπερασμάτων. Στη συνέχεια το δάπεδο υψώνεται μέχρι το επίπεδο 1.54, μ' ένα ύψος βαθμίδας 0.30μ. Αυτό το ύψος είναι ακατανόητο, αφού δεν προκύπτει από το ύψος των δόμων του στρώματος Α και Β. Ο Beyer πιστεύει ότι ο Μαρινάτος «κατασκευάζει» αυτό το ύψος από την επιθυμία του να προκύψει ένα ενιαίο επίπεδο του χώρου, που θα χρησιμοποιήσει στη συνέχεια για την αναπαράσταση. Η είσοδος στο λατρευτικό χώρο δεν βρίσκεται, κατά τον μελετητή, στον μεσαίο άξονα, αλλά ούτε οι βάσεις των κίωνων και η εστία.

Ο μελετητής τοποθετεί την είσοδο απέναντι από την κορυφή της βόρειας κλίμακας. Με την αποκατάσταση της εισόδου στη δυτική απόληξη του βόρειου τοίχου μπορούν, κατά την άποψή του, να ερμηνευτούν και οι λίθινοι στροφείς, που βρήκε ο Μαρινάτος, οι οποίοι θα ανήκαν σε αυτήν. Ο μεγαλύτερος θα ανήκε στην είσοδο του λατρευτικού χώρου και ο μικρότερος στην είσοδο του αποθέτη Β. Το διπλό πάχος του τοίχου της εισόδου βασίστηκε στην προϋπόθεση ότι η χαλαρή τοποθέτηση των λίθων στη ΒΔ γωνία του λατρευτικού χώρου αποτελούσε ένα πραγματικό εύρημα.

Όσο για την ύπαρξη του θρανίου εξωτερικά του τοίχου της εισόδου ο Beyer αναφέρει ότι δεν γνωρίζει σύγχρονα του ναού παραδείγματα, αλλά μόνο ένα ύστερο παράδειγμα ρωμαϊκών χρόνων από την αγορά της πόλης της Λατούς. Επιπλέον, διαφωνεί με το Μαρινάτο στα περισσότερα σημεία της αναπαράστασης κάτοψης και στέγης

A) Αποκλείει την αξονική τοποθέτηση εστίας και κίωνων, γεγονός που προκύπτει από την κάτοψη που δημοσιεύει ο Μαρινάτος.

B) Δεν δέχεται την τοποθέτηση της εισόδου στο μέσον της βόρειας πλευράς και την τοποθετεί στη δυτική κατάληξη του βόρειου τοίχου. Για να τεκμηριώσει την άποψή του χρησιμοποιεί ως στοιχεία τις πέτρες 5 και 6 και την ύπαρξη των λίθινων παραστάδων που αντιστοιχούν στην είσοδο του λατρευτικού χώρου (η μεγαλύτερη) και στην είσοδο του αποθέτη Β (η μικρότερη). Η υπόθεση αυτή του μελετητή σχετίζεται με τη βασική του θεωρία ότι ο ναός της Δρήρου έχει μινωικά πρότυπα. Υπάρχει όμως μεγάλη χρονική απόσταση μεταξύ των μνημείων που αναφέρει και της Δρήρου, γεγονός που δεν μπορούμε να αγνοήσουμε.

Γ) Δεν δέχεται την ύπαρξη λατρευτικού θρανίου κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του βόρειου τοίχου, χρησιμοποιώντας ως επιχειρήματα την έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων που θα το τεκμηριώναν και στην απουσία παρόμοιων κατασκευών σε μινωικά ιερά.

Δ) Δεν θεωρεί το ναό μεμονωμένο κτίσμα, αλλά τον συσχετίζει με τα βοηθητικά δωμάτια της δυτικής πλευράς που ονομάζει αποθέτες. Οι βοηθητικοί χώροι Α, Β και C που ονομάζει αποθέτες, φαίνονται και στο σχέδιο της κάτοψης που δίνει ο Μαρινάτος. Ο ανασκαφέας αποφεύγει να τους εξετάσει, πιθανόν επειδή δεν ταιριάζουν στην εικόνα που ο ίδιος έχει σχηματίσει για την κάτοψη του ναού και τους ονομάζει αποθέτες λόγω των ευρημάτων-πίθων, μικρών αγγείων, μεταλλινων αντικειμένων- που περιείχαν. Αναφέρεται μόνο στην είσοδο στο χώρο Α, η οποία καταστράφηκε από το κτίσιμο νεότερου ασβεστοκάμινου στη θέση αυτή. Κατά τον Beyer η είσοδος στο χώρο Β αυτή προκύπτει από τις πέτρες 1, 2 και 3, ενώ η πρόσβαση στο χώρο C θα πραγματοποιούνταν μέσω της νότιας κλίμακας, ίχνη της οποίας αποτυπώνονται και στο σχέδιο της κάτοψης του ανασκαφέα.

Ε) Δεν θεωρεί σωστό το πλάτος του βαθμιδωτού δρόμου μπροστά στην είσοδο του ναού και υποστηρίζει την ύπαρξη τοίχου τεμένους στη βόρεια πλευρά του. Ο Beyer διαπιστώνει ότι η βαθμιδωτή οδός ακουμπούσε επάνω σε έναν τοίχο τεμένους, που κατέληγε στα δυτικά στο σημείο που άρχιζε ο βόρειος τοίχος του αποθέτη Β.

Τα στοιχεία που παραθέτει ο μελετητής που αφορούν το πλάτος του δρόμου μπροστά από το ναό, φαίνονται πειστικά. Όντως ο Μαρινάτος φαίνεται να έχει αγνοήσει τα στοιχεία που προκύπτουν από τα αρχιτεκτονικά λείψανα. Όσον αφορά τον τοίχο τεμένους που αναφέρει αυτή είναι μόνο μια υπόθεση, αφού θα μπορούσε να είναι και αναλημματικός.

ΣΤ). Διαφωνεί με το στεγασμένο προστώ με τους δύο κίονες σε κάθε πλευρά αφού αυτό προκύπτει μόνο μέσω σύγκρισης με τα μικρογραφικά μοντέλα του Άργους και της Περαχώρας. Υποστηρίζει την ύπαρξη ενός στεγασμένου χώρου με επίπεδη στέγη και τέσσερα υποστυλώματα, σύμφωνα με τα ΜΜΠ κτήρια από το ανάκτορο της Κνωσού και το Καβούσι. Το στοιχείο της ύπαρξης ενός στεγασμένου χώρου με στύλους είναι επίσης εντελώς υποθετικό και δεν προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα. Στηρίζεται κυρίως στην επιθυμία του μελετητή να συσχετίσει το ναό με τους μινωικά ιερά.

Ο Μαζαράκης²², συμφωνεί με τον Beyer όσον αφορά την προέκταση της βαθμιδωτής οδού δυτικότερα, όμως τοποθετεί και αυτός την είσοδο στο μέσον της βόρειας πλευράς. Κατά τον μελετητή, όπως και τον Beyer, ο ναός δεν ήταν απομονωμένος αλλά αποτελούσε μέρος κτηριακού συγκροτήματος με τους χώρους Α, Β C. Διαφωνεί με την αποκατάσταση της εισόδου του Beyer με τα τέσσερα υποστυλώματα επειδή δεν προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα, αλλά από τη σύγκριση με τα μινωικά ιερά.

²² Mazarakis, A. 1997, From Rullers dwellings to temples. Architecture Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700), 216-218.

3.2. Το θρανίο (εικ.9)²³

Στη ΝΔ γωνία του ναού, όπως αναφέρει ο Μαρινάτος, βρέθηκε ένα θρανίο κατασκευασμένο από μικρές πέτρες «από το οποίο ευτυχώς οι αγρότες δεν είχαν αγγίξει τίποτε», με διαστάσεις μήκους 1.70μ., πλάτους 0.76μ. και ύψους 0.95μ. Το θρανίο ήταν καλυμμένο από λεπτό στρώμα χρώματος μέσα στο οποίο βρέθηκε σπασμένο ένα ολόκληρο αγγείο, καθώς και ένα χάλκινο γοργόνειο, μερικά οστά και λίγη στάχτη. Μπροστά από το θρανίο βρέθηκαν πολύ περισσότερα οστά βοοειδών, μερικά κέρατα κατσικιών μέσα σε στρώμα καύσης και μια λίθινη πλάκα. Κάτω από αυτήν βρέθηκαν νέα υπολείμματα οστών και όστρακα κυπέλλων.

Ο Kirsten²⁴ αναφερόμενος στο θρανίο του νότιου τοίχου το αποκαλεί «βάθρο» και σχολιάζει ότι το λατρευτικό άγαλμα δεν τοποθετείται στο κεντρικό σημείο του ναού, ούτε στέκεται ελεύθερο και αξονικό, αλλά τοποθετείται απέναντι από την πλευρά της εισόδου. Διερωτάται εάν ήταν αυτή η αρχική θέση τέλεσης της λατρείας. Ο μελετητής αναφέρει ότι βρίσκεται στην ίδια θέση, όπως και στα μυκηναϊκά οικιακά ιερά της Ασίνης και ίσως επίσης στο αρχαίο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη. Στο συγκεκριμένο ιερό η εξέδρα τοποθετείται σε μια γωνία, σε αντίθεση με τη μινωική περίοδο που καταλάμβανε (όπως και το ιερό στα Βρουλιά της Ρόδου) ολόκληρο το πλάτος του τοίχου.

Η υπόθεση μιας δεύτερης εισόδου στα ανατολικά, στη γωνία του λατρευτικού χώρου, θα ήταν, σύμφωνα με τον μελετητή, απίθανη.

Ο Beyer²⁵ πιθανολογεί την ύπαρξη ενός θρανίου κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του βόρειου τοίχου. Όπως σχολιάζει σε παραπομπή, τέτοιου είδους χαμηλά θρανία βρίσκονται πάντα μόνο στην εσωτερική πλευρά του τοίχου. Για το θρανίο κατά μήκος της νότιας πλευράς δεν αναφέρει τίποτα, που σημαίνει ότι μάλλον συμφωνεί με το Μαρινάτο.

Ο Μαζαράκης²⁶ θεωρεί αμφίβολη την αποκατάσταση ενός εξωτερικού θρανίου κατά μήκος της βόρειας πλευράς. Για το εσωτερικό θρανίο στο νότιο τοίχο θεωρεί ότι αποτελούσε κυρίαρχο στοιχείο της λατρείας, αφού εκεί, κατά την άποψή του, και όχι στο βωμό ήταν τοποθετημένα τα χάλκινα αγαλμάτια.

3.3. «Ο Βωμός των Κεράτων»²⁷

Στα ανατολικά του θρανίου και σε επαφή με αυτό αποκαλύφθηκε μια κατασκευή που ονομάστηκε από τον ανασκαφέα « βωμός των Κεράτων». Όπως αναφέρει ο Μαρινάτος: «

²³ Marinatos 223 - 225.

²⁴ Kirsten, RE SurrI. 135.

²⁵ Beyer, 80.

²⁶ Mazarakis, 216-218.

²⁷ Marinatos, 223-226.

Δυστυχώς ο βωμός αυτός υπέστη σοβαρές φθορές από τους εργάτες. Αυτό όμως που απέμεινε από αυτόν ήταν αρκετό για να αναγνωριστεί η μορφή του με βεβαιότητα». Συγκεκριμένα ο ίδιος αναφέρει ότι οι ιδιοκτήτες του αγρού είχαν καταστρέψει την άνω επιφάνειά του βωμού και είχαν σπάσει τα αγαλμάτια που βρίσκονταν ακόμη in situ πάνω σ' αυτόν (εικ.11-12).

Ο βωμός ήταν κατασκευασμένος από επάλληλες πλάκες μια εκ των οποίων διατηρούνταν ακέραια στην ανατολική πλευρά. Από την ίδια κατασκευή προέρχονταν και άλλες δυο μεγαλύτερες πλάκες που βρέθηκαν πεσμένες μπροστά στο βωμό. Οι πλάκες αυτές τοποθετούνταν απευθείας στο χώμα, εκτός από μια που ακουμπούσε πάνω σε μια βάση από τρεις πέτρες. Κάτω από τις πέτρες βρέθηκαν τα ίδια αντικείμενα με αυτά που βρέθηκαν κάτω από την πρώτη πλάκα του θρανίου, δηλαδή οστά και πολλά κέρατα κατσικιών.

Ο ανασκαφέας υποθέτει ότι ο βωμός ήταν καλυμμένος με ένα ξύλινο σκέπασμα και υπολογίζει το ύψος του από 0.35 έως 0.40μ., αφού, όπως λέει, στο ύψος αυτό βρέθηκαν τα χάλκινα αγαλμάτια, όπως του περιέγραψαν οι εργάτες που τα ανακάλυψαν. Κάποια θραύσματα από αυτά βρέθηκαν σε επαφή με το νότιο τοίχο του ναού.

Σημειώνεται εδώ ότι ο βωμός ήταν χαμηλότερος από το θρανίο, ενώ το μήκος του ήταν περίπου το ίδιο. Τα αγαλμάτια, όπως ισχυρίζεται ο ανασκαφέας, βρέθηκαν από τους εργάτες σε όρθια στάση επάνω στο βωμό, εκτός από ένα που είχε γείρει ελαφρά. Ο ισχυρισμός του θα μπορούσε να ισχύει μόνο σε περίπτωση προσεκτικής ανασκαφής και φυσικά όχι σε τυχαίο εύρημα κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών στη θέση αυτή. Οι εργάτες βρήκαν επίσης ένα πήλινο λυχνάρι. Κατά την ανασκαφή στη συνέχεια μπροστά στο βωμό ανακαλύφθηκαν πολυάριθμα οστά και κέρατα κατσικιών.

Το εσωτερικό του βωμού ήταν γεμάτο χώμα, που περιείχε λίγες πέτρες, οστά και πολλά κέρατα κατσικιών. Τα κέρατα συνέχιζαν στο εσωτερικό μέχρι και τη βάση.

Κοντά στο βωμό βρέθηκε ένα στρογγυλό τμήμα αγγείου, που ο ανασκαφέας υπέθεσε ότι ήταν το πώμα που έκλεινε τη στρογγυλή οπή του ξύλινου καλύμματος του βωμού. Μέσα σε μια μικρή κοιλότητα ανάμεσα στις πέτρες του νότιου τοίχου του ναού ανακαλύφθηκαν δυο σιδερένια εγχειρίδια. Μπροστά από το βωμό βρέθηκαν τα κομμάτια ενός είδους λίθινης τράπεζας. Η τράπεζα αποτελούνταν από μια ασβεστολιθική πλάκα, περίπου στρογγυλή, που είχε αρχικώς πάχος 0.12μ. και της οποίας η μέγιστη διάμετρος ήταν περίπου 0.90μ. Κατά τον ανασκαφέα, πάνω στην τράπεζα αυτή τοποθετούνταν οι προσφορές (εικ.10).

Ο βωμός, κατά το Μαρινάτο, κατασκευάστηκε μετά από το ναό και αρχικώς τα λατρευτικά αντικείμενα τοποθετούνταν επάνω στο θρανίο. Ο ναός χρονολογείται από το μελετητή στα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, ενώ ο βωμός και τα αγαλμάτια γύρω στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ..

Ο Kirsten²⁸ δεν συμφωνεί με τον χαρακτηρισμό της κατασκευής αυτής ως «Κεράτωνα» βωμό αφού, όπως λέει ο βωμός της Δήλου ήταν κατασκευασμένος από κέρατα, ενώ ο βωμός της Δρήρου ήταν κτιστός.

Ο Dregur δεν αναφέρεται καθόλου στο βωμό.

Ο Beyer²⁹ θεωρεί ότι ο βωμός κατασκευάστηκε την ίδια περίοδο με το ναό, όπως άλλωστε και τα χάλκινα αγαλμάτια. Εξάγοντας τη χρονολόγηση κυρίως από τα αγαλμάτια, ο μελετητής χρονολογεί ναό και βωμό στα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Στο κείμενό του δεν σχολιάζει τίποτε σε σχέση με την κατασκευή ή την ονομασία του βωμού, γεγονός που μας κάνει να υποθέσουμε ότι συμφωνεί με τις απόψεις του ανασκαφέα.

Ο Μαζαράκης³⁰ αναφέρει την παραπομπή του Πλούταρχου για το βωμό γύρω από τον οποίο χόρευε κάποτε ο Θησέας: «Εχόρευσε δε περί τον Κεράτωνα βωμόν εκ κεράτων συνηρμοσμένων ευωνύμων απάντων». Ο μελετητής αμφισβητεί την τοποθέτηση των χάλκινων αγαλματιών πάνω στο βωμό. Ο ίδιος θεωρεί, όπως ήδη αναφέραμε, ότι ήταν τοποθετημένα πάνω στο λατρευτικό θρανίο.

Η Sporn³¹ ασκεί κριτική στο Μαρινάτο λέγοντας ότι ο βωμός μπορούσε να χρησιμεύει ως κιβώτιο για την τοποθέτηση των λατρευτικών σκευών. Τα κέρατα των κατσικιών που βρέθηκαν μπροστά στο θρανίο, όπως και τα δόντια βοοειδών μπροστά στο βωμό, μπορούν να θεωρηθούν ως κατάλοιπα των προσφορών κατσικιών προς τον Απόλλωνα. Ο Μαρινάτος αναφέρει μόνο ευρήματα οστράκων από το εσωτερικό του βωμού, όμως τα πολύτιμα αντικείμενα που πιθανόν βρίσκονταν στο εσωτερικό του μπορεί να είχαν πέσει θύμα λεηλασίας σε ύστερες περιόδους. Σε μια μικρή οπή στο εσωτερικό του νότιου τοίχου βρέθηκαν επίσης δύο σιδερένιες κοτύλες και μια χάλκινη λεπίδα, ενώ τα θραύσματα μιας τράπεζας προσφορών που εντοπίστηκαν εσωτερικά και εξωτερικά του ναού, μαρτυρούν ότι η τράπεζα προσφορών δεν βρέθηκε *in situ*.³²

3. 4. Η εσχάρα³³

Στον κατά μήκος άξονα του ναού και σε απόσταση 2.85μ. από το νότιο τοίχο, βρέθηκε μια ορθογώνια εστία «ή καλύτερα μια εσχάρα», σύμφωνα με την Ομηρική ονομασία (εικ.13).

²⁸ Kirsten, 135.

²⁹ Beyer, 18-20.

³⁰ Mazarakis A., 1997, 216-218.

³¹ Sporn, ο.π., σ.82.

³² Η ερμηνεία του βωμού ως βωμός των κεράτων γίνεται γενικώς αποδεκτή από τους μελετητές: βλ.

W. Deonna W. 1940. REA 42, 116ff; E. Volanaki-Kontoleon, *Horos* 7, 1989, 157ff; Capdeville, *Volcanus* 242. Ερμηνεύεται με επιφυλάξεις ως λίθινο κιβώτιο από τους R. Hampe- E.Simon, *1000 Jahre Frühgriechische Kunst* (1980) 51.

³³ Marinatos, 226-227 Ο Μαρινάτος προτιμά την ομηρική ονομασία εσχάρα αντί εστίας για τους αρχαϊκούς ναούς, λόγω του μικρού ύψους των κατασκευών στους ναούς αυτής της περιόδου. Εσχάρα: «η μη έχουσα ύψος ως εστία, αλλά επί της γης ιδρυμένη κοίλη».

Οι εξωτερικές της διαστάσεις ήταν 1.47 x 0.94μ. και τα όριά της αποτελούνταν από κάθετα τοποθετημένες πέτρες, με ύψος 0.24-0.25μ. και πάχος 0.15μ., εκτός από το βόρειο όριο που αποτελούνταν από μια μόνο πέτρα πάχους 0.30μ.

Στο εσωτερικό της η εσχάρα περιείχε ένα επιφανειακό στρώμα στάχτης και ένα κατώτερο στρώμα από κοκκινόχωμα, μέσα στο οποίο βρέθηκε μια μικρή τετράγωνη σιδερένια πλάκα με μια κοίλανση. Κάτω από το κοκκινόχωμα αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος. Δεν βρέθηκε τίποτε άλλο μέσα στην εσχάρα, εκτός από μερικά σιδερένια καρφιά.

Σε απόσταση 0.90μ. στα βόρεια της εσχάρας, πάνω στον άξονα του ναού, αποκαλύφθηκε μια λίθινη βάση κίονα από πορόλιθο με πρόχειρη επεξεργασία. Ο ανασκαφέας υποθέτει ότι υπήρχε άλλη μια βάση κίονα στα νότια της εσχάρας, την οποία απομάκρυναν οι εργάτες της ανασκαφής κατά τη διάρκεια του καθαρισμού. Η εστία πάνω στον άξονα B-N καταλάμβανε το κέντρο του ναού.

Ο Kirsten³⁴ συμφωνεί με το Μαρινάτο ως προς την αξονική τοποθέτηση της εστίας. Ως προς τη λειτουργία της, την αναφέρει ως εσχάρα ή εστία για την τέλεση θυσιών και για την προετοιμασία των συμποτικών γευμάτων. Αυτή η τελευταία χρήση της μαρτυρεί την επιβίωση της παράδοσης του μυκηναϊκού ανδρώνα, που αναφέρει ο Nilsson³⁵.

Όσον αφορά την τοποθέτηση της εστίας στο εσωτερικό του ναού, ο Kirsten αναφέρεται σε ολόκληρη την εξελικτική σειρά, όπως την περιέγραψε ο Nilsson, όπου αρχικά βρίσκουμε την εστία τοποθετημένη στο σηκό ως "Άδυτον", αργότερα στο σηκό μπροστά στο Άδυτον, στη συνέχεια στον πρόδομο (Πριήνη) και τέλος εξωτερικά του ναού. Ο ναός της Δρήρου, κατά τον Kirsten, έχει ομοιότητες με τους ναούς της ηπειρωτικής Ελλάδας και οφείλει την ένταξη της εσχάρας στο σηκό του στις οικίες της Μυκηναϊκής περιόδου.

Ο Beyer,³⁶ μετά τις νέες μετρήσεις που έκανε στο ναό κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η εστία και οι βάσεις των κίωνων δεν βρίσκονταν στον μεσαίο άξονα (βλ. κάτοψη).

Ο Μαζαράκης³⁷ υποθέτει μια κατασκευή με οπαίον για την έξοδο του καπνού πάνω από την εστία.

³⁴ Kirsten, 133.

³⁵ Willetts, R.F. 1962. Cretan Cults and Festivals, London.

³⁶ Beyer, 15-17.

³⁷ Mazarakis, 216-218.

4. Επιδράσεις και επιρροές στον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού

Για την αναπαράσταση της στέγης ο Μαρινάτος προτείνει πέντε ξύλινες δοκούς σε όλο το πλάτος του ναού. Οι δοκοί αυτές θα έφεραν μια επίπεδη στέγη³⁸.

Επάνω από την εστία αναπαριστά μια αετωματική στέγη, η οποία θα στηριζόταν στους δυο ξύλινους κίονες στη βόρεια και τη νότια πλευρά της εστίας. Μπροστά από τη βόρεια είσοδο υποθέτει την ύπαρξη ενός στεγασμένου προστώου, που θα διέθετε δύο κίονες σε κάθε πλευρά. Την άποψή του τεκμηριώνει στηριζόμενος στα πήλινα μικρογραφικά μοντέλα ναών από το Άργος και την Περαχώρα.

Ο Beyer³⁹ χρησιμοποιεί τα MMII κτήρια των Μαλίων και του Καρφίου, ως συγκριτικό υλικό για την αποκατάσταση του προστώου (εικ 14). Στη Δρήρο, όπως λέει έχουμε ένα μεμονωμένο ναό σε χαλαρή σχέση μ' ένα συγκρότημα οικιών. Ο ναός διέθετε ένα λατρευτικό χώρο, ο οποίος δεν εντάσσεται στον κεντρικό του άξονα και τρία βοηθητικά δωμάτια (A,B,C), που χρησίμευαν ως αποθέτες του. Πρόκειται για έναν αρχιτεκτονικό τύπο χωρίς παράδοση στη δωρική ναοδομία.

Ο ναός της Δρήρου εντάσσεται, σύμφωνα με το μελετητή, στην κρητική αρχιτεκτονική παράδοση και συνδέεται με τα ιερά της Μινωικής και Υπομινωικής περιόδου. Τα κτήρια των Μαλίων και του Καρφίου διαφέρουν από τη Δρήρο μόνο στη θέση της εισόδου, η οποία εδώ βρίσκεται στη στενή και όχι στη μακρά πλευρά.. Αντιστοιχίες και ομοιότητες παρατηρούνται επίσης στην κάτοψη του λατρευτικού κτηρίου από το γεωμετρικό οικισμό στο Καβούσι, όπου αφήνεται ένας ελεύθερος χώρος μπροστά και η πρόσβαση γίνεται μέσω κλίμακας⁴⁰ Αυτό το χαρακτηριστικό, κατά τον Beyer, έχει τις ρίζες του στη μινωική αρχιτεκτονική παράδοση όπως αυτή αποτυπώνεται στη βόρεια είσοδο του ανακτόρου της Κνωσού. Τέλος, στην πρόσοψη του κτηρίου στο Καβούσι υπήρχε ένας στεγασμένος χώρος με κίονες που διαμόρφωνε ένα είδος προστώου, παρόμοιο με αυτό της Δρήρου.

³⁸ Marinatos, 236.

³⁹ Beyer, 17-18.

⁴⁰ AJA, 138 Anm1

5. Τα λατρευτικά στοιχεία

5.1. Η λατρευτική τριάδα

Έχουμε ήδη αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο στα τρία σφυρήλατα αγαλμάτια λόγω των περιεργων συνθηκών εύρεσής τους. Το τυχαίο αυτό σημαντικότατο εύρημα που παραδόθηκε σε θραύσματα στο Μουσείο Ηρακλείου προκάλεσε την ανασκαφή του Μαρινάτου. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής νέα θραύσματα ήρθαν στο φως, από τα οποία αποκαταστάθηκαν τρία ορειχάλκινα αγαλμάτια σφυρήλατης τεχνικής, τριών ορειχάλκινων αγαλμάτων που αποτελούσαν μία ανδρική και δύο γυναικείες μορφές, ύψους 0.80 και 0.40, 0.45μ. αντίστοιχα, Όπως προέκυψε μετά τη συγκόλληση και συμπλήρωσή τους επρόκειτο για μια ανδρική, ύψους 0.80μ. μορφή και δύο γυναικείες, 0.45μ. και 0.40μ. αντίστοιχα. Οι μορφές ταυτίστηκαν εύκολα από τον ανασκαφέα ως Απολλώνια τριάδα «λόγω των πρόσφατων ανακαλύψεων των μετοπών από τον Σελινούντα», αλλά και λόγω της επιγραφής του όρκου των Δρηρίων εφήβων.⁴¹ Το παράδοξο εδώ είναι ότι η επιγραφή αναφέρει μεν την Απολλώνια τριάδα, αλλά με τον Απόλλωνα ως Πύθιο, ενώ ο Απόλλων Δελφίνιος αναφέρεται σε άλλο σημείο. Θα επανέλθουμε στο σημείο αυτό στο κεφάλαιο με τις επιγραφές.

Ο Μαρινάτος, όπως ήδη αναφέραμε, θεωρεί τα αγαλμάτια μεταγενέστερα του ναού και τα χρονολογεί στα μέσα του 7^{ου} αιώνα π.Χ., υπογραμμίζοντας τις διαφορές τους από τη δαιδαλική τέχνη.⁴²

Ο Kirsten, αν και υιοθετεί τη χρονολόγηση του Μαρινάτου, θεωρεί ότι διαθέτουν δαιδαλικά χαρακτηριστικά και τα εντάσσει σύμφωνα με την κατάταξη του Jenkins⁴³ στη Μεσοδαιδαλική ομάδα, (περίπου στα 650π.Χ.), θεωρώντας ότι διαμορφώνουν, μαζί με την χάλκινη κεφαλή της Karlsruhe, το δαιδαλικό κρητικό στυλ, που αργότερα συγγενεύει με την πελοποννησιακή τέχνη. Τα αγαλμάτια αποτελούν, κατά τον μελετητή, τον αυθεντικότερο εκπρόσωπο της δωρικής λατρείας σε σχέση με όλα τα υπόλοιπα έργα πλαστικής της περιόδου. Μαζί με τις πρωιμότερες λατρευτικές εικόνες και την κρητική θεά της Auxerre τεκμηριώνουν την ύπαρξη των «ξοάνων ου μεγάλων» που αναφέρει ο Πausanias.⁴⁴

Η απόδοση από το Μαρινάτο της κυρίαρχης θεότητας στον Απόλλωνα Δελφίνιο δεν βρίσκει σύμφωνο τον Kirsten, αφού, όπως λέει ο ίδιος η επιγραφή του όρκου των Δρηρίων «συν

⁴¹ Marinatos, 234.

⁴² Στη δημοσίευση του ναού της Δρήρου στο BCH του 1936 ο ανασκαφέας δίνει ελάχιστες πληροφορίες για τα αγαλμάτια, τα οποία είχε ήδη δημοσιεύσει στο CRAI του 1935 "Le temple et les statuettes archaïques en bronze de Deros (Crète).

⁴³ Jenkins, R.J.H. 1936. *Dedolica. A Study of Dorian Art in the Seventh Century B.C.*, Cambridge.

⁴⁴ IX 40,3

τω Απέλλωνι Δελφινίω» δεν το αποδεικνύει. Ο Kirsten αναφέρει ένα παλιότερο εύρημα, την επιγραφή των νόμων της Δρήρου και αποδίδει τη λατρεία στον Απόλλωνα Πύθιο.

Ο Beyer⁴⁵ αμφισβητεί την αρχική τοποθέτηση των σφυρήλατων αγαλματίων πάνω στο βωμό των κεράτων, αφού ο Μαρινάτος στηρίχτηκε σε πληροφορίες που του μετέφεραν οι ιδιοκτήτες του αγρού, χωρίς να διαθέτει άλλα στοιχεία. Όπως ο ίδιος αναφέρει: « η ακριβής τοποθέτησή τους στη σφαίρα: λατρευτικό θρανίο, βωμός των κεράτων, νότιος τοίχος δεν είναι εξακριβωμένη». Ο μελετητής δεν ακολουθεί τη χρονολόγηση των αγαλματίων από τον Μαρινάτο στον 7^ο π.Χ. αιώνα, αφού δεν βρίσκει καμιά στιλιστική συγγένεια με το δαιδαλικό στυλ. Υποστηρίζει ότι τα αγαλμάτια περιέχουν στοιχεία Υπομινωικά και χρονολογούνται στα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα..

Ο Μαζαράκης⁴⁶ αναφέρεται στη χάλκινη τριάδα, από την οποία προκύπτει η χρονολόγηση του ναού. Όπως ο ίδιος λέει: «μετά τη στιλιστική μελέτη του Beyer και την ομοιότητά τους με ένα χάλκινο αγαλμάτιο από το Αφρατί⁴⁷ οι μελετητές είναι έτοιμοι να δεχτούν μια χρονολόγηση στο 2^ο μισό του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Άρα, καταλήγει, ότι ναός και αγαλμάτια μπορεί να είναι σύγχρονα. Ως λατρευόμενο θεό αποδέχεται τον Απόλλωνα, χωρίς προσδιορισμό του επιθέτου του, αφού, όπως αναφέρει, τα κέρατα κατσκευάζονται συχνά συνδέονται με τη λατρεία του συγκεκριμένου θεού.

Με τον Kirsten τέλος συμφωνεί η Sporn,⁴⁸ η οποία αναφέρεται σε ένα θραύσμα επιγραφής του ύστερου 7^{ου} ή του πρώιμου 6^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε σε γειτονία με το ναό, με το όνομα του Πύθιου Απόλλωνα ή του ιερού του. Το περιεχόμενο της επιγραφής δεν είναι κατανοητό: εν τε [π]έντε πυτίοι πέν εν Αγοραίοι|μήρος π[έντε].⁴⁹ Ίσως να ήταν ενσωματωμένη σε ένα εξωτερικό τοίχο του ναού ή στην αγορά. Η εύρεση της επιγραφής του όρκου των Δρηρίων εφήβων κοντά στο ναό του δυτικού λόφου της Δρήρου επιτρέπει την υπόθεση της ταύτισης του κτηρίου στο δυτικό λόφο με το ναό του Δελφινίου Απόλλωνα. Ο Απόλλων Πύθιος αναφέρεται στον όρκο μαζί με την Άρτεμη και τη Λατώ, οπότε το πιθανότερο είναι ότι ο ναός στην αγορά ήταν αφιερωμένος στη λατρεία του.

5. 2. Οι επιγραφές

Α) Η πιο γνωστή επιγραφή είναι αυτή του όρκου των Δρηρίων, η οποία, όπως αναφέραμε, βρέθηκε το 1854 στον δυτικό λόφο της Δρήρου, τρία μέτρα πιο κάτω από το

⁴⁵ Beyer, 18-20.

⁴⁶ Mazarakis 216-218.

⁴⁷ Λεμπέση Α. 1980, *Στήλη*, "Τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος" Αθήνα.

⁴⁸ Sporn, ο.π. 82.

⁴⁹ Van Effenterre, BCH 70, 1946, 603).

τετράγωνο πρόσκτισμα, το οποίο εφάπτεται στη βόρεια πλευρά του κτηρίου που ανακάλυψε ο Ξανθουδίδης..

Η Guarducci δημοσίευσε την επιγραφή αυτή (εικ. 15).⁵⁰

Στίχος 14 Ομνύω

Ταν Εστίαν ταν
εμ πρυτανείωι
και τον Δήνα τον
Αγοραίον και τον Δη-
να τον Ταλλαίον
και τον Απέλλων(α)
τον Δελφίνιον και
ταν Αθαναίαν ταν
Πολιούχον και τον
Απέλλωνα τον Ποίτιον
και ταν Λατουν και τάν
Άρτεμιν και τον Άρεα
και ταν Αφορ(δ)ίταν και
τον Ερμαν και τον Άλιον
και ταν Βριτόμαρ(πι)ν
και τομ Φοίνικα και ταν
Αμφι[ω]ναν και ταγ Γαν
και τον Ουρανόν και
ήρωας και ηρωάσσας
και κράνας και ποτα-
μούς και θεούς πάντας
και πάσας.

Στον στίχο 20 αναφέρεται ο Απόλλων Δελφίνιος αμέσως μετά τον Δία Ταλλαίο και Αγοραίο. Η θέση του στην επιγραφή φαίνεται ότι τονίζει και την σπουδαιότητά του, ανάμεσα στις λατρευόμενες θεότητες της πόλης. Χρονολογείται ανάμεσα στα τέλη του 3^{ου} και τις αρχές 2^{ου} π.Χ. αιώνα. Η λατρευτική τριάδα Απόλλων, Άρτεμη και Λητώ, συνδέεται με τον Απόλλωνα Πύθιο.

Β) Στη συνέχεια ο Pierre Demargne και Henri van Effenterre⁵¹ δημοσιεύουν μια σειρά επιγραφών από μια δεξαμενή κοντά στο ναό (εικ.16 α-16 β). Η πρώτη επιγραφή που βρέθηκε

⁵⁰ Guarducci M., 1935, *Dreiros IC I*, Roma, 83-88.

⁵¹ P. Demargne et H. Van Effenterre, 1937, 'Recherches a Dreiros', BCH 61, 27-32.

στα ανώτερα στρώματα του εσωτερικού μιας τεράστιας, πιθανόν ανοικτής, δεξαμενής τοποθετημένης σε ένα άνδηρο στα δυτικά του ναού της Δρήρου. Κατά τη διάρκεια του καθαρισμού της δεξαμενής περισυλλέγησαν δύο εγχάρακτοι δόμοι:

α) Δόμος σιδερόπετρας, ακέραιος στα δεξιά και στη βάση, ελλιπής αριστερά και επάνω, χωρισμένος σε δύο μέρη που εφαρμόζουν απολύτως. Συνολικό μήκος 68 εκατοστά, ύψος 21 εκατοστά και πάχος 21 εκατοστά. Πέτρα φυσικά λειασμένη. Ίχνη χαραγμένης ταινίας 58 εκατοστών στο αριστερό τμήμα. Γράμματα βαθιά χαραγμένα αλλά χωρίς φροντίδα. Ύψος γραμμάτων περίπου 3 εκατοστά.

β) Δόμος της ίδιας πέτρας και της ίδιας προέλευσης, ακέραιος σε κάθε πλευρά. Μήκος 41 εκατοστά, ύψος 28 εκατοστά, πάχος 22 εκατοστά. Κανένα ίχνος επεξεργασίας. Γράμματα ακανόνιστα, βαθιά χαραγμένα. Ύψος γραμμάτων περίπου 3 εκατοστά. Η ομοιότητα του χαραγματος και οι συνθήκες της ανακάλυψης επιτρέπουν στους μελετητές να προσεγγίσουν αυτόν τον δεύτερο δόμο σε σχέση με τον προηγούμενο, δεδομένου ότι τα γράμματα σε αυτόν είναι μεγαλύτερα από ότι στον πρώτο. Η επιγραφή μοιάζει με αυτήν του περίφημου όρκου των Δρηρίων ή της προξενίας για τον Ορέστη. Το σχήμα του Β είναι το ίδιο αδέξιο με την επιγραφή του όρκου στον στίχο 1.7 ή 1.29. Πρέπει λοιπόν να χρονολογήσουμε την επιγραφή μας στην ίδια εποχή, δηλαδή στο τέλος του 3^{ου} αιώνα ή στην αρχή του 2^{ου} αιώνα π.Χ.

Θεός- σύ[ν τ]ωι
Απέλλωνι Δελφινίωι,
επί των Αιθα(λ)έων κοσμι-
όντων, συνετε(λ)έσθη ο λάκκος,
των συγκυίαι και Κεφάλωι,
και Πύρου,
και Πύρου,
[κ]αί Πίου,
και Βισίωνος

Η επιγραφή αυτή μνημονεύει και χρονολογεί την κατασκευή της μεγάλης δεξαμενής της Δρήρου και θυμίζει στους Δρηρίους το όνομα των αρχόντων που την κατασκεύασαν. Ο όρος λάκκος, που σηματοδοτεί κάθε είδος μεγάλης τρύπας ταιριάζει απόλυτα για να υποδείξει αυτή τη δεξαμενή. Τον συναντάμε με αυτήν την έννοια σε αρχαίους συγγραφείς και επανέρχεται πολλές φορές σε κρητικές επιγραφές. Η κατασκευή αυτού του λάκκου τοποθετείται κάτω από την προστασία του Δελφίνιου Απόλλωνα. Το γεγονός αυτό εξηγείται από την άμεση γειτνίαση του ναού και η επιγραφή αποτελεί μια ουσιαστική επιβεβαίωση, κατά τους μελετητές, του συλλογισμού του Μαρινάτου που ταυτίζει αυτόν τον ναό με το ναό του Δελφινίου Απόλλωνα.

Πρόκειται εδώ για τις ίδιες οικογένειες και τους ίδιους άρχοντες που μνημονεύονταν στον όρκο των Δρηρίων. Ο όρκος αναφέρει ομοίως στον στίχο 1.5 με 1.7:

ΤΩΝ ΣΥΓΚΥΙΑΙ ΚΑΙ / ΚΕΦΑΛΩΙ ΠΥΡΩΙ / ΠΙΩΙ ΒΙΣΙΩΝΟΣ

Έξι ακόμα αρχαϊκές επιγραφές δημοσιεύτηκαν από τον H. Van Effenterre το 1946.⁵² Και αυτές βρέθηκαν μέσα στη μεγάλη δεξαμενή στα δυτικά του ναού της αγοράς.

1. Δόμος σιδερόπετρας, σπασμένος σε δύο κομμάτια. Συνολικό μήκος: 0.21μ., πάχος 0.35μ. Γραφή βουστοφηδόν, που περιλαμβάνει μια σειρά επάνω και ένα μικρό γύρισμα μερικών γραμμάτων κάτω. Η επιγραφή σώζεται ακέραια στην αριστερή πλευρά.

- - δε αι οι Πρεπσίδαι κοί Μιλάτιοι α-
ρκσαν ναc.

Η επιγραφή που σώθηκε αποτελεί το τέλος μιας κύριας πρότασης : -δε, όπου αναγνωρίζουμε ίσως το ρήμα εFαδε συχνό στα Δρηριακά κείμενα και μια εξάρτηση σύγχρονης αξίας: αι οι Πρεπσιδαι κοι Μιλάτιοι ά|ρκσαν.

Το μόνο ενδιαφέρον στοιχείο της επιγραφής έγκειται στην αναφορά των Πρεπσίδων και των Μιλατίων. Είναι φυσικό να είχαν οι Δρήριοι σχέσεις με τα γένη της Μιλάτου, πόλη γνωστή από τον Όμηρο που κυριαρχούσε στο δρόμο της εισόδου προς το Μιραμπέλλο και αποτελούσε για τη Δρήρο την έξοδο προς τη θάλασσα. Στον όρκο των Δρηρίων υπάρχει ένας υπαινιγμός για μια εχθρική επιχείρηση των Μιλατίων κατά των Δρηρίων. Όσον αφορά του Πρεπσίδες υπάρχουν και άλλες αναφορές. Ο μελετητής υποθέτει ότι ο οικισμός τους βρισκόταν στην περιοχή της Δρήρου, σε μια από τις κοιλάδες του λόφου του Προφήτη Ηλία.

2. Δόμος σιδερόπετρας σε δύο κομμάτια. Μήκος : 1.03μ., πλάτος : 0.20μ. πάχος: 0.17μ. Ακανόνιστη γραφή, γράμματα που «καβαλικεύουν» το ένα το άλλο. Ύψος γραμμάτων ποικίλλει από 0.2 έως 0.4μ.

Δύο σειρές με γραφή βουστοφηδόν. Πιθανόν να υπήρχε και άλλη πέτρα στα αριστερά της πρώτης.

Πόλι εFαδε διαλήσασι πυλάσι | όστις προ.
πολε..ειε μη τίν[[τ]]εσθαι(ι) τον αγρέταν ναc.

Μετάφραση: Η πόλη αποφάσισε, κατόπιν απόφασης της φυλής: αυτός που είναι στην υπηρεσία (του ναού) ο Συγκαλών να μην τους τιμωρήσει: αυτός που εάν δεν είναι περίοδος πολέμου, ο Συγκαλών δεν θα τους τιμωρήσει.

Στα σχόλια ο Van Effenterre αναφέρει ότι πρόκειται για ένα κείμενο όπου προσδιορίζεται μια παρανομία σε ένα πιο γενικό νόμο. Μένει να εξεταστεί εάν το περιεχόμενο του βουλεύματος αντιστοιχεί σε αυτή την ερμηνεία.

⁵² H. Van Effenterre, 1946. "Inscriptions archaïques crétoises", B.C.H., LXX, 588-606.

Η επιγραφή αναφέρεται σε ένα πρόσωπο που ονομάζεται *αγρέτας*, το οποίο αναφέρεται για πρώτη φορά ως σώμα αρχόντων. Γνωρίζουμε από τον Ησύχιο τη λέξη *αγρεταί*, νεαρά κορίτσια που είχαν συγκεκριμένα λατρευτικά καθήκοντα στη Χίο. Από το 2^ο αιώνα έχουμε στη Σπάρτη την αναφορά *αγρετεύσαντα*, αλλά η μεγάλη χρονολογική απόσταση δεν μας επιτρέπει συγκρίσεις. Θα πρέπει να εμπιστευτούμε τη ρίζα *αγείρω*, που επιτρέπει μόνο δύο ερμηνείες. *Αγρέτας*, ο *Συγκαλών*, ίσως ένα είδος αγγελιαφόρου. Το καθήκον του θα ήταν να συγκαλεί τους πολίτες για τις συναθροίσεις. Θα είχε και κατασταλτικό ρόλο για όσους δεν συμμορφώνονταν. Η απουσία πάντα τιμωρείται στις ελληνικές πόλεις και βλέπουμε πολύ συχνά στην Κρήτη την αναφορά του αριθμού των ψηφοφόρων της συνέλευσης, αφού η απαρτία θεωρείται απαραίτητη. Ποιοι θα ωφελούνταν : Αυτός που υποδεικνύει η φράση *όστις προ|πολε[ύσ]ειε*. Η λέξη *πρόπολος* που δεν είναι κρητική, είναι πολύ συχνή σε ελληνικά κείμενα. Πρόπολος είναι αυτός που εκτελεί μια θρησκευτική πράξη μέσα σε ένα ναό (από το ρήμα *προπολείω*). Η επιγραφή κατά τον μελετητή ήταν εντοιχισμένη στο ναό του Δελφινίου Απόλλωνα μέσα στην αγορά.

Κατά μια άλλη ερμηνεία μπορούμε να θεωρήσουμε τον *αγρέτα* ως ένα στρατιωτικό αξίωμα, τον αξιωματούχο αυτό που είχε καθήκον να συγκαλεί τη συνέλευση όχι των πολιτών, αλλά των νέων ανδρών που πρέπει να υπερασπιστούν την πόλη. Με τον τρόπο αυτό μπορεί να ερμηνευτεί η φράση « *αι δε μη εμ]πολέ[μοι]είε* ».

Οι υποθέσεις αυτές χαρακτηρίζονται από το μελετητή πολύ *τολμηρές*, όμως είναι γι' αυτόν ο μόνος ικανοποιητικός τρόπος απόδοσης του κειμένου. Στην επιγραφή αυτή διακρίνουμε τον πολιτικό ρόλο που είχε η φυλή. Τα μέλη της φυλής αποτελούσαν τον *σταρτό* που είχε σημαντικό ρόλο στην πολιτική και στρατιωτική ζωή της πόλης. Αρχικώς η φυλή αποτελούσε ένα βασικό όργανο στην πολιτική ζωή της πόλης.

3. Δόμος σιδερόπετρας ακέραιος. Μήκος : 1.31μ., πλάτος : 0.31μ έως 0.35μ. πάχος : 0.27μ. Τα γράμματα μοιάζουν με της προηγούμενης επιγραφής αλλά έχουν πιο κανονική διάταξη. Ο δόμος περιέχει δυο σειρές γραμμάτων σε γραφή βουστροφιδόν.

Εταρηιαν |έφαδε |όζ' αγέλασι το ύπε-
ρβοιο |μηνος |εν ικάδι |όρον ήμεν vac.

Μετάφραση : Των εταιρειών : αποφάσισε : για όλους που εισέρχονται στην αγέλα την εικοστή μέρα του μηνός Υπερβοίου που είναι το όριο.

Πρόκειται για ένα ακόμα κείμενο δημοσίου δικαίου. Περιλαμβάνει μια λεπτομέρεια της ζωής στην αγέλα, η οποία αναφέρεται για πρώτη φορά σε επιγραφή με τόσο υψηλή χρονολόγηση. Η εικοστή Υπερβοίου είναι ημερομηνία καθοριστικής σημασίας για τους νέους. Η λέξη «*όρος*» αντιστοιχεί σε μια ημερομηνία όπου οι νέοι εισέρχονται ή εξέρχονται από την αγέλα. Και οι δύο περιπτώσεις πρέπει να ήταν αντικείμενο εορτασμού : οι νέοι άνδρες έπαιρναν τη θέση των παλαιότερων. Είναι μια μέρα όπως αυτή στον όρκο των Δρηρίων, σε ύστερα

χρόνια, όπου οι αγελαίοι du cosmat του Κυία και του Κέφαλου έπαιρναν τον όρκο. Η μαρτυρία της επιγραφής είναι σημαντική, γιατί δείχνει το κοινωνικό και το πολιτικό σύστημα της πόλης. Τα μέλη της αριστοκρατικής τάξης γίνονται οι μελλοντικοί πολίτες. Ο μήνας Υπερβόιος αναφέρεται για πρώτη φορά στην κεντρική Κρήτη και μας είναι γνωστός κυρίως από την Ανατολή από τις γιορτές που ονομάζονταν Υπερβόεια. Οι επιγραφές προέρχονται από την Ιεράλυτνα και την Πριανσό και σχετίζονται με τον όρκο των νέων πολιτών. Στην ανατολική Κρήτη το μήνα Υπερβόιο λήγει η θητεία των νεαρών μελών στην αγέλα.

4. Δόμος σιδερόπετρας σε δύο κομμάτια. Μήκος : 0.57μ. πλάτος : 0.195μ. πάχος : 0.24μ. Τρεις σειρές γραμμάτων προς τα δεξιά. Γράμματα ίδιου τύπου με την επιγραφή νο.2, αλλά πιο κανονικά. Ύψος γραμμάτων : 0.035 έως 0.05μ.

εφαδε τοισι θυστα[σι]

ός μέν κα δίδοι –ισο .

λαγκάνεν [τα]ό ε [- - -

Η επιγραφή σώζεται πολύ αποσπασματικά για να τη μεταφράσουμε. Από το κείμενο μπορούμε να καταλάβουμε τα γενικά χαρακτηριστικά και τις σημαντικές λέξεις. Οι πρώτοι χαρακτήρες της σειράς αναφέρονται σε υποθέσεις πολιτικές, ενώ οι τελευταίοι φαίνεται να αφορούν ζητήματα λατρείας.

Πρόκειται για απόφαση συγκεκριμένων λειτουργών ή κυβερνητών. Η φράση «ος μεν κα δίδοι» αναφέρεται σε αυτόν που κάνει την προσφορά. Στη θυσία προσφέρεται ένα μέρος του ζώου στη θεότητα, ενώ οι δωρητές παίρνουν το υπόλοιπο κομμάτι.. η φράση «Τοισι θυστα[σι] πρέπει να αναφέρεται στους ιερείς που τελούν τη θυσία.

5. Δόμος σιδερόπετρας ακανόνιστου επιμήκους σχήματος. Δύο θραύσματα σε κάθε πλευρά της εγχάρακτης επιφάνειας, το αριστερό συγκολλήθηκε. Μήκος : 0.99μ. Ύψος : 0.23μ. Πάχος : 0.23μ.

Ο δόμος φέρει τρεις σειρές σε γραφή βουστροφηδόν. Το κείμενο διατηρείται ακέραιο στα αριστερά.

σ | τυπμηρηια ομό-

σαι δ' άπερ εν ορκιοισι | α - - - - -

καθαρων γένοιτο

Η επιγραφή σώζεται πολύ αποσπασματικά. Το μόνο που μπορούμε να διακρίνουμε είναι ότι πρόκειται για απόσπασμα από έναν όρκο.

Την ίδια επιγραφή δημοσίευσε το έτος 1956 ο W.A. McDonald (εικ. 17).⁵³ Ο μελετητής σημειώνει ότι η πολύ καλή κατάσταση διατήρησης των γραμμάτων τον κάνει να αμφισβητεί την άποψη του Van Effenterre ότι η επιγραφή ήταν εκτεθειμένη από την Αρχαϊκή ως την Ελληνιστική περίοδο σε εξωτερικό χώρο. Από την επιφάνεια της πέτρας συμπεραίνει ότι αποτελούσε μέρος ενός δόμου από κάποιο τοίχο ή κάποια άλλη κατασκευή. Η επάνω πλευρά είναι σπασμένη στα δεξιά, αλλά στο σημείο αυτό δε φαίνονται ίχνη γραμμάτων. Τα γράμματα του θραύσματος είναι πολύ ευανάγνωστα και διαθέτουν ποικίλες διαστάσεις με ύψος από 0.05 έως 0.027μ. και πάχος από 0.07 έως 0.02μ. Η μέση διάσταση για το ύψος και πάχος είναι 0.035 μ.

Η λέξη *ομόσαι* πρέπει να διαβαστεί κανονικά *όμονται*. Με τη νέα αυτή μεταγραφή, όπως αναφέρει ο μελετητής, συμφώνησε και ο Van Effenterre. Εντοπίζονται και άλλες παρανοήσεις: επάνω δεξιά το πρώτο σπασμένο γράμμα είναι δύσκολο να ταυτιστεί ως γιώτα. Όπως προβληματική είναι η απόδοση του τρίτου γράμματος από τα δεξιά στην ίδια γραμμή. Επίσης είναι προβληματικές οι διαφορετικές αποδόσεις του άλφα. Τέλος η εγχάρακτη γραμμή στο τέλος δεξιά της τελευταίας σειράς δύσκολα ταυτίζεται ως γιώτα. Τα τρία σύμφωνα στη λέξη *τυπρηρηια* είναι ξένα για την ελληνική γλώσσα. Ο Van Effenterre θεωρεί τη λέξη ετεοκρητική, ενώ ο McDonald προτείνει την απόδοση *ει]ς τά πρυτανήια*.

Είναι ξεκάθαρο, όπως αναφέρει ο Van Effenterre, ότι η επιγραφή αναφέρεται σε έναν όρκο και μια τελετή εξαγνισμού. Αν θεωρήσουμε όλες τις επιγραφές που εντοπίστηκαν στη δεξαμενή ως σύνολο, αφού διαθέτουν ίδιες διαστάσεις, παρά τις διαφορετικές τεχνικές, πρέπει να θεωρήσουμε ότι αποτελούν μια σειρά συγγενικών αναφορών. Ένα μέρος μόνο του αρχικού συνόλου διατηρήθηκε, που όμως ίσως μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε μια συνέχεια στο κείμενο, τοποθετώντας τους δόμους στην αρχική τους διάταξη. Όσον αφορά το ζήτημα της αρχικής τους τοποθέτησης και της χρονικής περιόδου που ήταν στημένες η κατάσταση διατήρησής τους οδηγεί τα συμπεράσματά μας. Πρέπει να αποκλειστεί η περίπτωση της έκθεσής τους για μεγάλο χρονικό διάστημα και πρέπει να υποθέσουμε ότι γρήγορα καθαιρέθηκαν και φυλάχθηκαν.

6. Δόμος σιδερόπετρας ακανόνιστου σχήματος με περιοχές απολεπισμένης επιφάνειας. Μήκος : 0.74μ. Ύψος : 0.25μ. Πάχος :0.30μ.

Τρεις σειρές γραμμάτων σε γραφή βουστροφηδόν. Η Τρίτη σειρά περιορίζεται σε τρία γράμματα στο κάτω μέρος της πέτρας. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον τρόπο που διαβάζεται το κείμενο και από πού αρχίζει. Υποθέτουμε ότι η επιγραφή σώζεται ακέραια στη δεξιά πλευρά.

έν τε (vel [π]έντε) πυτίοι πεν (- vel γεν)

έν Αγοραίοι | μήρος π[έντε] ;

⁵³ McDonald, W.A. 1956. "Note on a fragment of an Archaic Inscription from Dreros" *Hesperia* 25, 69-72.

Η επιγραφή σώζεται πολύ αποσπασματικά. Ίσως να αποτελεί ένα κατάλογο προσφορών προς τους θεούς ή προς τα ιερά που λατρεύονταν. Σημειώνουμε τις αναφορές στον Πύθιο και στον (Δία) Αγοραίο, ή στα ιερά αυτών. Πολλούς αιώνες αργότερα οι ίδιοι θεοί αναφέρονται στον όρκο των Δρηρίων. Είναι όμως ενδιαφέρον να εντοπίσουμε τα ονόματά τους στη Δρήρο τον 7^ο π.Χ. αιώνα, αφού στην Κρήτη αναφέρεται για πρώτη φορά ο Απόλλων ως Πύθιος. Το γεγονός της αναφοράς στον Απόλλωνα Πύθιο σε επιγραφή που βρέθηκε σε δεξαμενή δίπλα στο ναό της αγοράς, αποτελεί μια πολύ σημαντική μαρτυρία για τη θεότητα που λατρευόταν στο ναό αυτό. Η επιγραφή αυτή χρονολογείται στον 7^ο αιώνα π.Χ., πιθανόν να ήταν εντοιχισμένη στο ναό και είναι σύγχρονη με αυτόν.

Οι επιγραφές χρονολογούνται από τον Van Effenterre ως σύνολο, ανεξάρτητα από τις διαφορές που έχουν στην κατεύθυνση της γραφής. Όλες χρονολογούνται στα τέλη του 7^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} π.Χ. αιώνα.

Η επιγραφή, η ονομαζόμενη ‘ισαλυρία’ του Δελφίνιου της Δρήρου⁵⁴

Πρόκειται στην πραγματικότητα για δύο επιγραφές, η πρώτη χαραγμένη αμέσως μετά το μέσον του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, σε αριστερόστροφη γραφή, με ξεχωριστές λέξεις, η δεύτερη, λίγο μεταγενέστερη (γύρω στα 600 π.Χ.), σε γραφή βουστροφηδόν, χωρίς να ξεχωρίζουν οι λέξεις. Και οι δύο ήταν χαραγμένες στον ίδιο ασβεστολιθικό δόμο (75 x 26 εκ.), και βρέθηκαν το 1936 από τους Demargne- Van Effenterre μέσα σε μια δεξαμενή, κοντά στον ανατολικό τοίχο του Δελφίνιου. Σήμερα είναι χαμένες.

DRE IA [μ]ε[ν]ί ΕρμαF | ε(σ)τα’ | ί(ν)σα λάβρε(ι) το(ν) κομ(ε)ν
[άλλα]ι δ(ε) | μεν’ | ι(ε)ναι | ί(ν)σα λ(α)ύρ(ε)ια | λ(υ)μο(ν)

DRE IB [όστ]ις τον τυρόν μη αποδοι, εFαδ
Ε τυρόνς Γ αμύνατον δόμεναι θι[οις],
[ται] Ματρί, ται Αρ[τέμιτι], [τοι Απέλλονι]

Μετάφραση : DRE IA κατά τον μήνα του Ερμή, επιτρέπεται η συγκέντρωση στο εσωτερικό του λαβυρίνθου. Τιμωρείται

⁵⁴ Paul Faure, 1988-89, ‘ Les sept inscriptions dites “eteocretoises” reconsiderees’, Κρητικά Χρονικά, Τόμος ΚΗ’-ΚΘ’, 94- 109. Η λέξη ισαλυρία είναι ετεοκρητική, κατά τον Faure, και σημαίνει το κατσικίσιο τυρί.

DRE IB αυτός που δεν έκανε την προσφορά του τυριού, για τον οποίο αποφασίστηκε να προσφέρει χωρίς καθυστέρηση τρία τυριά στις θεότητες: στη θεά Μητέρα (Λατώ), στην Άρτεμη, στον Απόλλωνα (Δελφίνιο).

Αυτά τα δύο θρησκευτικά κείμενα του Δελφινίου της Δρήρου, παρά τα αρκετά χρόνια που τα χωρίζουν, μοιάζουν να αναφέρονται στην ίδια γιορτή, καρναβαλικού τύπου, πολύ γνωστή στην Κρήτη, η οποία τελούνταν στην πόλη της Δρήρου με αναφορές στην λατρεία του Ερμή.

Η συγκέντρωση που αναφέρεται μπορεί να αφορούσε κάλλιστα ένα κόμο, αφού ο μήνας Κομνοκάριος στη Δρήρο ήταν ο μήνας της συγκέντρωσης των κόμων. Η λέξη λαβύρινθος παραπέμπει στις στοές του ιερού του Διδυμαίου της Μιλήτου, στη Λήμνο, το Ναύπλιο την Ετρουρία και κυρίως κοντά στην Κνωσό, στο Σκοτεινό (Πεδιάδος). Στην έξοδο αυτών των στοών, ο Θησέας, η Αριάδνη και η νεαρή ομάδα τους γιόρταζαν χορεύοντας κυκλικά.

Τα δύο κείμενα διαθέτουν όμοια ελληνική διάλεκτο από την Αρκαδία (ΕρμαF, ίνσα) και αναφέρονται στις ίδιες λατρευτικές πρακτικές από τα μυκηναϊκά χρόνια, για τις οποίες διαθέτουμε και μυθολογική αναφορά, την επίσκεψη του Θησέα στον Μίνωα και την είσοδό του στο λαβύρινθο της Κνωσού.

B. ΟΙ ΝΑΟΙ Α ΚΑΙ Β ΤΟΥ ΠΡΙΝΙΑ

1. Εισαγωγή. Γενικά στοιχεία για τον χώρο και τα ευρήματά του

Οι πρώτες ανασκαφές στην περιοχή της Πατέλας του Πρινιά διενεργήθηκαν από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή με διευθυντή τον L. Pernier κατά τα έτη 1906- 1908⁵⁵ και έφεραν στο φως τους ναούς Α και Β. Τα κτήρια καταλάμβαναν τη ΝΑ πλευρά της πεδιάδας και ήταν τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο. Οι νεότερες έρευνες, οι οποίες άρχισαν το έτος 1969 από τον G. Rizza και συνεχίζονται μέχρι σήμερα, αποκάλυψαν τον σύγχρονο με τα λατρευτικά κτήρια οικισμό που ήταν σε χρήση μέχρι το πρώτο μισό του 6^{ου} π.Χ. αιώνα. Στους ΝΔ πρόποδες της Πατέλας, περιοχή Χάλαβρα, αποκαλύφθηκαν ίχνη κατοίκησης του 7^{ου} π.Χ αιώνα και συγκρότημα κλιβάνου του 8^{ου}-6^{ου} π.Χ. αιώνα στη θέση Μάντρα στα δυτικά της Πατέλας. Στα Σιδερόσπηλια, 500μ. ΒΔ της Πατέλας αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο νεκροταφείο με πρωιμότερες ταφές από την ΥΜΙΠΓ περίοδο.⁵⁶

2. Ο Ναός Α⁵⁷

2. 1. Αρχιτεκτονικά στοιχεία

Ο ναός Α είναι ο βορειότερος από τους δύο, έχει ορθογώνια κάτοψη, διαστάσεις και προσανατολισμό που δεν ορίζεται με ακρίβεια, αφού ο ανατολικός τοίχος της πρόσοψης του είναι λίγες μοίρες μετατοπισμένος με κατεύθυνση ΒΑ – ΝΔ (εικ.18). Η θεμελίωση του ήταν κατασκευασμένη από αργούς λίθους, ενώ η ανωδομή του από ελαφρά επεξεργασμένους, οι οποίοι συνδέονταν μεταξύ τους με χόμα. Εξαίρεση αποτελεί η ανατολική πρόσοψη που αποτελείται από τετραγωνισμένους δόμους. Το κτήριο περιλαμβάνει πρόναο και σηκό.

Ο ανατολικός τοίχος της πρόσοψης έχει αξιόλογο πλάτος (1.33μ.), που δεν παρατηρείται στις υπόλοιπες πλευρές, το εύρος των οποίων κυμαίνεται από 0.55 έως 0.63μ. Η ανώμαλη επιφάνεια της τοιχοποιίας αυτών των πλευρών, έκανε τον ανασκαφέα να υποθέσει ότι οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι.

⁵⁵ L.Pernier, 1914, Templi arcaici sulla patella di Prinias, ASAtene I.

⁵⁶ Rizza & Rizzo 1984, 234-28; Rizza 1991, 331-36, 343 και Prent 2005, 132.

⁵⁷L. Pernier, 1914, ASAtene 1914, 30-35.

Ο σηκός διέθετε μια κεντρική είσοδο με μονολιθικό κατώφλι. Στο εσωτερικό του σηκού αποκαλύφθηκε μια ορθογώνια κατασκευή, που ταυτίστηκε ως εστία, εκατέρωθεν των στενών πλευρών της οποίας βρέθηκαν δύο βάσεις κίωνων. Στο μέσον του νότιου τοίχου του σηκού εντοπίστηκε μια κτιστή κατασκευή θρανίου.

Εσωτερικά και εξωτερικά του ναού βρέθηκαν πολλά γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη τα οποία προκάλεσαν κατά το παρελθόν, έως και σήμερα, πολλά ερωτηματικά στους μελετητές ως προς τη θέση τους μέσα στο ναό, την ταύτιση, αλλά και τη χρονολόγησή τους, από την οποία άλλωστε προκύπτει κατά μεγάλο μέρος και η χρονολόγηση του ιδίου του ναού. Γύρω από την περίμετρο του ναού αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα κτηρίων, τα οποία, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, δεν σχετίζονταν με το ναό και τα οποία χρονολογούνται «ακόμα και στα τέλη της μινωικής περιόδου».⁵⁸

2. 1. 1. Ο πρόναος και η αναπαράσταση της πρόσοψης του ναού ⁵⁹

Η κάτοψη του ναού Α παρουσιάζει ένα πολύ επιμηκυμένο σηκό και πρόναο με αρκετά μικρό βάθος. Οι τοίχοι των μακρών πλευρών του ναού συνεχίζονται χωρίς διακοπή σε όλη τους την έκταση, στοιχείο που αποδεικνύει ότι ο πρόναος είναι σύγχρονος με το σηκό και δεν προστέθηκε αργότερα, όπως π.χ. στο ναό του Πύθιου Απόλλωνα της Γόρτυνας.

Οι τοίχοι των μακρών πλευρών του πρόναου ήταν κατεστραμμένοι. Ο βόρειος ήταν τελείως κατεστραμμένος και ο νότιος στο επίπεδο της ανωδομής. Στην πρόσοψη, λόγω της απουσίας των γωνιόλιθων δεν γνωρίζουμε εάν ο τοίχος κατέληγε σε παραστάδες. Στο μεσαίο όμως τμήμα η άνω επιφάνεια των θεμελίων καταλήγει σε ένα στρώμα λίθων με λεία επιφάνεια, που φαίνεται ότι αποτελούσε την ευθυνητήρια. Στην επιφάνειά της δεν βρέθηκε κανένα ίχνος στήριξης κίωνων ή πεσσών, που θα μας έκανε να σκεφτούμε ένα ναό *εν παραστάσει*.

Αναλυτικότερα στο μέσον της πρόσοψης, προς την εσωτερική πλευρά, ακριβώς απέναντι από τη θύρα του πρόναου βρέθηκε ένα τμήμα τοίχου, ύψους 0.27μ. τον οποίο διατρέχει μια κατά μήκος αυλακιά. Στο σημείο αυτό υπήρχε, κατά τον ανασκαφέα, ένας κεντρικός πεσσός, ο οποίος θα διέθετε ένα μεγάλο πλάτος, ανάλογο με τη θεμελίωσή του. Ο πεσσός ήταν πιθανά κατασκευασμένος από ακανόνιστους λίθους και το πλάτος του θα ήταν λίγο μικρότερο από την είσοδο του σηκού, αν κρίνουμε από τις αυλακίες που υπάρχουν στις πλευρές του. Οι αυλακίες υποδεικνύουν τη θέση των λίθινων πλακών, που θα χρησιμοποιούνταν πιθανόν ως κατώφλια. Δεν θα μπορούσαμε να έχουμε μια πρόσοψη με δύο εισόδους ανοιγόμενες, χωρίς διπλή ενίσχυση του εσωτερικού μέρους, με έναν κεντρικό πεσσό. Ποιο ήταν το αρχικό ύψος των

⁵⁸ Pernier, 47.

⁵⁹ Pernier, σ. 76

εισόδων, εάν ήταν το φυσιολογικό των θυρών ή των μεσαίων κίωνων, δεν μπορούμε να ορίσουμε με ακρίβεια.

Σε περίπτωση που ευσταθεί η παραπάνω πρόταση αποκατάστασης του ανασκαφέα, η πρόσοψη θα διέθετε ζυγό αριθμό εισόδων, χαρακτηριστικό γνώρισμα της αρχαίας ναϊκής αρχιτεκτονικής, δείγματα της οποίας απαντώνται στον ελλαδικό χώρο (Θέρμο Αιτωλίας, πώρινος ναός Ακρόπολης της Αθήνας), στη Σικελία, τη Μεγάλη Ελλάδα και στην Καμπανία, μέχρι τον 6^ο π.Χ. αιώνα. Στην Κρήτη η πρόσοψη χρονολόγησε τον ναό Α γεννά δύο ερωτήματα. Το ένα αφορά στην καταγωγή του και το δεύτερο κατά πόσον ο ίδιος είχε αποτελέσει πρότυπο για τον ελλαδικό χώρο. Ο ανασκαφέας θεωρεί ότι ο τύπος αυτός προήλθε από την αρχιτεκτονική των μινωικών ανακτόρων.

Το κοντινότερο παράλληλο όσον αφορά την πρόσοψη του ναού Α εντοπίζεται στον αρχαίο ναό των Επιζεφυρίων Λοκρών όπου ο Koldewey⁶⁰ προτείνει παρόμοια αποκατάσταση (εικ. 19). Και στα δύο παραδείγματα το θεμέλιο της πρόσοψης μας κάνει να συμπεράνουμε ότι θα υπήρχε ένας κεντρικός πεσσός, ανάμεσα σε δύο παραστάδες, σε αντιστοιχία με την είσοδο του σηκού.

Ψηλά στην πρόσοψη θα ήταν τοποθετημένες κατά τον Pernier οι πλάκες των ιπέων, ως συνεχές γλυπτό διάζωμα. Οι πλάκες αυτές βρέθηκαν μπροστά στο ναό, στο σημείο που έπεσαν κατά την καταστροφή του ναού. Το ύψος των πλακών αντιστοιχεί περίπου σε αυτό που θα απαιτούσε ένα διάζωμα κτηρίου με μήκος πρόσοψης επτά μέτρων. Επιπλέον το διπλό πάχος του τοίχου της πρόσοψης δίνει την ιδανική θέση για να στηριχτεί το βάρος του διαζώματος και βεβαιώνει ότι το διάζωμα θα κατέληγε στις γωνίες των περιμετρικών τοίχων, αφού μόνο στις γωνίες των τοίχων αυτών το πάχος είναι το ίδιο με αυτό της πρόσοψης (1.30μ.).

Η ανασύνθεση του διαζώματος στο Μουσείο Ηρακλείου (εικ.20) είναι εξ ολοκλήρου συμβατική και αυθαίρετη. Δεν υπάρχει κανένα βεβαιωμένο ίχνος που να μας πείθει ότι αυτή η ανασύνθεση των πλακών αντιστοιχεί στην αρχαία όψη του διαζώματος, ούτε ότι το διάζωμα εδραζόταν πάνω στην πλάκα με την πεταλοειδή διακόσμηση. Βέβαιη είναι η απόσταση μεταξύ των ιπέων, η οποία προκύπτει από τη σωζόμενη πλάκα με τους δύο ιπέεις και πολύ πιθανή είναι η αποκατάσταση των πλακών του διαζώματος πάνω στην εγχάρακτη ταινία εξαιτίας της αναλογίας του πλάτους και της αντιστοιχίας της διακόσμησής της με την ταινία της στέψης του διαζώματος, η οποία κοσμείται από μαιάνδρους. Συνολικά οι διατηρημένες πλάκες έχουν μήκος 3.64μ., δηλαδή μόλις το ήμισυ της εσωτερικής έκτασης του διαζώματος, αν δεχτούμε ότι αυτό καταλάμβανε και τις γωνίες. Ο ανασκαφέας υποθέτει ότι το γωνιακό θραύσμα με τα ανάγλυφα στις δύο παρακείμενες πλευρές (εικ.21), αντιστοιχεί στην πραγματικότητα στην ΝΑ γωνία του διαζώματος, λόγω των διαστάσεων του εγχάρακτου αλόγου, που είναι όμοιες με των υπολοίπων αλόγων του διαζώματος.

⁶⁰ Koldewey- Puchstein, Die griechische Tempel in Unteritalien und Sicilien p.159, fig.154

Το γωνιακό αυτό θραύσμα στα νότια εικονίζει ένα άλογο που βηματίζει προς τα δεξιά (από το οποίο διατηρείται τμήμα της απόληξης των μπροστινών ποδιών) και στα ανατολικά, κοντά στη γωνία, μια κατενώπιον ανθρώπινη μορφή. Κατ' αναλογία μπορούμε να υποθέσουμε στη βόρεια πλευρά την παράσταση ενός εγχάρακτου αλόγου προς τ' αριστερά και μια ακόμα ανθρώπινη μορφή κατ' ενώπιον, κοντά στη ΒΑ γωνία. Στην μπροστινή όψη τοποθετούνταν πομπή ιππέων προς τ' αριστερά.

Δεν μπορεί να καθοριστεί με ακρίβεια τι αποτελούσε την επίστεψη της πρόσοψης, αφού δεν διαθέτουμε παρά ελάχιστα αποσπασματικά στοιχεία για την αποκατάστασή της. Στην πραγματικότητα το διάζωμα έχει ήδη συμπληρωθεί από εξέχουσα ταινία με εγχάρακτους μαιάνδρους. Οι πλάκες που διατηρούνται δεν παρουσιάζουν στην άνω επιφάνεια κανένα ίχνος οπής για γάντζο ή στηρίγματα συναρμογής και καμιά επιφάνεια δεν παρουσιάζει ίχνη προετοιμασίας για τοποθέτηση άλλων γλυπτών. Δεν αποκλείεται παρόλα αυτά να υπήρχαν παρόμοια στοιχεία στις πλάκες που λείπουν, τα οποία διέθεταν στηρίγματα για την τοποθέτηση ακρωτηρίων.⁶¹ Ο Pernier υποθέτει ότι τις γωνίες της πρόσοψης έστεφαν ακρωτήρια σε μορφή ελίκων, γεγονός που, κατά την άποψή του, τεκμηριώνεται από δύο πώρινα θραύσματα ελίκων που εντοπίστηκαν μπροστά από την πρόσοψη του ναού (εικ.22), (πάχους 0.15μ.) τα οποία είχαν επεξεργασμένη μόνο την μία όψη, άρα δεν θα μπορούσαν να αποτελούν τμήματα κιονόκρανων.⁶² Τα ακρωτήρια θα ήταν τοποθετημένα πάνω από το διάζωμα των ιππέων, το οποίο διαθέτει όμοιο πάχος (0.15μ.).⁶³

Στο μέσον της πρόσοψης τοποθετεί ο Pernier μια φτερωτή σφίγγα, εξαιτίας ενός γλυπτού θραύσματος με ίχνη από λέπια (εικ.23). Πρόκειται, όπως λέει ο ίδιος, για μια υπόθεση που δεν είναι δυνατόν να επαληθευτεί. Τον τύπο της αποκαθιστά μέσω συγκρίσεων με άλλα πώρινα γλυπτά που εικονίζουν αρχαϊκές σφίγγες.⁶⁴

Ο Μαρινάτος θεωρεί ότι το πλατύ θεμέλιο της πρόσοψης εξυπηρετούσε την υποδοχή μιας βαθμιδωτής κρηπίδας⁶⁵.

Ο Kirsten⁶⁶ αναφερόμενος στο διάζωμα των ιππέων διαφωνεί με τον Pernier ως προς την τοποθέτησή του στην πρόσοψη. Το βασικό του επιχείρημα είναι ότι το θραύσμα που ταυτίζει ο ανασκαφέας ως συνανήκον γωνιακό θραύσμα του διαζώματος δεν προέρχεται, κατά την άποψή του, από αυτό, καθώς «αποκλείεται να αποτελεί γωνιακό θραύσμα». Ο μελετητής τοποθετεί το διάζωμα των ιππέων στο εσωτερικό του ναού, συγκρίνοντάς το με ανάλογες μυκηναϊκές

⁶¹ Ως παραδείγματα ακρωτηρίων ο Pernier αναφέρει το Θετίδειον από το αγγείο Francois και την κρήνη που εικονίζεται σε μια υδρία της συλλογής Torlonia στη Ρώμη, όπου οι γωνίες της πρόσοψης στέφονται από ακρωτήρια με έλικες.

⁶² Pernier, 85

⁶³ Ο Pernier αναφέρει το ναό της Αφαίας στην Αίγινα, ο οποίος διέθετε κεντρικό ακρωτήριο με έλικα, που όμως δεν θα μπορούσε να διέθετε ο ναός του Πρινιά. Τα ακρωτήρια του Πρινιά συγκρίνει με αυτά του αρχικού Εκατόμπεδου της Ακρόπολης της Αθήνας.

⁶⁴ Η μορφή της σφίγγας αποκαθίσταται με σώμα σε κατατομή και κεφάλι κατ' ενώπιον.

⁶⁵ BCH. 60, 1936, σ.244

⁶⁶

τοιχογραφίες. Το γεγονός ότι τα άλογα της διατηρημένης ζωφόρου είναι στραμμένα προς τ' αριστερά και το γωνιακό θραύσμα προς τα δεξιά δίνουν μόνο δύο πιθανότητες: την τοποθέτηση της ζωφόρου είτε στην πρόσοψη του ναού είτε πάνω από μία θύρα. Η πρώτη υπόθεση δεν τον ικανοποιεί, επειδή στην περίπτωση αυτή η ζωφόρος θα τοποθετούνταν στην πρόσοψη, εν τω μέσω δύο ιστάμενων μορφών που θα την πλαισίωναν. Θεωρεί πιο πιθανή τη δεύτερη υπόθεση και τοποθετεί το γωνιακό θραύσμα στην αριστερή παρειά της θύρας του σηκού. Στην περίπτωση αυτή ολόκληρο το διάζωμα θα τοποθετούνταν πάνω από την είσοδο του ναού.

Ο Beyer⁶⁷ εξετάζει την ανατολική θεμελίωση του ναού και θεωρεί ότι το ίχνος της κατασκευής που ταύτισε ο Pernier ως πεσσό, δεν μπορεί να αποτελεί πεσσό αφού αποτελείται από ακανόνιστους λίθους μικρού μεγέθους, ενώ ο τοίχος της πρόσοψης αποτελείται από μεγάλες λίθινες πλάκες. Η επιμελημένη κατασκευή του πεσσού θα ήταν αναγκαία για αισθητικούς αλλά και πρακτικούς λόγους, αφού θα έπρεπε να παρέχει την αναγκαία σταθερότητα. Η λεία άνω επιφάνεια του ανατολικού τοίχου της πρόσοψης κάνει τον Beyer να υποθέσει ότι αποτελούσε το σημείο έδρασης του διαζώματος, που αποκαθιστά στη βάση του τοίχου, ως διάζωμα ορθοστάτη (εικ.24). Ως επιπλέον επιχειρήματα υπέρ της άποψης αυτής αναφέρει το μεγάλο του ύψος (0,84μ.) και κυρίως την απουσία οπών ανάρτησης στις πλάκες, γεγονός που αποκλείει τη χρήση του ως ζωφόρου.

Την αναπαράσταση αυτή επαληθεύουν τρία γωνιακά θραύσματα, που επιπλέον διασαφηνίζουν την μορφή της όψης της εισόδου. Το μέχρι σήμερα μοναδικό γνωστό γωνιακό θραύσμα, με μια μετωπική μορφή,⁶⁸ μπορεί μαζί με άλλα δύο, που ταυτίστηκαν από τον Beyer, να ορίσει τη γωνιακή μορφή ως όρθια γυμνή γυναικεία μορφή που έχει το δεξί της χέρι κάτω από το δεξί στήθος. Από τα δύο θραύσματα στον μεσαίο άξονα της ανάγλυφης μορφής που διατηρούνται μπορούμε να υπολογίσουμε το πλάτος της στενής πλευράς του δόμου στα 26-28εκ.

Επίσης διατηρείται ο γωνιακός δόμος μιας μακράς πλευράς με παράσταση σφίγγας και της στενής πλευράς με μια όρθια γυναικεία μορφή σε μετωπική στάση, τα οποία διατηρούν διακόσμηση από μαιάνδρους στις πλευρές και στην επάνω πλευρά. Τα θραύσματα αυτά, κατά τον Beyer, ανήκουν στο διάζωμα των ιπέων, όπως ορίζει το βάθος της πλάκας και το όμοιο ύψος του διαζώματος.⁶⁹ Ως προς τη θέση που θα τοποθετούνταν οι γωνιακοί αυτοί δόμοι, ο μελετητής τοποθετεί την όρθια γυναικεία μορφή εντοιχισμένη στη δυτική πλευρά της θύρας δηλαδή ως μέρος του σώματος της θύρας (εικ. 25).

Μετά τις παραπάνω διαπιστώσεις, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το διάζωμα των ιπέων αποτελούσε διάζωμα ορθοστάτη και το συγκρίνει με ένα παράλληλο διάζωμα

⁶⁷ Beyer, ο.π. 24-25

⁶⁸ Ο Pernier το ερμηνεύει, λανθασμένα κατά τον Beyer, ως πόδι αλόγου και ο Kirsten, 1145, ως μέρος της θύρας του σηκού.

⁶⁹ Beyer, 26

μικρογραφικού ομοιώματος οικίας από την Ιθάκη⁷⁰ (εικ.26), που χρονολογείται στον 8^ο π.Χ. αιώνα και διαθέτει διακόσμηση με πλάκες ορθοστάτη που απεικονίζουν ιππείς, ανθρώπους και πουλιά.⁷¹ Η μορφή αυτή του διαζώματος αντανακλά κατά το μελετητή βορειοσυριακά πρότυπα, στα οποία το διάζωμα του ορθοστάτη στην είσοδο κατέληγε σε σφίγγες, γρύπες και λιοντάρια που την προστάτευαν.

Ο Stucchi αμφισβητεί τον ισχυρισμό του Pernier ότι η πλατιά θεμελίωση της πρόσοψης οφείλεται στο βάρος της ζωφόρου των ιπέων, καθώς ανάλογο βάρος θα διέθετε και με κανονικούς δόμους, όπως και οι άλλες πλευρές.⁷² Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η θεμελίωση είναι πλατύτερη επειδή ο ναός διέθετε μια βαθμίδα στην πρόσοψη. Για την αρχιτεκτονική αναπαράσταση της πρόσοψης προτείνει μια ανοικτή πρόσοψη, ανάμεσα σε δύο παραστάδες, με τρεις πεσσούς (εικ.27).

Όσον αφορά τον γλυπτό διάκοσμο και συγκεκριμένα το διάζωμα με τους ιππείς, συμφωνεί με τον ανασκαφέα ότι είχε κατασκευαστεί για να βλέπεται από χαμηλά, και όχι για το ύψος του ματιού, ούτε από ψηλά, όπως στην περίπτωση του ορθοστάτη. Επίσης συμφωνεί με τον Pernier ότι τοποθετούνταν εξωτερικά του ναού, λόγω του γωνιακού θραύσματος, που όμως παρατηρεί ότι δεν χρησιμοποιήθηκε στην αναπαράσταση της πρόσοψης του Stefani. Όλα τα άλλα στην αναπαράσταση αυτή έχουν αριστερόστροφη κίνηση, ενώ το γωνιακό θραύσμα εικονίζει ένα άλογο σε δεξιά κίνηση στη μία πλευρά και ένα πόδι ανθρώπινης μορφής στην άλλη. Ο Pernier, κατά τον Stucchi, δεν τοποθετεί το γωνιακό θραύσμα στην πρόσοψη επειδή υπαινίσσεται ότι το διάζωμα θα διέτρεχε όλη την περίμετρο του ναού. Ο μελετητής δεν συμφωνεί με την εκδοχή αυτή και υποστηρίζει ότι το γωνιακό θραύσμα θα ήταν τοποθετημένο στη ΒΑ γωνία της πρόσοψης, και άλλο ένα υποθετικά θα υπήρχε στη ΝΑ γωνία.. Η ζωφόρος αναπαρίσταται με τέσσερις, αντιθετικά τοποθετημένους, ιππείς και μια ανθρώπινη μορφή σε κάθε πλευρά και ένα κεντρικό ακρωτήριο με έλικα (εικ. 28).

Ο Καλπαξής⁷³ στη συνέχεια διαφωνεί με τον ισχυρισμό του Μαρινάτου επειδή, όπως αναφέρει, πολλοί αρχαϊκοί κρητικοί ναοί διέθεταν ένα ενισχυμένο θεμέλιο στην πρόσοψη και μια μόνο βαθμίδα, όπως ο ναός Β του Πρινιά και οι ναοί στη Λατώ και την Αξό. Εκτός αυτού οι αυλακίες πάνω στο θεμέλιο της πρόσοψης θα εξυπηρετούσαν μόνο ένα σκοπό: να τοποθετηθούν λίγα εκατοστά πιο πίσω οι λίθοι που χρησίμευαν στη στήριξη των βάσεων των κιόνων. Στην περίπτωση αυτή θα προέκυπτε ένας ναός *εν παραστάσει*, υπόθεση που δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί από τα ανασκαφικά δεδομένα. Παρομοίως, και η πρόταση του Pernier δεν μπορεί

⁷⁰ Beyer, 24-25

⁷¹ Το ομοίωμα της Ιθάκης χρονολογείται από τον Beyer στον 8^ο αιώνα, βάσει της ομοιότητας του με τα ομοιώματα οικιών της Περαχώρας και του Κανιαλή Τεκέ, που απεικονίζουν σύγχρονη αρχιτεκτονική.

⁷² Stucchi, S. 1974. 'Questioni relative al Tempio A di Prinias ed al formarsi degli ordini dorico e ionico' Antichità Cretesi 89-120, 93.

⁷³ Kalpaxis A., 1976. Fruharchaische Baukunst in Griechenland und Kleinasien, Athen . 66-68

να επιβεβαιωθεί καθώς δεν υπάρχουν παράλληλα ούτε για το μεγάλο κεντρικό πεσσό, αλλά ούτε για την επίστεψη των παραστάδων.

Ο μελετητής τοποθετεί το γλυπτό διάζωμα με τους ιπείς στην πρόσοψη του ναού, γεγονός που επιβεβαιώνεται, όπως αναφέρει και από τη θέση που βρέθηκαν.⁷⁴ Το θραύσμα βρέθηκε περίπου δύο μέτρα μπροστά από το θεμέλιο της πρόσοψης και θα μπορούσε να είναι μόνο ψηλά τοποθετημένο. Θεωρεί απίθανη την πρόταση άλλων μελετητών (Kirsten – Beyer), σύμφωνα με τους οποίους αποτελούσε επένδυση του τοιχοβάτη της πρόσοψης. Την άποψή του στηρίζει σε τρεις λόγους: τη θέση που βρέθηκε, την καλή διατήρηση των πλακών και το μεγάλο μήκος του διαζώματος (τουλάχιστον 4.50 μέτρα). Η θέση εύρεσης των υπολοίπων θραυσμάτων δεν δίνει κανένα στοιχείο για την αρχική τους τοποθέτηση. Η αναπαράσταση του Pernier είναι στο σημείο αυτό εντελώς υποθετική και καθόλου ικανοποιητική, καθώς αναπαριστά στις δυο πλευρές της θύρας του σηκού τις καθιστές γυναικείες μορφές και στο ανώφλι της θύρας τους ανάγλυφους λίθους με τις μορφές τοποθετημένες αντιθετικά, με το κεφάλι της μιας να ακουμπά στο κεφάλι της άλλης. Επιπλέον κανένα γλυπτό θραύσμα δεν βρέθηκε στο εσωτερικό του σηκού. Ο ναός θα έπρεπε, σύμφωνα πάντα με τον Καλπαξή, να διαθέτει ελαφρά προεξέχοντες τοίχους παραστάδων και ένα είδος πρόστασης, όμοια με τα πλήινα ομοιώματα του Άργους και της Περαχώρας και την αναπαράσταση της Δρήρου. Στην περίπτωση αυτή, το επιστύλιο (ύψους 0.26 και πλάτους 1.00 μέτρο) και οι τοίχοι τη πρόστασης θα πρέπει να συνδέονται. Οι καθιστές θεές συνδέονται με τις γωνίες των τοίχων των παραστάδων, όμοια όπως οι μικρές μορφές από το πλήινο ομοίωμα της Λήμνου.⁷⁵ Η σχεδιαστική αναπαράσταση (εικ.29) διερευνά αυτήν την πιθανότητα, αλλά δεν αξιολογείται από το μελετητή ως πρόταση αποκατάστασης.

Σχετικά με την κάτοψη του ναού Α οι απόψεις δίστανται σχετικά με την ύπαρξη ενός κυρίως χώρου που χωρίζονταν με πρόπυλο και παραστάδες ή δύο χωριστών δωματίων με ενδιάμεσο τοίχο. ή η ύπαρξη εσωτερικής τοιχοποιίας διαμόρφωνε δύο κλειστά δωμάτια.⁷⁶ Αν και η θέση της θύρας στον τοίχο του σηκού και το πιθανό λίθινο κατώφλι του πρόναου (εικ.30) συνηγορούν στην άποψη του ανασκαφέα ότι η πρόσοψη ήταν εν μέρει ανοικτή, μια προτεινόμενη αναπαράσταση του διαζώματος στην πρόσοψη το αποκλείει.⁷⁷ Η στέγη ήταν πιθανότατα επίπεδη. Πολλές όμως μετέπειτα αναπαραστάσεις δείχνουν μια επικλινή στέγη.⁷⁸

⁷⁴ Υπάρχει μόνο ένα αποκλίνον θραύσμα που δημοσιεύει ο Rizza (Nuove Ricerche sulla Patela e nel territorio di Prinias, Chronache 8, 1969, 16 Taf 5).

⁷⁵ AJA 38, 1934. Taf. 20.1 και Kirsten, RE Suppl. VII 1147 f

⁷⁶ Οι Pernier 1934, 173. Weickert 1929, 57, Kalpaxis 1976, 66-67 and Stucchi 1974, 93 θεωρούν ότι ήταν ένα κτήριο με παραστάδες, ενώ ο Beyer 21-31, pl.24 2 κλειστά δωμάτια με πόρτα στον πρόναο.

⁷⁷ Mieke Prent, 2005, Cretan Sanctuaries and Cults, Continuity and Change from Late Minoan IIIC to the Archaic Period, Leiden-Boston 2005, 254-259.

⁷⁸ Stucchi 1974, 97, 99-101; Beyer 1976, 30; D' Acunto 1995, 26. Contra: Coldstream 1981, 345; Watrous 1998, 77, fig.8.1.

Μέσα στο ναό δεν βρέθηκαν γλυπτά, αλλά ένα μικρό θρανίο (1.48 x 0.23 x 0.30μ. ύψος) στο μέσον του Ν τοίχου ερμηνεύτηκε ως βάση λατρευτικού αγάλματος.⁷⁹

Ένα βασικό χαρακτηριστικό του κυρίως δωματίου είναι η ορθογώνια εστία που περιείχε στάχτη και καμένα οστά ζώων. Τα ευρήματα από τον σηκό ήταν λίγα, αλλά περιελάμβαναν ένα μικρό χάλκινο δίσκο (Δ. 0,07μ.), δύο τμήματα χάλκινων ελασμάτων και ένα πήλινο κεφάλι λιονταριού κοντά στον ανατολικό τοίχο. Θραύσματα από οστά ζώων και απανθρακωμένου ξύλου βρέθηκαν διασκορπισμένα στο δάπεδο, όπως επίσης όστρακα από ανάγλυφους πίθους και κεραμική, με γεωμετρικά θέματα.⁸⁰

Στην πρόσοψη του ναού βρέθηκαν τμήματα ενός μεγάλου ανάγλυφου πίθου με φτερωτή Πότνια θηρών που πλαισιώνουν άλογα και σίμη ιππέων, τοξοτών και τριπόδων που παραπέμπουν στην εικονογραφία της γλυπτικής, όπως και πήλινος γρύπας και κεφαλές λιονταριών, ίσως από πήλινο λέβητα.⁸¹ Δοκιμαστικές τομές κάτω από το δάπεδο του σηκού αποκάλυψαν πιθανή ύπαρξη παλαιότερων λατρευτικών τελετών.

Στη ΝΑ γωνία του ναού αποκαλύφθηκε μια σειρά από δώδεκα λίθους και τέσσερις ακόμα στην ίδια ευθεία αλλά σε λίγο ψηλότερο επίπεδο. Μπορεί να ανήκαν σε παλιότερο βωμό ή εστία, αφού οι σειρές των λίθων συνδέονταν με διαφορετικά στρώματα καμένου χώματος, στάχτης, κάρβουνου, οστών, δοντιών και κεράτων, όπως και «γεωμετρικών» οστράκων. Στην εξωτερική περίμετρο του ναού εντοπίστηκαν πρωιμότεροι τοίχοι, προφανώς από οικίες. Ο Pernier επίσης σημειώνει πήλινα ζώδια (βοοειδές και άλογο), υφαντικά βάρη, ένα οστό και μια χάλκινη περόνη, δύο, όχι *in situ*, λίθινες βάσεις κοντά στο Β τοίχο του ναού και μια λίθινη πλάκα με εγχάρακτη διακόσμηση κοντά στο δυτικό τοίχο.⁸² Μια δοκιμαστική τομή κάτω από το επίπεδο της εστίας, που πραγματοποιήθηκε το έτος 1968 από την Α. Λεμπέση, αποκάλυψε μεταξύ δύο επιχώσεων δύο ανασκαφικά στρώματα, το ένα με όστρακα ύστερης Γεωμετρικής και το δεύτερο με όστρακα Υπομινωικής έως Γεωμετρικής περιόδου.⁸³

2. 1. 2. Η είσοδος ⁸⁴

Όσον αφορά την αποκατάσταση της πρόσοψης του ναού που περιλαμβάνει την είσοδο του πρόναου, έχουμε αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο. Για την είσοδο στο σηκό υπάρχουν

⁷⁹ Pernier 1914, 32-34. Kirsten 1940d, 1149-1150; Beyer 1976, 37.

⁸⁰ Pernier 25,66,74, figs. 34, 41-42.

⁸¹ Pernier 19-20, 64-70, figs.36-39 (pithos), fig.30 (γρύπας).

⁸² Pernier, 25-26, 34-35, 73-75, figs 40-41.

⁸³ Alexiou 1968, 184-85.

⁸⁴ Pernier, 75-76

τα ανασκαφικά δεδομένα : στο μέσον του τοίχου του σηκού, που διαθέτει πάχος 0.58μ., έχει διατηρηθεί ένα άνοιγμα θύρας με παραστάδες από λαξευμένους δόμους.

Η βόρεια πλευρά της θύρας διατηρεί μία μόνο σειρά λίθων πάνω στο δάπεδο, η οποία ακουμπά στην προεξέχουσα θεμελίωση (προεξέχει κατά 0.05-0.06μ. ανατολικά, 0.09-0.12μ. δυτικά, 0.15μ. στο κέντρο). Στη νότια πλευρά διατηρούνται δύο σειρές λίθων πάνω στα θεμέλια που προεξέχουν: 0.10-0.25μ. ανατολικά, 0.05μ. δυτικά και 0.07μ στην πλευρά της διόδου. Η κάθε παραστάδα αποτελείται από έναν καλά επεξεργασμένο δόμο στις τρεις ορατές πλευρές του, που έχουν ύψος: ο βόρειος 0.26μ. και ο νότιος 0.24μ.

Το κατώφλι αποτελείται από μια υπερμεγέθη πλάκα ασβεστόλιθου (2.07 x 0.73μ και πάχους 0.10-0.15μ. του οποίου οι άκρες στηρίζονταν στις προεξέχουσες θεμελιώσεις των παραστάδων. Στο μέσον του κατωφλίου δεν υπήρχε άλλο στήριγμα, εκτός από ένα στρώμα χώματος. Το κατώφλι ήταν σπασμένο σε πολλά κομμάτια και είχε υποχωρήσει σε βάθος αρκετών εκατοστών, από το βάρος των ερειπίων που είχαν καταπέσει πάνω σε αυτό. Στο εσωτερικό του σηκού εκατέρωθεν της θύρας αποκαλύφθηκαν δύο ασβεστολιθικοί δόμοι ημικυκλικού σχήματος με μια τετράγωνη εγκοπή στο μέσον τους για τα μεταλλικά στελέχη των στροφέων της θύρας.

2. 1. 3. Το θρανίο ⁸⁵

Η κατασκευή αυτή εντοπίστηκε στο μέσον του κατά μήκος άξονα του νότιου τοίχου. Έχει διαστάσεις: μήκος 1.48μ., πλάτος 0.30μ. και ύψος 0.23μ. Αποτελείται από δύο παραλληλεπίπεδα, από τα οποία το ένα απέχει ελαφρά από το νότιο τοίχο και το άλλο ακουμπά πάνω σε αυτόν (εικ.30). Η θέση που κατέχει το θρανίο κάνει τον Pernier να το συγκρίνει με παρόμοιες κατασκευές που εντοπίζονται κατά μήκος των τοίχων των μινωικών και μυκηναϊκών ανακτόρων. Το πιο κοντινό παράδειγμα κατά αυτόν είναι σε δωμάτιο που βρίσκεται στη ΒΑ πλατεία του ανακτόρου της Φαιστού, το οποίο έχει χαρακτηριστεί ως ιερό από την τράπεζα προσφορών που βρέθηκε στο κέντρο του. Απέναντι από αυτό εντοπίστηκε η εστία. Στο δάπεδο μπροστά του διατηρούνταν *in situ* δύο ασβεστολιθικές πλάκες, στοιχείο που μαρτυρά την ύπαρξη πλακόστρωτου δαπέδου μέχρι την εστία. Το υπόλοιπο δάπεδο ήταν από πατημένο χώμα.

Ο Kirsten⁸⁶ αποκαλεί την κατασκευή «κοντή και στενή εξέδρα» και θεωρεί ότι αποτελούσε βάση της λατρευτικής εικόνας και όχι βάθρο για την τοποθέτηση αγαλμάτων. Την άποψή του αυτή συσχετίζει με αυτήν που είχε αρχικά ο θρόνος στο ανάκτορο και αργότερα το άγαλμα στο ναό. Το θρανίο αποτελεί τώρα μέρος του νέου τύπου οικοδομήματος της επιμήκους οικίας, η οποία διαφέρει από τον τύπο του μινωικού ανακτορικού ιερού, όπου το θρανίο τοποθετούνταν στις στενές πλευρές.

Ο Beyer⁸⁷ δεν συμφωνεί με τους Pernier και Kirsten για την λατρευτική χρήση του θρανίου. Όπως ισχυρίζεται, το μικρό ύψος και βάθος του το διαχωρίζει από το γνωστό τύπο των λατρευτικών θρανίων, όπως και η θέση του στο μέσον του νότιου τοίχου. Το εύρημα μιας λίθινης στενής πλάκας στο εσωτερικό του ναού θα μπορούσε να αποτελεί κατά τον Beyer τη βάση μιας λιθανάγλυφης στήλης, στον τύπο του ορθοστάτη, που θα είχε τη λειτουργία της λατρευτικής εικόνας του ναού. Η χαμένη λατρευτική εικόνα ίσως αντανακλάται σε μια από τις στήλες του Πριλιά και συγκεκριμένα σε μια γυναικεία μορφή, με πόλο διακοσμημένο με ομόκεντρους κύκλους, ποδήρες ένδυμα και κοντό ιμάτιο στους ώμους διακοσμημένο με στιγμές (εικ.31). Η μακριά της κόμη χωρίζεται με βοστρύχους και δένεται με ταινία. Στο αριστερό χέρι της κρατά ένα αδράχτι και στο δεξί διακρίνεται αμυδρά ένα τόξο. Η μορφή ταυτίζεται από τον μελετητή ως Άρτεμις με το επίθετο *Χρυσηλάκατος*.⁸⁸

⁸⁵ Pernier, 32

⁸⁶ Kirsten 1150

⁸⁷ Beyer, 38

⁸⁸ Ομήρου Οδύσσεια II, XX 70 4,22

2. 1. 4. Τα προσκτίσματα του ναού ⁸⁹

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν στην περίμετρο του ναού Α δεν έχουν κατά τον ανασκαφέα, όπως ήδη αναφέραμε, καμιά σχέση με το ναό. Πρόκειται για κατασκευές προγενέστερες του ναού, τις οποίες ο Pernier χρονολογεί «ακόμη και στα τέλη της μινωικής περιόδου».

Τμήματα της τοιχοποιίας τους είχαν καταστραφεί από την θεμελίωση του ναού και άλλα είχαν χρησιμοποιηθεί ως υποθεμελίωσεις του ναού. Στην περίπτωση αυτή ανήκει η ΒΑ γωνία του πρόναου, της οποίας υποθεμελίωση αποτελεί ο αρχαιότερος τοίχος πάνω στο βράχο. Ομοίως ο μεταγενέστερος βόρειος τοίχος του σηκού στηρίζεται σ' ένα τοίχο, που αποτελούσε τμήμα δωματίου με διαφορετικό προσανατολισμό από αυτόν του ναού. Όλοι οι παλαιοί τοίχοι ακουμπούν στο βράχο, έχουν θεμέλια από ακανόνιστους λίθους και διαμορφώνουν τρία δωμάτια, αρκετά ακανόνιστου σχεδίου, από τα οποία το μεγαλύτερο διέθετε στο κέντρο του δύο ορθογώνιες πλάκες με κυκλική εγκοπή στην άνω επιφάνεια. Οι πλάκες αυτές ίσως να αποτελούσαν κατά τον ανασκαφέα βάσεις ξύλινων κίωνων. Τμήματα παλαιότερων τοίχων εντοπίστηκαν επίσης στη ΒΔ γωνία του ναού, που πιθανόν αποτελούν δωμάτιο που εκτεινόταν προς τα δυτικά, όπως και στην ανατολική πλευρά, όπου εντοπίστηκαν κατασκευές που όμως παρέμειναν αταύτιστες.

2. 1. 5. Η εστία ⁹⁰

Στο μέσον του σηκού αποκαλύφθηκε ορθογώνια κατασκευή που ταυτίστηκε ως εστία με διαστάσεις: μήκος 2.40μ. και πλάτος 1.40μ., η οποία οριοθετείται από πλάκες ασβεστόλιθου πάχους με κυμαινόμενο πάχος έως 0.12μ. Εξωτερικά των στενών πλευρών της εστίας βρέθηκαν δύο βάσεις κίωνων, από τις οποίες μόνο η ανατολική βρέθηκε *in situ*. Στο εσωτερικό της βρέθηκε ένα στρώμα καμένου χώματος, τέφρα και υπολείμματα από καμένα οστά ζώων, γεγονός που αποδεικνύει ότι εκεί τελούνταν οι θυσίες. Ο ανασκαφέας αναφέρει ότι πρόκειται για ένα χώρο θυσιών «ή καλύτερα για ένα λάκκο θυσιών, ο οποίος προϋποθέτει την ύπαρξη ενός αντίστοιχου ανοίγματος στη στέγη».

Στη ΝΑ γωνία του σηκού, 0.35μ. κάτω από το δάπεδο και 0.55μ. πάνω από το βράχο αποκαλύφθηκαν δώδεκα πέτρες όρθια τοποθετημένες μέσα στο χώμα, οι οποίες σχημάτιζαν ημικύκλιο. Στο δυτικό άκρο εξωτερικά του ημικυκλίου βρέθηκαν τέσσερις πέτρες τοποθετημένες με τον ίδιο τρόπο. Το στρώμα των κατασκευών αυτών περιείχε ψημένο πηλό,

⁸⁹ Pernier, 47

⁹⁰ Pernier, 33-35, 79-80

τέφρα, κάρβουνα και οστά, παρόμοια ευρήματα με αυτά που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό της εστίας. Ο ανασκαφέας υποστηρίζει ότι ίσως να πρόκειται για βωμούς, αρχαιότερους από το ναό.

Ο Beyer,⁹¹ αναφέρεται στην ανασκαφή του 1968 στο δυτικό άκρο της εστίας, σε μη ανασκαμμένο χώρο, από όπου σε βάθος 0.30-0.35μ. εντοπίστηκε κεραμική που χρονολογείται από την ΥΜ ΙΙΙ έως και τη γεωμετρική περίοδο.

2. 1. 6. Οι βάσεις των κίωνων⁹²

Στον κατά μήκος άξονα του ναού και σε απόσταση 0.58μ. από την ανατολική πλευρά της εισόδου βρέθηκε μια βάση κίονα, πάνω σε μια τετραγωνισμένη ασβεστολιθική πλίνθο. Η διάμετρός της είναι 0.47μ. και το ύψος της 0.29μ., μαζί με την πλίνθο. Στο κέντρο της υπήρχε ένας χαραγμένος κύκλος με διάμετρο 0,28μ, που αντιστοιχεί στη διάμετρο του χαμένου κορμού του κίονα. Ένας παρόμοιος κίονας βρέθηκε σε απόσταση 0.60μ. από τη ΒΔ γωνία της εστίας. Έχει ύψος 0.265μ., μαζί με την πλίνθο και πάχος 0.095μ.

Στην ΝΔ γωνία της εστίας βρέθηκε άλλη μια ορθογώνια πλάκα (0.55 x 0.45) και ένας περίπου τετράγωνος δόμος. Η ανασκαφή κάτω από τις βάσεις των κίωνων, κοντά στις στενές πλευρές της εστίας αποκάλυψε μόνο το σταθερό έδαφος, άρα ο ανασκαφέας θεωρεί in situ την ανατολική βάση, αφού ήταν τοποθετημένη ακριβώς επάνω στη μεσαία κατά μήκος γραμμή. Για την άλλη βάση δέχεται μια ελαφριά μετατόπιση, εξαιτίας της μη συμμετρικής τοποθέτησής της.

Κάτω από την ανατολική βάση υπήρχε ένα παχύ στρώμα στερεού χώματος, που φαίνεται να αποτελούσε το αρχικό στρώμα τοποθέτησης της βάσης. Η δυτική βάση δεν είχε καμιά θεμελίωση και απείχε κάπως (0.80μ.) από το μεσαίο άξονα. Δεν μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη άλλων κίωνων πάνω στον κατά μήκος άξονα.

Ο ανασκαφέας καταλήγει στο ότι ο ναός Α του Πρινιά διέθετε δύο μόνο κίονες στον κατά μήκος άξονα, οι οποίοι τον χώριζαν σε δύο κλίτη. Αυτή, κατά τον Pernier, είναι η αρχαιότερη εσωτερική διευθέτηση που γνωρίζουμε σε ελληνικό ναό, μια διευθέτηση που έχει τις ρίζες της στη μινωική και μυκηναϊκή αρχιτεκτονική.

3. Τα γλυπτά του Ναού Α

Μια σημαντική ομάδα γλυπτών θραυσμάτων αποκαλύφθηκε στη νότια απόληξη του ανατολικού τοίχου της πρόσοψης του σηκού και συγκεκριμένα στην επίχωση του χώρου μεταξύ πρόναου και σηκού και στο δάπεδο του πρόναου. Ανάμεσα τους εντοπίστηκαν πέντε

⁹¹ Beyer, 21

⁹² Pernier, ο.π.

ασβεστολιθικές πλάκες, ύψους 0.84μ., με μορφές ιππέων, σε μια από τις οποίες εικονίζονται δύο ιππείς (βλ.εικ.20).⁹³

Οι ιππείς παριστάνονται σε πομπή προς τα αριστερά, έχουν καλυμμένο κεφάλι με σκούφο, φέρουν κυκλικές ασπίδες και σταθμίζουν τα δόρατα. Η απόδοση των αλόγων είναι αυστηρή και στατική, σε αντίθεση με τα θραύσματα άλλων γλυπτών που βρέθηκαν στην ίδια θέση τα οποία εικονίζουν γλυπτά ελάφια και λιοντάρια. Ο ανασκαφέας πιστεύει ότι το στοιχείο αυτό δεν δηλώνει χρονική απόσταση μεταξύ τους αλλά διαφορετικά πρότυπα που τους ενέπνευσαν. Η απόδοση των λιονταριών και των ελαφιών παρουσιάζει αληθοφάνεια και τεχνική αρτιότητα, που δεν εμφανίζεται στην απόδοση των αλόγων. Ο τύπος του ελαφιού ή αντιλόπης βόσκουσας και του λιονταριού ή πάνθηρα βηματίζοντος με κεφαλή κατενώπιον είναι μοτίβα που κυριαρχούν σε όλη την Ανατολή.⁹⁴ (εικ. 32 α-32β) Οι ασπίδες από το Ιδαίον Άντρον, που έχουν αποδοθεί στον 8^ο π.Χ. αιώνα, όπως και αυτές από το Παλαίικαστρο και τη Φαιστό, εικονογραφούν ομοίως τον τύπο του βηματίζοντος ελαφιού. Ο τύπος του βηματίζοντος λιονταριού συναντάται σε ιωνικές περιοχές και στον Ελλαδικό χώρο στα Πρωτοκορινθιακά και Πρωτοαττικά αγγεία, όπως και σε διακοσμημένους ανάγλυφους πίθους της Βοιωτίας. Επίσης βρέθηκαν ένας θρυμματισμένος δόμος με ελάφι στη μια πλευρά και γυναικεία κεφαλή με πόλο στην άλλη, θραύσματα ανθρώπινων μορφών, το αριστερό στήθος μιας γυναικείας μορφής με κοντό χιτώνα και ένα κομμάτι έλικας.

Στην επίχωση του χώρου που σχηματιζόταν ανάμεσα στον πρόναο και το σηκό βρέθηκε ο κορμός και κάποια άλλα θραύσματα από το σώμα γυναικείας μορφής σε χαμηλό ανάγλυφο.

Στο δάπεδο του πρόναου βρέθηκαν αρκετά γλυπτά μέρη:

Κοντά στη ΒΑ γωνία το στήθος μιας γυναικείας μορφής με κοντό χιτώνα, το οποίο σώζει ίχνη κόμης, το δεξί στήθος μιας άλλης παρόμοιας μορφής και ο κορμός ενός κιονίσκου.

Κοντά στο κατώφλι της θύρας βρέθηκαν δυο θραύσματα με λιοντάρια που βαδίζουν προς τα αριστερά σε ανάγλυφο. Στο κατώφλι, ακουμπισμένο στη νότια παραστάδα, βρέθηκε ένα τμήμα του θριγκού, με διακόσμηση από εγχάρακτους μαιάνδρους, κοντά στη θύρα στο εσωτερικό του σηκού, βρέθηκε ένας κορμός κιονίσκου και στο εσωτερικό του ναού, κοντά στη ΒΑ γωνία του πρόναου, το αριστερό τμήμα κόμης με βοστρύχους. Ακόμα βρέθηκαν, το ανώτερο τμήμα κεφαλής με πόλο, περίπου τρία μέτρα από τη ΒΑ γωνία του ναού κι ένα θραύσμα απολεπισμένο από χαμηλό ανάγλυφο κοντά στη ΝΑ γωνία του πρόναου.

Το μοναδικό εύρημα που συμπληρώθηκε και αποκαταστάθηκε είναι η γυναικεία μορφή που κάθεται σε θρόνο, πάνω σε μια μεγάλη βάση διακοσμημένη από χαμηλό ανάγλυφο. Από το πρόσωπο διατηρείται το μέτωπο και τα μάτια αμυγδαλωτού σχήματος, η γραμμή των τόξων των φρυδιών και ένα τμήμα της αριστερής παρειάς. Από την κόμη διατηρούνται τρεις βόστρυχοι που

⁹³ Pernier, 84

⁹⁴ Pernier, 100

κατεβαίνουν στον αριστερό ώμο. Την κορυφή του στήθους καλύπτει ένα κοντό ιμάτιο, ανοιχτό στο μέσον, με ανάγλυφο στην απόληξη του χιτώνα. Λείπουν οι πλευρές και το υπογάστριο, αλλά βρέθηκε όλο το κατώτερο τμήμα της μορφής που καθόταν σε θρόνο, στην άκρη μιας μεγάλης βάσης (εικ.33). Η μορφή συγκολλήθηκε από εννιά διαφορετικά κομμάτια, από τα οποία τα οκτώ συνδέονταν μεταξύ τους και ένα, με απεικόνιση λιονταριού, αποκαταστάθηκε με ακρίβεια.

Από την καθιστή μορφή και το θρόνο λείπει το πίσω μέρος. Η βάση, όπως και το άγαλμα, αποτελείται από έναν δόμο και έχει σχήμα παραλληλεπίπεδο, τετράγωνης διατομής. Από την όρθια γυναικεία μορφή, λείπουν το πηγούνι και η αριστερή παρεία, οι ώμοι, οι βραχίονες, το δεξί χέρι, ένα τμήμα ενδύματος και το δεξί πόδι (εικ.34). Η μορφή αυτή είναι ίδια με την καθιστή: φορά πόλο με ταινίες στις άκρες, ένα είδος δικτυωτού στεφανιού στο μέτωπο, έχει κόμη με βοστρύχους από τέσσερις σε κάθε πλευρά, ώμους καλυμμένους με ιμάτιο, μακριούς βραχίονες με ανοιχτά χέρια και χιτώνα που ενώνεται μπροστά στο στήθος. Τα πόδια είναι αποδοσμένα σε τέλεια αριστερή κατατομή. Ο χιτώνας διακοσμείται, όπως στην καθιστή μορφή, από τετράγωνα και στο κατώτερο τετράγωνο υπάρχουν ίχνη από ζωγραφιστό ρόδακα.

Όσον αφορά την αρχική θέση του γλυπτού, ο Pernier σημειώνει ότι κάτω από τα πόδια της όρθιας μορφής υπάρχει μια λεία ζώνη, αναμφίβολα για να συνδεθεί με κάτι, όπως και πάνω από τον πόλο, όπου, αν και ο δόμος είναι σπασμένος, φαίνεται ότι ήταν αρχικά μεγαλύτερος, άρα θα μπορούσε να αποτελεί στήριγμα. Βρέθηκαν ίχνη κόκκινου χρώματος στο φόντο του χιτώνα της όρθιας μορφής, όπως στο ένδυμα και στον πόλο της καθιστής.

Κάποια από τα θραύσματα δεν αποτελούσαν τμήματα των παραπάνω συνθέσεων, γι' αυτό θεωρήθηκε ότι υπήρχε ακόμα μία γλυπτή σύνθεση, όμοια σε όλα με την πρώτη. Πρόκειται για: θραύσμα γυναικείου στήθους, δεξιού χεριού, και κάποια μικρά θραύσματα, με κέρατα ελαφιών και πόδια ζώων.

Ο Pernier βασιζόμενος στην εικονογραφία της γλυπτικής αποδίδει το ναό στην λατρεία της Ρέας. Οι καθιστές μορφές φορούν πόλο και η φούστα τους διακοσμείται με σφίγγα, άλογο και αιλουροειδές. Το ανώφλιο έχει ανάγλυφο με ελάφι και αιλουροειδή στις πλευρές και μετωπικές γυναίκες με πόλο στην κάτω όψη. Ο Pernier ερμηνεύει τις καθιστές μορφές ως Πότνιαι Θηρών και αποδίδει τα ανάγλυφα των όρθιων στις κρητικές θεές Βριτόμαρτυ και Δίκτυννα.⁹⁵ Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι τα αγάλματα δεν ήταν λατρευτικά αλλά αποτελούσαν την αρχιτεκτονική διακόσμηση του ναού. Ως σύνολο, η αρχιτεκτονική διακόσμηση προδίδει ισχυρή επίδραση (ίσως μέσω Κύπρου) από την Βόρεια Συρία και την αιγυπτιακή αρχιτεκτονική και μικροτεχνία, όπως αναφέρει η Adams⁹⁶. Εκτός από τις αναφορές στα ελεφαντοστέινα ειδώλια της Εγγύς Ανατολής ως προς την εικονογράφηση του ελαφιού, ο Adams αναγνωρίζει κορινθιακά στοιχεία στο διάζωμα με τα ζώα και ιωνική επίδραση σε

⁹⁵ Pernier 1914, 54-63, 91, 110-111, figs. 21-25. Ο Nilsson (1950, 455) υποστηρίζει ότι πρόκειται για την Άρτεμη.

⁹⁶ Adams, 1978, 66-70, 142.

λεπτομέρειες όπως τη θέση των χεριών και τις κεντρικές πτυχώσεις της φούστας. Σε πρόσφατες μελέτες όμως μια κύρια χρήση ως χώρος εστίασης έχει προταθεί για το ναό Α.⁹⁷

Η θέση εύρεσης των υπολοίπων θραυσμάτων δεν δίνει κανένα στοιχείο για την αρχική τους τοποθέτηση. Η αναπαράσταση του Pernier είναι στο σημείο αυτό εντελώς υποθετική και καθόλου ικανοποιητική, καθώς αναπαριστά στις δυο πλευρές της θύρας του σηκού τις καθιστές γυναικείες μορφές και στο ανώφλι της θύρας τους ανάγλυφους δόμους με τις μορφές τοποθετημένες αντιθετικά, με το κεφάλι της μιας να ακουμπά στο κεφάλι της άλλης. Κανένα γλυπτό θραύσμα άλλωστε δεν βρέθηκε στο εσωτερικό του σηκού.

4. Τα λατρευτικά στοιχεία του Ναού Α ⁹⁸

Ο Pernier εξετάζει τα ερωτήματα που αφορούν τη θέση των γλυπτών, τη μεταξύ τους σχέση και τη χρήση τους π.χ. αν ήταν λατρευτικά.⁹⁹ Θεωρεί ότι δεν θα μπορούσαν να υπάρχουν μέσα στο ναό δυο λατρευτικά αγάλματα εντελώς όμοια μεταξύ τους, μέχρι και στις αναλογίες, αφού σε κανένα ναό δεν εντοπίζεται άγαλμα σε διπλό αντίγραφο. Επίσης, κανένα από τα δύο δεν ήταν πραγματικό άγαλμα. Το άγαλμα έχει συγκεκριμένη θέση μέσα στο σηκό: τοποθετείται στο μέσον, ώστε να το βλέπει αυτός που εισέρχεται στο ναό. Κανένα από αυτά δεν θα μπορούσε να βρίσκεται στη θέση αυτή αφού υπήρχε ο κεντρικός πεσσός, αλλά και επειδή η κατασκευή τους δεν επιτρέπει την κατενώπιον τοποθέτηση. Το πίσω τους μέρος θα πρέπει να ακουμπούσε σε τοίχο και να τοποθετούνταν το ένα απέναντι στο άλλο, πάνω σε μια βάση που τη στήριζαν πεσσοί, με τρόπον ώστε όλη η σύνθεση του κάτω, επίσης ανάγλυφα διακοσμημένου τμήματος, να είναι ορατή.

Σύμφωνα με τον Pernier τα δυο όμοια αγάλματα, αποτελούσαν ένα σύνολο, το ένα απέναντι στο άλλο, στις άκρες ενός επιμήκους παραλληλεπίπεδου, που δεν θα μπορούσε να είναι άλλο από ένα επιστύλιο θύρας και κυρίως της θύρας ανάμεσα στον πρόναο και τον σηκό, όπου εκεί εντοπίστηκε και το μεγαλύτερο μέρος των θραυσμάτων (εικ.35). Πάνω στις παραστάδες της θύρας θα ελαφρυνόταν το βάρος τους και θα ήταν σταθερά τοποθετημένα, αφού το κεφάλι τους θα ήταν στερεωμένο με γάντζους σ' έναν προεξέχοντα δόμο του τοίχου που στήριζε και τη δοκαρωσιά της στέγης. Ανάμεσα στα δύο αγάλματα, πάνω από το επιστύλιο, θα υπήρχε ένα άνοιγμα στον τύπο του φεγγίτη (εικ.36). Τοποθετημένα με αυτόν τον τρόπο θα δικαιολογούσαν τις ιδιαιτερότητες της κατασκευής τους: τη γεροδεμένη φόρμα τους, κατάλληλη περισσότερο για αρχιτεκτονικά στηρίγματα και όχι για ελεύθερα γλυπτά, την οπτική τους σύλληψη, όχι κατενώπιον αλλά λοξά, τους γάντζους στο κεφάλι, την επιμηκυμένη φόρμα της

⁹⁷ Koehl 1997; Carter 1997.

⁹⁸ Pernier, 19-20, 29, 54

⁹⁹ Pernier, 89-90

βάσης, τα γλυπτά ανάγλυφα όχι μόνο στις πλευρές αλλά και στο κάτω μέρος, και την κατά μήκος κοιλότητα στην άνω επιφάνεια του επιστυλίου, η οποία θα μετρίαζε το βάρος στο κέντρο. Ένα επιστύλιο διακοσμημένο με τέτοιο τρόπο διαθέτει, κατά τον Pernier, παράλληλα στην αρχαιότερη ελληνική και ασσυριακή τέχνη (ανάκτορο Sennacherib, γίγαντες του Giove στο Agrigento, κόρες ως κίονες στο θησαυρό των Κνιδίων και Σιφνίων στους Δελφούς).

Ο νεωτερισμός της καθιστής σε θρόνο μορφής, όπως και της όρθιας, προσφέρεται για τη διακόσμηση ενός φεγγίτη. Τέλος για τη χρήση του κενού πάνω από το επιστύλιο, υπάρχει προηγούμενο παράλληλο στη μυκηναϊκή τέχνη, όπως στη πύλη των λεόντων και το θολωτό τάφο των Μυκηνών. Στον Πρινιά χρησιμοποιήθηκε για να διευκολύνει την έξοδο του καπνού των θυσιών, δημιουργώντας καλύτερη κυκλοφορία του αέρα. Μένει να διερευνηθεί αν το επιστύλιο ταιριάζει με τις διαστάσεις της πόρτας ανάμεσα στον πρόναο και τον σηκό.¹⁰⁰ Το άνοιγμα είναι μήκους 2.07μ. ανάμεσα στις βάσεις των παραστάδων που έχουν πλάτος 0.57μ.

Το τμήμα του επιστυλίου που διατηρείται έχει μήκος 0.90μ. και πάχος 0.26-0.28μ. Σύμφωνα με το μήκος η προσαρμογή είναι δυνατή. Το επιστύλιο μιας θύρας με εύρος 2.07μ. πρέπει να έχει μήκος τουλάχιστον 2.30μ. Στον Πρινιά λείπουν τα 3/5 περίπου, όσο χρειάζεται δηλαδή για να προσαρμοστούν στις πλευρές δύο όμοιες τετράγωνα πλάκες, αυτές των λεόντων και των ελαφιών και στο κατώτερο τμήμα μια όρθια μορφή απέναντι από την πρώτη, σε απόσταση 0.50μ. από αυτήν. Με δεδομένο το αξιοσημείωτο μήκος του επιστυλίου, ο Pernier υπολογίζει ένα μεγάλο κεντρικό άνοιγμα που θα άφηνε σε κάθε πλευρά ένα πέρασμα πλάτους περίπου 0.90μ. Σύμφωνα με αυτή την υπόθεση, η διπλή πόρτα θα είχε την χαρακτηριστική διάταξη της μινωικής αρχιτεκτονικής (Κνωσός, είσοδος στην αίθουσα του θρόνου, Φαιστός, δωμάτιο, 7, 16, 25, 26) που βρίσκεται επίσης στον ελληνικό ναό στο Θέρμο της Αιτωλίας.

Το πάχος του επιστυλίου θα μπορούσε να προσαρμοστεί στη θύρα της εισόδου. Θα πρέπει να σκεφτούμε ότι οι παραστάδες δεν θα είχαν επίπεδη πρόσοψη, αλλά οδοντωτή, με μια προεξοχή όπως του πεσσού, τόσο πλατιά όσο το πάχος του επιστυλίου. Αυτή η τελευταία υπόθεση επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι στο κατώφλι του σηκού, κοντά στη βάση της νότιας παραστάδας του ναού Α' βρίσκεται ένας θρυμματισμένος γλυπτός δόμος, ο οποίος, κατά τον Pernier, αποτελεί με βεβαιότητα τμήμα μιας παραστάδας του τύπου που περιγράφει. Θα ήταν τοποθετημένος οριζόντια, γιατί η κοίλανση στο εσωτερικό μέρος εξυπηρετούσε την προσαρμογή του στον τοίχο και η προεξοχή στο εξωτερικό του τμήμα χρησίμευε για τη στήριξη του επιστυλίου. Η προεξοχή είναι διακοσμημένη στην μπροστινή πλευρά με εγχάρακτο μαϊάνδρο, ίδιο με αυτόν της κορνίζας της ζωφόρου με τους ιππείς.

Όσον αφορά τη θεότητα που λατρευόταν στο ναό ο Pernier πιστεύει ότι το γλυπτό απεικονίζει μια θεά κυρίαρχη των ζώων, τη Ρέα στον τύπο της Πότνιας θηρών.¹⁰¹ Η Ρέα

¹⁰⁰ Pernier, 91

¹⁰¹ Pernier, 111

ταυτίζεται με την περσική Άρτεμη από διακοσμημένο πίθο που βρέθηκε στο εσωτερικό του ναού. Το λιοντάρι και η σφίγγα στην κρητική λατρεία συνδέονται κυρίως με τη Ρέα, όπως δείχνουν οι παραστάσεις της ασπίδας του Ιδαίου.

Η όρθια μορφή σε χαμηλό ανάγλυφο κάτω από το επιστύλιο βρίσκεται σε ιδανική σχέση με την υπερκείμενη καθιστή θεά και τα ζώα που την ενισχύουν στις πλευρές. Η στενή σχέση ανάμεσα στη μία και την άλλη, πιθανότατα εικονίζει μητέρα και κόρες, που θεωρούνταν γίνες κυνηγοί. Η εικόνα της Ρέας με τις κόρες της, ιδανική ως αρχιτεκτονικό διακοσμητικό στοιχείο στη θύρα του σηκού, χάνει λίγο από την θρησκευτική αξία ενός λατρευτικού αγάλματος, όμως διατηρεί τη μεγάλη καλλιτεχνική του αξία ως εκπρόσωπος της δαιδαλικής τέχνης.

Ο Beyer ισχυρίζεται την ύπαρξη τριών μορφών, ως εκφάνσεις της ίδιας ή τριών διαφορετικών θεοτήτων.¹⁰² Στο ναό Α΄ ο μελετητής διαπιστώνει μια υπομινωική ανάμνηση στην κατεύθυνση N-B από το λατρευτικό άγαλμα στην εστία, λόγω του θρανίου στη νότια πλευρά. Πρόκειται για έναν προσανατολισμό στη λατρεία, που φαίνεται κατάλληλος για λατρευτικά κτήρια του 8^{ου} π.Χ. αιώνα στην Κρήτη και στη δωρική ηπειρωτική χώρα και συναντάται ως και τον 6^ο π.Χ. αιώνα συχνά, όπως και η κατεύθυνση A-Δ.¹⁰³

Στο ναό του Πρινιά, η κατεύθυνση της λατρείας δημιουργεί έναν εγκάρσιο άξονα προς τον άξονα της εισόδου. Το γεγονός αυτό προϋποθέτει το νέο A-Δ προσανατολισμό του ναού και δεν μπορεί να αποτελεί επιβίωση των μυκηναϊκών μεγάρων με θρόνο.

Εδώ αναγνωρίζεται, κατά τον Beyer, μια εξέλιξη από την τοποθέτηση του θρόνου στο λατρευτικό άγαλμα, που ο μελετητής θεωρεί ως κατασκευαστικό στοιχείο, αφού δεν υπάρχει κανένα παράλληλο γνωστό σε μας από την Υπομυκηναϊκή περίοδο, αλλά μόνο παραδείγματα λατρευτικών χώρων με θρανία, όπως στην Κρήτη. Στον Πρινιά ο Beyer διαπιστώνει μια πιθανή εξέλιξη σε σχέση με τα λατρευτικά θρανία στο Καρφί και στη Δρήρο, πάνω στα οποία θεωρεί ότι τοποθετούνταν λατρευτικά αγάλματα. Το βήμα από αυτά στο ναό του Πρινιά βρίσκεται στη συνειδητή συγκέντρωση της λατρείας με την απομόνωση του θρανίου στο μέσον του νότιου τοίχου. Το βήμα αυτό μπορεί να κατανοηθεί ως συνέπεια της στυλιστικής εξέλιξης από το πρωτοδαιδαλικό στο δαιδαλικό στυλ του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, η οποία ερμηνεύεται από τον μελετητή ως συνειδητή αλλαγή του στυλ.

¹⁰² Beyer, 37-38

¹⁰³ Ο τύπος του ναού του Πρινιά βρίσκεται ως μεμονωμένο σώμα κτηρίου στη Φαιστό και την Αξό, στο ναό της Κέας και στη Ζαγορά της Ανδρου. Την κατεύθυνση N-B συναντάμε στο γεωμετρικό ναό του Απόλλωνα της Ερέτριας, στο ναό του Απόλλωνα στο Πόρτο Χέλι και στο ναό επίσης του Απόλλωνα στις Βάσσεις Φιγαλείας .

5. Ο τρόπος στέγασης του Ναού Α ¹⁰⁴

Για την ανασύσταση της κάτοψης έχουμε ήδη αναφερθεί σε προηγούμενα υποκεφάλαια που αφορούν την είσοδο, τον πρόναο, την εστία και το θρανίο.

Όσον αφορά τη στέγαση του ναού, ο ανασκαφέας αναφέρει ότι δεν βρέθηκαν ίχνη πλίνθων, πλακιδίων στέγης ή κεραμιδιών. Αν υπήρχαν, θα είχαν βρεθεί, αφού, αν και το επιφανειακό στρώμα των ερειπίων ήταν αναμοχλευμένο και κατά τόπους διασκορπισμένο, θα εντοπίζονταν σε βαθύτερα στρώματα της επίχωσης των δαπέδων. Ο ανασκαφέας πιστεύει ότι οι τοίχοι δεν ήταν πλίνθινοι, αφού άλλες ανασκαφές έχουν δείξει ότι οι πλίνθινοι τοίχοι δύσκολα καταστρέφονται χωρίς να αφήσουν ίχνη. Οι πλίνθινοι τοίχοι προϋποθέτουν μια μεγάλη λίθινη βάση με ειδικές θέσεις για κάθετες δοκούς, οι οποίες εξασφαλίζουν τη συνοχή της κατασκευής. Δεν βρέθηκαν τέτοιου είδους στοιχεία στον Πρινιά. Επιπλέον, μια κατασκευή από ωμές πλίνθους, χωρίς ανθεκτικό ξύλινο οπλισμό, από τον οποίο δεν βρέθηκαν ίχνη, δεν θα μπορούσε να σηκώσει το βάρος της βαρύτερης ζωφόρου που διακοσμούσε την πρόσοψη.

Φαίνεται λοιπόν, ότι η τοιχοποιία τόσο των πεσσών όσο και των περιμετρικών τοίχων του κτηρίου -εσωτερικά και εξωτερικά-, αποτελούνταν σε όλο της το ύψος από μικρούς λαξευμένους ασβεστόλιθους, όπως συμπεραίνουμε από τα κατώτερα διατηρημένα μέρη. Μια επιβεβαίωση αυτού προέρχεται και από τα ευρήματα πάνω στα δάπεδα του σηκού και του πρόναου πολυάριθμων παραλληλεπίπεδων λίθων της τοιχοποιίας που συνενωμένα σχηματίζουν τις δοκοφωλιές των κυκλικής διατομής δοκών της άλλοτε στέγης .

Στον Πρινιά, σύμφωνα πάντα με τον ανασκαφέα, ξαναβρίσκουμε ένα σύστημα στήριξης της στέγης ανάλογο με αυτό που περιέγραψε ο Evans στην ονομαζόμενη «Βασιλική Έπαυλη» της Κνωσού.¹⁰⁵ Στη Βασιλική Έπαυλη οι υποδοχές των δοκών στην κορυφή των τοίχων μας επιτρέπουν να αναπαραστήσουμε την αρχική μορφή της οροφής και -κατά τον ανασκαφέα-, αυτές υποδεικνύουν τον τρόπο στέγασης του «αρχαιότερου ελληνικού ναού». Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Pernier αν ευσταθεί η υπόθεσή του για τη θέση των λίθων στις δοκοφωλιές, προκύπτει αφενός ότι η τοιχοποιία ήταν εξ ολοκλήρου από λαξευτούς λίθους και όχι συνδυασμός λαξευτών λίθων χαμηλά και ωμών πλίνθων στην υψηλότερη ζώνη και αφετέρου, από τη μορφή της δοκοφωλιάς, πιστοποιείται η οριζόντια θέση των δοκών και κατά συνέπεια η επίπεδη στέγη.

Η στέγη, κατά τον Pernier, ήταν επίπεδη (ή ελαφρά κυρτή) και σχημάτιζε στη μέση ένα ορθογώνιο άνοιγμα για την έξοδο του καπνού που προερχόταν από την εστία. Τα θραύσματα των δύο ασβεστολιθικών κιονίσκων που περισυλλέχτηκαν από το χώρο του σηκού, δεν ανασυνθέτουν αληθινά στηρίγματα στέγης. Η ελλειπτική διατομή και η πολύ μικρή διάμετρος

¹⁰⁴ Pernier, 82- 84

¹⁰⁵ Evans, A. 1902-1903 BSA ix, 150, pl. 20.

των κιονίσκων δεν αντιστοιχούν στα ίχνη των κορμών που διασώθηκαν στις δύο διατηρημένες βάσεις κίωνων. Άρα, απουσία λίθινων κίωνων από την ανασκαφή και βάσει των διαστάσεων του ίχνους κίωνων στις βάσεις (0.25μ. περίπου), δεχόμαστε ότι οι κορμοί ήταν ξύλινοι όπως του κτηρίου VIC της Τροίας, του πρώτου Ηραίου της Ολυμπίας και ίσως των αρχαιότερων ναών του Απόλλωνα στο Θέρμο και στη Γόρτυνα. Επίσης δεν βρέθηκε κανένα ίχνος γείσου και κεραμιδιών, γεγονός που αποκλείει την ύπαρξη δίκλιτης αετωματικής στέγης.¹⁰⁶

Άλλα κτήρια με επίπεδη στέγη που αναφέρει ο Doerpfeld είναι το Ηραίο της Ολυμπίας και το Πύθιο της Γόρτυνας. Ο Pernier τάσσεται κατά της δίκλιτης στέγης λέγοντας ότι η ανάγκη δημιουργίας ορθογώνιου ανοίγματος στο μέσον της στέγης για την έξοδο του καπνού, οδήγησε προφανώς σε υιοθέτηση ευκολότερης λύσης με επίπεδη ή λίγο κυρτή στέγη. Αυτή η επίπεδη στέγη θα αποτελούνταν από πλέγμα οριζόντιων και κάθετων δοκών πάνω στο σκελετό και τους δύο εσωτερικούς κίονες του κτηρίου».

Στην περίπτωση τώρα, της λιγότερο πιθανής στέγασης του Πρινιά με ελαφρά κυρτή στέγη, θα αρκούσε να φανταστούμε τους εσωτερικούς κίονες λίγο ψηλότερους από τους μακριούς τοίχους και αντί των οριζόντιων δοκών πάνω στους κίονες δύο μικρότερους δοκούς που συναντώνται σε κάθε κίονα με ελαφριά κλίση. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση η στέγη, αν τη βλέπαμε από μπροστά θα ήταν σαν αυτή του Θετιδείου και της κρήνης στο αγγείο Francois και σαν αυτή την επένδυση με κεράμους του ιερού που εικονίζεται σε πόρινο ανάγλυφο από την Ακρόπολη, όπου ο Wiegant αναγνώρισε το παλαιότερο Ερεχθείο. Τα παραπάνω κτήρια δείχνουν και πάλι μια λίγο διαφορετική εκδοχή της πρόσοψης του Πρινιά χωρίς και πάλι αέτωμα πάνω από τη ζωφόρο. Τα παραπάνω κτήρια όμως, αν και παρουσιάζουν ορισμένα δωρικά στοιχεία, δεν έχουν τίποτε άλλο κοινό με τον Πρινιά, του οποίου η πρόσοψη, χωρίς κίονες, θα είχε δύο ξεχωριστές διόδους εκατέρωθεν του κεντρικού πεσσού που στήριζε ψηλά την ανάγλυφη ζωφόρο με τους ιππείς.

Ο ανασκαφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, αφού οι πλάκες με τους ιππείς βρέθηκαν μπροστά από το ναό, στο χώρο δηλαδή που έπεσαν κατά την καταστροφή του κτηρίου, αποτελούσαν χωρίς αμφιβολία τη ζωφόρο του ναού.¹⁰⁷

Πράγματι, το ύψος των πλακών (0.84μ.) είναι ανάλογο της επτά μέτρων ύψους πρόσοψης του κτηρίου. Επιπλέον, το διπλό πλάτος του τοίχου της πρόσοψης του ναού, είναι ιδανικό για τη συγκράτηση του βάρους της ζωφόρου, η οποία εκτεινόταν στις μακρές πλευρές του κτηρίου σε μήκος ίσο με το πάχος του πρόσθιου τοίχου (1.30μ.).

Η ανασύσταση της ζωφόρου δεν βασίστηκε σε ανασκαφικά δεδομένα. Όπως αναφέρει ο ανασκαφέας, κανένα βέβαιο ίχνος δεν διασώθηκε που να μας δείχνει ότι αυτή η αποκατάσταση

¹⁰⁶ Ο Pernier αναφέρεται στην άποψη του Doerpfeld που υποστηρίζει ότι είναι τεχνικό λάθος να ισχυριστούμε ότι μια κεντρική σειρά στηριγμάτων χρειάζεται περισσότερο σε μια δίκλιτη στέγη, παρά σε μια επίπεδη. Ακριβώς το αντίθετο ισχύει, όπως π.χ. η στέγη του κτηρίου VIC της Τροίας

¹⁰⁷ Pernier, 84

των πλακών αντιστοιχούσε στην αρχική. Βέβαιη είναι η απόσταση μεταξύ των ιπέων, η οποία τεκμηριώνεται από την εύρεση της πλάκας με τους δύο ιπέεις. Πολύ πιθανή επίσης είναι η αποκατάσταση των πλακών της ζωφόρου πάνω από την εγχάρακτη ταινία με τους μαιάνδρους, εξαιτίας της αναλογίας διαστάσεων και διακόσμησης μεταξύ δόμου και εγχάρακτης ταινίας.

Συνολικά οι διατηρημένες πλάκες έχουν μήκος 3.64μ., δηλαδή σχεδόν το μισό της εσωτερικής έκτασης του διαζώματος, αν δεχτούμε ότι αυτό καμπυλώνει στις γωνίες. Το γωνιακό θραύσμα με τα γλυπτά στις δυο πλευρές (βλ. **εικ.21**), αντιστοιχεί ακριβώς στη ΝΑ γωνία του διαζώματος (άρα θα πρέπει να θεωρήσουμε τις διαστάσεις του αλόγου ίσες με αυτές των υπολοίπων αλόγων των πλακών) και δίνει ένα πολύτιμο δεδομένο για την αναπαράσταση της ζωφόρου.

Στη νότια πλευρά της ζωφόρου υπήρχε ένα άλογο που βάδιζε (διατηρούνταν οι άκρες των μπροστινών ποδιών) και στην ανατολική, κοντά στη ΒΑ γωνία, μια ανθρώπινη μορφή. Μπροστά ήταν η πομπή των ιπέων προς τα αριστερά.

Όσον αφορά την επίστεψη της πρόσοψης, ο ανασκαφέας δεν μπορεί παρά να κάνει υποθέσεις, αφού δεν διαθέτει παρά ελάχιστα ίχνη για την αναπαράστασή της. Το διάζωμα ίσως να πλαισιωνόταν στο επάνω μέρος από προεξέχουσα ταινία με μαιάνδρους. Στην πραγματικότητα, οι πλάκες που διατηρούνταν δεν παρουσιάζουν στο επάνω οριζόντιο επίπεδο κανένα ίχνος, οπών ανάρτησης, στηριγμάτων προσαρμογής, ή κάποιο είδος προετοιμασίας στην επιφάνεια για την τοποθέτηση άλλων γλυπτών. Δεν αποκλείεται όμως να υπήρχαν ίχνη στις πλάκες που δεν βρέθηκαν.

Το Θετίδειον του αγγείου Francois και περισσότερο η κρήνη μιας υδρίας της συλλογής Torlonia στη Ρώμη, εμφανίζουν ακρωτήρια με έλικες στις γωνίες της πρόσοψης. Παρόμοια ακρωτήρια έστεφαν, κατά τον ανασκαφέα, τις γωνίες της πρόσοψης του ναού Α'. Τα δύο θραύσματα από πόρινες έλικες που βρέθηκαν μπροστά από την πρόσοψη και η έλικα από το εσωτερικό του σηκού παραπέμπουν στις έλικες των ιωνικών κιονόκρανων της Νεάνδρειας και της Λέσβου, όμως, το πολύ μικρότερο πάχος τους (0.15μ.) και η λεία πίσω επιφάνειά τους αποκλείει τη χρήση τους ως κιονοκράνων (**εικ.37**). Επιπλέον το πάχος της ζωφόρου με τους ιπέεις είναι όμοιο (0.15μ.) με αυτό των ελίκων. Παρόμοια επεξεργασία έχουν οι έλικες των μεγάλων κεντρικών ακρωτηρίων του ναού της Αφαιάς στην Αίγινα, αλλά για τον Πριλιά δεν μπορούμε να φανταστούμε ένα κεντρικό μεγάλο ακρωτήριο αυτού του τύπου. Άλλωστε, τα γωνιακά ακρωτήρια, στον τύπο της διπλής έλικας συναντώνται στους αρχαιότερους ναούς.

Αν υπήρχε κεντρικό ακρωτήριο, θα έπρεπε να το αναζητήσουμε σ' ένα θραύσμα, ανάμεσα στα γλυπτά θραύσματα, στο οποίο φαίνεται να ξεχωρίζει μια ανάγλυφη μορφή, που δεν φαίνεται να ανήκει σε καμιά από τις ομάδες που αναφέραμε. Το θραύσμα αυτό αποτελείται από ένα σχεδόν τρίγωνο κομμάτι λίθου με διακόσμηση εγχάρακτων ημικυκλίων σε διπλή σειρά, που αναπαριστούν λέπια φιδιού, τα οποία χρησιμοποιούσαν στην αρχαϊκή τέχνη για να δώσουν την

εντύπωση του φτερωτού σώματος (βλ. **εικ.23**). Ένα παρόμοιο θέμα με λέπια φιδιού, παρατηρείται συνήθως στο στήθος φτερωτών θεαινών (Νίκη, Άρτεμη) και πιο συχνά στις φτερωτές σφίγγες. Άρα είναι πιθανόν το θραύσμα του Πρινιά να αποτελεί τμήμα του στήθους μιας σφίγγας σε κατατομή, με το πρόσωπο κατενώπιον, του είδους της Ακρόπολης της Αθήνας, της Σπάρτης και του Πειραιά. Η σφίγγα μόνη της ή συχνότερα μαζί με άλλη μία, χρησίμευε ως ακρωτήριο στο μέσον της πρόσοψης ενός ναού.

Ο Kirsten θεωρεί προβληματική τη στέγαση του ναού.¹⁰⁸ Υποστηρίζει την πιθανότητα δίρριχτης στέγης με τρία στηρίγματα, τους δύο εσωτερικούς κίονες και τον κεντρικό πεσσό της πρόσοψης. Ο συγκεκριμένος τύπος θα όφειλε την καταγωγή του στους ναούς με επίμηκες σχήμα (langhautempels) της Γεωμετρικής περιόδου.

Ο Καλπαξής¹⁰⁹ υποστηρίζει την άποψη επίπεδης χωμάτινης στέγης, εκτός του τμήματος πάνω από την εστία, που πιθανόν είχε δίκλιτη στέγη.

Για την ανασύσταση της κάτοψης ο Beyer χρησιμοποιεί ως στοιχεία τα κτηριακά κατάλοιπα στην ανατολική και τη βόρεια πλευρά του ναού, που δείχνουν μια ανακαίνιση του σχεδίου σε μεταγενέστερες περιόδους.

Η κάτοψη του κτηρίου περιλαμβάνει ένα σηκό και ένα χώρο μπροστά από το σηκό. Στο χώρο του σηκού, του οποίου οι κατά μήκος τοίχοι αποκλίνουν στην πίσω πλευρά, εισέρχεται κάποιος μέσω ενός κατωφλίου που αποτελείται από μια μοναδική ασβεστολιθική πλάκα. Αυτή ακουμπά πάνω στο προεξέχον τμήμα του τοιχοβάτη των παρειών της πόρτας. Στις δύο πλευρές του ανοίγματος της πόρτας υπήρχε μια ημικυκλική λίθινη βάση για την υποδοχή των στροφιγγών της θύρας.¹¹⁰ Μια δίφυλλη πόρτα άνοιγε προς το σηκό, στον μεσαίο άξονα της οποίας υπήρχε μια ορθογώνια εστία με δύο βάσεις κίωνων, από τις οποίες η δυτική δεν ήταν πια *in situ*, αλλά αργότερα αποδείχτηκε ότι σωζόταν η αντίστοιχή της.¹¹¹ Αν η διακόσμηση του ναού ήταν εσωτερική ή εξωτερική κρίνεται από τη θέση των γλυπτών θραυσμάτων, τα οποία, εκτός από πέντε που βρέθηκαν στον πρόδομο, τα υπόλοιπα ήταν διασκορπισμένα μπροστά από το κτήριο, άρα η διακόσμηση σχετιζόταν με την πρόσοψη του κτηρίου.

Ο Pernier αναπαράστησε ένα κτήριο με επίπεδη στέγη «εν παραστάσει», με έναν κεντρικό πεσσό ανάμεσα στις παραστάδες και θεώρησε ότι η διακόσμηση τοποθετούνταν εσωτερικά και εξωτερικά του κτηρίου. Θεώρησε τα γλυπτά με τις καθιστές μορφές ως ανώφλιο της θύρας του σηκού, το διάζωμα με τους ιπείς ως ζωφόρο, το θραύσμα της σφίγγας ως κεντρικό ακρωτήριο και τα θραύσματα των ελίκων ως γωνιακά ακρωτήρια της πρόσοψης. Ο Beyer μελετά αυτήν την αποκατάσταση. Παραλληλίζει το κτήριο με έναν δίχωρο οίκο με

¹⁰⁸ Kirsten, R.E., 1148.

¹⁰⁹ Kalpaxis, A. 1976, 67.

¹¹⁰ Ο Pernier, 32, θεωρεί τις ημικυκλικές πέτρες ως βάση για τους ημικίονες της πόρτας. Ο Weickert, Typen 57, τις ερμηνεύει ως στροφιγγές της πόρτας.

¹¹¹ Pernier, Abb. 9-11

αετωματική στέγη και ζωφόρο. Δεν πιστεύει ότι πρόκειται για μεμονωμένο κτήριο, αφού υπάρχουν τα προγενέστερα κτίσματα στη δυτική και βόρεια πλευρά του και μελετά τη σχέση του κτηρίου με τα αρχιτεκτονικά γειτονικά του κατάλοιπα, τα οποία ονομάζει από Α ως Κ (εικ. 38α).¹¹²

Από τα ευρήματα της αρχιτεκτονικής διακόσμησης προκύπτει ότι ο τοίχος Η είναι νεότερος από το ναό. Έχει το ίδιο ύψος με το νότιο τοίχο του σηκού και σχηματίζει γωνία με την ανατολική θεμελίωση του πρόναου, όπως δείχνει η φωτογραφία της ανασκαφής (εικ. 39). Ο τοίχος δεν υπάρχει στην κάτοψη του Pernier, επειδή τον θεωρεί μεταγενέστερο της καταστροφής της πρόσοψης του ναού.

Στην ίδια περίοδο ανήκει και το θεμέλιο του τοίχου G με μια είσοδο στα βόρεια που βρίσκεται ψηλότερα από το επίπεδο του ναού. Επίσης ο τοίχος F συνδέεται με τον G και είναι σύγχρονος με αυτόν. Ο τοίχος F βρίσκεται στην επέκταση της βόρειας πλευράς της ανατολικής θεμελίωσης του ναού και είναι σχεδόν παράλληλος με τον Η. Αν ενώσουμε τους τοίχους Η και F με τους πλευρικούς τοίχους του προδόμου του ναού, διαμορφώνεται στα ανατολικά ένας χώρος που παρεκκλίνει από τον άξονα του κτηρίου με μια κατεστραμμένη είσοδο στα νότια .

Η βόρεια είσοδος του τοίχου G προεκτείνεται στη βόρεια πλευρά του ναού, που ίσως ήταν παράλληλη με αυτόν. Με αυτόν τον τρόπο ο ναός αποκτά δύο, τον ένα πίσω από τον άλλο, χώρους που επικοινωνούσαν από την είσοδο του τοίχου E. Δεν ήταν σύγχρονοι με το ναό αλλά μεταγενέστεροι.¹¹³ Οι τοίχοι A-D όμως ανήκουν σε μια πρώιμη περίοδο του κτηρίου, αφού ο τοίχος με τη θύρα D υποδεικνύει μερικώς διατηρημένο κατώφλι, που διατηρείται χαμηλότερα από το επίπεδο του τοίχου A. Οι τοίχοι A και I αποτελούσαν αναλημματικούς τοίχους, που κατασκευάστηκαν για την μείωση του από ΝΔ προς ΒΑ κεκλιμένου επιπέδου. Έτσι αποτελούν, μαζί με το βόρειο θεμέλιο του ναού B, τον ΝΔ περίβολο, που είναι κατά 0.50μ. χαμηλότερος από το τέμενος του ναού A. Ο Pernier ερμήνευσε τα κατάλοιπα των τοίχων κάτω από το επίπεδο του ναού A, ως υπολείμματα βωμού υστερομινωικών χρόνων.

Ανερμήνευτοι μένουν ακόμα οι τοίχοι E και K, που τα θεμέλια τους βρίσκονται σε μεγαλύτερο βάθος από τα θεμέλια του ναού A. Κατά τον Beyer μπορεί να αποτελούσαν ένα λοξό ορθογώνιο δωμάτιο, αφού ο K διασταυρώνεται με τον E, κάμπτεται προς τα δυτικά και προχωρά κάτω από το βόρειο τοίχο, κατά μήκος της ανατολικής θεμελίωσης του ναού. Πολλά κτηριακά κατάλοιπα είναι παλιότερα από τους ναούς. Σε αυτά ανήκουν τα πλακόστρωτα

¹¹² Beyer, 22-23

¹¹³ Ο Kirsten, RE 1144, θεωρεί τον τοίχο E ως πλευρικό της επέκτασης Z, γιατί είναι ανάλογος με τη δυτική πλευρά της Δρήρου. Αμφισβητεί ότι ο ναός ήταν μεμονωμένο κτήριο και θεωρεί ότι η επέκταση ήταν μεταγενέστερη του ναού.

δάπεδα. Μια παρόμοια πλακόστρωτη επιφάνεια βρίσκεται κατά τόπους στο σχέδιο και τη φωτογραφία του Pernier.¹¹⁴

Η ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε το καλοκαίρι του 1968 στα δυτικά της εστίας αποκάλυψε σε βάθος 35-40 εκατοστών μια πλακόστρωτη επιφάνεια, η οποία διαχώριζε το γεωμετρικό στρώμα από ένα ισχυρό υστερομινωικό στρώμα.¹¹⁵ Αφού και τα δύο στρώματα περιείχαν όστρακα, οστά και κάρβουνο, υπήρχε εδώ από την υστερομινωική περίοδο μια εστία, που στη συνέχεια, κατά τη γεωμετρική και τη δαιδαλική περίοδο, ανυψώθηκε. Τα στρώματα διαχωρίστηκαν λόγω της κεραμικής που περιείχαν. Ο Pernier διαχωρίζει τα δύο στρώματα που περιείχαν όστρακα, οστά και κάρβουνο. Ο ανασκαφέας σημειώνει στην κατά μήκος τομή ένα ισχυρό στρώμα 20 εκατοστά που βρίσκεται 20-30 εκ. πάνω από το επίπεδο του βράχου, ενώ στην εγκάρσια τομή μεταξύ του νότιου τοίχου και της εστίας εντόπισε ένα ισχυρό στρώμα 30εκ. πάνω από το βράχο.

Οι δύο βάσεις των κίωνων που βρέθηκαν από τον Pernier χρονολογούνται από τον Beyer στη Γεωμετρική περίοδο, εξαιτίας του σχήματός τους.

Ο Beyer καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο ναός είχε δύο φάσεις χρήσης. Στην αρχή, κατά τη Γεωμετρική περίοδο, αποτελούσε μέρος ενός κτηριακού συνόλου και στη συνέχεια, κατά τη Δαιδαλική περίοδο, μετασκευάστηκε σε μεμονωμένο ναό. Οι κτίστες του ναού κατά τη δεύτερη φάση έπρεπε να εκμεταλλευτούν μια προκαθορισμένη ορθογώνια έκταση και συνάμα να χρησιμοποιήσουν τα αρχαιότερα υπολείμματα των τοίχων, γεγονός που εξηγεί το όχι ακριβώς ορθογώνιο σχήμα του κτηρίου. Λόγω του συγκεκριμένου χωροταξικού περιορισμού, οι τοίχοι του σηκού δεν είναι όμοιοι και υπάρχει ισχυρή εξωτερική κλίση από ΝΔ προς ΒΑ, σε αντίθεση με τη χαραγμένη ευθυνηρία της πρόσοψης, τις ξεκάθαρες διαστάσεις και το χωρισμό των επιμέρους χώρων του κτηρίου.

Η κάτοψη του βρίσκεται σε αναλογία 1:2, ενώ το βάθος του πρόναου, συμπεριλαμβανομένου του τοίχου της εισόδου στο σηκό, καταλαμβάνει το 1/3 του συνολικού μήκους. Η βάση κίονα *in situ* βρέθηκε στο κεντρικό σημείο του κτηρίου και το λίθινο θρανίο του σηκού στο μέσον του εσωτερικού τοίχου.

Ο Beyer τοποθετεί την τελευταία περίοδο χρήσης του κτηρίου στο 2^ο μισό του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, όταν η πρόσοψη είχε ήδη καταστραφεί. Ο πρόναος στη φάση αυτή επεκτάθηκε προς τα ανατολικά και συγχρόνως ένα δεύτερο κτήριο κτίστηκε στη βόρεια πλευρά του ναού.¹¹⁶

Μετά την περίοδο αυτή, ο ναός γίνεται τμήμα ενός κτηριακού συνόλου, χάνει την αετωματική του στέγη και αποκτά μια ενιαία επίπεδη στέγη, που διαθέτει ένα απλό άνοιγμα

¹¹⁴ Η εγκάρσια τομή (Pernier, Priniias Abb. 17) δείχνει τη διαφορά επιπέδου των δύο ναών. Ο Kirsten μιλάει για τοίχους τεμένους του ναού Β.

¹¹⁵ Priniias 35 Abb, 11

¹¹⁶ Τη χρονολόγηση για την καταστροφή της ανατολικής πρόσοψης και για τα προσκτίσματα δίνει ο μεγάλος ανάγλυφος πίθος (Priniias, 67, Abb. 36), που στο σχήμα 6 τοποθετείται μπροστά από την ανατολική θεμελίωση.

πάνω από την εστία για την έξοδο του καπνού. Από τη φάση αυτή προέρχονται οι βάσεις των κίωνων που βρέθηκαν στον άξονα του ναού και η θέση για έναν τρίτο κίονα.

Όσο για τη στέγαση του ναού ο Beyer δεν συμφωνεί με τον ανασκαφέα για τη λύση μιας επίπεδης στέγης σ' ένα κτήριο *en parasitasei*. Η είσοδος του προδόμου προσφέρει τα στοιχεία για τη λύση που ο ίδιος προτείνει. Ο λίθινος δόμος με τις καθιστές μορφές είναι μονολιθικός με διακόσμηση και στις τρεις πλευρές από ανάγλυφα που περιβάλλονται με περιθώρια. Στις πλευρές της εισόδου τοποθετούνταν ορθοστάτες με ελάφι και πάνθηρα και στην κάτω πλευρά μια όρθια ντυμένη γυναικεία μορφή με πόλο. Το δεξί μισό του δόμου μπορεί να υπολογιστεί και πάλι από το θραύσμα σ' ένα μέγιστο μήκος 0.90μ. Το διατηρημένο μήκος των πλευρών ανέρχεται, από το αποδοσμένο περιθώριο στο μεσαίο περιθώριο, στα 0.85μ. Αυτό το μήκος διπλασιάζεται και φτάνει στο 1.70μ., όπου το κατά τμήματα διατηρημένο μεσαίο περιθώριο των πλευρικών αναγλύφων με τον πάνθηρα και το ελάφι, υποδιαιρείται σε δυο ομάδες από τρία ζώα. Από την κάτω πλευρά λείπει η αρχή ενός πλαισίου. Άρα οι μορφές εδώ χωρίζονται μόνο μέσω ενός στενού διαστήματος η μια από την άλλη.

Ευτυχώς όλη η έκταση της δοκού με την καθιστή γυναίκα διατηρείται σ' ένα θραύσμα κι έτσι μπορεί να προσδιοριστεί το βάθος της σε σχέση με το μερικώς διατηρημένο εξωτερικό περιθώριο της ζωφόρου με τον πάνθηρα. Η δοκός είχε έντεκα εκατοστά βάθος και δύο εκατοστά ήταν το περιθώριο της ανάγλυφης ζωφόρου (ίσως με πάνθηρα). Μ' ένα αναδιπλασιασμό της διατηρημένης δοκού προκύπτει μια σχίζα πλάτους 1.48μ. που μπορεί να γεφυρώσει το δόμο. Είναι ακριβώς το πλάτος της θύρας της πρόσοψης. Αφού το βάθος του σώματος της θύρας είναι είκοσι έξι εκατοστά και η διάστασή του συμφωνεί με το πλάτος της δοκού, μπορούμε πια να θεωρήσουμε βέβαιο ότι η ανάγλυφη δοκός τοποθετούνταν στην πρόσοψη (εικ.40).

Από την διαπίστωση αυτή προκύπτουν άλλα ερωτήματα που αφορούν την προσαρμογή του αρχιτεκτονικού μέλους στο κτήριο και τη λειτουργία του. Αρχίζουμε από την καθιστή μορφή (βλ.εικ.33). Απεικονίζεται σε στητή στάση και ενωμένα γόνατα, σε κάθισμα με τη μορφή σκαμνιού. Είναι ντυμένη με μακρύ ένδυμα και φέρει μικρό μανδύα στους ώμους. Η κόμη αποτελείται από βοστρύχους και στέφεται με πόλο. Τα χέρια ακουμπούν στους μηρούς και στους πήχεις. Το αριστερό ακουμπά στο γόνατο, ενώ το δεξί σχηματίζει κάθετη γροθιά. Το κάτω μέρος του ενδύματος σχηματίζει ένα ορθογώνιο πλούσια διακοσμημένο από γραπτά και ανάγλυφα διακοσμητικά μοτίβα.

Ο Pernier συμπληρώνει τη μορφή από τον καθιστό κορμό της Ελεύθερας (εικ.41), αφού το θεωρεί σύγχρονο έργο, μη λαμβάνοντας υπόψη τις όρθιες μορφές της κάτω πλευράς (βλ.εικ.40), αν και θα έπρεπε να τις χρησιμοποιήσει για την αποκατάσταση της καθιστής μορφής. Η μορφή εικονίζεται με κεφάλι χωρίς αυτιά, ψηλό πόλο, ένα κοντό πανωκόρμι και μια κάθετη δεξιά γροθιά. Αυτό υποδεικνύει η απέναντι μορφή, που είναι σαν καθρέπτης της πρώτης, από την οποία διατηρείται θραύσμα με αριστερό τμήμα ώμου και δεξί χέρι σε γροθιά. Η

συμπλήρωση του πόλου ακολουθεί, κατ' ανάγκην, τα αποσπασματικά διατηρημένα φύλλα του ρόδακα και το περίγραμμα του σχεδίου, όπως και τις δύο κάθετες χελιδονοουρές στην επάνω επιφάνεια του πόλου. Η διατηρημένη οπή περιέχει ακόμα το υλικό από μολύβι και μικρά κομμάτια σιδήρου, για τη στερέωση του ξεχωριστά σμιλεμένου επάνω τμήματος του πόλου.

Οι βραχίονες σ' αυτή τη συμπληρωμένη μορφή μπορεί να θεωρηθούν λάθος τοποθετημένοι, όπως επίσης και η μετάβαση από το επάνω στο κάτω μέρος του σώματος. Εδώ μας βοηθά η καθιστή μορφή της Γόρτυνας (εικ.42). Δείχνει πως το επάνω και το κάτω μέρος του σώματος κατασκευάζονται ξεχωριστά και στη συνέχεια τοποθετείται το ένα πάνω στο άλλο. Οι δύο μορφές αποδίδονται όμοια, με ένα τετραγωνισμένο κομμάτι λίθου για την απόδοση του κάτω μέρους του σώματος. Στην κεντρική όψη του ανάγλυφου δόμου διακρίνεται το πρόσωπο και το ένδυμα.

Στο πρόσωπο, που είναι συμπληρωμένο στο κάτω μισό, τα μάτια έχουν διαφορετικό μέγεθος. Το αριστερό είναι μεγαλύτερο και φτάνει ως την πλαϊνή όψη. Η πλούσια διακοσμημένη φούστα χωρίζεται σε τρεις οριζόντιες ζώνες: ένα πλατύτερο μεσαίο διάζωμα με άλογα, πάνθηρα και σφίγγα στο κατώτερο τμήμα και μια ταινία με διακοσμημένους ρόδακες στο αν. Εντύπωση προκαλεί η απόδοση των λεπτομερειών στο διατηρημένο ανάγλυφο της σφίγγας, σε αντίθεση με την πρόχειρη εγχάραξη του αλόγου και του πάνθηρα. Η τομή Β- Β' δείχνει μια ελαφρώς λοξή τοποθέτηση της μπροστινής όψης του ενδύματος, η οποία έχει ως αποτέλεσμα το άνισο μήκος των δυο πλευρών του ενδύματος (εικ.43).

Στην κοντύτερη πλευρά, την αριστερή πλευρά της μορφής, τοποθετείται η σφίγγα, άρα αυτή θα ήταν η κύρια όψη του ενδύματος. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται και από το αριστερό μάτι σε προφίλ. Μετά τα παραπάνω ο Beyer συμπεραίνει ότι η πρόσοψη του ναού διακοσμούσαν από τις καθιστές μορφές και τη ζωφόρο με τον πάνθηρα. Η ανάγλυφη δοκός, η οποία ανάλογα με το μέγεθός της- μήκος 1.79, ύψος περίπου 1.00μ.- διαθέτει μικρή επιφάνεια πεδίου (11 x 26 εκ.), δεν θα μπορούσε να έχει άλλη λειτουργία, εκτός της διακοσμητικής.

Στοιχεία για την τοποθέτηση της ανάγλυφης δοκού στην πρόσοψη δίνουν οι τομές Α-Α, C-C, D-D, που είναι εγκάρσιες στη δοκό. (Οι Α-Α και C-C είναι εγκάρσιες στη δοκό. Η Α-Α στο κάτω μισό του καθίσματος. Η C-C στα πόδια της καθιστής μορφής και η D-D στο μεσαίο άξονα μορφής και δόμου).

Η καθιστή μορφή θεωρείται ακατάλληλη για μια σημαντική λειτουργία. Η τομή C-C δείχνει ότι ο δόμος σμιλεύεται σε σχήμα V. Αυτό έχει ως σκοπό να ελαφρύνει το βάρος. Η τομή Α-Α έχει σμιλευτεί σε σχήμα U. Αυτό εξυπηρετεί ή την ελάφρυνση του βάρους ή την εφαρμογή της λίθινης δοκού, αφού υπάρχει μια οπή για την υποδοχή μιας ξύλινης δοκού στον άξονα της λίθινης. Με τον τρόπο αυτόν βεβαιώνεται η στήριξη της ανάγλυφης δοκού με μια ξύλινη δοκό

που ακουμπά στη ζώνη του ζευκτού.¹¹⁷ Η ύπαρξη της λίθινης δοκού πάλι, αφήνει υπόνοιες για μια κατασκευή ορθοστάτη στο επάνω μισό της ζωφόρου. Αυτό είναι πιθανό να ισχύει με την κορνίζα της δοκού του τσατμά του τοίχου, η οποία διακόπτεται από την τραβέρσα του ζευκτού.

Η τομή διασαφηνίζει τη λειτουργία της σύνδεσης της δοκού με τον τσατμά του ζευκτού και υποδεικνύει μια φιλόδοξη λύση: το δόμο με τις καθιστές μορφές εντοιχισμένες ως διακοσμητικά τμήματα σε αέτωμα με ορθογώνιο άνοιγμα (βλ. **εικ.24**).

Η χρήση του τσατμά είναι ένα επιπλέον βήμα στην εξέλιξη της μικτής κατασκευής, πρακτική αναμενόμενη για τον 7^ο π.Χ. αιώνα. Το ορθογώνιο άνοιγμα στο αέτωμα μαρτυρείται στο ομοίωμα οικίας από το Άργος (**εικ.** 44.1) του 8^{ου} π.Χ. αιώνα και εξυπηρετούσε για την έξοδο του καπνού της εστίας. Επίσης μαρτυρείται στην Κύπρο, στον βασιλικό τάφο 2 από τη Λεμεσό του 6^{ου} π.Χ. αι. (**εικ.** 44.2), που αποτελεί τον ενδιάμεσο μεταξύ βόρειας Συρίας και Κρήτης. Το μνημείο της Κύπρου δείχνει να ακολουθεί μια παλιότερη παράδοση. Η έμπνευση μπορεί να προέρχεται από φρυγικο-λυδικές προσόψεις, όπου, από τον 7^ο π.Χ. αιώνα, εντοπίζονται τσατμαδένια αετώματα με ορθογώνια ανοίγματα και πλούσια διακόσμηση.

Τέλος στην ίδια ζώνη επίδρασης ανήκουν και τα τρία λίθινα θραύσματα ελίκων, τα οποία, κατά τον Beyer, προέρχονται από το ίδιο κεντρικό ακρωτήριο με διπλή έλικα. Η αναπαράσταση του ακρωτηρίου ως κεντρικό μας δίνει παράλληλα στη Μικρά Ασία, στην Κρήτη και στο μικρογραφικό μοντέλο οικίας της Sala Consilina του 9^{ου} π.Χ. αιώνα.

Ας δούμε τώρα τη ζωφόρο με τους ιπείς:

Σημαντική παραμένει η άνιση κατάσταση διατήρησης στο δεξιό τμήμα. Από το δεξιό τμήμα της ζωφόρου διατηρείται αποσπασματικά ο γωνιακός δόμος και το θραύσμα ενός ζώου που τρέχει, ενώ από το αριστερό διατηρούνται δύο πλάκες και μερικά θραύσματα. Αυτό το άνισο εύρημα βρίσκει μια εξήγηση στη θέση του ναού, σύμφωνα με την οποία η νότια πλευρά της ζωφόρου προστατεύεται από τον τοίχο του ανδρήρου I. Αυτή η πλευρά δεν έχει εξεταστεί, γιατί μια διακόσμηση με ζωφόρο θα ήταν περιττή. Η βόρεια όμως πλευρά ήταν πλήρως διακοσμημένη, με τη ζωφόρο των ιππέων προς τ' αριστερά.

Ο νεότερος ναός της Αθηνάς στο Σούνιο εμφανίζει την ίδια διάταξη: ήταν διακοσμημένος μόνο στην πλευρά που φαίνεται από τη θάλασσα.

Αν κρίνουμε από τον διατηρημένο γωνιακό δόμο και τα θραύσματα, η ζωφόρος δεν συνεχίζεται στην πλευρά της εισόδου.

Από τον γωνιακό δόμο λείπουν οι οπλές όπως και τα δάχτυλα των ποδιών από το διάζωμα των ιππέων. Εδώ αποδίδεται το πόδι ενός ζώου, όμοια με το θραύσμα του ελαφιού που τρέχει, το οποίο εικονίζεται σε δεξιά κίνηση (βλ. **εικ.** 32.β). Όσον αφορά τα πόδια ζώων του γωνιακού δόμου, μπορεί να συμπληρωθεί, πάντα κατά τον Beyer, ως πάνθηρας, λιοντάρι ή σφίγγα. Από αυτά εξαιρούνται τα δύο πρώτα, αφού το πόδι φαίνεται να είχε νύχια. Μένει η

¹¹⁷ Beyer, 29-31

σφίγγα από το διατηρημένο ίχνος του ανάγλυφου φτερού (βλ. **εικ.** 23). Αυτή τη συμπλήρωση μπορεί να βεβαιώσει ένα νέο θραύσμα (**εικ.** 45). Ανήκει στην ταινία με το μαϊανδρο και προέρχεται από την επάνω απόληξη της ανάγλυφης πλάκας.

Στο θραύσμα διακρίνεται ένα τμήμα ανάγλυφου φόντου και δεξιά διατηρείται η τομή της σύνθεσης, ενώ αριστερά μια αρχή αναγλύφου με ελαφρώς τοξοειδές περίγραμμα. Λόγω του αρμού θα μπορούσε να αποτελεί την αρχή ή την κατάληξη μιας σύνθεσης. Επιπλέον υπήρχε το θραύσμα με το φτερό της σφίγγας, που θα ξεπερνούσε το ύψος του κεφαλιού της. Επίσης υπάρχει το θραύσμα με τη δεξιά σφίγγα της εισόδου και το θραύσμα με το ελάφι κι έτσι η συμπλήρωση περιλαμβάνει ένα πάνθηρα, σε αναλογία με την ανάγλυφη δοκό με τις καθιστές μορφές, μια σφίγγα, ένα ελάφι και ένα πάνθηρα.

Η ζωφόρος του ορθοστάτη οφείλει την έμπνευσή της στην περιοχή από τη νότια Ανατολία, έως και τη Βόρεια Συρία, όπως είναι γνωστές από την αρχιτεκτονική της Ιωνίας. Από την 2^η χιλιετία π.Χ. το διάζωμα του ορθοστάτη είναι γνωστή πρακτική στα Βόρειο-συριακά κρατίδια. Εντοιχίζεται στον τοιχοβάτη και φέρει τον ορθοστάτη του πλίνθινου τοίχου. Κατά τον 8^ο π.Χ. αιώνα η χρήση της ζωφόρου ορθοστάτη επικεντρώθηκε κυρίως στη πύλες των διόδων και στις εισόδους των ανακτόρων, για να τις ξεχωρίσουν από τους υπόλοιπους τοίχους.

Όπως καταλήγει ο Beyer, η ζωφόρος του ναού Α' του Πρινιά, όπως επίσης οι μορφές του αετώματος και το κεντρικό του ακρωτήριο αποδεικνύουν μια ισχυρή βορειο-συριακή επίδραση στην κρητική αρχιτεκτονική του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.

6. Η χρονολόγηση του ναού Α

Ο Pernier χρονολογεί το ναό, μέσω της γλυπτής του διακόσμησης στο α' μισό του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.

Ο Kirsten τον χρονολογεί στον 7^ο π.Χ. αιώνα.¹¹⁸ Η χρονολόγησή του προκύπτει από τα όστρακα που εντοπίστηκαν κάτω από το επίπεδο του ναού, από τα οποία προσδιορίζεται ένα *terminus post quem* στα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, αλλά και από τα γλυπτά μέρη και συγκεκριμένα από τις κατενώπιον κεφαλές των ιπέων, που ονομάζει «αρχαϊκές», τοποθετώντας τις γενικώς στον 7^ο π.Χ. αιώνα.

Ο Jenkins¹¹⁹ χρονολογεί το ναό από τις κεφαλές των ιπέων στο πρώτο μισό του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, όπως και ο Pernier.

Ο Καλπαξής αναφέρει ότι ένα *terminus post quem* για την ανέγερση του ναού μας δίνουν τα όστρακα κάτω από το δάπεδο, που τοποθετούνται στα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα. Όπως αναφέρει, τα αποτελέσματα των ανασκαφών στην ακρόπολη της Γόρτυνας δείχνουν ότι ισχύει

¹¹⁸ Kirsten, 1148

¹¹⁹ Jenkins, R.J.H. *Dedolica* 79-82.

και στον Πρινιά η σύγχρονη χρονολόγηση γλυπτού διακόσμου και ναού. Η τεχνοτροπία των γλυπτών μας επιτρέπει, σύμφωνα με τον μελετητή, τη χρονολόγηση του ναού στα 610 π.Χ.¹²⁰

7. Ο Ναός Β' ¹²¹

Στα νότια του ναού Α' βρίσκονται τα κατάλοιπα ενός ακόμα ναού με διαφορετικό προσανατολισμό και διαστάσεις 18 x 6.5μ., του οποίου οι μακρές πλευρές συγκλίνουν στην ανατολική πλευρά με τις μακρές πλευρές του ναού Α. (εικ.46). Όσον αφορά τον τύπο της κατασκευής και τα υλικά δομής, ο ναός Β είναι όμοιος με τον ναό Α: Οι τοίχοι αποτελούνται από ασβεστολιθικούς δόμους μεσαίου μεγέθους, τοποθετημένους σε οριζόντιες σειρές, με συνδετικό υλικό από χώμα. Τα δάπεδα είναι κατασκευασμένα από πατημένο χώμα και μόνο ο πρόναος διατηρεί κάποια ίχνη πλακόστρωτου, ενώ τα κατώφλια και οι παραστάδες του κατασκευάζονται από πλάκες και δόμους ασβεστόλιθου.

Η ευθυνηρία του ναού Β βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο σε σχέση με αυτήν του ναού Α λόγω της φυσικής κλίσης του εδάφους, που ανέρχεται σταδιακά από το Βορρά στο νότο. Το κτήριο αποτελείται από πρόναο, σηκό και οπισθόδομο. Η νότια μακρά πλευρά του προεκτείνεται στα ανατολικά και διαμορφώνει στο ανατολικό όριο ένα είδος πλατείας μπροστά στο ναό. Η κατασκευή του νότιου τοίχου αποτελείται από αργούς λίθους που διασώζονται στην ΝΔ γωνία σε τέσσερις σειρές πάνω από το έδαφος. Στον αντίστοιχο βόρειο τοίχο διατηρούνται μόνο τα θεμέλια, τα οποία ξεκινούν σε επαφή με τη ΝΑ γωνία του πρόναου, όχι σε ευθεία γραμμή, αλλά σχηματίζοντας μια εσοχή προς το νότο, «ασφαλώς για να διατηρήσουν μια απόσταση από το νότιο τοίχο του πρόναου του ναού Α» και αποκλίνουν προς το βορρά.

Σε μικρή απόσταση μπροστά από την πρόσοψη του πρόναου η ανατολική προέκταση της βόρειας μακράς πλευράς σχηματίζει γωνία με ένα μικρό τοίχο με κατεύθυνση Β-Ν, που είναι σχεδόν παράλληλος με την πρόσοψη του ναού. Ο τοίχος αυτός καταλήγει σε ένα δόμο που αποτελούσε παραστάδα θύρας. Το γεγονός ότι το νότιο τμήμα αυτού του τοίχου με την αντίστοιχη παραστάδα δεν σώζεται και ούτε ανευρέθηκε ίχνος της σχέσης του με τη νότια μακρά πλευρά του ναού, κάνει τον ανασκαφέα να υποθέσει ότι η κατασκευή αποτελούσε τμήμα ενός αρχαιότερου κτηρίου.

Μπροστά από την είσοδο του πρόναου βρέθηκε τμήμα πλακόστρωτου με ασβεστολιθικές πλάκες, από τις οποίες μία εδράζεται στο κατώφλι του πρόναου. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε μεγάλη ποσότητα δομικού υλικού από τον τοίχο του πρόναου.

Στο μέσον του σηκού αποκαλύφθηκε η εστία, μια ορθογώνια κατασκευή διαστάσεων 2.74 x 1-0.90μ., κατασκευασμένη από αργούς λίθους, πάχους περίπου 0.10μ., που

¹²⁰ Kalpaxis, 68

¹²¹ Pernier, ASAtene 1914, 35-41

τοποθετούνταν πάνω στο χώμα (εικ.47). Εξωτερικά της ανατολικής πλευράς της εστίας και σε επαφή με αυτήν, βρέθηκε μια μεγάλη ασβεστολιθική πλάκα, 0.67 x 0.32μ., ενώ σε επαφή με την εξωτερική δυτική πλευρά της εντοπίστηκε ένας κυκλικός βωμός, από τη βάση του οποίου αφαιρέθηκε ένα τμήμα για την καλύτερη προσαρμογή του πάνω στην ορθογώνια κατασκευή. Ο βωμός, όμοιος με αυτούς που εντοπίστηκαν σε άλλες θέσεις της αρχαϊκής Ελλάδας, αποτελούνταν από έναν μονολιθικό δόμο ασβεστόλιθου, με διαστάσεις ύψους 0.15μ. και διαμέτρου 0.34μ., και ήταν διακοσμημένος από 17 σκωτίες.

Στη ΒΔ γωνία του σηκού αποκαλύφθηκε μια λεκάνη, πρόχειρης κατασκευής από κυλινδρικό ασβεστόλιθο από τον οποίο αφαιρέθηκε ένα τμήμα, δημιουργώντας μια ημικυκλική κοιλότητα διαμέτρου 0.45μ. και βάθους 0.20μ. Μεταξύ της λεκάνης και της θύρας του οπισθόδομου αποκαλύφθηκε μια μεγάλη ασβεστολιθική πλάκα, διαστάσεων 1 x 0.65μ.

Ο οπισθόδομος διέθετε τοιχοποιία από αργούς λίθους που σώζονται σε ύψος 0.80μ. Η κατασκευή αυτή θεωρήθηκε από τον ανασκαφέα σύγχρονη με το ναό, αν και η βόρεια πλευρά της παρουσίαζε απόκλιση σε σχέση με τη βόρεια πλευρά του υπόλοιπου ναού.

Ο Pernier θεωρεί σύγχρονους τους δύο ναούς. Παρατηρεί ότι το δάπεδο του Β είναι ψηλότερο κατά 0.45-0.60μ (εγκάρσια τομή εικ. 48),¹²² όμως δεν θεωρεί τη διαφορά επιπέδου και το διαφορετικό προσανατολισμό των κτηρίων, ως επιχειρήματα κατά της άποψής του. Ερμηνεύει τη διαφορά του επιπέδου λόγω της προς τα άνω κλίσης του βραχώδους εδάφους προς τα νότια και τον διαφορετικό προσανατολισμό στην ύπαρξη προγενέστερων κτηρίων στο χώρο ίδρυσης του ναού. Επίσης παρατηρεί ομοιότητες στην κάτοψη, τον τύπο της κατασκευής, τις αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες και τα γραπτά όστρακα των αγγείων. Σημειώνει παρόλα αυτά την πιο εξελιγμένη κάτοψη του ναού Β με την προσθήκη του οπισθόδομου.

Οι νεότερες έρευνες που άρχισαν από τον Rizza το 1969¹²³ αποκάλυψαν πολλά στοιχεία για τον οικισμό στην Πατέλα του Πρινιά, που συνέχισε τη χρήση του μέχρι το πρώτο μισό του 6^{ου} π.Χ. αι.¹²⁴ Από τα νέα δεδομένα προέκυψε ότι ο ναός Β είναι ο αρχαιότερος από τους δύο ναούς, καθώς σχετίζεται με τις προγενέστερες κατασκευές του οικισμού και χρονολογείται ανάμεσα στον 8^ο και 7^ο π.Χ. αιώνα.¹²⁵

Ο Pernier υποστήριξε ότι το πίσω δωμάτιο πρέπει να ήταν μεταγενέστερη προσθήκη, αφού ο βόρειος τοίχος του δεν ενώνεται με το σηκό. Οι τοίχοι, περίπου 0,53 πάχους διατηρούνται σε ύψος 0,95μ. και αποτελούνται από οριζόντιες σειρές μεσαίου μεγέθους αργούς

¹²² ASAtene 1914, σ.47

¹²³ Prent, ο.π. σ.253-259.

¹²⁴ Rizza &Rizzo 1984, 234, Rizza 1991, 335-36.

¹²⁵ Rizza 1983, 46; Rizza & Rizzo 1984, 234 και Pernier 1914, 47. Ο Μαζαράκης 1997, 225 θεωρεί ότι ο ναός Β χρονολογείται στην Υπομινωική- Πρωτογεωμετρική περίοδο.

λίθους. Ένα λίθινο κατώφλι, 0,75 πλάτους, οδηγούσε στον πρόναο. Στο εσωτερικό του ναού βρέθηκε μια λίθινη βάση με ορθογώνια οπή για τον στροφέα της θύρας. Τα δάπεδα σε όλα τα δωμάτια αποτελούνται από χόμα. Μόνο μια λίθινη πλάκα βρέθηκε στον οπισθόδομο. Πέντε δόμοι με κοίλες πλευρές, πιθανόν για να στηρίζουν τα δοκάρια της στέγης, βρέθηκαν στο εσωτερικό του σηκού. Ο νότιος τοίχος του ναού έχει μήκος 10,60μ. στην ανατολική πλευρά, αφήνοντας μπροστά έναν ελεύθερο χώρο. Ένας παράλληλος τοίχος στην ΒΑ γωνία του ναού, πρέπει να προστέθηκε για την ίδρυση του ναού Α.¹²⁶

Η κεντρική εστία αποτελείται από κάθετους λίθους 0,10 ύψους, και διαστάσεις 2,75 x 1/0.9μ. Μία πλάκα (0,67 x 0.32μ.) στην Α πλευρά της εστίας μπορεί να χρησίμευε ως βάση κίονα. Μια κωνική πέτρα με κοιλότητα (0,37 ύψος), ισιώθηκε για να χωράει στη Δ πλευρά της εστίας και ερμηνεύτηκε από τον Pernier ως βάση για βωμό ή τράπεζα προσφορών. Μια λίθινη λεκάνη (0,45 και 0,20 βάθους) δίπλα σε μια πλάκα (1 x 0,65) στη ΒΔ γωνία του σηκού θεωρήθηκε ότι χρησίμευε για τις προσφορές ή χοές.¹²⁷ Ευρήματα από το ναό δεν στηρίζουν την ιδέα της λατρευτικής χρήσης: χρηστική κεραμική, δύο μυλόπετρες και υφαντικά βάρη και στον οπισθόδομο τουλάχιστον έξι σπασμένοι πίθοι. Η ταύτισή του ως ναού στηρίχτηκε εν πολλοίς στη σχέση του σχεδίου του με το ναό Α, ακριβώς στα βόρεια. Ο D' Acunto τον χαρακτηρίζει ενδιαίτημα ηγέτη.¹²⁸

8. Οι νέες έρευνες στην περιοχή της πατέλας του Πρινιά

Οι νέες έρευνες στην περιοχή της Πατέλας του Πρινιά, έγιναν σε τρεις ανασκαφικές περιόδους: 1975, 1996 και 2002-2003.¹²⁹ Η πρώτη ανασκαφή περιέλαβε διαφορετικά σημεία της τεράστιας πεδιάδας, με σκοπό να ερευνηθεί η διασπορά των κτηρίων του οικισμού. Οι αρχικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν σε δύο σημεία:

1. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς, όπου βρέθηκε ομάδα κτηρίων διατεταγμένων πάνω σε τρία άνδηρα με προσανατολισμό N-B.

2. Στην περιοχή μπροστά από τους δυο ναούς Α και Β. Εκεί αποκαλύφθηκαν τα ίχνη ενός κτηριακού συνόλου με περιμετρικούς τοίχους, οι οποίοι διατηρούν ύψος ενός μέτρου. Βρέθηκαν τρία ορθογώνια δωμάτια, διαστάσεων 6 x 4 με προσανατολισμό Α-Δ, κατά μήκος του άξονα του ναού Β' και ένα τέταρτο στο πέρας του πλακόστρωτου, περίπου στο μέσον της έκτασής του (εικ.49).

¹²⁶ O Beyer 1976, 22-23 θεωρεί ότι σηματοδοτεί το τέμενος του Α.

¹²⁷ Pernier 42, figs. 15-16, 92.

¹²⁸ D' Acunto 1995, 26-29.

¹²⁹ G. Rizza, ASAtene 61, 1983, 'Prinias nelle fasi geometrica e orientalizzante', 45-53

Η αρχαιότερη κεραμική που εντοπίστηκε ήταν Υπομινωικής και Πρωτογεωμετρικής περιόδου. Εξετάζοντας τη σχέση ανάμεσα στους δύο ναούς και το σύνολο των κτηρίων μπροστά από αυτούς, διαπιστώθηκε ότι οι κατασκευές που βρέθηκαν στη δυτική πλευρά, μήκους δώδεκα μέτρων, απείχαν δεκατέσσερα μέτρα από το ναό Α, αφήνοντας ένα μεγάλο ελεύθερο χώρο ανάμεσα στις οικίες και τα ιερά κτήρια. Στο χώρο αυτό, μπροστά από τους δύο ναούς πιθανότατα υπήρχε μια μεγάλη πλατεία. Βρέθηκαν τα ίχνη ενός μείγματος στάχτης και κεραμικής, που προφανώς χρησιμοποιήθηκε για να καλυφθεί η μεγάλη επιφάνεια της πλατείας.

Από τα ευρήματα αυτά προέκυψαν ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τον προσανατολισμό των λατρευτικών κτηρίων και τη χρονολόγησή τους. Ο Pernier, όπως έχουμε αναφέρει, θεωρούσε τους δύο ναούς σύγχρονους. Η νέα ανασκαφή έδειξε ότι το σύνολο των κτηρίων μπροστά από τους ναούς ευθυγραμμίζεται απόλυτα με το ναό Β, ενώ ο ναός Α παρουσιάζει μια ελαφριά μετατόπιση του άξονα προς τα νοτιοανατολικά, που μας κάνει να υποθέσουμε την μεταγενέστερη τοποθέτηση του σε σχέση με το σύνολο των υπολοίπων κτηρίων.

Η υιοθέτηση του ίδιου προσανατολισμού των κατασκευών στις διαφορετικές οικοδομικές τους φάσεις, που αναγνωρίστηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα, βεβαιώνει ότι ο προσανατολισμός του ναού Β' σχετίζεται με αυτόν των παλαιότερων κτηρίων, ενώ ο διαφορετικός προσανατολισμός του ναού Α' σχετίζεται με μια νέα χωροθέτηση του ιερού χώρου.

Από τα νέα ανασκαφικά στοιχεία προκύπτει ότι τα γλυπτά, που είναι σύγχρονα με την κατασκευή του ναού Α, μπορούν να χρονολογηθούν στο τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, γεγονός που επιβεβαιώνει την άποψη του Καλπαξή.

Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν κατά μήκος των ορίων του υψώματος έφεραν στο φως στοιχεία που αφορούν την οχύρωση της πόλης.¹³⁰

Όσον αφορά την κατοίκηση, ήταν εξαπλωμένη σε δύο μεγάλες περιοχές: μια κατά μήκος της βόρειας πλευράς του λόφου, η άλλη στο ανατολικό όριο των πρωτοαρχαϊκών ναών Α' και Β'.

Η ανασκαφή του ανατολικού ορίου έγινε το 1975 στην περιοχή που βρίσκεται μπροστά από τους δύο ναούς (εικ.50) σε μία επιφάνεια είκοσι πέντε μέτρων μήκος στην κατεύθυνση Α-Δ, και πλάτους δεκαπέντε μέτρων. Αμέσως κάτω από το επίπεδο του εδάφους αποκαλύφθηκε ένα στρώμα πετρών που προερχόταν από την κατάρρευση των τοίχων. Πάνω από το στρώμα αυτό βρέθηκαν κάποια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτηρίων υστεροκλασικής και ελληνιστικής περιόδου, που χτίστηκαν μετά την καταστροφή των ναών.

¹³⁰ G. Rizza 1988. La città arcaica sulla patella, "La transizione dal miceneo all' alto arcaismo. Dal palazzo alla città. Atti del Convegno Internazionale, Roma, 331-349

Η ανασκαφή συνεχίστηκε σε βάθος στο κεντρικό τμήμα της περιοχής, όπου ήρθαν στο φως τέσσερα δωμάτια. Οι τοίχοι διατηρούσαν ύψος περίπου ενός μέτρου. Στο εσωτερικό τους το πεσμένο δομικό υλικό εντοπίστηκε σε ύψος 0.80μ. πάνω από τα δάπεδα. Τα τελευταία ήταν από πατημένο χώμα πάχους 0.30-0.40μ. και ήταν τοποθετημένα πάνω σε ένα στρώμα χώματος απευθείας στο βράχο. Η εύρεση τμήματος πλακόστρωτου δαπέδου δείχνει ότι τα δάπεδα κατά καιρούς επισκευάζονταν κατά την περίοδο της χρήσης των δωματίων. Τα ευρήματα, που προέρχονταν από τα αρχαιότερα δάπεδα, χρονολογούνται στην Υπομινωική και Γεωμετρική περίοδο, ενώ στα ανώτερα στρώματα εντοπίστηκε υλικό που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 6^{ου} π.Χ. αιώνα.

Όσον αφορά τη χωροταξική διάταξη των κτηρίων διαπιστώνεται ότι, ενώ στις τρεις άλλες πλευρές εφαρμοζόταν, στη δυτική πλευρά, που κείται μπροστά στους δυο ναούς, τα κτήρια διατηρούσαν μια απόσταση από αυτούς, αφήνοντας ένα μεγάλο χώρο ελεύθερο μπροστά από τους δυο ναούς.

Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, ενώ ο ναός Β και όλα τα άλλα κτήρια παρουσιάζουν τον ίδιο προσανατολισμό, ο ναός Α δείχνει μια ελαφριά μετατόπιση προς το νότο, γεγονός που μαρτυρεί την πιθανότητα μιας νέας συστηματοποίησης του ιερού χώρου. Τα γλυπτά του ναού Α' μπορούν να χρονολογηθούν στο δεύτερο μισό του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.

Η ανασκαφή της περιοχής των ναών επιτρέπει να συγκεντρώσουμε κάποια στοιχεία για την εγκατάσταση, που πραγματοποιήθηκε στην Ύστερομινωική ΙΙΙΓ, γύρω στα τέλη του 13^{ου} π.Χ. αιώνα, και αναπτύχθηκε αδιάκοπα μέχρι περίπου τα μέσα του 6^{ου} π.Χ. αιώνα, όταν καταστράφηκε.

Μια σημαντική φάση της εξέλιξης της πόλης συντελέστηκε στο β' μισό του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, όταν χτίστηκε ο ναός Α', και πιθανότατα αναδιαρθρώθηκε η ιερή περιοχή. Δεν μπορούμε ακόμα να ξεχωρίσουμε την αρχαιότερη φάση της εγκατάστασης, ούτε να καθορίσουμε τα χαρακτηριστικά της αστικής ζώνης. Αναφέρουμε μόνο τις αξιοσημείωτες διαστάσεις των δωματίων και την επιμελημένη κατασκευή τους, που φανερώνουν εξελιγμένες κατασκευές μιας αστικής εγκατάστασης μεγάλου ενδιαφέροντος.

Ανάμεσα στα υλικά της επίχωσης των δωματίων βρέθηκε ένα θραύσμα της ζωφόρου του ναού Α και μια επιγραφή. Στο αρχαϊκό στρώμα βρέθηκε μια λίθινη πλάκα με εγχάρακτη διακόσμηση.¹³¹

Ο ελεύθερος χώρος (πλατεία) μπροστά στους δύο ναούς, δείχνει μια συνειδητή οργάνωση του αστικού χώρου, στα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, όταν κτίστηκε ο ναός Α.

Όσον αφορά την καλλιτεχνική και βιοτεχνική παραγωγή διαπιστώθηκε η διατήρηση της μινωικών σχημάτων στην κεραμική, όπως στην περίπτωση του θυμιατηρίου (εικ.51), που βρέθηκε σε επαφή με τον καμπύλο τοίχο του δωματίου Α, στην περιοχή των κτηρίων μπροστά

¹³¹ G. Rizza "Nuove ricerche."16-23.

στους ναούς και η επιβίωση των ίδιων διακοσμητικών μοτίβων, όπως στην περίπτωση του διακοσμημένου κρατήρα από το εσωτερικό ενός δωματίου κατά μήκος του νοτιοδυτικού ορίου της Πατέλας.¹³²

9. Οι ανασκαφές των χρόνων 2002-2003 ¹³³

Μετά την ανασκαφή του Pernier τα δύο κτήρια των ναών Α' και Β' θεωρούνταν, ξεκομμένα από το αρχιτεκτονικό και αστικό περιβάλλον τους. Για το λόγο αυτό ξεκίνησε η νέα ανασκαφή σε άμεση γειτνίαση με τους ναούς, ώστε να προκύψει νέα στρωματογραφία.

Οι νέες έρευνες άρχισαν στη θέση μπροστά από τα δύο λατρευτικά κτήρια, που το 1996 έφεραν στο φως ένα κτήριο με το δυτικό άκρο του να καταλήγει σε μια πλατεία και ένα δρόμο που το προσεγγίζει από το νότο.

Στην απέναντι πλευρά βρίσκονται ευθυγραμμισμένοι οι ναοί Α' και Β'. Ο ναός Β' είχε πρόσοψη στα βόρεια της πλατείας και τον ίδιο προσανατολισμό με αυτόν του κτηρίου.

Ο ναός Α', τοποθετημένος πιο βόρεια, ήταν έκκεντρος σε σχέση με την πλατεία και είχε κάπως διαφορετικό προσανατολισμό. Ίχνη παλιότερων κατασκευών κάτω από το ναό Α', με προσανατολισμό παρόμοιο με το ναό Β' (εικ.52), δείχνουν ότι ο ναός Α' χτίστηκε μετά την ολοκλήρωση του κτηριακού συγκροτήματος.¹³⁴

Η θέση των κτηρίων σε σχέση με την πλατεία οδήγησε την ανασκαφή στην περιοχή νότια του ναού Β', στα βόρεια της αυλής, όπου υπήρχαν άλλες κατασκευές. Οι νέες έρευνες που άρχισαν το έτος 2000 στα δυτικά του δρόμου που είχε ανακαλυφθεί στα νότια της πλατείας, έφεραν στο φως ένα μεγάλο χώρο, στην πραγματικότητα ένα περίβολο (βλ.εικ.50), που εκτεινόταν ως το ναό Β', με πλάτος λίγο λιγότερο από οκτώ μέτρα. Η πρόσοψή του, ευθυγραμμισμένη με τοίχο του ίδιου πάχους, βρισκόταν μπροστά από το ναό Β' και κατέληγε, κατά μήκος της δυτικής πλευράς του, στο νότιο ίχνος της πλατείας, πάνω στην οποία υπήρχε μια είσοδος 1.50μ. πλάτους. Τα δύο κτήρια που συνδέονται με τους ναούς Α και Β μοιάζουν να διαμορφώνουν ένα μοναδικό σύνολο στα δυτικά της πλατείας.

Μετά τις προκαταρκτικές εργασίες του 2002, τον επόμενο χρόνο έγιναν εργασίες στην περιοχή των ναών: στο εσωτερικό του ναού Α' και στη ζώνη μπροστά από τους ναούς, αποκαλύφθηκε ο δρόμος στα βόρεια της πλατείας. Στα νότια του ναού Β' συνέχισε προς τα δυτικά η ανασκαφή του δωματίου ΤΤ, που αποτελούσε τμήμα ενός μεγάλου κτηρίου, που ήταν ευθυγραμμισμένο με το ναό Β' και παράλληλο με αυτόν. Στην περιοχή που παρεμβάλλεται, εντοπίστηκαν ίχνη του περιβόλου ΤV, με πρόσοψη στην πλατεία, όπως ο ναός Β'. Το διάσπαρτο

¹³² G. Rizza 1978. "Ceramiche figurate di Prinias", *Antichita Cretesi*, II 153-160. tav. XII-XIV.

¹³³ G. Rizza et alii 2003 "Scavi degli anni 2002-2003" *Annuario VOL LXXXI Serie III, 3-TOMO II*.

¹³⁴ Rizza 1978,96-97, fig 6.

οικοδομικό υλικό από την περιοχή του φρουρίου δείχνει τις φάσεις που ακολούθησαν την καταστροφή της αρχαϊκής πόλης.

Πρόβλημα παραμένει η οχύρωση της αρχαϊκής πόλης, της οποίας η λειτουργία περιορίζεται στη φυσική άμυνα του υψώματος και στον έλεγχο της εισόδου στην πατέλα.

Στην περιοχή των ναών, τα αποτελέσματα της ανασκαφής στα νότια του ναού Β' υποστηρίζουν την ύπαρξη άλλων μεγάλων παράλληλων σε αυτόν κτηρίων. Η τοποθέτηση των κτηρίων TT και TV σε σχέση με την πλατεία φαίνεται να τοποθετεί στην πρώτη φάση τα κεντρικά και σε μεταγενέστερες τα άλλα δύο, στα βόρεια και νότια αυτών.

Οι εργασίες στην περιοχή του ναού Α' είχαν ως στόχο την αποκάλυψη νέων στοιχείων σχετικά με το πρόβλημα της αναπαράστασης του λατρευτικού κτηρίου και ειδικότερα της γλυπτής του διακόσμησης. Η νέα μελέτη των συμπερασμάτων του Pernier σε σχέση με τα γλυπτά στοχεύει ειδικότερα στην κατανόηση της καταγωγής τους, αλλά και σε μια νέα καταλληλότερη έκθεσή τους στο Μουσείο Ηρακλείου.

10. Οι νέες έρευνες στην περιοχή του ναού Α

Οι νέες έρευνες στην περιοχή του Ναού Α, αν εξαιρέσουμε την ανασκαφή της Λεμπέση το 1968¹³⁵ στην υποθεμελίωση της εσχάρας, άρχισαν και πάλι το 2002 από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή.¹³⁶ Ο λόγος για τις νέες έρευνες στο εσωτερικό του ναού Α ήταν να ελεγχθεί η ορθότητα της αποκατάστασης του Pernier, αλλά και όλων των υπολοίπων που ακολούθησαν με τελευταία αυτή του D' Acunto το 1995.

Οι νέες ανασκαφές στο εσωτερικό και τον περιβάλλοντα χώρο του ναού, σε συνδυασμό με μια προσεκτική έρευνα στις αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου όπου φυλάσσονται τα γλυπτά είχαν ως στόχο την επανάκτηση της συνολικής εικόνας αυτού του σημαντικού λατρευτικού κτηρίου. Οι έρευνες ξεκίνησαν μπροστά από τον πρόναο, όπου κατά την πρώτη ανασκαφή ο Pernier δεν έφτασε μέχρι το βράχο σε όλη την έκταση αλλά περιορίστηκε στην εύρεση των γλυπτών και σε κάποιες ανασκαφικές τομές.

Μία από αυτές έγιναν στην πρόσοψη του ναού. Βρέθηκαν μεταξύ άλλων στον ανατολικό τομέα δύο κάθετα προς το ναό ίχνη τοίχων, ένα με προσανατολισμό Β-Ν και το άλλο με προσανατολισμό Δ-Α, που περιείχαν ένα μεγάλο δόμο τοποθετημένο σχεδόν στον άξονα του ναού (εικ. 53). Ο βόρειος τομέας της περιοχής δεν περιείχε ίχνη προηγούμενης ανασκαφικής δραστηριότητας. Σε γειτνίαση με την πρόσοψη του ναού βρέθηκε ένα λεπτό στρώμα χώματος, που φαινόταν παρθένο αρχαιολογικά, από το οποίο προήλθαν ευρήματα μεγάλου

¹³⁵ Αλεξίου Σ. 1969. «Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής και ανατολικής Κρήτης», Αρχαιολογικό Δελτίο 24, Χρονικά Β 1, 412-415.

¹³⁶ Antonella Pautasso "Prinias Scavi degli anni 2002-2003" Annuario VOL LXXX Serie III, 3- TOMO II 2003 σ.σ. 809-814

ενδιαφέροντος: θραύσμα ανθρωπόμορφου αγαλματίου Υπομινωικών χρόνων, προτομή ταύρου με γραπτή διακόσμηση και οστέινο θραύσμα λαβής.

Πιο περίπλοκη ήταν η κατάσταση στο εσωτερικό του πρόναου, όπου ο Pernier έκανε μια κεντρική τομή, σε άξονα Α-Δ από κοινού με μια άλλη στη ΝΔ γωνία του χώρου. Και σε αυτή τη θέση, κάτω από το συμπαγές στρώμα της επίχωσης από πέτρες και χώμα, ήταν δυνατόν να διαχωριστεί η άνω επιφάνεια των δύο παλαιών τομών. Καθαρά φαίνονταν τα όρια της κεντρικής τομής, η οποία έκοβε ορισμένα από τα αρχαιολογικά στρώματα που θα είχαν μεγάλο ενδιαφέρον για την κατανόηση της προγενέστερης του ναού περιόδου. Στον πρόναο η έρευνα περιορίστηκε στην εξερεύνηση της τομής, αλλά δεν προχώρησε σε βάθος σε όλη την έκταση.

Μια θέση μεγάλου ενδιαφέροντος είναι αυτή που βρίσκεται κοντά στη ΝΔ γωνία του πρόναου, όπου ο τοίχος βόρεια του πρόναου περιείχε δύο δόμους που φαίνεται να αποτελούν τμήμα προγενέστερης κατασκευής. Μια επαλήθευση έγινε στο κατώφλι του σηκού, κοντά στο οποίο αποκαλύφθηκαν μερικές μεγάλες λίθινες πλάκες από 0.15 έως 0.10μ. πάχος, που προέρχονταν πιθανότατα από τη μεγάλη πλάκα του κατωφλίου που βρήκε ο Pernier *in situ*.

Διευρύνοντας την ανασκαφή πίσω από τον τοίχο της εισόδου του σηκού, κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς, διαπιστώθηκε ότι οι δύο μεγάλοι στροφείς που είχε ανακαλύψει ο Pernier στο εσωτερικό του σηκού δεν ήταν πια *in situ*, γεγονός που ίσως προϋποθέτει μια εκ των υστέρων επέμβαση του ανασκαφέα στο σημείο αυτό.

Οι έρευνες του 2003 έφεραν στο φως διάφορα προβλήματα σε σχέση με το ναό Α'. Ανάμεσα σε αυτά μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία που σχετίζονται με τα θεμέλια του τοίχου της πρόσοψης του πρόναου που αποτελούνται στο εσωτερικό από επαρκώς τετραγωνισμένους δόμους μέχρι το επίπεδο του βράχου, και στο εξωτερικό φαίνονται σχεδόν να μην υπάρχουν αφού αποτελούνται από γέμισμα χώματος και πέτρας. Η θεμελίωση αυτή δεν θα ήταν αρκετή για να στηριχθεί το οικοδόμημα. Η Pautasso υποθέτει ότι ο Pernier θα είχε επέμβει και σε αυτό το σημείο. Εξαιτίας αυτής της ενέργειας χάθηκαν πολύτιμα στοιχεία σε σχέση με την οργάνωση του χώρου μπροστά από το ναό Α'.

Η ανασκαφή του 2003 επικεντρώθηκε στην διασαφήνιση της σχέσης του λατρευτικού κτηρίου με τον περιβάλλοντα χώρο, όπου κατά τις προηγούμενες ανασκαφικές έρευνες (1975 και 1996) είχε αποκαλυφθεί η μεγάλη πλατεία TZ (βλ. **εικ.**50). Στα βόρεια της ανασκαφής, κατά την κατεδάφιση ενός μικρού τοίχου που είχε κτίσει ο Pernier γύρω από τους ναούς, αποκαλύφθηκε ένα θραύσμα από το γλυπτό επιστήλιο του ναού και συγκεκριμένα, τμήμα από το κάτω μέρος του σώματος και του χεριού μιας γυναικείας μορφής (**εικ.** 54), που αντιστοιχεί σε ένα κομμάτι που λείπει και έχει συμπληρωθεί από γύψο.

Στα ΒΑ του ναού Α, στο χώρο που καταλαμβάνεται μεταξύ του τοίχου που βρέθηκε από τον Pernier στα ανατολικά του ιερού κτηρίου και την δυτική όψη των δωματίων S και T, βρέθηκε κεραμική ανάμεσα στην οποία θραύσματα πίθων με ανάγλυφη διακόσμηση αρμάτων

και τριπόδων (εικ.55), μοτίβο που συναντάται στον Πρινιά στο μεγάλο πίθο με τη φτερωτή Πότνια θηρών, που βρέθηκε μπροστά από τον πρόναο του ναού Α (εικ.56). Από τη βόρεια πλευρά και συγκεκριμένα από την επίχωσή της προέκυψαν και άλλα κομμάτια πίθων με διακόσμηση από σπείρες και ρόδακες.

Στη δυτική πλευρά των κτηρίων, στα βόρεια της πλατείας, στη ΒΔ γωνία του δωματίου Τ προς τα βόρεια του τοίχου που αποκάλυψε ο Pernier στα ανατολικά του Α, οι δύο παράλληλοι τοίχοι αφήνουν ένα ευρύ χώρο 2.80μ. μπροστά στο ναό και 2.40μ. στη βόρεια πλευρά. Πρόκειται για ένα δρόμο, ο οποίος στα βόρεια συναντά τη μεγάλη πλατεία TZ, από τον οποίο διατηρείται ένα πλακόστρωτο τμήμα (εικ.52α, 52β). Ίσως υπήρχε πρόσβαση, μέσω αυτού του δρόμου, στο ιερό κτήριο. Η πρόσβαση θα γινόταν μέσω ενός κατωφλίου και μια ένδειξη γι' αυτό είναι ένα στρώμα προετοιμασίας για την κατασκευή αυτή. Πολλά ευρήματα εντοπίστηκαν κάτω από το πλακόστρωτο: οστά ζώων, από υλικό απόρριψης στην ιερή περιοχή, πολλά γεωμετρικά όστρακα, αρκετά θραύσματα πίθων και ένα πήλινο γυναικείο αγαλμάτιο γεωμετρικής περιόδου (εικ.57α). Η μεγάλη ποσότητα των ευρημάτων γεωμετρικής περιόδου μας δίνει ένα *terminus post quem* για την κατασκευή του πλακόστρωτου.

Τα δεδομένα που προέκυψαν από την ανασκαφή του 2003, αν και όχι οριστικά, αφορούν τη θέση του λατρευτικού κτηρίου στον πολεοδομικό ιστό της πόλης και συγκεκριμένα τη σχέση ανάμεσα στο ναό και το δρόμο που καταλήγει στα βόρεια της πλατείας (εικ.57β). Ο δρόμος με κατεύθυνση B-N μπορεί να αποτελούσε την πρόσβαση, μέσω μιας εισόδου προς τη λατρευτική περιοχή, της οποίας μέρος αποτελούσε και ο ναός Β. κατά την περίοδο ολοκλήρωσης του ναού Α, ίσως να μην ήταν πια λειτουργική αυτή η διαμόρφωση και τον χώρο μπροστά στο ναό να καταλάμβανε μια μικρή πλακόστρωτη αυλή.

11. Ο ναός C ¹³⁷

Ανασκαφές του 1994-96 στην περιοχή νότια του ναού Α και Β αποκάλυψαν την ύπαρξη ενός τρίτου κτηρίου με πιθανή λατρευτική χρήση, του ναού C κατά μήκος της νότιας πλευράς ενός μεγαλύτερου κτηρίου. Αποτελείται από τρία δωμάτια σε άξονα με συνολικές διαστάσεις 5 x 11 και έχει ορθογώνια εστία (1 x 1.75μ.) στο μέσον του κυρίως δωματίου (εικ.58). Ένας δρόμος προσεγγίζει το σύνολο από την ανατολή. Είναι αβέβαιη η χρονολόγηση της κατασκευής αλλά το σύνολο με το οποίο συνδέεται έχει τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις, όπου η τελευταία περιλαμβάνει την αλλαγή της εισόδου και μια διαφοροποίηση στη λειτουργία του

¹³⁷ Rizza G. 2000 'Scavi e ricerche a Priniàs dal 1992 al 1996' στο Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 155-164, του ίδιου, 'Scavi e ricerche a Priniàs dal 1997 al 2000' στο Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 155-164, του ίδιου, Priniàs La città arcaica sulla Patela' Scavi condotti negli anni 1969-2000 Vol.I, Catania 2008, 225-232, Prent, ο.π. σ.259

χώρου. Οι λόγοι ταύτισης του κτηρίου C ως λατρευτικού κτηρίου δεν έχουν ξεκαθαριστεί. Ο D' Acunto υποθέτει ότι βασίζεται σε ομοιότητες στην κάτοψη με τους ναούς A' και B'.¹³⁸

Ο Rizza στην πρόσφατη δημοσίευσή του¹³⁹ υποστηρίζει τη λειτουργία του ως ναού με επιχειρήματα όπως η υποθεμελίωση του κτηρίου, που φαίνεται να αποτελεί τμήμα ενός συνολικού σχεδίου, η συνεχόμενη περιμετρική τοιχοποιία του και η κεντρική εστία στο σηκό.

¹³⁸ D' Acunto M. 1995, 17, 'I cavalieri di Prinias ed il tempio A', AION, 2- 15.

¹³⁹ Rizza 2008, 227-230.

Γ. ΟΙ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΓΟΡΤΥΝΑΣ

1. Εισαγωγή. Τα ίχνη κατοίκησης στον λόφο του Αγίου Ιωάννη

Οι πρώτες μαρτυρίες κατοίκησης στο λόφο του Αγίου Ιωάννη εντοπίζονται στα τέλη του 12^{ου} π.Χ. αιώνα. Η νότια και η δυτική πλευρά του λόφου έχουν δώσει τις πιο ισχυρές μαρτυρίες υπομινωικής κατοίκησης, με κτήρια που σώζονται σε ύψος μέχρι και 1.90μ. Όλα τα δωμάτια αυτής της περιόδου διέθεταν μια κανονική ορθογώνια διάταξη. Πρόκειται για τυπικό δείγμα οικισμού, ανάλογο άλλων υστερομινωικών κέντρων, ο οποίος περιλάμβανε έναν αστικό πυρήνα μονόχωρων κατασκευών.

Σε μια δεδομένη χρονική στιγμή η ανωδομή του πυρήνα των υπομινωικών κατοικιών καταστράφηκε και το έδαφος, όχι μόνο ισοπεδώθηκε, αλλά σκάφτηκε, για να γίνει η θεμελίωση του αρχαϊκού ναού (εικ.59). Τμήματα των προγενέστερων τοίχων, τα οποία βρέθηκαν στο εσωτερικό της περιμέτρου των θεμελίων του ναού, χρησιμοποιήθηκαν για να ξεπεραστεί η διαφορά του επιπέδου του εδάφους. Πρόκειται για τα υπομινωικά δωμάτια 4 και 5, που διατηρούνται κάτω από τη νέα κατασκευή, κάποιοι από τους τοίχους των οποίων χρησιμοποιήθηκαν ως θεμέλιά της.

Οι πρώτες έρευνες στο λόφο του Αγίου Ιωάννη έγιναν στα τέλη του 19^{ου} αι από τον Taramelli για την τοπογράφηση της περιοχής. Εντοπίστηκαν πολυάριθμα ίχνη υστεροκλασικών και ρωμαϊκών κτηρίων στις πλαγιές του λόφου, ανάμεσα στα οποία το θέατρο στα ΝΑ, οι αγωγοί του νερού και ένα μεγάλο κτήριο Ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου στην κορυφή (κάτοψη). Το έτος 1939 η τυχαία εύρεση μιας αρχαϊκής επιγραφής στα ανατολικά του ρωμαϊκού κτηρίου προκάλεσε μια ανασκαφή στην κορυφή του λόφου από τον A.M.Colini. Κατά την ανασκαφή αυτή αποκαλύφθηκε ένα τμήμα από την κρηπίδα του αρχαϊκού ναού.

Οι επόμενες ανασκαφικές εργασίες έγιναν στη δεκαετία του 1950 από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή υπό την διεύθυνση του Doro Levi, και συνεργάτες τους Valnea Scrinari και Werner Johannowsky, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι της ανασκαφής στην κορυφή του λόφου¹⁴⁰. Η ανασκαφική έρευνα στην κορυφή αποκάλυψε αρχικώς τα κατάλοιπα ύστερων μεσαιωνικών κατασκευών, τα οποία ο πρώτος ανασκαφέας της περιοχής Colini είχε σημειώσει και φωτογραφήσει.¹⁴¹ Κύριος στόχος της ανασκαφικής έρευνας στην κορυφή ήταν η αποκάλυψη της ιστορίας του αρχαϊκού ναού.

Η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του ναού εντόπισε τα λείψανα ενός παλαιοχριστιανικού ναού με δύο κατασκευαστικές φάσεις (5^{ου} και 4^{ου} μ.Χ. αι.). Η παλαιότερη

¹⁴⁰ Doro Levi, 1955-56, ASAtene 33-34, 209-217.

¹⁴¹ G. Rizza-S.M. Scrinari, 1968, Il santuario sull' acropolis di Gortina Vol. I, Roma.

φάση του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα συνδέεται πιθανότατα με το ρωμαϊκό φρούριο, από το οποίο σώζονται πολλά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα επάνω στο λόφο.

Ίχνη ζωής από την Υστεροβυζαντινή περίοδο μαρτυρούνται κυρίως από τους τάφους, που δείχνουν και μια θέση κατοίκησης, εκτός των στρατιωτικών εγκαταστάσεων, που φτάνει έως την αραβική κατάκτηση του 825 μ.Χ. Ο ναός της Παλαιοχριστιανικής περιόδου είναι χτισμένος πάνω στα ερείπια του αρχαϊκού ναού. Κάτω από τον αρχικό αυτό ναό η ανασκαφή έφερε στο φως τα πρώτα ίχνη κατοίκησης του λόφου, από τη νεολιθική περίοδο ως τη 2^η χιλιετία π.Χ.

2. Το ιερό στην Ακρόπολη

Κατά τον 7^ο π.Χ αιώνα το ιερό στην Ακρόπολη αποτελούνταν από το λατρευτικό οικοδόμημα στη νοτιοανατολική πλευρά της κορυφής του λόφου του Αγίου Ιωάννη και ένα μεγάλο κτιστό βωμό στην άνω πλευρά δύο μνημειωδών ανδρήρων, περίπου 30μ. ανατολικά και 18μ. χαμηλότερα από το επίπεδο του ναού.¹⁴² Δεν γνωρίζουμε πότε άρχισε η λατρευτική δραστηριότητα στο ιερό, αφού η στρωματογραφία είναι διαταραγμένη και η χρονολόγηση του λατρευτικού κτηρίου αμφισβητείται.

Η μεγαλύτερη ποσότητα του αναθηματικού υλικού, που περιλαμβάνει και κάποιες από τις πρωιμότερες μυκηναϊκές τερακόττες τύπου Χ και Ψ, βρέθηκε στην περιοχή του βωμού. Στο σημείο αυτό, σε μια πλαγιά πάνω από τον ποταμό Μητροπολιανό αποκαλύφθηκε ένας τοίχος ανδρήρου με διαστάσεις ύψους 2.8μ. και πλάτους 1.8μ. που χρονολογείται στους Γεωμετρικούς χρόνους (εικ.60 Rizza, πίνακας Ε). Το βαθύτερο στρώμα αυτού του ανδρήρου περιείχε υλικό διαφόρων περιόδων από την Υστερομινωική ΙΙΙΓ έως και τη Γεωμετρική περίοδο. Το γεγονός αυτό μπορεί να οφείλεται στο σταδιακό ξέπλυμα πρωιμότερου υλικού από τα κτήρια στην κορυφή του λόφου, χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα η ΥΜΙΙΙΓ –ΙΙΓ κατοίκηση να μεταφέρθηκε στην ανατολική πλαγιά.¹⁴³

Η δημοσιευμένη από τον Levi κεραμική συνδέεται με την περιοχή του βωμού και καλύπτει μια χρονική περίοδο από την Πρωτογεωμετρική έως την Ανατολίζουσα περίοδο.¹⁴⁴

Στο 2^ο μισό του 7^{ου} π.Χ. αιώνα κατασκευάστηκε ένας δεύτερος τοίχος ανδρήρου, 6,8 μέτρα δυτικά του γεωμετρικού, χωρίζοντας την περιοχή σε δύο επίπεδα. Ο τοίχος, που διατηρείται σε μήκος έντεκα μέτρων, διέθετε μια θεμελίωση με χαλίκια για να αποφεύγεται η πίεση από τα όμβρια. Η τοιχοποιία του, «τύπου σκακιέρας»¹⁴⁵(εικ.61), αποτελείται από μικρότερες πλάκες που διακόπτονται από μεγάλους τετράγωνους δόμους. Οι ανασκαφείς

¹⁴² Prent 2005, 267.

¹⁴³ Prent, 267.

¹⁴⁴ Levi 1955-56, 227-231, εικόνες 15-24.

¹⁴⁵ Rizza & Scrinari 1968, 105-110.

υπέθεσαν ότι ο τοίχος αυτός κατασκευάστηκε για να προστατεύσει ένα πιθανό βωμό, προγενέστερο και λιγότερο μνημειώδη από αυτόν που διατηρείται.¹⁴⁶

2. 1. Γενικά στοιχεία για το ναό

Ο ναός, ο οποίος βρίσκεται στο κέντρο του λόφου του Αγίου Ιωάννη, γνώρισε μεγάλη ακμή κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο και συνέχισε να λειτουργεί μέχρι τα τέλη της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου. Είχε διάρκεια ζωής δέκα αιώνες, από τον 9^ο π.Χ. μέχρι τον 1^ο μ.Χ. αιώνα. Ο ναός στην κορυφή ήταν η καρδιά του ιερού που βρισκόταν στους ανατολικούς πρόποδες του λόφου. Είχε ανακαινιστεί στην κλασική περίοδο και συνέχισε τη ζωή του στα ελληνιστικά χρόνια, ενώ κατά τη ρωμαϊκή περίοδο έγινε η προσθήκη της ράμπας πρόσβασης και η μνημειώδης είσοδος, που πιθανώς αναφέρει η επιγραφή του προκόνσολου Proculus του 56 μ.Χ.αι.

Το κτήριο¹⁴⁷ έχει την όψη ορθογωνίου δωματίου με διαστάσεις περίπου 8.80 x 12.40μ., το οποίο, συμπεριλαμβανομένου του πάχους των τοίχων, καλύπτει μια έκταση περίπου 200τ.μ. Οι στενές πλευρές του βρίσκονται στο βορρά και στο νότο και διαθέτει έναν προσανατολισμό, που σύμφωνα με την πραγματική θέση του βορρά παρεκκλίνει περίπου 10^ο προς το νότο (εικ.62).

Οι κατασκευές που χτίστηκαν πάνω από το ναό σε μεταγενέστερες εποχές, οι οποίες αξιοποίησαν τα θεμέλιά του, δεν άλλαξαν το επίπεδο και την αρχική του όψη. Το στρώμα κάτω από το ναό περιείχε υπομινωικό και πρωτογεωμετρικό υλικό, γι' αυτό θεωρείται βέβαιο ότι η θεμελίωση του αρχαίου δαπέδου δεν είχε αφαιρεθεί.

Για την κατασκευή του ναού χρησιμοποιήθηκαν δύο τεχνικές: μια πρώτη για τα πιο ορατά μέρη, από μεγάλες σειρές επεξεργασμένων δόμων από αλάβαστρο (1.50μ μήκος, 0.50μ πλάτος, 0.30μ. πάχος) και μια δεύτερη για τα λιγότερο σημαντικά μέρη, με χρήση ασβεστόλιθων κάτω από τις σειρές του αλάβαστρου, με σκοπό την εξομάλυνση του εδάφους και την εξοικονόμηση του πολύτιμου αλάβαστρου. Η κατασκευή του κτηρίου άρχισε, κατά τον ανασκαφέα, από τη ΝΔ γωνία. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνουν τρεις λόγοι: το ανάγλυφο του εδάφους αφού στο σημείο αυτό διαθέτει το μεγαλύτερο ύψος, η επιμελημένη κατασκευή του τοίχου από αλαβάστρινους δόμους και τα ίχνη μιας θυσίας, της οποίας τα στοιχεία παραθέτουμε αναλυτικά αφού αποτελούν μέρος μιας τελετουργικής πράξης.

Εξωτερικά της ΝΔ γωνίας, σε απόσταση 0.40μ. από αυτήν, ευθυγραμμισμένη με την κατασκευή, βρέθηκε μια πλάκα από λευκό ασβεστόλιθο με διαστάσεις 0.85 x 0.71μ. Η πλάκα διατηρούσε στην επιφάνειά της, και γύρω από αυτήν, μια τεράστια ποσότητα στάχτης, περίπου

¹⁴⁶ Rizza & Scrinari 1968, 147-149.

¹⁴⁷ Il santuario, 23-56.

δύο κυβικών μέτρων. Κάτω από αυτήν, πάνω στο φυσικό βράχο, διατηρήθηκε ακέραιο ένα μείγμα σε μορφή μικρού καρβελιού, γκριζού χρώματος, με κάρβουνο και κομμάτια αργίλου. Η χημική ανάλυση έδειξε την ύπαρξη φυτικών οργανικών στοιχείων. Επίσης βρέθηκε ένα τμήμα πήλινου ειδωλίου, ένα χείλος κυπέλλου και ίχνη αρωματικού ελαίου φυτικής σύστασης. Από αρχαίες μαρτυρίες που σχετίζονται με τις θυσίες μαθαίνουμε ότι συστατικά στοιχεία των θυσιών ήταν το λάδι και το αλεύρι με την προσθήκη μελιού και κρασιού. Σύμφωνα με τους αναλυτές, η σύσταση περιείχε οργανική ουσία με σύσταση από μέλι και βαλσαμικό λάδι. Το είχαν προσφέρει σε ιερό κύπελλο, τμήματα του οποίου βρέθηκαν. Τα όστρακα της κεραμικής αποτελούν στοιχεία πιθανής χρονολόγησης: γκρι πηλός, με εξωτερικά ίχνη τροχού, πρωτογεωμετρικής και υπομινωικής περιόδου. Θα μπορούσαν να είναι μικρά ημισφαιρικά κύπελλα ή μικρά αγγεία, παρόμοια με τους κέρνους.

Μεγάλη θυσία ζώων θα ακολουθούσε την τελετή, αφού, πάνω από την πλάκα διατηρήθηκε ένα μεγάλο στρώμα καύσης, ανακατεμένο με κάρβουνα και μικρά καμένα οστά. Θα μπορούσε να πρόκειται για την πρώτη λατρευτική πράξη προς τη θεότητα, που ήταν αφιερωμένο το μεγάλο κτήριο και μπορεί να είχε το ρόλο μιας θυσίας θεμελίων.¹⁴⁸

Οι παραπάνω συλλογισμοί προσφέρουν μια μαρτυρία για το ότι η ΝΔ γωνία θα ήταν ο αρχικός πυρήνας της κατασκευής. Το εύρημα της θυσίας σχετίζεται χρονολογικά με τα ευρήματα που βρέθηκαν κάτω από την πλάκα καθώς και με αυτά που βρέθηκαν στις άλλες ζώνες και αφορούν την πρώτη οικοδομική φάση του κτηρίου.

Τα θεμέλια της ΝΔ γωνίας, όπως και της νότιας και δυτικής πλευράς, αποκαλύφθηκαν μερικώς από την ανασκαφή του Colini, το 1939, που έδωσε και την πρώτη ανακάλυψη των αρχαϊκών γλυπτών, αλλά η πρώτη αυτή ανασκαφή περιορίστηκε στις πρώτες σειρές της τοιχοποιίας από αλάβαστρο και στις υπερκείμενες βυζαντινές κατασκευές. Πάνω από τα μεσαιωνικά κατάλοιπα και τους τοίχους από αλάβαστρο, το πέρασμα του χρόνου συγκέντρωσε τη μαρτυρία διαφόρων εποχών: ανακαινίσεις της ελληνοιστικής εποχής, υστερορωμαϊκά και βυζαντινά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και σύγχρονες κατασκευές του 20^{ου} αιώνα. Τα ίχνη της κεραμικής χρονολογούνται από τον 12^ο αιώνα π. Χ μέχρι τον 12^ο μ.Χ.

Κατά την ανασκαφή έγιναν τομές εσωτερικά και εξωτερικά του ναού. Επίσης η έρευνα της κατασκευής συνοδεύτηκε από μια στρωματογραφική έρευνα στο εσωτερικό του ναού. Προκειμένου να παρουσιαστεί η στρωματογραφία μιας θέσης; οι ανασκαφείς συνέλεξαν στοιχεία από τις Υπομινωικές οικίες. Η στρωματογραφία του εσωτερικού του ναού προσφέρει κάτι ανάλογο με αυτή των εξωτερικών τομών. Στο επιφανειακό στρώμα εντοπίστηκε υλικό βυζαντινών και ρωμαϊκών χρόνων, μαζί με ελληνοιστικά, γεωμετρικά και υπομινωικά όστρακα, που προήλθαν από την αφαίρεση του χώματος για τη θεμελίωση των μεταγενέστερων τοίχων. Για τα επόμενα στρώματα οι τύποι ακολουθούν μια χρονολογική σειρά: Κλασική περίοδος,

¹⁴⁸ Η ίδια πρακτική ανακαλύφθηκε στο στρώμα II του Θέρμου, κάτω από τα λίθινα θεμέλια.

μέσω της κεραμικής που χρονολογείται μεταξύ 6^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα και Υστεροκλασική περίοδος, μέσα από σημαντικές ποσότητες σκύφων άριστου πηλού. Σε βάθος από 1.00 έως 1.80μ. μέχρι το φυσικό έδαφος υπερισχύει η κεραμική της Πρωτογεωμετρικής Α και Β 1-2. Αυτή ακολουθείται από ένα μεγάλο στρώμα με υπομινωικά ευρήματα, τα οποία συνυπάρχουν με ευρήματα της Πρώιμης και Μέσης Ανατολίζουσας περιόδου. Από το κατώτερο στρώμα, όπου εντοπίζεται και η θεμελίωση των κατασκευών, εντοπίστηκε κεραμική όμοια με αυτήν από τη θυσία των θεμελίων (Υπομινωική-Πρωτογεωμετρική περίοδος).

2. 2. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του ναού

Δεν διαθέτουμε αρκετά στοιχεία για την είσοδο του ναού, ούτε για την πρόσοψή του. Οι συγκρίσεις με σύγχρονες του κτηρίου κατασκευές από γειτονικές περιοχές μας παρέχουν κάποιες πιθανές προτάσεις.¹⁴⁹ Η κάτοψη του ναού παρουσιάζει μια συμμετρική διάταξη μέσω του χωρισμού του σε τετράγωνα ή ορθογώνια διαμερίσματα. Το εσωτερικό του ήταν χωρισμένο σε δύο ίδιων διαστάσεων τμήματα με πιθανή χρήση προδόμου και σηκού και το κέντρο του καταλάμβανε μια κτιστή κατασκευή που ταυτίστηκε ως *βόθρος*.

Οι δυο σειρές των κελιών, όπου προτάσσεται, όπως φαίνεται, μια στοά, υπάρχει στην αρχιτεκτονική των Χετταίων και στον αιγυπτιακό χώρο, όπως στο μικρό ναό του Medinet Habut που άρχισε από τη Χατσεπσούτ και τελείωσε από τον Τούθμωση Γ'.¹⁵⁰ Ο πρώτος έχει διαστάσεις περίπου 13 x 17μ. με δυο σειρές κελιών και μπροστά του υπήρχε ένας πρόδομος παρόμοιου σχήματος και διαστάσεων με της Γόρτυνας. Το κτήριο διέθετε στα ανατολικά ένα βωμό 5.50μ. Στη δεύτερη φάση ανακαινίστηκε ο πρόδομος, αλλά η διαμόρφωση των κελιών παρέμεινε. Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι στον κεντρικό σηκό υπάρχει μια βαθιά δεξαμενή, παρόμοια με της Γόρτυνας. Ο ναός του Medinet Habut κείται πάνω από ένα παλιότερο μικρό ιερό με τρία διαμερίσματα και πρόδομο, παρόμοιο με το ιερό του πήλινου πίνακα από το ιερό της Γόρτυνας με τις τρεις θεές που εικονίζονται όρθιες και γυμνές (εικ.63).

Ο ναός και ο βωμός της Γόρτυνας, όπως και η λατρεία που τελούνταν εκεί, παρουσιάζει ομοιότητες με τον ασιατικό και τον αιγυπτιακό κόσμο. Ο ανασκαφέας τοποθετεί την πρόσοψη του κτηριακού συνόλου στο βορρά, αφού από το σημείο αυτό επιτυγχάνεται η βολικότερη πρόσβαση, καθώς η άνω πλευρά της θεμελίωσης του κτηρίου βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με το φυσικό βράχο.

Είναι πιθανόν να υπήρχε (όπως συμβαίνει στον λατρευτικό χώρο των Μαλίων) μια μεγάλη θύρα στη βόρεια πλευρά, η οποία θα προσέδιδε μια μνημειακότητα στην πρόσοψη. Η

¹⁴⁹ Il santuario, 50-56

¹⁵⁰ Di Vita, A. 1988. "Gortina in età geometrica" La transizione dal miceneo all' alto arcaismo. Dal palazzo alla città. Atti del Convegno Internazionale Roma, 14-19 marzo, Consiglio Nazionale delle ricerche, Roma 1991, 315-319.

ύπαρξη του κρηπιδώματος μπορεί ίσως να δικαιολογήσει μια μεγάλη θύρα στην πρόσοψη, ανάλογη με αυτές από τα χιτιτικά ανάκτορα του Boghazköy και του Alaja Hüyük.¹⁵¹ Μεγαλύτερες ομοιότητες μπορούν να εντοπιστούν σε σχέση με τα αρχιτεκτονικά γλυπτά, κυρίως από το Zinjirli (9^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ.) και το Karatepe (8^{ος} αι. π.Χ.).

Εκτός από το γλυπτό θραύσμα που βρέθηκε από τον Colini, αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή και άλλα δαιδαλικά έργα που απεικονίζονται σε υψηλό ανάγλυφο. Αυτά πιθανότατα προσαρμόζονταν σε δύο ορθογώνιες πλάκες και είχαν τη λειτουργία ορθοστατών στην πρόσοψη. Εντοιχισμένο στον τοίχο της βυζαντινής εκκλησίας βρέθηκε επίσης ένα μεγάλο γλυπτό θραύσμα σφίγγας από ασβεστόλιθο, το οποίο οι ανασκαφείς τοποθετούν σε μια από τις πλευρές της πρόσοψης του ναού, ως επίστεψη παραστάδας (εικ.64).¹⁵² Πρόκειται για ένα γλυπτό θραύσμα μπούστου, δουλεμένου από όλες τις πλευρές, του οποίου τα χαρακτηριστικά του προσώπου έχουν χαθεί. Η κόμη αποδίδεται με τρόπο που διαφέρει από τα άλλα δείγματα της δαιδαλικής περιόδου, καθώς διαθέτει τρεις αποδοσμένους βοστρύχους. Με τον τρόπο αυτόν επιτυγχάνεται η καλή οπτική του θεατή, που μπορεί από μπροστά αλλά και από τις πλευρές. Αυτή η δυναμική βρίσκει αντιστοιχίες στη δαιδαλική τέχνη που γνωρίζουμε ως σήμερα και ανταποκρίνεται σε μια πρακτική ανάγκη. Το γλυπτό αυτό χρονολογείται στα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα – ως προϊόν δαιδαλικής τέχνης – και έχει ομοιότητες με το μπούστο της καθιστής θεάς της Ελεύθερας.

Στο κέντρο του λατρευτικού χώρου, κυρίαρχη θέση κατείχε ο βόθρος για τις χοές και γύρω από αυτόν ανοίγονταν μια σειρά από δωμάτια που περιείχαν τα σύμβολα της θεότητας (εικ.65). Από τα γλυπτά του ναού και τα αναθήματα προκύπτει το μοτίβο μιας θεϊκής τριάδας, που αναλογεί και στη διαίρεση του σηκού σε τρία διαμερίσματα. Υπάρχουν κάποιες μαρτυρίες για τη διαίρεση αυτή. Μόνο στη βόρεια και τη νότια πλευρά υπάρχει πλακόστρωτο. Στη δυτική υπάρχει ένα πολύ στενό κομμάτι, ανάμεσα στο βόθρο και τον τοίχο του σηκού. Το ίδιο συμβαίνει και στην ανατολική πλευρά, όπου μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη ενός διαμερίσματος, ανάλογου με αυτού της δυτικής πλευράς. Είναι λοιπόν πιθανόν, σύμφωνα πάντα με τους ανασκαφείς, ότι τα δωμάτια ήταν κτισμένα το ένα πίσω από το άλλο, με είσοδο από τον πρόδομο και μόνο το κεντρικό είχε θύρα προς το βόθρο, που του επέτρεπε η είσοδος από το πλακόστρωτο (βλ. εικ. 62).

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε την διαφορετική άποψη του Μαζαράκη, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ύπαρξη του βόθρου στο μεσαίο δωμάτιο της εξωτερικής σειράς των δωματίων διακόπτει τη συμμετρία των δωματίων, αφού τοποθετείται στα ανατολικά του άξονα

¹⁵¹ Κατά τη διάρκεια των εργασιών εντοπίστηκαν δυο γιγάντιοι ασβεστολιθικοί μονόλιθοι, ο πρώτος στο φυσικό έδαφος της βόρειας πλευράς και ο δεύτερος κατά την ανασκαφή της νότιας πλευράς. Αυτοί θα μπορούσαν να αποτελούν την θύρα της εισόδου. Και οι δύο είχαν χρησιμοποιηθεί στις βυζαντινές κατασκευές, ίσως όχι πολύ μακριά από την αρχική τους θέση.

¹⁵² Rizza & Scrinari 1968, 51.

του ναού.¹⁵³ Συνεπώς είναι πιθανότερο, σύμφωνα με τον μελετητή, να υπήρχαν τέσσερα δωμάτια στη ΝΔ γωνία του ναού, ενώ ο υπόλοιπος χώρος μεταξύ αυτών των διαμερισμάτων και του ανατολικού τοίχου αποτελούσε ένα είδος διαδρόμου.

2. 3. Η μοναδικότητα του ναού της Γόρτυνας

Ο ναός παρουσιάζει μια διαφορετική εικόνα σε σχέση με τους υπόλοιπους κρητικούς ναούς. Από τους μινωικούς χρόνους μέχρι τους πιο ύστερους, δεν υπάρχει κανείς που να του μοιάζει. Θα αναφερθούμε στα κύρια χαρακτηριστικά του και στις ομοιότητες του με άλλα κρητικά μνημεία:

Α.) Ο λατρευτικός χώρος του ναού που μοιράζεται κατά μήκος σε δύο χώρους, οι οποίοι διαθέτουν μεγαλύτερο πλάτος από μήκος και διαθέτει στοά και σηκό, εμφανίζει ομοιότητες με την Αγία Τριάδα (Υστερομινωική I-III), τον Πρινιά (Υστερομινωική III), τη Φαιστό, Στα Λένικα, Δρήρο και Λατώ.

Β) Ο ορθογώνιος βόθρος, που είναι σκαμμένος στο χώμα και επενδύεται με καλά τετραγωνισμένες πέτρες, θυμίζει τις ορθογώνιες δεξαμενές από το Πρυτανείο της Λατούς. Η εσχάρα που υπάρχει στους ναούς της Δρήρου, του Πρινιά και της Λατούς είναι παρόμοια με τη «δεξαμενή» της Γόρτυνας. Στα παραπάνω κτήρια ο προσανατολισμός δεν είναι πάντα ίδιος και διαφέρει από αυτόν της Γόρτυνας. Στη θέση Στα Λένικα ο ελληνιστικός ναός, που είναι κτισμένος πάνω στον γεωμετρικό, είναι προσανατολισμένος με κατεύθυνση Ν-Α, ενώ ο γεωμετρικός έχει προσανατολισμό Β-Δ. Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται από τον ανασκαφέα λόγω των λατρευτικών απαιτήσεων. Ήταν αφιερωμένος στη θεά Μητέρα της Κρήτης και ήταν στραμμένος προς το βουνό, την αγαπημένη της θέση. Όταν η λατρεία άλλαξε και αφιερώθηκε στη θεά Αφροδίτη, ο προσανατολισμός άλλαξε και στράφηκε προς τη θάλασσα.

Ο ναός της Γόρτυνας κατά τον Scrinari διαθέτει βόρειο προσανατολισμό επειδή ήταν αφιερωμένος στην κρητική Μητέρα θεά που είχε ως έδρα της την Ίδη. Η θεά αυτή εικονίζεται με τριπλή υπόσταση, καθώς εντάσσεται στο ανατολικό ολυμπιακό πάνθεον. Για τους Κρήτες το βουνό δεν ήταν μόνο χώρος δράσης των θεών της γονιμότητας, όπως στην Ανατολή, αλλά ήταν και ο τόπος εξουσίας της θεάς. Προκύπτουν άρα δύο υποστάσεις της θεότητας: η εξουσία και η ανατροφή, από τις οποίες δεν απέχει πολύ η έννοια της δημιουργίας, που αποτελεί την τρίτη υπόσταση.¹⁵⁴

Τα κοντινότερα παράλληλα για το ναό της Γόρτυνας προέρχονται από τη Μικρά Ασία και τις οροσειρές του Ταύρου, διαμέσου του κόλπου της Αλεξανδρέττας και του ποταμού

¹⁵³ Alexander Mazarakis Ainian, From rulers dwellings to temples. Architecture, religion and society in Early Iron Age Greece (1100-700B.C.) 226-227

¹⁵⁴ Rizza & Scrinari 1968, 53-54.

Ευφράτη προς τη βόρεια Συρία, Ασσυρία, Φοινίκη, Αίγυπτο, νησιά της Κύπρου και Κρήτη, όπου υπήρχε μια τέχνη ζωντανή στα τέλη του 1000 π.Χ.

Ο ναός της Γόρτυνας μπορεί να ενταχθεί, σύμφωνα με τα παραπάνω, στη λατρεία μιας θεότητας που διέθετε έναν αριθμητικό συμβολισμό, ξένο σύμφωνα με τη μινωική και μυκηναϊκή παράδοση, αλλά οικείο στην ανατολική θρησκεία. Ναοί χωρισμένοι σε διαμερίσματα υπάρχουν στον ασσυριακό πολιτισμό (ναός της Ishtar και Assur του 1200π.Χ. και ναοί της Yazilikaya Boghazkoy του 1300-1250π.Χ.) και στη βόρεια Συρία (ναός του Tell Atchana γύρω στο 1200π.Χ.).

Το κριτήριο του χωρισμού του χώρου ανάμεσα σε ένα εσωτερικό δωμάτιο, που χωρίζεται σε διαμερίσματα και ένα πρόδομο, εμφανίζεται με τρόπο απόλυτο στη Γόρτυνα. Στα στοιχεία αυτά προστίθενται και αυτά της διακόσμησης με μετόπες, οι οποίες μοιάζουν με αυτές της Εγγύς Ανατολής και περισσότερο με αυτές της βόρειας Συρίας.

2. 4. Ο βόθρος

Στο κέντρο του λατρευτικού χώρου και ελαφρά προς την ανατολή, βρέθηκε μια τετράγωνη κατασκευή κατασκευασμένη από μεγάλες αλαβάστρινες πλάκες.¹⁵⁵ Ήταν γεμισμένη με ασβεστόλιθους. Το γέμισμα αυτό θα έγινε σε μεταγενέστερη εποχή, που θα είχε σταματήσει να χρησιμοποιείται. Ανάμεσα στις πέτρες και κάτω από αυτές βρέθηκε πολύ μεγάλος αριθμός από κελύφη σαλιγκαριών και στο λίγο χώμα από κάτω δεν βρέθηκε κανένα κεραμικό ίχνος, εκτός από ένα μικρό πήλινο ειδώλιο αλόγου, παρόμοιο με ένα άλλο που προήλθε από τα υπομινωικά δωμάτια.

Ο βόθρος διέθετε επιμελημένη κατασκευή. Στο εσωτερικό ήταν επενδυμένος με ωραίες πλάκες αλάβαστρου, τετραγωνισμένες και τοποθετημένες σε τρεις σειρές (εικ. 66). Είχε βάθος 1.50μ., πλάτος 1.20μ. και μήκος 1.43μ. και προσανατολισμό Α-Δ. Οι αναλογίες και η λάξευση των πλακών ομοιάζουν με αυτές των δόμων της κατασκευής. Ο πυθμένας της κατασκευής επενδυόταν από δύο πλάκες αλάβαστρου. Για την εκροή του νερού υπήρχαν και μικρότερα ημικυκλικά λίθινα στόμια, που βρέθηκαν ένα στο κέντρο της ανατολικής πλευράς, ένα στη δυτική και δύο στη νότια πλευρά. Τα στόμια συνδέονται πιθανότατα με τα τμήματα των πήλινων αγωγών που βρέθηκαν στη ΒΑ γωνία και με τα μικρούς αγωγούς επενδυμένους με υδραυλικό κονίαμα, απόδειξη ότι σε ύστερη εποχή μετατράπηκε σε δεξαμενή νερού.

Η ύπαρξη της κατασκευής αυτής, στο κέντρο σχεδόν του ναού, θυμίζει ανάλογους τύπους σε περιοχές που τελούνταν αρχαϊκή λατρεία. Οι βόθροι ή ιεροί αποθέτες μιμούνται πιθανότατα ως κατασκευές τους αποθέτες ή δεξαμενές των μινωικών και μυκηναϊκών

¹⁵⁵ Rizza & Scrinari 1968, 53-54.

ανακτόρων. Ένα παράδειγμα πολύ κοντά στην κατασκευή της Γόρτυνας διατηρείται στον αρχαϊκό ναό του Απόλλωνα Πυθίου στην ίδια περιοχή. Σε μεταγενέστερες περιόδους ο βόθρος τοποθετείται στο κέντρο των πλευρικών τοίχων του ναού, χάνοντας την προεξέχουσα θέση του ή τοποθετείται σε μια γωνία του σηκού ως απλός λάκκος, ώσπου εξαφανίζεται εντελώς. Το γεγονός ότι εδώ αποτελεί την καρδιά του λατρευτικού κτηρίου, δεσπόζοντας με τις αναλογίες του και τη φροντισμένη κατασκευή του φανερώνει την αρχαιότητα του συνόλου.

Η ανασκαφή του βόθρου ήταν η πρώτη έρευνα στο εσωτερικό του ναού, αφού όλα τα κατάλοιπα της τοιχοποιίας του ήταν τοποθετημένα στο πατημένο χώμα, πάνω από το φυσικό βράχο. Ο ανακάλυψη του υπέδειξε την ανασκαφή σε βάθος στη βόρεια πλευρά, όπου διατηρούνταν τα ίχνη ενός πλακόστρωτου δαπέδου. Λόγω της ελαφρά έκκεντρης θέσης του βόθρου σε σχέση με την τοιχοποιία του ναού, οι ανασκαφείς υποθέτουν ότι ίσως προϋπήρχε της κατασκευής του ναού και υπέδειξε τη θέση του λατρευτικού χώρου.

Ο συμπαγής πυρήνας του φυσικού βράχου στα ανατολικά, αποτέλεσε μια φυσική θεμελίωση για το ναό και τα μεταγενέστερα κτήρια και δεν διατηρούσε κανένα ίχνος παλιότερης ανωδομής, ενώ στη ΝΔ πλευρά εντοπίστηκαν, όπως έχουμε αναφέρει, τα θεμέλια μιας σειράς δωματίων γύρω από το βόθρο. Η πρώτη χρήση των θεμελίων αυτών ήταν η εξομάλυνση του λιθόστρωτου δαπέδου, ίχνη του οποίου εντοπίστηκαν στη νότια και βόρεια πλευρά του βόθρου, σε ένα επίπεδο λίγο ψηλότερο από το φυσικό έδαφος.

Στην περίπτωση της νότιας πλευράς των περιμετρικών τοίχων, διασώζεται το επίπεδο του δαπέδου που συμφωνεί με αυτό των δύο υπολειμμάτων λιθόστρωτου δαπέδου νότια και βόρεια του βόθρου. Οι δύο αλαβάστρινες σειρές, που βρίσκονται σε υψηλότερο επίπεδο από το νότιο τοίχο, διασαφηνίζουν τα όρια του εσωτερικού του κτηρίου που συμφωνεί με το ύψος του φυσικού εδάφους στα βόρεια. Η ανύψωση των τοίχων στη δυτική πλευρά οφείλεται σαφώς στις μεταγενέστερες κατασκευές.

Το οικοδομικό σύνολο και το υψομετρικό ανάγλυφο των τοίχων έδωσε τα ακόλουθα αποτελέσματα:

1. Στη νότια πλευρά οι τοίχοι Α και Β χρησιμοποίησαν προγενέστερα θεμέλια Υπομινωικών δωματίων.
2. Ο τοίχος Β συναντά σε γωνία τον C και συνεχίζει κάτω από αυτόν προς το μέσον του τοίχου E.
3. Ο τοίχος E διασταυρώνεται με τον D.

Ανάμεσα στο βόθρο και τον τοίχο E υπάρχει ένα απλό πέρασμα, πολύ στενό. Η ανασκαφή κάτω από αυτόν αποκάλυψε ένα σφαιρικό αγγείο πρόχου με ευρύ στόμιο, Πρωτογεωμετρικής περιόδου. Παρόμοιο βρέθηκε στη ΒΑ γωνία του βόθρου. Σε παρόμοιο βάθος βρέθηκαν και τα δύο αγγεία.

Η διάταξη των τοιχαρίων στη ΝΔ ζώνη κάνει τους ανασκαφείς να υποθέσουν μια ανάλογη συμμετρική διάταξη των δωματίων στα ανατολικά, σύμφωνα με τα παράλληλα των κατασκευών που εντοπίζονται την περίοδο αυτή στη λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου.

Ο D' Acunto δεν συμφωνεί με την άποψη του Scrinari περί βόθρου ή δεξαμενής για θυσίες που θα συγκέντρωνε τις υγρές προσφορές.¹⁵⁶ Τάσσεται υπέρ της άποψης του Johannofsky, ο οποίος την ερμήνευσε ως θησαυρό, χώρο δηλαδή όπου φυλασσόταν ο θησαυρός του ναού.¹⁵⁷ Ανάλογη κατασκευή διέθετε και ο ναός του Πυθίου Απόλλωνα στη Γόρτυνα, αν και η τελευταία τοποθετούνταν ακριβώς στο κέντρο του σηκού, σε αντίθεση με αυτήν της ακρόπολης, η οποία ήταν τοποθετημένη κοντά στην ΒΑ γωνία του δωματίου, αμέσως στα δεξιά της εισόδου. Η κατασκευή διέθετε μια διαφορετική ευθυγράμμιση από τους τοίχους του κτηρίου. Οι πλευρές της κατασκευής στο Πύθιον αποτελούνταν από επτά σειρές τετράγωνων πυρολιθικών δόμων. Από αυτές η έκτη, αρχίζοντας από τη βάση, εξείχε προς το εσωτερικό περίπου 0.095μ., ενώ όλες οι άλλες βρίσκονται σε τέλεια ευθυγράμμιση. Η λειτουργία των σειρών που εξέχουν δεν εξυπηρετούσε την στήριξη της κατασκευής, όπως πρότεινε ο Halbherr, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από άλλα ιερά κτήρια.

Το εσωτερικό καλύπτεται από πυρολιθικές τετράγωνες πλάκες. Φαίνεται ότι οι δύο κατασκευές είχαν την ίδια λειτουργία. Επίσης και οι δύο βρίσκονται στο κέντρο, έχουν παρόμοια στρωματογραφία και είναι κοντά χρονολογικά. Από την άλλη, οι δύο κατασκευές παρουσιάζουν παρόμοιο τρόπο κατασκευής και επενδύονται από τετράγωνες πλάκες και η κατασκευή της ακρόπολης κατέληγε επίσης σε σειρά δόμων που εξέιχε στο εσωτερικό. Αυτή η τελευταία σειρά θα προϋπόθετε την ύπαρξη τουλάχιστον μίας ακόμα σειράς πάνω από αυτήν. Η τελευταία θα χρησίμευε ως στήριγμα μιας πλάκας που θα την σκέπαζε. Σύμφωνα με τον D' Acunto η επένδυση των πλευρών και του δαπέδου των δύο γορτύνειων κατασκευών με τετράγωνους δόμους μαρτυρεί μια προσπάθεια στεγανοποίησης του εσωτερικού τους που δεν συνάδει με την προτεινόμενη χρήση της συγκέντρωσης των υγρών προσφορών.

Ένα άλλο επιχείρημα του D' Acunto είναι η ύπαρξη καλυπτήριας πλάκας, που συμπεραίνει από την προεξέχουσα σειρά στο εσωτερικό της κατασκευής, αφού η καλυπτήρια πλάκα είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των θησαυρών.¹⁵⁸

Ο ιερός θησαυρός θα αποτελούνταν από τα πιο πολύτιμα αναθήματα και ίσως από τα αντικείμενα που οι γορτύνιες επιγραφές περιγράφουν: λέβητες, τρίποδες και οβελούς (IC IV, 41-42). Σε μια περίοδο στην οποία η γραφή στην Κρήτη είχε υιοθετήσει ένα δημόσιο χαρακτήρα δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι στο εσωτερικό του θησαυρού θα διατηρούνταν επίσης ιερά

¹⁵⁶ D' Acunto, 197-200

¹⁵⁷ Johannofsky, 1960, 988, 2002, 112.

¹⁵⁸ Από την περίοδο των Ιστορικών Χρόνων στην Κρήτη ο μόνος θησαυρός που ταυτίστηκε με βεβαιότητα είναι αυτός του Ασκληπιείου της Λεβήνας. Βρισκόταν στο εσωτερικό του ναού, κοντά στην ΒΑ του γωνία και χρονολογείται στο Α' μισό του 4^{ου} π.Χ.αιώνα.

έγγραφα και απογραφές του ιερού, όπως στο θησαυρό από το Ολυμπεϊόν στους Επιζεφυρίους Λοκρούς.

Σύμφωνα με τις νέες έρευνες στο αρχαϊκό ιερό της ακρόπολης και συγκεκριμένα στο εσωτερικό του κοντά στην κατασκευή αυτή ο G. Bejor αναφέρει:¹⁵⁹ «Η ορθογώνια αυτή κατασκευή με διαστάσεις 1.43 x 1.20μ., ονομάστηκε πηγάδι από τον Levi και στη συνέχεια *βόθρος* από τον Scrinari. Αποτελείται από μια επιφάνεια με ασβεστολιθικούς δόμους, τοποθετείται ακριβώς σε επαφή με τον φυσικό βράχο, πάνω στον οποίο τοποθετούνται οι τέσσερις περιμετρικοί του τοίχοι. Οι τοίχοι αυτοί επενδύονται στο εσωτερικό από αλαβάστρινες πλάκες, ενώ στο εξωτερικό είναι πολύ λιγότερο επιμελημένη η κατασκευή τους, σίγουρα με σκοπό να καλύπτονται από κάποιο κονίαμα».

Η κατασκευή καταλήγει σε μια κορνίζα από ασβεστολιθικούς δόμους ύψους περίπου 1.50μ. πάνω από το επίπεδο του εδάφους. Φαίνεται ότι η αρχική κατασκευή είχε μικρότερο ύψος και σε κάποια στιγμή ανυψώθηκε, ώστε να προεξέχει, με την κορνίζα στο νέο διαμορφωμένο επίπεδο. Φαίνεται ως κατασκευή να μοιάζει με την εσχάρα του Πρινιά και της Δρήρου, όμως διαφέρει αφού προεξέχει από το έδαφος. Η επιφάνεια του βράχου στο εσωτερικό του μεγάλου χώρου φαίνεται να χωρίζεται σε δυο διαφορετικά επίπεδα, που διαχωρίζονται από μια βαθμίδα ύψους 060μ. Η κατασκευή είναι τοποθετημένη σχεδόν στο κέντρο του δωματίου. Σύμφωνα με τον Scrinari «το φυσικό έδαφος αποτελούσε την απευθείας υποθεμελίωση του αρχαίου δαπέδου και το αρχικό δάπεδο θα ήταν αυτό που πάνω του βρέθηκε ένα πρωτογεωμετρικό αγγείο».

Ο Bejor υποθέτει ότι ο ναός γνώρισε δύο κατασκευαστικές φάσεις, όπου κατά την πρώτη διέθετε μια περιορισμένη έκταση με μια εσχάρα στο κέντρο. Για το λόγο αυτό το επίπεδο του βράχου στο εσωτερικό της νέας κατασκευής του *βόθρου* φαίνεται σήμερα να αποτελείται από δύο διαφορετικά επίπεδα, σήμερα γεμισμένα με χώμα, που διαμορφώνει στο σημείο αυτό ένα είδος ανδῆρου. Η είσοδος του λατρευτικού κτηρίου θα ήταν στην ανατολή ή στο βορρά, όπου η επιφάνεια του λόφου βρίσκεται στο επίπεδο του εσωτερικού δαπέδου.

Για τη χρονολόγηση του ναού συλλέχθηκε ελληνιστικό και ρωμαϊκό υλικό από το επιφανειακό στρώμα μέχρι τον 6^ο και 5^ο π.Χ. αιώνα, καθώς και όστρακα γεωμετρικά και υπομινωικά στα βαθύτερα στρώματα. Αυτά είναι το *terminus post quem* για την κατασκευή του ανδῆρου, που κόπηκε στη συνέχεια για την κατασκευή του ναού και των μεσαιωνικών τάφων. Στο άνδρη που δημιουργήθηκε έμεινε χώρος για το ναό. Αν λάβουμε υπόψη μας μόνο την κάτοψη του ναού, υπάρχουν τουλάχιστον τρία σύγχρονα ιερά κτήρια που αποκαλύφθηκαν από τον Rizza στον Πρινιά και επίσης το «πιθανό ιερό» του Απόλλωνα Δελφινίου στη Δρήρο. Στη Γόρτυνα υπάρχει η εντύπωση ότι στην πρώτη φάση, από την οποία διατηρούνται λίγα ίχνη αστικής κοινωνίας, ο ναός πιθανότατα διέθετε μνημειακή τυπολογία. Το αρχαϊκό λατρευτικό κτήριο, σήμερα καλύτερα αποκαλυμμένο, διατηρεί την αρχική του διάρθρωση, όπου και οι

¹⁵⁹ G. Bejor 2003, Annuario , VOL. LXXXI, Serie III,3- TOMO II, 827-837.

ομοιότητες στην κάτοψη με τους άλλους ναούς. Ο Bejor υποστηρίζει ότι ο χώρος θα διέθετε εξ αρχής μνημειακό χαρακτήρα, εξαιτίας του μεγάλου ανδρήρου, που περικλείεται από ένα τοίχο με ασβεστολιθικούς δόμους. Ίσως στο σημείο αυτό υπήρχε μια μνημειώδης κατασκευή, από την οποία δεν διατηρήθηκαν ίχνη.

Από την μνημειακή φάση του ιερού προήλθαν οι δύο μεγάλες πλάκες με τις δαιδαλικές μορφές, από τις οποίες, τουλάχιστον η μία, απεικόνιζε μια τριάδα. Οι πλάκες, όπως γνωρίζουμε, βρέθηκαν αποσπασματικά διατηρημένες στους βυζαντινούς τοίχους της ακρόπολης. Δεν γνωρίζουμε που ήταν τοποθετημένες. Θα μπορούσαν να τοποθετούνταν στη βάση της τοιχοποιίας, όπως οι υστεροχιτιτικοί τοιχοβάτες στο Zincirli και στο Karatepe ή ψηλά, σε χρήση μετωπική, όπως στους δωρικούς ναούς. Χρονολογούνται στα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα και προέρχονται πιθανότατα από αυτό το κτήριο, άρα είναι ενδεικτικές για την χρονολόγησή της κατασκευής.

Βέβαια οι υποθέσεις της αναπαράστασης δεν μπορούν να παραβλέψουν τις ανάλογες του Πρινιά, συγκεκριμένα του ναού Α με το διάζωμα των ιππέων. Οι κατασκευές της Γόρτυνας, λίγο πρωιμότερες από αυτές θα μπορούσαν να αποτελούν έμπνευση για την κατασκευή τους. Στην περιοχή της κορυφής της ακρόπολης βρέθηκαν επίσης εντοιχισμένοι στους βυζαντινούς τοίχους οι κορμοί δύο μεγάλων ζώων, ίσως λεόντων και όχι σφιγγών. Τα ζώα αυτά θεωρήθηκε ότι προστάτευαν την είσοδο του ναού.¹⁶⁰ Για τη χρονολόγηση του ιερού κτηρίου δεν θα πρέπει να ξεχνάμε το άγαλμα της καθιστής γυναικείας θεότητας, το κατώτερο τμήμα της οποίας βρέθηκε στη συγκέντρωση των πετρών μπροστά στον «τοίχο της σκακιέρας» στο ανατολικό τμήμα του λόφου. Χρονολογείται στη Μέση Δαιδαλική περίοδο, στη δεύτερη τριακονταετία του 7^{ου} π.Χ. αιώνα και ίσως αποτελούσε, σύμφωνα με τον Bejor, το πρώτο λατρευτικό άγαλμα του ναού.

3. Ο βωμός και ο αποθέτης¹⁶¹

Η διάρκεια και οι όψεις της πρώτης φάσης της ζωής του ιερού αντανακλώνται στον πλουσιότητα, αφιερωματικό αποθέτη, που αποκαλύφθηκε στα θεμέλια ενός αναλημματικού τοίχου, που πιθανότατα στήριζε ένα βωμό, στις ανατολικές υπώρειες του λόφου και σε μικρή απόσταση (20μ. χαμηλότερα) από την κορυφή του (εικ. 67).¹⁶²

Στο εσωτερικό του αποθέτη, ανάμεσα σε μεγάλο αριθμό πετρών, βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, που χρονολογείται στα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αιώνα. Μέρος αυτής της απόρριψης βρέθηκε επίσης σ' ένα μικρό λάκκο, έξω από τη ΝΔ γωνία του βωμού.

¹⁶⁰ Scrinari, 50-51.

¹⁶¹ Il santuario, 99-144

¹⁶² Levi, ASAtene 217-223

Στα ανατολικά του λόφου βρέθηκε ένας μεγάλος βωμός. Από το βωμό αυτό διατηρούνται δυο σειρές της βάσης, που αποτελούσαν τμήματα των θεμελίων και δεν ήταν ορατές κατά την αρχαιότητα. Έχουν διαστάσεις: 13 x 2.20μ. και προσανατολισμό B-N. Αποτελούνται από αλαβάστρινες πλάκες, διαστάσεων 0.60 x 1.50 x 0.16μ. Εξωτερικά διατηρούνται τρεις σειρές πλακών, ενώ το ύψος της βάσης είναι περίπου 0.60μ.

Στη βόρεια πλευρά η κατασκευή του βωμού ήταν θεμελιωμένη επάνω σ' ένα φυσικό έξαρμα του εδάφους. Πρόκειται για ένα είδος εύθρυπτης πέτρας, σκούρου γκριζου χρώματος. Στη νότια πλευρά ένας τοίχος ήταν τοποθετημένος κάτω από το επίπεδο αυτό, που αποτελούνταν από μικρούς ασβεστολιθικούς δόμους, πλάτους ενός μέτρου και μήκους 5.20μ. Στο κέντρο του βωμού, όπου και εντοπίστηκε το μεγαλύτερο βάθος, υπήρχαν σειρές δόμων σε ύψος 1.36μ. Η μη κανονικότητα των υλικών δείχνει ότι κανένα τμήμα αυτού του τοίχου δεν ήταν προορισμένο για να είναι ορατό.

Οι πλάκες γυψόλιθου, σε αντίθεση με τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν στο ναό, πιθανότατα προέρχονταν από πολύ αρχαιότερη κατασκευή. Η χρήση του αλάβαστρου κυριαρχούσε στα θεμέλια της παλαιότερης κατασκευής, ενώ η ανακατασκευή που έγινε γύρω στον 4^ο αιώνα π.Χ., χρησιμοποίησε κυρίως ασβεστόλιθο. Θα πρέπει να φανταστούμε το βωμό, στη νεότερη εκδοχή του, ως αποτελούμενο από ορθογώνιο επιμηκυμένο σώμα από ασβεστόλιθους, με πλάτος περίπου 2.20μ. και μήκος 20μ., ανοικτό προς την ανατολή σε έναν αύλειο χώρο, του οποίου το επίπεδο σκέπαζε την ανώτερη σειρά της βάσης που είναι σήμερα ορατή.

Επίσης διατηρούνται τα θεμέλια ενός τοίχου (εικ.68) με ασβεστολιθικούς δόμους και διαστάσεις μήκους 5,70μ. και ύψους 2.50μ. Αρχικά είχε το ίδιο μήκος με το βωμό. Η τεχνική της κατασκευής του τοίχου, από μικρές πέτρες και πλάκες, κάνει τον ανασκαφέα να υποθέσει ότι ήταν σύγχρονος με τις αρχαιότερες κατασκευές.

Στην περιοχή ανάμεσα στο βωμό και στο ναό δεν εντοπίστηκαν άλλα κτηριακά κατάλοιπα. Κατά μήκος της κατωφέρειας του λόφου, στην ανασκαφή του Levi το 1956, αποκαλύφθηκε το στρώμα πάνω από το φυσικό έδαφος, υπερκείμενο του βωμού. Μέσα στο στρώμα αυτό, αδιατάρακτο για αιώνες λόγω της μεγάλης κατωφέρειας του εδάφους, αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα ενός τοίχου που διατηρούνταν σε μήκος έντεκα μέτρων. Ο τοίχος παρουσιάζει μια μοναδική κύρτωση και συγκλίνει προς το κέντρο, αντιστοιχώντας στη βάση του βωμού. Είναι κτισμένος με ειδική τεχνική, που ονομάζουμε «τύπου σκακιέρας», η οποία αποτελείται από μια κανονική κατασκευή από μικρούς δόμους και ασβεστολιθικές πλάκες διάφορων διαστάσεων, ανάμεσα σε 0.10-0.25μ., στην οποία παρεμβάλλονται διαγωνίως μεγάλοι δόμοι ασβεστόλιθου (βλ.εικ.61). Αυτή η τεχνική τοιχοποιίας εμφανίζεται σπανίως, αλλά δεν είναι η μοναδική περίπτωση στον ελλαδικό κόσμο. Παρόμοια συναντάμε στο Ηραίο της Σάμου. Εκεί, όπως και στη Γόρτυνα, η ποιότητα του υλικού οδήγησε τους κατασκευαστές να

χρησιμοποιήσουν ειδική τεχνική, αλλά στο Ηραίο χρησιμοποιήθηκε κυρίως για την θεμελίωση. Η χρήση μεγάλων δόμων εξασφάλιζε μεγάλη αντοχή και ελαστικότητα στην τοιχοποιία. Πιο κοντά στην τεχνική που χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή του τοίχου «τύπου σκακιέρας» είναι αυτή του δυτικού τοίχου του μεγάλου αγωγού, που διασχίζει μια συστάδα οικιών στα ΒΔ του Αρείου Πάγου της Αθήνας στα τέλη του 5^{ου}- αρχές 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Ο τοίχος με τεχνική «σκακιέρας» χρονολογείται από την κεραμική που τον συνόδευε. Ανάμεσα στα όστρακα, υπήρχαν Υπομινωικά, Πρωτογεωμετρικά και Γεωμετρικά και κάποια πιο ύστερα.

Ο γωνιακός πεσσός δεν αποτελούσε τμήμα του τοίχου αυτού, αλλά είχε διαφορετική κατασκευή. Αποτελούνταν από ορθογωνισμένους δόμους με μεγάλη κανονικότητα. Κατά την περίοδο ανακαίνισης του βωμού κτίστηκε ένας τοίχος, υπολείμματα του οποίου αποκαλύφθηκαν στη βόρεια γωνία, επάνω στο φυσικό έδαφος.

Και στις τρεις ανασκαφικές τομές που έγιναν στο χώρο του βωμού βρέθηκαν όστρακα υπομινωικής και πρωτογεωμετρικής εποχής.

Η μεγαλύτερη ποσότητα του αναθηματικού υλικού, συμπεριλαμβανομένων κάποιων από τις πρωιμότερες τερακότες, βρέθηκε στην περιοχή του βωμού¹⁶³. Εδώ ένας αναλημματικός τοίχος, 2.8 ύψους, και 1.8 πλάτους, κατασκευάστηκε κατά τους γεωμετρικούς χρόνους.¹⁶⁴ Το χαμηλότερο στρώμα αυτού του ανδρήρου περιείχε ΥΜΠΠΓ-Υπομινωικό, Πρωτογεωμετρικό και Γεωμετρικό υλικό. Αυτή η αναμόχλευση του υλικού μπορεί να οφείλεται στο σταδιακό ξέπλυμα του πρωιμότερου υλικού από τα κτήρια του λόφου, αν και η πιθανότητα η ΥΜΠΠΓ-ΠΓ κατοίκηση να είχε κατέβει στην ανατολική πλαγιά, δεν μπορεί να αποκλειστεί. Είναι δύσκολο να αποφασίσουμε εάν οι πρωιμότερες τερακότες, τύπου Φ και Ψ, προέρχονται από πρωιμότερες οικίες ή σηματοδοτούν την αρχή μιας κοινής λατρευτικής πρακτικής.¹⁶⁵ Η δημοσιευμένη κεραμική συνδέεται με την περιοχή του βωμού και καλύπτει μια μεγάλη ποικιλία σχημάτων που ποικίλλει σε χρονολόγηση από την ΠΓ ως την Ανατολίζουσα περίοδο.

3. 1. Η χρονολόγηση του βωμού. Τα προγενέστερα στρώματα της κατασκευής του ¹⁶⁶

Τα αρχαιότερα στρώματα στην περιοχή γύρω από το βωμό αποτελούνται από αποθέτες κατά μήκος της κλίσης μεταξύ του βωμού και του βυζαντινού κάστρου.

Οι κατασκευές αυτής της φάσης έφεραν στο φως μόνο τα ίχνη ενός τοίχου, στη βόρεια τομή, του οποίου δεν γνωρίζουμε τον προσανατολισμό του. Τα αρχαιότερα ευρήματα της περιοχής χρονολογούνται στην Υστερομινωική ΙΙΙ, όχι όμως σε καθαρό στρώμα. Ήταν

¹⁶³ Prent, ο.π. 269.

¹⁶⁴ Rizza & Scrinari, 99, 113-114, 146, figs. 196-97, pl. E-F.

¹⁶⁵ Rizza-Scrinari 158, 207, pl.VII Coldstream 1977a, 280.

¹⁶⁶ Il santuario, 144-150

αναμειγμένα με όστρακα πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής εποχής. Τα ευρήματα αυτά συνδέονται με τη θεμελίωση του τοίχου, κάτω από το επίπεδο του ανδρήρου. Τα αρχαιότερα ήταν υστερομινωικά και τα νεότερα γεωμετρικά. Η θέση τους γύρω από τα θεμέλια του τοίχου, κάτω από το επίπεδο του ανδρήρου, αποδεικνύει την αρχαιότητα του τοίχου.

Εξαιτίας της ποιότητας και της στρωματογραφικής τους θέσης, το υλικό από τα στρώματα που προϋπήρχαν του βωμού σχετίζεται με τις κατασκευές στην κορυφή της ακρόπολης και συγκεκριμένα με την κατοίκηση της Υστερομινωικής περιόδου, που υπήρχε στην περιοχή πριν από την κατασκευή του ναού. Το πιθανότερο είναι το υλικό να είχε καταπέσει από ψηλά, λόγω της κλίσης του λόφου. Εντοπίστηκαν κάποια όστρακα κεραμικής της Υστερομινωικής Ι περιόδου, αλλά τα περισσότερα χρονολογούνται από την Υστερομινωική ΙΙΙ, μέχρι και την Πρωτογεωμετρική περίοδο. Ως *terminus post quem* θεωρείται η ανατολίζουσα κεραμική. Αυτού του είδους η κεραμική, σύμφωνα με τον Brock, εμφανίζεται στην Κρήτη γύρω στο 735 π.Χ. Η κατασκευή του τοίχου κάτω από το άνδρηρο χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} π.Χ. αιώνα.

Η πρώτη φάση του ναού στην ακρόπολη της Γόρτυνας πάνω από τον Υπομινωικό οικισμό είναι σύγχρονη με τη δημιουργία των αποθετών. Στην περιοχή που βρίσκεται μπροστά από τον τοίχο κάτω από το άνδρηρο η κεραμική με ανατολίζουσα διακόσμηση εμφανίζεται μόνο στα στρώματα πάνω από τη θεμελίωση του τοίχου, στους αποθέτες και είναι μεταγενέστερη από την κατασκευή του ναού. Η κεραμική με τα ανατολίζοντα στοιχεία που βρέθηκε κατά την ανασκαφή κάτω από τα θεμέλια του τοίχου με την τεχνική της «σκακιέρας» είναι μεταγενέστερης περιόδου από αυτήν που προήλθε από τον τοίχο κάτω από το άνδρηρο. Κατά την ανασκαφή στα θεμέλια του τοίχου βρέθηκαν αγγεία Υπομινωικής, Πρωτογεωμετρικής και Ανατολίζουσας περιόδου.

Παραμένει προς διερεύνηση αν ο βωμός υπήρχε σε συνάρτηση με το μεγάλο άνδρηρο ή χτίστηκε συγχρόνως με τον τοίχο με την τεχνική της «σκακιέρας». Η πρώτη περίπτωση είναι κατά τον ανασκαφέα η πιο πιθανή.

Στο λόφο του Αγίου Ιωάννη εμφανίζεται ένα χρονολογικό κενό για όλη την περίοδο ανάμεσα στη Νεολιθική, όπου υπήρχε μια πρώτη κατοίκηση και την Υστερομινωική ΙΙΙΓ περίοδο. Διάφορες μαρτυρίες από τα ευρήματα μας κάνουν να υποθέσουμε ότι υπήρχε ένας εξελληνισμός στο κομμάτι αυτό της Κρήτης.¹⁶⁷ Η Μεσαρά ήταν ανάμεσα στις περιοχές του Αιγαίου του 11^{ου} π.Χ. αιώνα όπου υπήρχε μια πολιτιστική στασιμότητα, όπως δείχνει η επιβίωση της μινωικής παράδοσης στο Καρφί και ίσως στους Αρκάδες. Είναι πιθανόν να έγινε μια μετανάστευση από την κεντρική Πελοπόννησο στη Μεσαρά. Η κατάληψη της περιοχής της Γόρτυνας και η εγκατάσταση στο λόφο του Αγίου Ιωάννη είναι γεγονός. Η ύπαρξη ενός αμυντικού περιβόλου είναι μια υπόθεση, σύμφωνα με την οποία ο τοίχος που βρέθηκε ανήκε

¹⁶⁷ Prent 2005, 492.

πιθανότατα στο άνδριο και μαζί αποτελούσαν το τέμενος. Στη Γόρτυνα υπάρχει και η πιθανότητα ο περίβολος να καταστράφηκε από τις ρωμαϊκές εγκαταστάσεις και τις βυζαντινές ή αραβικές οχυρώσεις.

3. 2. Η περίοδος χρήσης του βωμού

Η νεότερη κεραμική ανήκει στο ανατολίζον στυλ. Η χρονολόγηση, μέσω των γλυπτών και της κεραμικής, φτάνει μέχρι τον 4^ο π.Χ. αιώνα. Μέχρι την κλασική περίοδο ο βωμός διατήρησε την αρχαιότητά του.¹⁶⁸ Ο βωμός της Γόρτυνας παραμένει, λόγω θέσης, μοναδικό εύρημα στον αρχαϊκό κόσμο. Παρόμοιος είναι ο βωμός του ιερού του Δία Θενάτα στην Αμισό, που όμως βρίσκεται στους πρόποδες του χαμηλού λόφου, ενώ της Γόρτυνας τοποθετείται στο κέντρο του υψώματος. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ο βωμός συνδέεται με την ανατολική και την αιγυπτιακή παράδοση και χρονολογείται στα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.¹⁶⁹

4. Η χρονολόγηση του ναού¹⁷⁰

Ο μνημειώδης ναός πιθανώς κτίστηκε τον 7^ο π.Χ. αιώνα.¹⁷¹ Οι Rizza- Scrinari τον χρονολογούν στα 850-750 π.Χ., παρουσιάζοντας μια μεγάλη συγκέντρωση από στάχτη και μικρά θραύσματα κυπέλλων καλυμμένα από μια λίθινη πλάκα ως θυσία θεμελίωσης της Πρωτογεωμετρικής περιόδου.¹⁷² Όπως έδειξε ο Schäfer όμως, οι ανασκαφείς επίσης αναφέρουν Ανατολίζοντα όστρακα της Πρώτης και Μέσης φάσης από το προεξάρχον Πρωτογεωμετρικό στρώμα πάνω από το φυσικό βράχο, που δείχνει την αναμόχλευση των πρώιμων αποθέσεων του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.¹⁷³ Πιθανότατα αυτό συνέβη όταν τμήμα των υπαρχουσών οικιών ισοπεδώθηκαν για την κατασκευή του ναού.

Ο D' Acunto στη συνέχεια αμφισβητεί τη χρονολόγηση που πρότειναν οι Rizza-Scrinari στην καθαυτό Γεωμετρική περίοδο, λόγω της κεραμικής που εντοπίστηκε σε πρωιμότερες οικίες και της αρχιτεκτονικής όψης του κτηρίου και προτείνει μια χρονολόγηση στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ.¹⁷⁴ Παραθέτει στοιχεία όπως η μνημειακότητα του ναού και η οικοδόμησή του με μεγάλους

¹⁶⁸ Ως παράλληλα ο μελετητής αναφέρει το βωμό του Απόλλωνα στην Κυρήνη, με περίοδο χρήσης από τα τέλη του 8^{ου} ως τα μέσα του 4^{ου} αιώνα και το βωμό στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας από το 2^ο μισό του 9^{ου} ως τον 7^ο π.Χ. αιώνα

¹⁶⁹ A. Di Vita 1991 "Gortina in eta geometrica" La transizione dal miceneo all' alto arcaismo Dal palazzo alla citta, Atti del Convegno Internazionale Roma, 14-19 marzo 1988, Consiglio Nazionale delle ricerche, Roma. 315-319.

¹⁷⁰ A. Di Vita. 1991. 315

¹⁷¹ Prent, ο.π. 272.

¹⁷² Rizza-Scrinari, 25-26, 47, εικ. 44-45. Το αποδέχεται ο Drexler and is still adhered to by Di Vita, 1991, 310 n.3, 317.

¹⁷³ O Schäfer 1972, 187-8 θεωρεί το 750-700 π.Χ. ως πρωιμότερη πιθανή ημερομηνία κατασκευής. O Beyer, no 107 95 χρονολογεί στα 735-680 και ο Johannowsky 1960, 988 στα 675-650.

¹⁷⁴ D' Acunto, 2002. 195-197.

ορθογώνιους δόμους που ευθυγραμμίζονται προσεκτικά. Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν βρίσκουν αναφορές σε κτήρια της γεωμετρικής περιόδου, στην Κρήτη, και στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, ενώ βρίσκουν παράλληλα στην Ανατολίζουσα περίοδο που χαρακτηρίζεται στην Ελλάδα από μια τάση μνημειακότητας των ιερών κτηρίων και από μια συγκεκριμένη προτίμηση σε λίθινα ανάγλυφα ως αρχιτεκτονική διακόσμηση.

Στην Κρήτη της αρχαϊκής περιόδου το μοναδικό ιερό κτήριο που συγκρίνεται με το ναό της Ακρόπολης είναι ο γορτύνιος ναός του Πύθιου Απόλλωνα στην κάτω πόλη. Ο ναός αποτελείται από μια ακόμα πιο εκλεπτυσμένη κατασκευή, που χαρακτηρίζεται από μια ψευδο-κρηπίδα, ορθογώνιους δόμους και μια πρόσοψη που πλαισιώνεται από παραστάδες. Όσον αφορά το Πύθιον δεν διαθέτουμε ακριβή ανασκαφικά στοιχεία από τη στρωματογραφία και την κεραμική, ενώ χρονολογείται αποκλειστικά από τις επιγραφές. Οι πιο αρχαίες χρονολογούνται από τους Comparetti και Guarducci στο 2^ο μισό του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, ενώ σύμφωνα με την Jeffery είχε εγκαταλειφθεί ήδη τον 6^ο π.Χ. αιώνα. Μια ενδιάμεση χρονολόγηση υποστηρίζουν οι Van Effenterre – Ruzé οι οποίοι αποδίδουν τον αρχαιότερο πυρήνα του ναού στο τέλος του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.

Η τελευταία άποψη υιοθετείται από τον D' Acunto, όχι μόνο από τις επιγραφές αλλά και από αρχαιολογικά και αρχιτεκτονικά ευρήματα. Μέσα στις στάχτες από τη θυσία των θεμελίων βρέθηκαν διάφορα αντικείμενα. Μεταξύ αυτών μια περόνη που χρονολογείται μεταξύ γεωμετρικής και πρωτοαρχαϊκής περιόδου και μια κεφαλή πήλινου ειδωλίου, Υπομινωικής περιόδου κατά τον Scrinari και Γεωμετρικής κατά τον Rizza. Από τα ευρήματα δεν μπορεί να προκύψει ακριβής χρονολόγηση και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το γεγονός ότι ο ναός συνεχίζει μια υπογεωμετρική παράδοση. Ανάμεσα στις στάχτες της θυσίας βρέθηκε επίσης ανατολίζουσα κεραμική και όστρακο Πρωτογεωμετρικής περιόδου. Σύμφωνα με τον Coldstream τα πρωιμότερα ευρήματα που στηρίζουν την πρώιμη χρονολόγηση του ναού προέρχονται από την προγενέστερη των Σκοτεινών Χρόνων κατοίκηση, την πιθανή συνέχιση της κατοίκησης από την Υπομινωική περίοδο, θεωρία που υποστηρίζει και ο Scrinari.

Στην πραγματικότητα, όπως παρατηρεί ο Μαζαράκης, σε μια θυσία θεμελίων οι ιδρυτές θα τοποθετούσαν τα αρχαιότερα αντικείμενα που διέθεταν. Αρκετοί μελετητές προτείνουν χρονολόγηση στον 7^ο π.Χ. αιώνα, όπως ο Johannofsky (1960,288), La Torre (1988-89), Levi (1955-56,209-210), Di Vita – Rizzo (1984,III), Perlman (2000,60).

Το πιο καλοδιατηρημένο δείγμα αναγλύφου με τριάδα ¹⁷⁵ (εικ.69) μπορεί να αναχθεί στην Ύστερο-δαιδαλική φάση, όπως φαίνεται από τη μορφή που στρέφεται προς τα δεξιά, το ωοειδές περίγραμμα του κεφαλιού και την κατασκευή του σώματος, με τη βαθμιαία μετάβαση ανάμεσα στον κορμό και τη λεκάνη και την απόδοση του θώρακα. Στο δεύτερο, αποσπασματικά σωζόμενο, ανάγλυφο (εικ.70) η στροφή της μορφής στα δεξιά παρουσιάζει αναλογίες με

¹⁷⁵ Rizza,cat.no 9, fig 9.

γορτύνιες τερακότες της Μέσης Δαιδαλικής περιόδου. Για να ερευνήσουμε αυτή τη διαφορά στη φόρμα πρέπει να σκεφτούμε αφενός την εκτέλεση των δύο αναγλύφων σε φάση διαφορετική από την πραγματοποίηση της διακόσμησης του ναού, αφού η ολοκλήρωσή της θα εμπλουτίστηκε σε βάθος χρόνου, και αφετέρου την τοποθέτηση του πρώτου αναγλύφου πολύ πριν από το άλλο. Αυτή η τελευταία υπόθεση φαίνεται απίθανη γιατί τα δύο ανάγλυφα δεν φαίνεται να απέχουν μεταξύ τους πάνω από 20 ή το πολύ 30 χρόνια. Είναι πιθανόν όμως τα δύο ανάγλυφα να ήταν σύγχρονα.

Η κατασκευή του ναού τοποθετείται ανάμεσα στην τελευταία φάση της Μέσης Δαιδαλικής και στην αρχή της Ύστερης Δαιδαλικής. Περιόδου. Ο D' Acunto προτείνει μια χρονολόγηση ανάμεσα στο 640 – 620π.Χ., σύμφωνη με την απόλυτη χρονολόγηση που προτάθηκε από τον Rizza.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Rizza – Scrinari, 238-244.

5. Τα λατρευτικά στοιχεία του ναού

Από τον 4^ο π.Χ. αιώνα το ιερό στο λόφο του Αγίου Ιωάννη αφιερώθηκε στην Αθηνά ή ίσως σε μια θεά που έμοιαζε σε αυτήν ως Πολιούχος ή Πολιάς, όπως αναφέρεται στις γορτύνιες επιγραφές, αλλά μόνο από τον 4^ο π.Χ. αιώνα και μετά. Η Αθηνά χωρίς επίθετο αναφέρεται σε μια υστεροαρχαϊκή επιγραφή ως κύρια θεότητα, μαζί με το Δία και τον Πύθιο Απόλλωνα.¹⁷⁷

Με τη λατρεία της Αθηνάς συνδέεται η ύπαρξη ανάμεσα στα ευρήματα του αποθέτη, κάποιων αφιερωματικών πήλινων ασπίδων που χρονολογούνται στα τέλη του 9^{ου} π.Χ. αιώνα, κάποιων μικρογραφιών χάλκινων όπλων, του τέλους του 8^{ου} π.Χ. αιώνα και τα γεωμετρικά πήλινα κράνη ιππέων. Η λατρεία της Αθηνάς παρουσιάζει στην περίπτωση μας όψεις μιας παλιότερης παράδοσης. Πρόκειται για μια θεά από τις αρχαιότερες του ελληνικού πανθέου με προελληνικό όνομα, που όμως δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα πως ονομαζόταν στη μινωική περίοδο. Στην κλασική περίοδο η λατρεία της ήταν μια από τις σημαντικότερες στις κρητικές πόλεις.

Η ηρωίδα της Γόρτυνας είναι η Ευρώπη, που ενώθηκε με τον Δία κάτω από τον ιερό πλάτανο. Στη Γόρτυνα ίσως να μην πρόκειται για την Αθηνά Παρθένο ή Πρόμαχο και μπορεί πιθανότατα να συνδέεται με τη γονιμότητα, όπως προκύπτει από τη μεγάλη ποικιλία αρχαϊκών κέρνων, που δεν συναντώνται πουθενά αλλού στον ελληνικό κόσμο.

Οι νέες έρευνες στην περιοχή, που έλαβαν υπόψη τους την τριάδα των αγαλμάτων και τις τερακόττες που εικονίζουν ομοίως μια τριάδα θεοτήτων, αμφισβητούν την υπόθεση του Doro Levi που αφορούσε μια λατρεία με τρεις υποστάσεις - Ρέα, Ειλειθυία, Βριτόμαρτις- και καταλήγουν σε μία θεότητα με τριπλή υπόσταση. Πρόκειται για την Αθηνά Πολιούχο, στην οποία αφιερώθηκε ο ναός κατά την κλασική περίοδο. Η θεά της Γόρτυνας δεν είχε κυρίως πολεμικό χαρακτήρα, αλλά ήταν θεά της μητρότητας και της γονιμότητας.¹⁷⁸

Το λατρευτικό κτήριο της Ακρόπολης συχνά αναφέρεται ως ναός αφιερωμένος στην Αθηνά Πολιούχο, κυρίως λόγω των πολλών κλασικών και ελληνιστικών πήλινων ειδωλίων που σαφώς αναπαριστούν αυτή τη θεότητα¹⁷⁹. Ο Rizza όμως, τονίζει ότι κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου οι λειτουργίες της λατρευομένης θεότητας μπορεί να ήταν διαφορετικές και λιγότερο κανονικές, αφού τα αναθήματα της περιόδου φαίνεται να δείχνουν ένα περισσότερο γενικό ενδιαφέρον για τις δυνάμεις της φύσης, το μυστήριο της δημιουργίας και τα πολεμικά κατορθώματα. Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση από την Κασσιμάτη αναφέρεται στην έλλειψη γυναικείων τερακότων εγκύων και κουροτρόφων. Προτείνει λοιπόν μια λατρεία που σχετίζεται

¹⁷⁷ Johannowsky W. 2002, Il santuario sull' acropolis di Gortina, Volume II, Scuola Archeologica Italiana di Atene, 108-116

¹⁷⁸ Di Vita, 317

¹⁷⁹ Prent, ο.π.273.

με τις νέες, ανύπαντρες γυναίκες.¹⁸⁰ Η υπόθεση αυτή συσχετίζει τη λατρευόμενη θεότητα με τις τελετές μύησης των νεαρών ανδρών και γυναικών που θα τελούνταν στο ιερό. Τα αναθήματα που απεικονίζουν την Πότνια θηρών, στην περίπτωση αυτή, μπορούν να ερμηνευτούν λόγω του παραλληλισμού των νεαρών εφήβων με άγρια ζώα. Η άλλη διάσταση της εικονογραφίας που αναπαριστά νεαρές γυναίκες με δεδηλωμένα στήθη σχετίζεται, κατά την Prent,¹⁸¹ με το επιθυμητό πρότυπο των κοριτσιών που θα γίνονταν γυναίκες.

Στη Γόρτυνα έχουμε την τύχη να γνωρίζουμε, μέσω των μαρτυριών της αρχαϊκής περιόδου, την κοινωνική δομή της πόλης, καλύτερα από οπουδήποτε αλλού στην Κρήτη. Ανάμεσα στους λάτρεις του ιερού ήταν σίγουρα τα μέλη της αριστοκρατίας των κλήρων, που αποτελούσε τον σταρτό. Το συμπέρασμα εξάγεται από τα ευρήματα κέρνων, επειδή η οικονομική εξουσία της αριστοκρατικής τάξης ταυτίζεται με τη πανσπερμία των κέρνων. Ο ταπεινός χαρακτήρας των αναθημάτων αυτών πρέπει να ήταν επίσης δημοφιλής ανάμεσα στους δούλους που συνδέονταν με την αγροτική παραγωγή. Πρόκειται για την αρχαιότερη λειτουργία της θεάς της γονιμότητας που σε αυτήν προστέθηκαν και άλλες ιδιότητες, γεγονός αναμενόμενο για τη Μεσαρά που ήταν κατά την αρχαιότητα ο πιο εύφορος τόπος στην Κρήτη.

Μία από τις γλυπτές λίθινες μορφές της τριάδας μπορεί να είναι ανδρική, ίσως να είναι πάρεδρος της θεότητας. Επίσης, ίσως να πρόκειται για το Δία ή τον Απόλλωνα, όπως στο ναό της Δρήρου. Οι αμφιβολίες για το εάν πρόκειται για ανδρική ή γυναικεία θεότητα οφείλονται στην ανεύρεση, λίγο μακρύτερα από τα δυτικά του στυλοβάτη, ενός πήλινου πίνακα, στον οποίο εικονίζονταν τρεις γυναικείες θεότητες μέσα στον ναΐσκο τους (βλ.εικ.63).¹⁸² Η ανδρική θεότητα επίσης δεν διαπιστώνεται ανάμεσα στα πολυάριθμα θραύσματα πινάκων και αγαλματίων. Μπορεί τέλος να πρόκειται για τριάδα, εάν πράγματι ο ναός διέθετε τρία διαμερίσματα.

Η εικονογραφία, όπως ερμηνεύτηκε από τον Levi και μετά από τον Rizza, είναι ανατολικής καταγωγής της ύστερης γεωμετρικής περιόδου, σε μια περιοχή του ελληνικού κόσμου όπου έχουμε απευθείας επαφές με την ανατολική Μεσόγειο. Το μεγαλύτερο μέρος των ευρημάτων του αποθέτη αφορά αγγεία με λατρευτική χρήση και αφιερωματικό και όχι λειτουργικό χαρακτήρα, στοιχείο που δείχνει ότι το ιερό είχε εξωτερικές επαφές. Στη Γόρτυνα και τη Φαιστό όμως η ποσότητα των εισηγμένων αντικειμένων παραμένει στα τέλη του 8^{ου} π.Χ. αιώνα πολύ μικρή, σε σχέση με την Κνωσό.

Στα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα ίσως να κτίστηκε ο τοίχος του τεμένους στα νότια. Το άνδρηρο στα ανατολικά του βωμού τοποθετήθηκε πάνω σε ένα επίπεδο που χρονολογείται, από τη στρωματογραφία, γύρω στα 600 π.Χ.

¹⁸⁰ Cassimatis 1982, 449, 462.

¹⁸¹ Prent 2005, 492.

¹⁸² Levi, ASAtene, 243.

Το λατρευτικό κτήριο είχε κατά πάσα πιθανότητα την είσοδό του στο κέντρο της ανατολικής πλευράς, όπως ήταν ο κανόνας και στην Κρήτη από τη γεωμετρική περίοδο και μετά και ήταν ανάλογο με το Πύθιον της Γόρτυνας. Αν υποθέσουμε ότι ο βωμός, που βρίσκεται στο χώρο μπροστά από το ναό, κτίστηκε αρχικώς στη θέση αυτή, τότε το ιερό θα ανήκε σε μια γνωστή τυπολογία. Οι υποθέσεις αυτές υποδεικνύονται από το γεγονός ότι και τα δύο κτήρια βρίσκονται στον ίδιο άξονα και έχουν τον ίδιο προσανατολισμό.

Στα ανάγλυφα με την απεικόνιση της τριάδας η καλή κατάσταση διατήρησής τους φαίνεται να αποκλείει τη θέση που προτάθηκε, δηλαδή στη βάση της πλευράς της υποτιθέμενης βόρειας θύρας. Θα πρέπει να ήταν τοποθετημένα σε ένα προστατευμένο χώρο, πιθανότατα στο εσωτερικό του ναού ή σε κάποιο ψηλό σημείο, πάντα κάτω από στεγασμένο χώρο. Εκτός από τον Πριλιά, όπου ο ναός Α είναι τουλάχιστον μια εικοσαετία νεότερος από τον Β, δεν ξέρουμε άλλο ναό που να διέθετε γλυπτή διακόσμηση. Οι Δίπιονος και Σκύλλης, μόνι γνωστοί γλύπτες γορτύνιας καταγωγής, δρουν σε πολύ μεταγενέστερη περίοδο, ανάμεσα στα 580-576 π.Χ.

Όσον αφορά την κεραμική, στα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αιώνα στη Γόρτυνα, όπως και στις άλλες κρητικές πόλεις, η παραγωγή των διακοσμημένων αγγείων παρουσιάζει ανατολίζοντα στοιχεία. Στα ανατολικά του νησιού εντοπίζουμε κέρνους, αγάλματα και πήλινους πίνακες.

Η αρχή της μεγάλης γλυπτικής τοποθετείται μεταξύ της δεύτερης εικοσαετίας του 7^{ου} π.Χ. αιώνα και τις επόμενες δεκαετίες όπου χτίζονται τα δυο σημαντικά ιερά, της Αθηνάς και του Πύθιου Απόλλωνα. Στα τελευταία χρόνια του 8^{ου} π.Χ. αιώνα εγκαταλείπονται οι κατοικίες στο λόφο. Η ανάπτυξη του ιερού τον 9^ο π.Χ. αιώνα συμπίπτει με μια μεγάλη οικιστική ανάπτυξη στην πεδιάδα, όπου μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη κάποιων λατρευτικών χώρων. Ενώ δεν ξέρουμε μέχρι τότε ο περίβολος της ακρόπολης διατηρήθηκε σε χρήση, η σχεδόν αποκλειστική έλλειψη στοιχείων από την κάτω πόλη μας εμποδίζει να εντοπίσουμε τις αρχιτεκτονικές αλλαγές στην πόλη από την περίοδο της εποχής του Σιδήρου.

Σε επόμενες περιόδους, ανάμεσα στη δεύτερη εικοσαετία του 7^{ου} π.Χ. αιώνα και τις επόμενες δεκαετίες, μπορούμε να εντοπίσουμε την επαναδιευθέτηση δύο από τα σημαντικότερα ιερά, της Αθηνάς και του Πυθίου Απόλλωνα και οπωσδήποτε την αρχή της μεγάλης γλυπτικής. Και αυτό το φαινόμενο αφορά μια περίοδο ανοίγματος προς το εξωτερικό. Είναι πολύ πιθανή μια οικονομική συγκυρία να ευνόησε την ανάπτυξη μιας συντεχνίας, προσελκύνοντας εξωτερικά στοιχεία, σε μια περίοδο πιθανής οικονομικής και πολιτικής επέκτασης του γορτύνιου κράτους. Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε, αν και αποσπασματικές, δείχνουν ότι η Κρήτη δεν χρησιμοποιεί πρότυπα άλλων ελληνικών περιοχών. Οι επαφές τώρα είναι πιο άμεσες ανάμεσα στη Γόρτυνα και την Κνωσό, που συνεχίζει να είναι, τουλάχιστον μέχρι το τέλος της ανατολίζουσας περιόδου το πιο δραστήριο πολιτιστικό κέντρο. Στη Φαιστό οι κατοικίες του λόφου εγκαταλείπονται στις τελευταίες δεκαετίες του 8^{ου} αιώνα.

Κατά την περίοδο του 7^{ου} και 6^{ου} π.Χ αιώνα η Φαιστός διαθέτει μια ιερή περιοχή, με έναν σύγχρονο ναό, παρόμοιο με αυτόν της Γόρτυνας, αλλά μικρότερων διαστάσεων. Οι αναλογίες μεταξύ Φαιστού και Γόρτυνας περιορίζονται σε αυτήν την τελευταία περίοδο, κατά την οποία, στη Φαιστό οι κατοικίες του λόφου περιλαμβάνουν και τα ερείπια του ανακτόρου, που συμπίπτει με την τελευταία φάση των κατοικιών της πεδιάδας στα ΝΔ, προς το Πετροκεφάλι και τον Άγιο Ιωάννη.

6. Η πόλη της Γόρτυνας στη Γεωμετρική περίοδο ¹⁸³

Οι ανασκαφές της τελευταίας εικοσαετίας στην περιοχή της Γόρτυνας ξεκαθάρισαν πολλά προβλήματα που αφορούν τις χρονολογικές φάσεις της αρχαίας Γόρτυνας. Η ανασκαφή του γεωμετρικού οικισμού στο λόφο του Προφήτη Ηλία έδωσε πολλά νέα στοιχεία σε σχέση με τη χρονολόγηση. Στην ακρόπολη διαπιστώθηκαν ίχνη νεολιθικής κατοίκησης από τη Νεολιθική, Υστερομινωική IB, IIIB και Ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο, κατά την οποία, σύμφωνα με τον Di Vita, καταλήφθηκε ο λόφος του Αγίου Ιωάννη. Ανάμεσα στα τέλη του 9^{ου} π.Χ. αιώνα και το πρώτο μισό του 8^{ου} π.Χ. αιώνα στην νοτιοανατολική γωνία του λόφου τα σπίτια κατεδαφίστηκαν για να αφήσουν χώρο για ένα ναό, του οποίου την πορεία γνωρίζουμε, κυρίως μέσω του υλικού που χρησιμοποιήθηκε για να ισοπεδωθεί το άνδηρο πάνω στο οποίο τοποθετήθηκε ο βωμός του τέλους του 7^{ου} π.Χ. αιώνα. Γύρω στο 620 π.Χ., ξανακτίστηκε και επεκτάθηκε προς τα δυτικά, το άνδηρο, πάνω στο οποίο υπήρχε ο πρώιμος βωμός, αφού καθαρίστηκε η αρχική του θέση από την οποία διατηρείται ένα μεγάλο μέρος.¹⁸⁴

Το άνδηρο αυτό, που οριοθετήθηκε ανάμεσα στον «τοίχο με την σκακιέρα» και το δυτικό τοίχο, που είναι τοποθετημένος σε απάνεμο μέρος κοντά στο νέο μεγάλο βωμό που χτίστηκε στο νοτιοανατολικό πρηνές του λόφου, είκοσι μέτρα χαμηλότερα από το ναό της Αθαναίας πολιούχου, βεβαιώνει ότι η Γόρτυνα, τουλάχιστον από τον ύστερο 8^ο- αρχές του 7^{ου}

¹⁸³ A.Di Vita,1991. Gortina in eta geometrica, La transizione dal Miceneo all' alto arcaismo. Dal palazzo alla citta, Atti del Convegno Internazionale Roma, 14-19 marzo 1988, Consiglio nazionale delle ricerche.

¹⁸⁴ Εδώ μπορούμε να δώσουμε τα αποτελέσματα των ανασκαφών της περιοχής του βωμού, τα οποία δόθηκαν πρώτα από τον Levi και μετά από τον Rizza. Στην πραγματικότητα το πιο αρχαίο στοιχείο του συνόλου είναι ο κατώτερος τοίχος του δώματος που μπορεί να χρονολογηθεί- όπως και η περιοχή του ναού πάνω στην κορυφή του λόφου- μεταξύ του 9^{ου}- αρχές του 8^{ου} αιώνα, όπου το πιο ύστερο υλικό είναι πρωτογεωμετρικό ή πρώιμο γεωμετρικό. Αν θέλει κάποιος να καταλάβει την αξία της κατασκευής του καταπληκτικού τοίχου με τη σκακιέρα, 7μέτρα πάνω από τον προγενέστερο, που έγινε κατά τη γνώμη του επειδή το παλαιότερο άνδηρο επεκτάθηκε γύρω στο 620 από την πλευρά του λόφου (εικ.4,5). Τα ίχνη του φυσικού βραχώδους εδάφους μαζί με το υλικό του αποθέτη και τις ασβεστολιθικές πλάκες που ξαναχρησιμοποιήθηκαν για το βωμό του 620 π.Χ. (Rizza, 102) επιτρέπουν να επιβεβαιώσουμε, μια πολύ αρχαιότερη κατασκευή, ίσως ένα αρχικό βωμό που θα υπήρχε στο πρώτο άνδηρο. Το υλικό με το οποίο κατασκευάστηκε το μεταγενέστερο, μεγαλύτερο άνδηρο αποτελείται από περιεχόμενο συγγενικό προς το ναό και τον αρχαιότερο βωμό.

π.Χ. αιώνα, ήταν ήδη ένα σημαντικό κέντρο με κοινωνική οργάνωση. Τα αρχαιολογικά κινητά ευρήματα αποκαλύπτουν μια κοινωνία που την απαρτίζουν πολεμιστές (όπλα), αγρότες (κέρνοι), και βιοτέχνες (όπως αποδεικνύεται από τα προϊόντα που παράγονταν στην περιοχή).

Ο μεγάλος αριθμός των δαιδαλικών αγαλματιών που μελετήθηκαν από τον Rizza, των οποίων η συγγενής χρονολόγηση δίδεται σε άρθρο της Κασσιμάτη,¹⁸⁵ δείχνουν μια αδιατάρακτη εξέλιξη της ντόπιας βιοτεχνικής ανάπτυξης από τα τέλη της γεωμετρικής περιόδου στις αρχές του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, μέχρι την καταστροφή του οικισμού, περίπου το 620 π.Χ.¹⁸⁶ Επίσης η πολυάριθμη κεραμική- ανάμεσα στην οποία, όπως ήδη αναφέραμε, εντοπίστηκαν πολυάριθμοι κέρνοι - και οι μικρές χάλκινες αναθηματικές ασπίδες- εξαιρετικής ποιότητας και ντόπιας παραγωγής, που χρονολογούνται στα τέλη του 9^{ου} π.Χ. αιώνα - έχουν αναφορές στα αρχαιότερα δείγματα των αναθηματικών ασπίδων της Πρωτογεωμετρικής Β περιόδου από το νεκροταφείο της Φορτέτσας.

Στα αρχαιολογικά ευρήματα προστίθενται και οι λογοτεχνικές αναφορές του Ομήρου στην Ιλιάδα « Γόρτυνά τε τειχιόεσσαν» και την Τηλεμάχεια της Οδύσσειας (γ 293-296), που περιγράφουν μια πόλη που κυριαρχεί στην πεδιάδα μέχρι τη Φαιστό και τη θάλασσα :

Ἔστι δε τις λισσή αιπειά τε εις ἅλα πέτρη
Εσχατή Γόρτυνος ἐν ηεροειδέϊ πόντω
Ἐνθα Νότος μέγα κύμα ποτί σκαιόν ρίον ωθεί,
Ες Φαιστόν, μικρός δε λίθος μέγα κύμα αποέργει

Αυτή η θάλασσα, όπως έδειξαν οι ανασκαφές στον Κομμό, παραμένει πάντα, και μετά την καταστροφή των ανακτόρων και το τέλος της μινωικής θαλασσοκρατίας, σημείο που έδεναν τα πλοία που ξεκινούσαν από τις ακτές της Φοινίκης και έφταναν στη Δύση σύμφωνα με τον ίδιο δρόμο που έφερνε τους Ρόδιους και τους κρητικούς στις νότιες ακτές της Σικελίας. Στον Κομμό η ύπαρξη στο εσωτερικό ενός γεωμετρικού ναού του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, ενός φοινικικού ιερού με βαίτυλους, δείχνει αναμφίβολα το ρόλο των λιμανιών της Μεσαράς στη γεωμετρική περίοδο και τις σχέσεις ανάμεσα στις μεγάλες κοινότητες τη νότιας Μεσογείου και την Κρήτη. Το λιμάνι του Κομμού αποτελούσε ιερό άσυλο για τους ξένους που επισκέπτονταν ως έμποροι το νησί της Κρήτης.

Η ταύτιση των λογοτεχνικών μαρτυριών και των αρχαιολογικών δεδομένων μαρτυρεί ότι η Γόρτυνα ήταν μια πραγματική πόλη από τα τέλη του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, η οποία διέθετε έναν αρχαίο πυρήνα κατοίκησης στο λόφο της Ακρόπολης και έναν εξαπλωμένο οικισμό στους πρόποδες του λόφου.

¹⁸⁵ H. Cassimatis: 1982, "Figurines dedaliques de Gortyne: essai de typologie", BCH,66 , 447-464.

¹⁸⁶ Rizza, G. 1968, 155-245.

Και η θέση του Πύθιου, το οποίο χαρακτηρίζεται ως περιφερειακό ιερό, αν όχι της κάτω πόλης, ιδανικό σημείο για όλους τους κατοίκους της πεδιάδας, στη σκιά του οποίου ο Halbherr τοποθέτησε μια αγορά, δείχνει αυτό που θα μπορούσε να είναι η κατευθυντήριος της εξάπλωσης της κάτω πόλης και ανεβάζει τη χρονολόγηση του ναού στα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα. Αυτή ήταν λοιπόν η κατάσταση το 650π.Χ. Μετά τα παραπάνω ο Di Vita υποθέτει ότι η χρονολόγηση των ευρημάτων των κτηρίων ανεβαίνει στον 7^ο π.Χ αιώνα, στη Γεωμετρική ή Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο.

Από τα μνημεία της ακρόπολης σώζεται μόνο ο ναός με κάτοψη σχεδόν τετράγωνη, 13 x 15μ. που χωρίζεται σε δύο τμήματα, κατά μήκος, με τρία διαμερίσματα στο νότιο τμήμα του. Από αυτά τα δύο είναι διμερή, μια διευθέτηση που ξαναβρίσκουμε- σημαντικά πιο εξελιγμένη- στο Πύθιον, η οποία έδωσε θέση στο λίθινο ανάγλυφο της τριάδας και στον πήλινο πίνακα, και μας έκανε να υποθέσουμε μια λατρεία με τρεις υποστάσεις. Σύμφωνα με τον Levi πρόκειται για τις Ρέα, Ειλειθυία, Βριτόμαρτυς, διαφορετικές υποστάσεις μιας γυναικείας θεότητας, η οποία στη συνέχεια μετεξελίχθηκε ή αντικαταστάθηκε από την Αθαναία Πολιάδα στην οποία αφιερώθηκε ο ναός κατά την κλασική περίοδο. Οι πολυάριθμοι κέρνοι άλλωστε υποδεικνύουν μια θεά της γονιμότητας, και όχι μια πολεμική θεά.

Η χρονολόγηση του ναού πάνω στην ακρόπολη βεβαιώθηκε ήδη από τους Levi & Scrinari μέσω των ευρημάτων της θεμελίωσής του που ανήκουν στην Πρωτογεωμετρική ή Πρώιμη Γεωμετρική περίοδο.¹⁸⁷ Την ίδια περίοδο περίπου, στα τέλη του 9^{ου} π.Χ. αιώνα, χρονολογείται ο θολωτός τάφος που ανακάλυψε ο Αλεξίου στους πρόποδες του λόφου της ακρόπολης στην τοποθεσία Άγιος Γεώργιος, όπου υπήρχε η νεκρόπολη της ελληνοιστικής εποχής.

Στη Γόρτυνα μέχρι τις ανασκαφές του 1987 δεν ήταν γνωστές άλλες γεωμετρικές κατασκευές εκτός αυτών. Έχει υποτεθεί ήδη από τον Levi ότι υπήρχαν γεωμετρικές οικίες έξω από τον οικισμό της ακρόπολης, που ήταν περιτειχισμένες σύμφωνα με την περιγραφή του Ομήρου, στη βάση του λόφου.

Με τις ανασκαφές του 1987 βεβαιώθηκε ότι, τουλάχιστον κατά τον 8^ο π.Χ. αιώνα, μια γεωμετρική κατοίκηση κατέλαβε τα νότια πρηνή του λόφου του Προφήτη Ηλία, του ανατολικότερου του συνόλου που περιελάμβανε επίσης τους λόφους της Άρμης, της Περβολόπετρας και του Αγίου Ιωάννη. (εικ.90). Πρόκειται για ένα πυρήνα κατοίκησης, που παρουσιάζεται ως περιφερειακός, σε αναλογία με αυτόν της ακρόπολης που φαίνεται ανοικτός, όχι οχυρωμένος, αλλά η ανασκαφή συνεχίζεται. Αυτό που φαίνεται βέβαιο είναι ότι ο οικισμός εγκαταλείπεται με την εκπνοή του 8^{ου} π.Χ. αιώνα ή στις πρώτες δεκαετίες του επόμενου. Σε κάθε περίπτωση η ανακάλυψη αυτή έχει επιβεβαιώσει την υπόθεση ότι η πόλη δεν ήταν μόνο ο οικιστικός πυρήνας στο λόφο του Αγίου Ιωάννη. Η θέση του λόφου στα ανατολικά φαίνεται

¹⁸⁷ Levi, 1955-56, Annuario 33-34, 216. Rizza- Scrinari, 26.

ιδανική για κατοίκηση, αφού ήταν προστατευμένη από το βόρειο άνεμο, αποτελούσε ιδανικό σημείο ελέγχου για την πλούσια πεδιάδα και διέθετε πόσιμο νερό κατάλληλο για καλλιέργειες. Εξυπακούεται η σχέση των γεωμετρικών αυτών οικισμών που βρίσκονταν στην πεδιάδα της Μεσαράς και η πόλη της Γόρτυνας ήταν από τις σημαντικότερες της πεδιάδας.

Σύμφωνα με τα παραπάνω οι ανασκαφείς υποθέτουν ότι υπήρχε μια διαδικασία συνένωσης αυτής της γεωμετρικής πόλης με την ανατολική, ένας συσχετισμός που άρχισε, σύμφωνα με τις αρχαιολογικές ενδείξεις, στα τέλη του 8^{ου} π.Χ. αιώνα ή λίγο αργότερα.

Η ακρόπολη του Αγίου Ιωάννη, με το πέρασμα του χρόνου, κατέλαβε κεντρική θέση, στεγάζοντας στο λατρευτικό της κτήριο την πιο αρχαία λατρεία της Αθηνάς Πολιάδας, που σύμφωνα με τον Di Vita είχε μυκηναϊκή προέλευση. Στους πρόποδες του λόφου η νέα πόλη επεκτάθηκε στην περιοχή του ωδείου μέχρι το ναό του Απόλλωνα Πυθίου, που έγινε σύντομα πανελλήνιο ιερό, ενώ η Πολιάδα παρέμεινε η γυναικεία θεά της ακρόπολης.

Ο μελετητής θεωρεί ότι για τον σχηματισμό της Υστερογεωμετρικής ανατολικής πόλης της Γόρτυνας μπορούμε να εφαρμόσουμε τη θεωρία του τοπογραφικού δυϊσμού που εφαρμόστηκε για το σχηματισμό της μεσαιωνικής πόλης του Henri Pirenne. Η πόλη ενσωμάτωσε προαστιακούς πυρήνες ξεκάθαρα χωρισμένους. Ο ένας, ο πιο αρχαίος, ήταν περιτειχισμένος, και οι άλλοι, νεότεροι, δίπλα στον πρώτο, αλλά χωρισμένοι από αυτόν.

Ο D' Acunto στη συνέχεια ισχυρίζεται ότι οι δύο πρόσφατες ανασκαφές, του A.Di Vita και της P.Perlman, έφεραν στην επιφάνεια το πρόβλημα της διαμόρφωσης της πόλης.¹⁸⁸ Σημαντικός εδώ ήταν ο ρόλος των ιερών, αφού είχαν κεντρική θέση στην ελληνική πόλη και αντανακλούσαν τις διαφορετικές πολιτικές, κοινωνικές και εδαφικές συνθήκες.

Δύο περιοχές σκάφτηκαν εκ νέου: η ακρόπολη του Αγίου Ιωάννη από το Πανεπιστήμιο του Μιλάνου και το ιερό του Πυθίου Απόλλωνα από το Πανεπιστήμιο της Πάδοβα. Η μελέτη του D. Acunto ερευνά εκ νέου τα δεδομένα της ανασκαφής του ναού και του ιερού της Ακρόπολης και διατυπώνει κάποιες διαφορετικές απόψεις από τους ανασκαφείς.

Όσον αφορά τον πρωτοαρχαϊκό ναό, υπάρχουν πολλές δυσκολίες κατανόησης εξαιτίας της τοποθέτησης πάνω σε αυτόν δύο βυζαντινών ναών. Σύμφωνα με τον Scrinari ο ναός είχε είσοδο στη βόρεια πλευρά και χωριζόταν στο εσωτερικό με έναν πρόδομο στο βόρειο τμήμα και έναν σηκό στο νότιο, ο οποίος με τη σειρά του χώριζε το ναό σε δύο σειρές από τρία διαμερίσματα που επικοινωνούσαν μεταξύ τους, ενώ ο βόθρος καταλάμβανε το κέντρο του σηκού και ήταν ανοιχτός προς τον πρόδομο.¹⁸⁹ Τα δωμάτια οριοθετούνταν από τους τοίχους A και E και θα χωρίζονταν στα δυτικά και νότια από το βόθρο (εικ.71).

¹⁸⁸ M.D. Acunto, 2002, 'Il santuario protoarcaico sull' acropolis di Haghios Ioannis. Una riconsiderazione, Annuario Vol LXXX Serie III,2-TOMO I, 183-229.

¹⁸⁹ Acunto 2000.190-195.

Όμως δεν υπάρχει κανένα ίχνος κατασκευής στα ανατολικά που θα υποστήριζε την άποψη αυτή. Ο Mazarakis¹⁹⁰ προτείνει την ύπαρξη τεσσάρων δωματίων μόνο στη ΝΔ γωνία, ενώ την εσωτερική ΝΑ πλευρά θα καταλάμβανε ένας διάδρομος (εικ.72). Ο D' Acunto προτείνει μια διαφορετική αποκατάσταση, η οποία, όπως υποστηρίζει, αποδεικνύεται καλύτερα από την κατασκευή που διατηρείται. Οι τοίχοι Α και Ε φαίνονται ακόμα στα θεμέλια του κτηρίου, άρα το κτήριο δεν πρέπει να διέθετε κανένα διαμέρισμα στο εσωτερικό του. Η είσοδος του ναού θα ήταν τοποθετημένη στην ανατολική πλευρά, προς την πλευρά της ιερής κατασκευής, δηλαδή του βωμού, κατά μήκος των υπωρειών του λόφου.

Η άποψη του D' Acunto στηρίζεται στη λογική κλίση που είχε το επίπεδο του βράχου πάνω στο οποίο είναι χτισμένος ο ναός, από ΝΔ προς ΒΑ (εικ.92). Αυτό σημαίνει ότι τα τρία «δωμάτια» που χωρίζονται στα δυτικά και νότια από το χώρο συνάθροισης, καταλάμβαναν την περιοχή στο εσωτερικό του ναού που είχε τη μεγαλύτερη κλίση ανάμεσα στο επίπεδο του ασβεστολιθικού δαπέδου και αυτό του βράχου. Το επίπεδο αυτό, το οποίο καταλάμβανε τη θέση στο επίπεδο του δαπέδου δεν μπορεί να διαχωριστεί με ακρίβεια εξαιτίας της κατάστασης διατήρησης του κτηρίου. Επιπλέον, όπως προέκυψε από την ανασκαφή, το επίπεδο του βράχου του βόρειου τοίχου του ναού βρίσκεται σε βάθος μερικών εκατοστών ψηλότερα σε σχέση με την τελευταία σειρά των δόμων του εσωτερικού βόθρου. Άρα φαίνεται ότι το επίπεδο του δαπέδου θα ήταν σε ψηλότερο επίπεδο σε σχέση με το αρχικό στόμιο του βόθρου, συνεπώς, δεν μπορεί να είναι το αρχικό.

Αφού, οι άνω απολήξεις των τοίχων Α-Ε βρίσκονται χαμηλότερα από το αρχικό ύψος του βόθρου, πρέπει να συμπεράνουμε ότι οι τοίχοι αυτοί αποτελούσαν τμήμα της θεμελίωσης του κτηρίου ή ότι διατηρούνται σε επίπεδο θεμελίωσης.

Ο D' Acunto θίγει δύο βασικά σημεία: 1) τα τρία διαμερίσματα που ορίζονται από τους τοίχους Α-Ε καταλάμβαναν την εσωτερική πλευρά στην οποία η διαφορά κλίσης μεταξύ του επιπέδου του δαπέδου και του βράχου ήταν μεγαλύτερη.

2) Δεν βρέθηκαν ίχνη τοίχων ανατολικά και βόρεια του βόθρου, όπου η διαφορά κλίσης ανάμεσα στο επίπεδο του δαπέδου και σε αυτό του βράχου ήταν σημαντικά μικρότερη. Συνεπώς, η λειτουργία των τοίχων Α-Ε δεν ήταν ο χωρισμός του εσωτερικού του ιερού κτηρίου σε διαμερίσματα, αλλά χρησίμευαν για να συγκρατούν το δάπεδο στο σημείο όπου υπήρχε η μεγαλύτερη κλίση.

Στις αναπαραστάσεις των Scrinari και Μαζαράκη υπάρχουν πρακτικά προβλήματα στο χώρο και στην διάταξη των διαμερισμάτων στη νότια πλευρά του κτηρίου, αφού οι διαστάσεις τους είναι πολύ μικρές. Επίσης, δεν υπάρχει κρητικός ναός με παρόμοια εσωτερική διαίρεση.

Όσον αφορά τη θέση της εισόδου ο D' Acunto, ερευνώντας την διαφορά κλίσης από το επίπεδο του φυσικού βράχου, αποκλείει την τοποθέτησή της στη νότια ή στη δυτική πλευρά και

¹⁹⁰ Mazarakis, 1997,226-7, fig.479a.

εξετάζει ως πιθανές τη βόρεια και την ανατολική. Η πρόταση αποκατάστασης θύρας στα βόρεια από τον Scrinari αναπαριστά ένα ναό με αξονική διάταξη, με την αποκατάσταση τριών δωματίων στα νότια. Στην πραγματικότητα η ύπαρξη των δωματίων αυτών θα εμπόδιζε την τοποθέτηση της εισόδου στο κέντρο της ανατολικής πλευράς (**εικ** .73). Ο D' Acunto, αμφισβητεί, όπως αναφέραμε, την ύπαρξη των δωματίων και θεωρεί πιθανότερη την αποκατάσταση της εισόδου στην ανατολική πλευρά για δύο λόγους:

1. Η ανατολική πλευρά του κτηρίου βρίσκεται στον ίδιο άξονα με την σημαντική λατρευτική κατασκευή, κατά μήκος των υπορειών της ακρόπολης, που ερμηνεύτηκε ως βωμός.
2. Ο ναός του Πύθιου Απόλλωνα έχει την είσοδο του στην ανατολική πλευρά και διαθέτει επίσης στο εσωτερικό του ένα θησαυρό.

7. Η χρονολόγηση του ναού της Γόρτυνας ¹⁹¹

Ο μελετητής διαφωνεί με τη χρονολόγηση του Scrinari στην γεωμετρική περίοδο και προτείνει μια χρονολόγηση στις αρχές του 7^{ου} π.Χ. αιώνα. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει από την κεραμική των οικιών του προγενέστερου οικισμού και από την αρχιτεκτονική του κτηρίου. Η μνημειακότητα του κτίσματος και η επιμελημένη κατασκευή δεν απαντώνται σε κτήρια γεωμετρικής περιόδου στην Κρήτη ή σε άλλο σημείο του ελληνικού κόσμου, αλλά εισάγονται στην Ανατολίζουσα περίοδο, χαρακτηριστική για την μνημειακότητα των ιερών κτηρίων και με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την γλυπτική. Σε σύγκριση με το ναό του Απόλλωνα Πυθίου, ο δεύτερος διαθέτει μεγαλύτερη εκλέπτυνση στην τοιχοποιία με ψεδο-κρηπίδα και παραστάδες και χρονολογείται, βάσει επιγραφών, από τους Comparetti και Guarducci στο 2^ο μισό του 7^{ου} αιώνα π.Χ., κατά την Jeffery στον 6^ο π.Χ. αιώνα και από Van Effenterre - Ruzé ο αρχαιότερος πυρήνας στα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.¹⁹² Ο D' Acunto συμφωνεί με τους Van Effenterre – Ruzé από τη μελέτη των αρχιτεκτονικών και αρχαιολογικών δεδομένων. Όσον αφορά το ναό της Ακρόπολης εξετάζει τα ευρήματα της θυσίας των θεμελίων και διαπιστώνει ότι κάποια χρονολογούνται στα τέλη της Γεωμετρικής και στην Ανατολίζουσα περίοδο. Την ίδια άποψη με τον D' Acunto για τη χρονολόγηση στον 7^ο αιώνα έχει ο Coldstream, που θεωρεί ότι τα παλαιότερα ευρήματα προέρχονται από τον πρωιμότερο του ναού οικισμό.¹⁹³ Αρκετοί μελετητές συμφωνούν με τη χρονολόγηση αυτή στον 7^ο π.Χ. αιώνα.¹⁹⁴ Η χρονολόγηση τον 7^ο π.Χ. αιώνα συμπίπτει επίσης με την άποψη του Scrinari ότι τα γλυπτά τοποθετήθηκαν στο ναό σε μια φάση ανακαίνισής του.

¹⁹¹ D' Acunto, 195-197

¹⁹² Comparetti 1893, 367-370, Guarducci 1938; IC IV,5 και 40-42, Jeffery 1990, 311-315, Van Effenterre – Ruzé 1995.

¹⁹³ Coldstream J.N. 1977, Geometric Greece, 280.

¹⁹⁴ Johannowsky 1960, 988 (2^ο τέταρτο του 7^{ου} π.Χ. αιώνα) και Johannowsky 2002, 1 και 112 (μέσα του 7^{ου} αιώνα), La Torre 1988-89, 297, Levi 1955-56, 209-210, Di Vita – Rizzo 1984, 111, Perlman 2000, 60.

7. 1. Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού

Τρία γλυπτά κομμάτια από ασβεστόλιθο ξαναχρησιμοποιήθηκαν στους τοίχους της βυζαντινής βασιλικής και αποτελούσαν μέρος της διακόσμησης του Πρωτοαρχαϊκού ναού.¹⁹⁵ Για το λίθινο μπούστο (βλ.εικ.64), ο Scrinari και στη συνέχεια ο Adams υποστήριξαν πειστικά ότι ήταν σφίγγα που έμπαινε στ' αριστερά της εισόδου του ναού, στη βάση ενός τοίχου ή ενός πεσσού, σύμφωνα με τους σύγχρονους Νέο-χιττιτικούς τύπους των μνημειακών θυρών.¹⁹⁶ Η κακή διατήρηση του γλυπτού δεν επιτρέπει να ενταχθεί σε μια χρονολογική περίοδο. Τα δύο μεγάλα ανάγλυφα όμως μπορούν να ενταχθούν στην εξελικτική σειρά της γορτύνιας γλυπτικής της Δαιδαλικής περιόδου, όπως αποκαταστάθηκε από τον Rizza.¹⁹⁷ Τα ανάγλυφα πιθανότατα τοποθετούνταν στο εσωτερικό του ναού. Μια τριάδα με δύο γυμνές γυναικείες μορφές και στο κέντρο μια ανδρική που αγκαλιάζει τις γυναικείες. Το καλύτερα διατηρημένο παράδειγμα (εικ. 74-75) μπορεί να χρονολογηθεί στην Ύστερη Δαιδαλική, ενώ το άλλο στη Μέση Δαιδαλική.¹⁹⁸ Ο μελετητής αποδίδει τη χρονολογική απόσταση σε ανακαίνιση του ναού ή σε πιθανή καταστροφή του παλαιότερου αναγλύφου, που όμως δεν είναι πιθανή λόγω της μεγάλης χρονολογικής απόστασης, 20 ή 30 χρόνια, μεταξύ τους. Για το λόγο αυτό θεωρεί σύγχρονα τα δύο ανάγλυφα. Η κατασκευή του ναού τοποθετείται από τον D' Acunto ανάμεσα στην τελική φάση της Μέσης Δαιδαλικής και στην αρχή της Ύστερης Δαιδαλικής περιόδου. Η εικονογραφική ταύτιση παραμένει αβέβαιη. Η ταύτιση δύο θεοτήτων ή υποστάσεις της ίδιας υποστηρίζεται από την κατενώπιον θέση, από τη γυμνότητα και τον ψηλό πόλο. Στην περίπτωση της κεντρικής μορφής, μπορεί να είναι ή μια θεότητα –θεϊκή τριάδα- ένας πάρεδρος της γυναικείας θεότητας ή μια μορφή με ηρωικό, ανθρώπινο χαρακτήρα.

Η πρώτη υπόθεση υποστηρίζεται από τον ψηλό πόλο που φορά στο κεφάλι ο άνδρας που είναι κοινός και στις τρεις. Η τελευταία υπόθεση υποστηρίζεται από την εισαγωγή του βήματος που έρχεται σε αντίθεση με την μετωπικότητα των μορφών. Δεν ξέρουμε τη θέση των δύο ψηλών αναγλύφων. Σύμφωνα με τον Scrinari πρόκειται για δύο ορθοστάτες που κοσμούσαν τις βάσεις των τοίχων, πιθανόν στην πρόσοψη του οικοδομήματος (βλ.εικ. 71).

Οι διαστάσεις των δύο αναγλύφων (1.50μ. ύψος 1.07 πλάτος) μας οδηγούν στο να αποκλείσουμε την τοποθέτησή τους ψηλά στο κτήριο ως στοιχεία μιας δωρικής ζωφόρου. Πρέπει να δεχτούμε την υπόθεση ότι πρόκειται για ορθοστάτες αλλά στην περίπτωση αυτή τοποθετούνται σύμφωνα με την υστεροχιττιτική αρχιτεκτονική γλυπτική. Δεν μπορούμε να μιλήσουμε με σιγουριά για τη θέση τους κατά μήκος των τοίχων του κτηρίου. Η σύγκριση με την αρχιτεκτονική των ανακτόρων και των μνημειωδών θυρών της Βόρειας Συρίας και της

¹⁹⁵ D' Acunto, 192-195

¹⁹⁶ Rizza-Scrinari 1968, 50-53, tav.5, Adams 1978, 24-25, fig.25.

¹⁹⁷ Rizza Scrinari 1968, 213-245.

¹⁹⁸ Rizza-Scrinari 1968, 225-236.

νότιας Ανατολίας μας κάνει να σκεφτούμε τη θέση τους στην πρόσοψη και στις πλευρές της πόρτας να τοποθετούνται ανάγλυφες μορφές ζώων. Όμως στις σειρές των αναγλύφων στους βορειο-συριακούς ορθοστάτες όπως και στους νοτιοανατολικούς, είναι σπάνιες οι αναπαραστάσεις ομάδων κατενώπιον, όπως στην περίπτωση μας. Επιπλέον, σε σχέση με τα ανάγλυφα στην πρόσοψη του ναού Α του Πρινιά (πλάκες ζωφόρου με ιππείς και σφίγγες), τα γορτύνια γλυπτά διαφέρουν και εξαιτίας της ύπαρξης μιας ιερατικής μετωπικότητας και λόγω μεγαλύτερων διαστάσεων. Στην περίπτωση μας τα γορτύνια ανάγλυφα πλησιάζουν περισσότερο αυτά της αναπαράστασης του Beyer, στο εσωτερικό μιας θύρας εισόδου: τα δύο ανάγλυφα με τη γυμνή θεά στις παραστάδες και αυτό με τις δύο ντυμένες θεές στην πρόσοψη, κάτω από το επιστύλιο.

Η θέση των δύο υψηλών αναγλύφων της Γόρτυνας παραμένει αμφίβολη. Υπάρχει η πιθανότητα να τοποθετούνταν στην εξωτερική πλευρά των τοίχων, όμως δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την τοποθέτησή τους στο εσωτερικό του λατρευτικού κτηρίου ως ομάδες με λατρευτική λειτουργία. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το κτήριο κοσμούσαν κι άλλα γλυπτά στοιχεία, όπως στο ναό Α του Πρινιά ο οποίος έχει πολλά χρονολογικά, γεωγραφικά και πολιτιστικά κοινά στοιχεία με το ναό της Γόρτυνας.¹⁹⁹ Δεν είμαστε όμως σε θέση να αποκαταστήσουμε τη θέση τους μέσα στο λατρευτικό κτήριο.

¹⁹⁹ Ο Scrinari αναφέρει 5 γλυπτά κομμάτια από την περιοχή του ναού που αποτελούσαν μέρος της πρωτοαρχαϊκής φάσης: 2 θραύσματα εγχάρακτης ροζέττας, ένα ανθέμιο και άλλα δύο θραύσματα αταύτιστα.

7. 2. Ο θησαυρός²⁰⁰

Ο D' Acunto διαφωνεί με τον Scrinari.²⁰¹ σχετικά με τη χρήση της κεντρικής κατασκευής ως ιερό *βόθρο* για τις σπονδές και συμφωνεί με τον Johannowsky για την ερμηνεία του θησαυρού μέσω της σύγκρισης με το Πύθιον.²⁰² Οι δύο θησαυροί θα περιείχαν τα πιο πολύτιμα αγαθά του ιερού, τα ιερά χρήματα, όπως στο ναό του Απόλλωνα στην Κυρήνη, και το Ασκληπιείο της Λεβήνας. Θα περιείχε επίσης τα πιο πολύτιμα αναθήματα και ίσως όσα αντικείμενα αναφέρονται στις γορτύνιες επιγραφές ως έπαθλα: λέβητες, τρίποδες, ασπίδες.²⁰³ Επίσης, σε μια εποχή όπου η γραφή είχε αποκτήσει δημόσιο χαρακτήρα, είναι πιθανόν να τοποθετούσαν μέσα στους θησαυρούς ιερά διατάγματα, όπως στη θήκη του Ολυμπείου στους Επιζεφυρίους Λοκρούς.

8. Η μνημειακή οργάνωση της ιερής περιοχής κατά μήκος των υπωρειών της Ακρόπολης²⁰⁴

8. 1. Η χρονολόγηση

Τα στοιχεία που προέκυψαν από την ανασκαφή της περιοχής κατά μήκος των υπωρειών της ακρόπολης είναι πληρέστερα σε σχέση με αυτά του ναού, αφού αναφέρουν τη στρωματογραφία και έχουν φωτογραφική τεκμηρίωση.

Ο Rizza πρότεινε μια χρονολόγηση του τοίχου του κατώτερου ανδῆρου στον 8^ο π.Χ. αιώνα και για τον τοίχο με τη σκακίερα στο 2^ο μισό του 7^{ου} αι. π.Χ.²⁰⁵ Στην περίπτωση αυτή, ο ανώτερος αναλημματικός τοίχος, ο θεωρούμενος βωμός, θα ήταν πιθανότατα σύγχρονος με την αρχαιότερη μνημειακή κατασκευή της περιοχής. Άρα, σύμφωνα με τον Rizza, ο ανώτερος αναλημματικός θα ήταν σύγχρονος με τον τοίχο του κατώτερου ανδῆρου και θα χρονολογούνταν στον 8^ο π.Χ. αιώνα. Στο εσωτερικό του στρώματος του δομικού υλικού από τον τοίχο με τη σκακίερα βρέθηκαν: η καθιστή θεά από ασβεστόλιθο (βλ **εικ.42**), κάποια αντικείμενα από τον αποθέτη από την επίχωση του ανώτερου ανδῆρου και πολλά όστρακα. Ένα πρώτο στοιχείο χρονολόγησης αφορά την ύπαρξη στο στρώμα της κατάρρευσης του τοίχου της σκακίερας αντικειμένων που αποτελούσαν τον αφιερωματικό χώρο, που σημαίνει ότι η καταστροφή του τοίχου έγινε μετά από την επιχωμάτωση του αποθέτη.

²⁰⁰ D' Acunto, 197-200.

²⁰¹ Rizza-Scrinari 1968, 47-48, 53, 57-59.

²⁰² Johannowsky 2002, 112.

²⁰³ Guarducci, IC IV, 41-42.

²⁰⁴ D' Acunto, 200-204.

²⁰⁵ Rizza-Scrinari 1968, 122-144.

Αφού ο αποθέτης απέδωσε πολυάριθμα αντικείμενα Ύστερης Δαιδαλικής περιόδου, η κατάρρευση του τοίχου της σκακιάρας δεν θα είχε συμβεί πριν από την τελευταία εικοσαετία του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, έχοντας πάντα ως προϋπόθεση ότι ο αποθέτης επιχωματώθηκε σε μια μοναδική στιγμή, στο τέλος της Ύστερης Δαιδαλικής περιόδου. Όμως η κεραμική που προήλθε από το στρώμα της κατάρρευσης του τοίχου της σκακιάρας περιείχε ίχνη της Υπογεωμετρικής και των αρχών της Ανατολίζουσας περιόδου.

Δεν υπάρχουν ευρήματα που να αποδίδονται με βεβαιότητα στον 6^ο π.Χ. αιώνα. Όμως, πρόσφατες έρευνες του B.L. Erickson έδειξαν ότι τα διακοσμητικά ανατολίζοντα θέματα επεκτείνονται στην κεραμική της Κρήτης μέχρι το τέλος του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.²⁰⁶

Άρα η κατάρρευση του τοίχου της σκακιάρας χρονολογείται στο τέλος του 7^{ου} π.Χ. αι. ή στις πρώτες δεκαετίες του επόμενου, όχι πολύ αργότερα από την επιχώματωση του αποθέτη.

Το κατώτερο στρώμα που προϋπήρχε της κατάρρευσης του τοίχου της σκακιάρας κατασκευάστηκε, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, στην περίοδο χρήσης του «βωμού». Αυτό υποστηρίζουν μερικά δαιδαλικά ειδώλια του ίδιου τύπου με αυτά από την επίχωση του αποθέτη, που χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙΓ, Πρωτογεωμετρική και Πρωτογεωμετρική Β, Ύστερη Γεωμετρική- πρώιμη Ανατολίζουσα και Ανατολίζουσα περίοδο.

Με τις νέες ανασκαφές στη θεμελίωση του κατώτερου τοίχου του ανδρήρου προέκυψε η χρονολόγησή του στον 7^ο π.Χ. αιώνα, αλλά με κάποια επιφύλαξη, λόγω των ελλειπών στοιχείων της προηγούμενης ανασκαφής.

Η κακή κατάσταση διατήρησης του ανώτερου αναλημματικού τοίχου, του επονομαζόμενου βωμού, δεν επέτρεψε την ακριβή χρονολόγησή του, η οποία μπορεί να εξαχθεί μόνο από τη σχέση του με τους δύο κατώτερους τοίχους.

Η τελική υπόθεση είναι ότι ο κατώτερος τοίχος του ανδρήρου και ο τοίχος με τη σκακιάρα χρονολογούνται στον 7^ο π.Χ. αιώνα. Δεν γνωρίζουμε τη χρονολογική τους σχέση. Αν ήταν σύγχρονοι, η διαφορετική τεχνική οφείλονταν σε αισθητικούς ή λειτουργικούς λόγους και όχι χρονολογικούς. Αν όμως δεν ήταν, άποψη που υποστηρίζει ο D' Acunto, η κατασκευή τους θα απείχε ελάχιστο χρόνο και θα έγινε στα πλαίσια της συστηματοποίησης του ιερού ανδρήρου κατά μήκος των υπωρείων της ακρόπολης.

Συνεπώς είναι πιθανό επίσης ο ανώτερος αναλημματικός, ο επονομαζόμενος βωμός, να χτίστηκε κατά την Ανατολίζουσα, αφού, συν τοις άλλοις, κατασκευάστηκε από αλαβάστρινους δόμους, όπως ο ναός.

Άρα, αν και η προτεινόμενη εικόνα παρουσιάζει κάποια κενά, το λογικό συμπέρασμα είναι ότι είμαστε μπροστά σε μια συστηματική προσπάθεια απόδοσης μνημειακού χαρακτήρα στην ιερή ζώνη κατά μήκος των υπωρείων της ακρόπολης, που έγινε συγχρόνως με την

²⁰⁶ Erickson 2002, 48-49, 79-87.

κατασκευή του ναού, δηλαδή ανάμεσα στο 640 και 620 π.Χ. Στη χρονολογία αυτή τουλάχιστον ανήκουν ο κατώτερος τοίχος του ανδῆρου και ο επονομαζόμενος βωμός.

8. 2. Τα αφιερώματα και ο αποθέτης

Η ιερή ζώνη κατά μήκος των υπωρειών της ακρόπολης διαθέτει μια αξιοσημείωτη ποσότητα αναθηματικών αντικειμένων, πολλά από τα οποία προέρχονται από τον αποθέτη που περιείχε το άνδηρο του τοίχου της σκακιάρας (εικ.76). Θυμίζουμε αντιθέτως τα λιγοστά αναθήματα από την ανασκαφή του ναού. Η αιτία γι' αυτό ανιχνεύεται όχι μόνο στις διαφορετικές συνθήκες που χαρακτηρίζουν τις δύο περιοχές (αφού στο ναό τοποθετήθηκαν αρχικά η παλαιοχριστιανική βασιλική και μετά ο βυζαντινός ναός, ενώ ο ιερός χώρος του ανδῆρου δεν περιείχε μεταγενέστερες του ναού χρήσεις), αλλά επίσης στον ειδικό προορισμό της ιερής περιοχής κατά μήκος των υπωρειών του λόφου.

Τα αναθηματικά αντικείμενα αναφέρονται στις περιόδους:

ΥΜ ΙΙΙΓ – ΥΜ, ΠΓ-Γ, Ανατολίζουσα και στον 6^ο-4^ο π.Χ. αιώνα. Το μεγαλύτερο μέρος χρονολογείται στον 7^ο π.Χ. αιώνα και μεγάλο μέρος στις περιόδους ΥΜΙΙΙΓ- Γεωμετρική, λίγα ανάμεσα σε 6^ο και 5^ο π.Χ. αιώνα και μεγάλος αριθμός στον 4^ο π.Χ αιώνα.

Από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα κινητά ευρήματα εξάγονται τα εξής συμπεράσματα:

Τον 7^ο π.Χ. αιώνα χτίστηκε στην ακρόπολη ένα σημαντικό ιερό, το οποίο κάποια στιγμή απέκτησε μνημειακό χαρακτήρα, με την κατασκευή του ναού και τη συστηματοποίηση της ιερής περιοχής κατά μήκος των υπωρειών του λόφου. Τα λιγοστά αντικείμενα με ιερή χρήση που αναφέρονται σε προγενέστερες περιόδους δείχνουν μια λατρευτική δραστηριότητα που εντοπίζεται σε κάποιο σημείο της ακρόπολης από την ΥΜΙΙΙ Γ μέχρι τη Γεωμετρική περίοδο.

Κατά τον 6^ο και 5^ο π.Χ. αιώνα η ιερή περιοχή παύει να χρησιμοποιείται, ίσως ως επακόλουθο ενός καταστροφικού γεγονότος (πιθανόν από σεισμό), όπως φαίνεται από την κατάρρευση του τοίχου της σκακιάρας. Δεν σημαίνει ότι ολόκληρο το ιερό της ακρόπολης εγκαταλείπεται, όπως φανερώνει η ύπαρξη πήλινων ειδωλίων του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Η περιοχή όχι μόνο ανακαταλήφθηκε, αλλά διατήρησε την ιερή λειτουργία της.

Τα ευρήματα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα αφορούν κεραμική και όπλα, τα οποία δημοσιεύτηκαν από τον Johannofsky²⁰⁷ και τα γλυπτά, τα χάλκινα και τα πήλινα ειδώλια από τους Rizza–Scrinari. Τα γλυπτά προέρχονται όλα από την ανασκαφή της περιοχής κατά μήκος των υπωρειών της ακρόπολης. Είναι σημαντικό ότι κανένα δεν βρέθηκε στο εσωτερικό του αποθέτη. Το καθιστό γυναικείο άγαλμα βρέθηκε στο στρώμα της κατάρρευσης του τοίχου της σκακιάρας.

²⁰⁷ Johannofsky 2002, 78-80, tavv.47-48; Levi 1955-56, 260-288, fig. 71-75 και 81.

Πρόκειται για καθιστή γυναικεία μορφή μεγάλων διαστάσεων από την οποία διατηρείται το κατώτερο τμήμα του κορμού (Ύψος 0,80, πλάτος 0,39, βάθος 0,60). Φορά ποδήρες ένδυμα με διακοσμημένο περίγραμμα από φυτικά και γεωμετρικά εγχάρακτα μοτίβα με ίχνη κόκκινου χρώματος. Σύμφωνα με τον D' Acunto η αρχική του χρήση ήταν αρχιτεκτονική. Ο Rizza το χρονολογεί στο πρώτο μισό του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.²⁰⁸ Κάποια χαρακτηριστικά του, όπως το πλούσιο ένδυμα, η μνημειακότητα του αγάλματος και η ζωντάνια που αποπνέει ενισχύουν την υπόθεση ότι πρόκειται για την εικόνα μιας θεάς. Ανάμεσα στα αντικείμενα του 7^{ου} π.Χ. αι. στην ακρόπολη της Γόρτυνας υπάρχουν λίγα χάλκινα και περισσότερα πήλινα ειδώλια, που αναπαριστούν σχεδόν πάντα γυναικείες μορφές.²⁰⁹

8. 3. Η χρονολόγηση του αποθέτη²¹⁰

Ο μεγάλος αφιερωματικός αποθέτης, στο άνδρηρο του τοίχου της σκακιάρας, περιείχε κεραμική, όπλα και πήλινα ειδώλια, ανακατεμένα με επεξεργασμένους και αργούς λίθους, χώμα και οστά ζώων. Η χρονολόγησή του προκύπτει από τα πήλινα ειδώλια και την κεραμική, αλλά και από τη σχέση του με τον τοίχο της σκακιάρας.

Σύμφωνα με την τυπολογία του Rizza, τα πρωιμότερα ειδώλια του αποθέτη είναι δύο της Πρωτοδαιδαλικής περιόδου, ενώ τα πιο ύστερα είναι δέκα αγαλμάτια σε πίνακες της Ύστερης Δαιδαλικής. Λείπει ωστόσο μια συνολική εικόνα της κεραμικής του αποθέτη. Σύμφωνα με τον Levi, ένα σημαντικό στοιχείο χρονολόγησης προκύπτει από την ύπαρξη «κάποιων αλάβαστρων ή σφαιρικών αρύβαλλων» και από την απουσία των κορινθιακών αρύβαλλων της τελευταίας περιόδου.²¹¹

Ο αποθέτης περιέχει τον τοίχο με τη σκακιάρα και έχει τοποθετηθεί πάνω από το γέμισμα των λίθων της θεμελίωσής του, άρα ο αποθέτης είναι μεταγενέστερος από τον τοίχο με τη σκακιάρα. Η απόθεση έγινε σε μια δεδομένη στιγμή, όπως δείχνει η συνύπαρξη ευρημάτων διαφορετικών περιόδων και η αναμόχλευση των αρχαιολογικών στρωμάτων. Μετά τα παραπάνω ο D' Acunto χρονολογεί τον αποθέτη στα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.

Η στρωματογραφία ανάμεσα στον τοίχο της σκακιάρας και τον αποθέτη αφήνει δύο πιθανότητες:

1) τη μεσολάβηση ενός χρονολογικού κενού ανάμεσα στην κατασκευή του τοίχου της σκακιάρας, τον 7^ο π.Χ. αιώνα και της απόθεσης, στα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.

²⁰⁸ Ο Boardmann το χρονολογεί στα 650-630 π.Χ.

²⁰⁹ Rizza-Scrinari 1968, 17-19 (fig.32), 158-188, Levi 1955-56, 237-266.

²¹⁰ D' Acunto, 209.

²¹¹ Levi 1955-56, 223.

2) Η απόθεση να έγινε αμέσως μετά την κατασκευή του τοίχου με τη σκακιέρα, στα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αιώνα. Στη δεύτερη περίπτωση ο τοίχος με τη σκακιέρα θα είχε τη λειτουργία αναλήμματος του ανδῆρου με τον αποθέτη.

8. 4. Η ερμηνεία της ιερῆς περιοχῆς στο ἀνδῆρο ²¹²

Οι Rizza- Scrinari ερμήνευσαν τον ἀνώτερο ἀναλημματικό τοίχο ως βωμό και τους δύο κατώτερους τοίχους ως ισχυρά ἀνδῆρα που κατασκευάστηκαν για να αποτρέψουν την κατολίσθηση του εδάφους και για να προσδώσουν ἕνα μνημειακό χαρακτήρα στην ιερή ζώνη (εικ.77). Για να στηρίξουν το ἐπιχείρημα αυτό ἀνέφεραν ἄλλους μνημειώδεις βωμούς της ἀρχαϊκῆς περιόδου ἀπὸ τον ἐλληνικό χώρο και ἕνα ἀνατολικό ιερό.²¹³

Δεν διαθέτουμε ὁμως σύγχρονο συγκριτικό υλικό στον υπόλοιπο ἐλληνικό κόσμο που να συμφωνεῖ με τις διαστάσεις της Γόρτυνας, που ἦταν τουλάχιστον 2,20 x 13μ., ἀλλά μπορούν να προστεθοῦν ἀκόμα 23μ. μαζί με τους κατώτερους τοίχους.

Στην πραγματικότητα κανένας βωμός του 7^{ου} π.Χ. αιώνα δεν ἔχει παρόμοιες διαστάσεις, ἐνῶ παρόμοιοι μνημειακοί τύποι ἐντοπίζονται ἀπὸ τον 6^ο π.Χ. αιώνα. Δεν μπορούμε να προτείνουμε καμιά τυπολογική σύγκριση, ἀφοῦ δεν διατηρεῖται ἡ ἀνωδομή του βωμού. Κανένας ἐπίσης ἀρχαϊκός βωμός δεν βρίσκεται σε ἀνάλογη θέση με αὐτόν του ἀναλημματικού τοίχου της Γόρτυνας, κατὰ μήκος των ὑπωρειῶν ἐνός λόφου, πολλά μέτρα πιο κάτω ἀπὸ το ναό. Στην πραγματικότητα μερικοί ἀρχαϊκοί βωμοί βρίσκονται σε μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ το ναό, ἀλλά τοποθετοῦνται περίπου στο ἴδιο ἐπίπεδο και ἔχουν οπτική ἐπαφή με το ιερό κτήριο. Στη Γόρτυνα ὑπάρχει μια κλίση δεκαοχτῶ μέτρων ἀνάμεσα στο ναό και τον ἀνώτερο ἀναλημματικό τοίχο του ιεροῦ στο ἀνδῆρο. Ἐπίσης ἡ κατασκευή των δύο ισχυρῶν τοίχων του ἀνδῆρου για τὴ στήριξη του ἀνώτερου ἀναλήμματος δείχνει ὅτι ἀρχικά ἡ περιοχή εἶχε μεγάλη κλίση και ἔπρεπε να διαθέτει ἀνδῆρο για να ἀποφευχθοῦν οἱ κατολισθήσεις στην πεδιάδα. Οἱ Rizza- Scrinari πρότειναν μια σύγκριση με το χιτιτικό ιερό του Gânur- Kalesi στην Ἀνατολία, κτισμένο στην πλαγιά ἐνός λόφου με τρία ἀνδῆρα, που ὁμως χρονολογεῖται στα μέσα της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., δεν διέθετε λατρευτικό κτήριο και εἶχε ἀρχικά ταφική χρήση.²¹⁴

Στο ιερό της Γόρτυνας ἡ ερμηνεία του ἀνώτερου ἀναλημματικού τοίχου ως βωμού εἶναι προβληματική:

1) Πουθενά στον ἐλληνικό κόσμο του 7^{ου} π.Χ αιώνα δεν ὑπάρχει μνημειακός βωμός ἀνάλογων διαστάσεων.

²¹² D' Acunto,209-215.

²¹³ Rizza-Scrinari 1968, 146-152. Οἱ ἀνασκαφεῖς συγκρίνουν το ιερό της Γόρτυνας με το ιερό του Δία Θενάτα στην Ἀμνισό, που ὁμως διαθέτει ἀνδῆρο της Ἐποχῆς του Χαλκού και ἀποτελεῖ ιερό ἐκτός ἀστεως και με το Ηραίο της Σάμου, που διαθέτει μεγαλύτερη μνημειακότητα.

²¹⁴ Rizza-Scrinari 1968, 149-150. Για το ιερό:Naumann 1971, 473-476.

2) Στους κρητικούς ναούς της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής, ο βωμός αποτελείται γενικά από μια χαμηλή εσχάρα στο εσωτερικό του λατρευτικού κτηρίου, όπως στη Δρήρο και τον Πρινιά. Στην περίπτωση του ναού Β στον Κομμό, Φάσεις 2-3, υπάρχουν μία ή δύο εσωτερικές εστίες και βωμός και εσχάρα εξωτερικά, αλλά είναι περιορισμένων διαστάσεων και διαφορετικής μορφής.²¹⁵

3) Η θέση του ανώτερου αναλημματικού τοίχου στους πρόποδες της ακρόπολης και όχι σε απευθείας σχέση με το λατρευτικό κτήριο, είναι εντελώς ασυνήθιστη για ένα βωμό ναού.

4) Στην περιοχή του ανώτερου αναλημματικού τοίχου δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα θυσίων, όπως οστά ζώων και ίχνη καύσης.

Ο μελετητής καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν πρόκειται για βωμό. Ο ανώτερος αναλημματικός τοίχος διαχωρίζεται από τους δύο κατώτερους τοίχους του ανδῆρου μόνο λόγω κατασκευαστικής τεχνικής (για τον ίδιο λόγο διαχωρίζονται και μεταξύ τους) και λόγω του υλικού του από αλάβαστρο, αλλά όχι για την αρχιτεκτονική του, αφού πρόκειται για ένα τοίχο με ανάλογη ευθυγράμμιση Β-Ν. Κυρίως, ο ανώτερος αναλημματικός ερμηνεύεται ως ισχυρός τοίχος ανδῆρου, που κατασκευάστηκε, όπως και οι δύο χαμηλότερα, στα πλαίσια απόδοσης μνημειακής όψης στην ιερή ζώνη.

Η μεγάλη ποσότητα των αναθηματικών προσφορών από την περιοχή του ανδῆρου μας παρέχει ένα σημαντικό στοιχείο για τη χρήση του. Πρόκειται για «φτωχές» προσφορές (κεραμική, πήλινα ειδώλια, μικρογραφικά όπλα, μικρά χάλκινα ειδώλια και λίθινα γλυπτά μικρών διαστάσεων), ενώ οι «πλούσιες» που εμφανίζονται στην ίδια περίοδο σε άλλα κρητικά ιερά σχεδόν απουσιάζουν.

Η ύπαρξη τέτοιου είδους αναθηματικών προσφορών μας οδηγεί στην υπόθεση ότι το ιερό στο ανδῆρο είχε συγκεκριμένη λειτουργία: τις δωρεές για το λατρευτικό κτήριο, ήταν δηλαδή η περιοχή στην οποία ανέθεταν τις προσφορές για το ναό της θεάς Πολιάδος.²¹⁶ Κάποιες από τις προσφορές θα τοποθετούνταν στο εσωτερικό του ιερού κτηρίου για κάποιο διάστημα και στη συνέχεια θα μεταφέρονταν στην ιερή περιοχή κατά μήκος των υπωρειών της ακρόπολης. Γύρω στα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αιώνα πολυάριθμες προσφορές τοποθετήθηκαν στο μεγάλο αποθέτη. Ίσως οι «πλούσιες» προσφορές τοποθετούνταν μέσα στο θησαυρό του εσωτερικού του ναού.

Ανάμεσα στα ευρήματα της περιοχής του ανδῆρου είναι και το μεγάλο άγαλμα της καθιστής γυναίκας. Σύμφωνα με τους Rizza²¹⁷ και Κασσιμάτη,²¹⁸ εκεί ήταν η αρχική του θέση.

²¹⁵ Kommos IV, 22-24 27-28 tavv. 1, 30-31 1, 50-54.

²¹⁶ Ομοίως Kssimatis, 1988, 36-37.

²¹⁷ Rizza-Scrinari 1968, 149-150.

²¹⁸ Cassimatis 1988, 36-37.

Η Adams βρίσκει πιο πιθανή την αρχική του θέση μέσα στο ναό, όπου θα διακοσμούσε το εσωτερικό της θύρας του.²¹⁹

Ποιο ρόλο είχε το καθιστό άγαλμα στους πρόποδες της ακρόπολης; Αν το άγαλμα δεν ήταν ανάθημα και δεν αποτελεί γλυπτική διακόσμηση του ναού, μπορεί να ήταν λατρευτικό; Μπορούν να γίνουν δύο υποθέσεις:

1) το καθιστό άγαλμα ήταν από την αρχή η θεϊκή εικόνα της ιερής ζώνης κατά μήκος των υπωρειών της ακρόπολης.

2) Το καθιστό άγαλμα είναι σε δεύτερη χρήση και τοποθετήθηκε στην περιοχή αυτή μετά από καταστροφή.

Η δεύτερη υπόθεση φαίνεται πιθανότερη στον D' Acunto για τον λόγο ότι συμφωνεί με την ερμηνεία του ανδρήρου ως χώρου ανάθεσης προσφορών προς το ναό, ενώ στην πρώτη περίπτωση το άνδρηρο θα αποτελούσε μια ιερή ζώνη με ένα λατρευτικό άγαλμα. Για την πρώτη υπόθεση ένα άλλο σοβαρό πρόβλημα είναι η χρονολόγηση: αν το άγαλμα κατασκευάστηκε για την ιερή ζώνη του ανδρήρου δεν προκύπτει η χρονολόγηση για τον χώρο του ιερού στο πρώτο μισό του 7^{ου} π.Χ. αιώνα. Ο ναός θα ήταν μεταγενέστερος της ιερής ζώνης. Είναι πιθανόν ο ναός να κατασκευάστηκε ανάμεσα στο 640-620π.Χ., όπως συνάγεται από την γλυπτή του διακόσμηση. Από την άλλη πλευρά, η ανασκαφή στο ιερό αποκάλυψε πήλινα ειδώλια που χρονολογούνται ανάμεσα στην ΥΜ ΙΙΙ Γ και τη Γεωμετρική περίοδο και μεγάλη ποσότητα που χρονολογείται στα τέλη της Πρωτοδαιδαλικής περιόδου. Έτσι φαίνεται ότι τα ίχνη μιας λατρευτικής πρακτικής στην ακρόπολη ανεβάζουν τη χρονολογία κατοίκησης στην ΥΜΙΙΙΓ. Όμως στις αρχές του 7^{ου} π.Χ. αιώνα έχουμε μαρτυρίες μιας λατρευτικής δραστηριότητας στο λόφο.

Συνεπώς, ο D' Acunto υποστηρίζει ότι η καθιστή θεά αποτελούσε τη θεϊκή εικόνα ενός ναού ή ενός αρχαιότερου ιερού του Α' μισού του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, περίοδο που χρονολογούνται και οι προσφορές (ανάμεσα στην Πρωτοδαιδαλική και τη Μέση Δαιδαλική περίοδο). Δεν διαθέτουμε κανένα αρχιτεκτονικό ίχνος ιερού κτηρίου ή ιερού στη θέση αυτή ή σε κάποιο άλλο σημείο της ακρόπολης.

Αν τα παραπάνω ισχύουν, η περιοχή του ανδρήρου κατά μήκος των υπωρειών του λόφου θα είχε ένα ρόλο θησαυροφυλακίου μεγάλης σημασίας, που συγκέντρωνε όχι μόνο τις σύγχρονες αναθηματικές προσφορές, αλλά διατηρούσε και τις αρχαιότερες και κυρίως αντικείμενα μεγάλης θρησκευτικής σημασίας, όπως το άγαλμα. Το θησαυροφυλάκιο θα ήταν σύγχρονο με το ιερό κτήριο, γύρω στο 640-620 π.Χ. Ο τοίχος του ανδρήρου ήταν πιθανόν σύγχρονος, ενώ ο τοίχος της σκακιάρας σύγχρονος ή λίγο μεταγενέστερος- στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. Το θησαυροφυλάκιο μετά την καταστροφή στα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αι. επισκευάστηκε μόνο κατά τον 4^ο π.Χ. αιώνα. Το ιερό δεν εγκαταλείφθηκε. Στην περιοχή των υπωρειών του λόφου

²¹⁹ Adams 1978, 25-29.

βρέθηκε ένας δίνος με την τεχνική του κεραμέα Σοφίλου, που δείχνει συνέχεια της λατρείας στην ακρόπολη τον 6^ο π.Χ. αιώνα.²²⁰ Η υπόθεση δεν μπορεί να επαληθευτεί στο ναό αφού στο εσωτερικό του στη συνέχεια χτίστηκαν δύο χριστιανικοί ναοί.

Κατά τη διάρκεια του 6^{ου} και 5^{ου} π.Χ. αιώνα μόνο η περιοχή του θησαυροφυλακίου εγκαταλείφθηκε κατά μήκος των υπωρειών του λόφου ενώ το λατρευτικό κτήριο και το συναφές ιερό συνέχισε τη χρήση του και τη λατρεία της θεάς Πολιάδος.

Όσον αφορά τη θέση του βωμού, ο μελετητής αναφέρει δύο πιθανότητες: εάν βρισκόταν εξωτερικά του ναού, θα καταλάμβανε την ανατολική πλευρά, όπου πιθανόν και η είσοδος του ναού. Στη συνέχεια θα καλύφθηκε από την ασίδα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Εάν ήταν εσωτερικός, θα είχε τη μορφή χαμηλής εσχάρας. Εξωτερικό βωμό δεν διέθετε ούτε ο ναός του Πύθιου Απόλλωνα. Όσον αφορά τη θέση του στο εσωτερικό του ναού, εάν καταλάμβανε τη δυτική πλευρά θα ήταν στο κέντρο σε σχέση με την ανατολική είσοδο (βλ. εικ.92), ενώ εάν ήταν στη βόρεια πλευρά και πάλι θα ήταν στο κέντρο, σύμφωνα με τον άξονα Β-Ν του ναού.

Η λατρεία στην ακρόπολη, σύμφωνα με τον D'Acunto, εντάσσεται στο παρακάτω χρονολογικό πλαίσιο:

1) ΥΜΙΙΙ Γ- Γεωμετρική περίοδος: Η λατρευτική δραστηριότητα για τους κατοίκους της κορυφής του λόφου του Αγίου Ιωάννη προκύπτει από τις αναθηματικές προσφορές στο χώρο του ανδῆρου.

2) Πρώτο μισό 7^{ου} π.Χ. αιώνα: ιερό οικοδόμημα στην ακρόπολη, το οποίο θα στέγαζε το καθιστό άγαλμα.

3) 640-620π.Χ.: Κατασκευή του ναού που διακοσμείται με 2 λίθινα ανάγλυφα τριάδων και «σφίγγα». Κατασκευή του θησαυροφυλακίου κατά μήκος του τοίχου του ανδῆρου, ίσως και κατασκευή του τοίχου με την σκακιέρα.

4) Προς τα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αι. Πιθανή κατασκευή του τοίχου με τη σκακιέρα (υπέρ αυτής ο D' Acunto) και κατασκευή του ανδῆρου.

5) Τέλη 7^{ου} π.Χ.αιώνα – πρώτες δεκαετίες 6^{ου} π.Χ αι.: καταστροφή και εγκατάλειψη του θησαυροφυλακίου.

6) 4^{ος} π.Χ. αιώνας: Επισκευή του θησαυροφυλακίου.

8. 5. Η ταύτιση της θεάς που λατρευόταν στο ιερό²²¹

Η έλλειψη ξεκάθαρων επιγραφικών μαρτυριών δημιουργεί προβλήματα στην ταύτιση της θεάς που λατρευόταν στην ακρόπολη της Γόρτυνας κατά τον 7^ο π.Χ. αιώνα. Τα στοιχεία προκύπτουν κυρίως από τα πήλινα ειδώλια. Το ερώτημα διατυπώθηκε σε μελέτη της Κασσιμάτη

²²⁰ Rizza, 59-63 fig.90-92.

²²¹ D' Acunto, 215-219.

που έδειξε πιθανά ίχνη αναπαραστάσεων της θεάς στα πήλινα ειδώλια.²²² Κάποια παραφερνάλια της γυναικείας μορφής χαρακτηρίζονται γενικά ως χαρακτηριστικά της θεάς, όπως είναι η γυμνότητα, το πλούσια διακοσμημένο ένδυμα και ο ψηλός διακοσμημένος πόλος. Μένει σε μας να ανακαλύψουμε υποθετικές αναπαραστάσεις της θεάς, ανάμεσα στα πολυάριθμα ειδώλια και να ξεχωρίσουμε τις ειδικές τους λειτουργίες.

Τα περισσότερα ειδώλια παρουσιάζουν τη θεά γυμνή με το ένα χέρι στο εφηβαίο. Η γυμνότητα και η χειρονομία δείχνουν ότι είναι θεά γονιμότητας, που αναφέρεται στους ανθρώπους και στη φύση, όπως μαρτυρούν και οι πολυάριθμοι κέρνοι (εικ.78)²²³.

Άλλα ειδώλια δείχνουν τη θεά με ζώα (λιοντάρια, άλογα, πουλιά, γρύπες), ως Πότνια Θηρών (εικ.79)²²⁴, ενώ άλλα την εικονίζουν με πολεμική εξάρτυση (περικεφαλαία, αψίδα, δόρυ- **εικ.** 80). Η αφιέρωση όπλων, πραγματικών ή μικρογραφικών, έχει σχετισθεί με τη γοργύνια τάξη των πολεμιστών, όπου τα όπλα αποτελούν ένα σύμβολο εξουσίας. Πιθανότατα όμως αποκαλύπτει και τον πολεμικό χαρακτήρα της θεάς.

Δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να πρόκειται για διαφορετικές θεότητες, όμως υπάρχουν στοιχεία υπέρ της ταύτισης μίας θεότητας. Ένα σημαντικό στοιχείο είναι η φύση του αφιερωματικού αποθέτη : σχεδόν όλα προέρχονταν από το θησαυροφυλάκιο κατά μήκος των υπωρειών του λόφου και σημαντικό μέρος από το μεγάλο αποθέτη. Επιπλέον τα αφιερώματα αρχικά τοποθετούνταν στο ναό. Ενδιαφέρουσα είναι η σύγκριση με το ναό Α στον Πρινιά, στον οποίο παρουσιάζονται δύο διαφορετικές λειτουργίες της ίδιας θεάς στην γλυπτή διακόσμηση: η λειτουργία της γονιμότητας και της Πότνιας θηρών. Και στη Γόρτυνα πιθανότατα λατρευόταν μία μόνο θεά με πολυσυλλεκτικό χαρακτήρα. Θα ήταν συγχρόνως Πότνια θηρών, θεά γονιμότητας και πολεμική θεά με κυρίαρχη τη λειτουργία της γονιμότητας. Οι δύο ή τρεις γυναικείες μορφές που εικονίζονται στα δύο λίθινα ανάγλυφα και στον πήλινο πίνακα αφορούν κατά τον D' Acunto αναπαραστάσεις της ίδιας θεότητας.

Στη 2^η φάση του ιερού του ανδρήρου, τέλη της Υστεροκλασικής περιόδου, η θεότητα είναι η Αθηνά. Εικονίζεται στον κλασικό τύπο της πολεμικής θεάς, με αιγίδα, ασπίδα, δόρυ και περικεφαλαία (**εικ.**81).

Παραμένει προβληματική η ταύτιση της θεάς κατά τον 7^ο π.Χ. αιώνα. Οι Levi,²²⁵ Demargne,²²⁶ και Johannowsky²²⁷ προτείνουν για την περίοδο του 7^ο π.Χ. αιώνα μια αρχαία Αθηνά. Ο D' Acunto το θεωρεί επίσης πιθανόν. Ανάμεσα στα αναθηματικά ειδώλια της Πρωτοαρχαϊκής περιόδου από το θησαυροφυλάκιο υπάρχουν παραδείγματα που διαθέτουν τα τυπικά παραφερνάλια της θεάς. Το γοργόνειο παραδείγματος χάριν εμφανίζεται σε οκτώ

²²² Cassimatis 1982.

²²³ Rizza- Scrinari 1968, 247-249.

²²⁴ Rizza- Scrinari 1968, 255-256

²²⁵ Levi, 1956,306-310.

²²⁶ Demargne 1984, cat no 34, 1018 vol.2 707.

²²⁷ Johannowsky 2002, 108-116.

πήλινους πίνακες της ίδιας μίτρας (183, cat. No 215, tav. 32). Από τα ελάχιστα αντικείμενα του 6^{ου} και 5^{ου} π.Χ. αιώνα διαθέτουμε πολλά παραδείγματα του γοργόνειου με φίδα.. Κάποιες αναπαραστάσεις επίσης σε χρυσά νομίσματα με την ιερή γλαύκα της θεάς.

Τέλος, σε σχέση με τις επιγραφές, η G. Marginesu δημοσίευσε πρόσφατα ένα θραύσμα αγγείου από το άνδηρο με την αποσπασματική επιγραφή: [δεσ]ποινα.²²⁸ Το επίθετο πιο σύνθηθες για τις Κυβέλη, Άρτεμη, Περσεφόνη και Εκάτη, αλλά οι τραγικοί ποιητές το αποδίδουν και στη θεά Αθηνά.

8. 6. Η λατρεία της Αθηνάς στην Κρήτη ²²⁹

Οι πρώτες κρητικές επιγραφές που αναφέρονται στην Αθηνά χρονολογούνται στην Υστεροαρχαϊκή περίοδο.²³⁰ Στη Γόρτυνα αναφέρεται σε επιγραφή όρκου του Α΄ μισού του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, μαζί με τον Απόλλωνα, τον Ερμή και ίσως το Δία.²³¹ Επίσης σε δύο συνθήκες από τη Γορτυνα του 3^{ου} και 2^{ου} π.Χ. αιώνα η Αθηνά αναφέρεται ως παραλήπτρια του όρκου με το επίθετο Πολίοχος, Πολιούχος. Η θεά στη δεύτερη επιγραφή και ίσως και στην πρώτη σχετίζεται με τον Πύθιο Απόλλωνα, ο οποίος λατρευόταν στη Γόρτυνα την ελληνιστική περίοδο, υποθέτουμε άρα ότι την ίδια εποχή η Αθηνά λατρευόταν στην ακρόπολη με το επίθετο Πολιούχος. Επίσης η Αθηνά εικονίζεται σε νομίσματα της Γόρτυνας από το 200 ως το 67π.Χ.

Στην Κρήτη η θεά παρουσιάζει μια διαφορετική εικονογραφία, όπως αποτυπώνεται σε ανάγλυφο του τέλους του 2^{ου} π.Χ. αιώνα από το Καστρί.²³² Στο εσωτερικό ενός ναΐσκου εικονίζεται ως όρθια γυναικεία μορφή με πλούσιο ένδυμα και στεφάνι στο κεφάλι, κρατά ριπίδιον στο αριστερό χέρι και στηρίζει το δεξί σε δωρικό κιονίσκο που καταλήγει σε ιθυφαλλική απεικόνιση του Bes, με πόλο. Στην επιγραφή του αναγλύφου αναφέρεται ως Αθενά Φαδία (αττικό επίθετο ηδεία), επίθετο που δεν αρμόζει σε παρθένα πολεμική θεά. Επίσης η παρουσία του ιθυφαλλικού Bes την χαρακτηρίζει ως θεά της γονιμότητας. Ο Πausanias (V, 3, 2), επιβεβαιώνει τον γονιμοποιό χαρακτήρα της θεάς αναφερόμενος στη λατρεία της Αθηνάς στο Ίλιον. Εκεί οι άτεκνες γυναίκες παρακαλούσαν τη θεά να τις κάνει γόνιμες, στο ναό που ήταν αφιερωμένος στην Αθηνά Μητέρα.

Αναμφίβολα στην Κρήτη η Αθηνά λατρεύεται ως θεά της γονιμότητας, τουλάχιστον κατά την Ύστερη ελληνιστική περίοδο. Ίσως να ίσχυε και σε πιο πρώιμες περιόδους, όπως η λατρεία της Αθηνάς Σαμονίας στο ακρωτήριο Κάβο Σίδερο στα ΒΑ του νησιού.²³³ Σύμφωνα με τον Απολλώνιο Ρόδιο (IV, 1689-1693) οι αργοναύτες έχτισαν στο ακρωτήριο αυτό ένα ναό

²²⁸ G. Marginesu, 2002, 69, cat. No 2. fig.2.

²²⁹ D' Acunto, 218-219.

²³⁰ Willetts, 1962, 278-283.

²³¹ IC IV, 51, 2-3, Van Effenterre –Ruzé 1995, 64-65, cat. no 13.

²³² Guarducci 1937, 12-19, IC II, XXX, 2. Willetts 1962, 282-283.

²³³ IC III, VII, 156-163, Willetts 1962, 281-282.

αφιερωμένο στη « Μινωική» Αθηνά. Το ιερό δεν έχει ανασκαφεί, αλλά από ένα από τα επιγραφικά θραύσματα της περιοχής, αναφέρεται στην Αθηνά και χρονολογείται στον 6^ο π.Χ. αιώνα.²³⁴

Είναι πιθανή η υπόθεση ότι η θεά της Γόρτυνας, η οποία συγκεντρώνει πολλές λειτουργίες, ταυτίζεται με την Αθηνά, σε μια εποχή που η εικόνα της δεν έχει ακόμα καθιερωθεί. Ο D' Acunto διατυπώνει τις ακόλουθες υποθέσεις για τη λατρεία της θεάς στη Γόρτυνα:

1) Μπορούμε να ταυτίσουμε ως Αθηνά Πολιούχο τη θεά που λατρευόταν στην ακρόπολη της Γόρτυνας τον 7^ο π.Χ. αιώνα.

2) Μπορούμε να ερμηνεύσουμε το λατρευτικό κτήριο στην κορυφή της ακρόπολης ως ναό Πολιαδικό της Γόρτυνας και το ιερό στο άνδηρο ως θησαυροφυλάκιο που συγκέντρωνε τις προσφορές και τα ιερά αντικείμενα της θεάς Πολιάδος.

3) Η Αθηνά πολιούχος της Γόρτυνας πιθανόν όφειλε την καταγωγή της σε μια μινωική θεά που λατρευόταν στην κορυφή του λόφου, ίσως σε σχέση με τον οικισμό της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και είχε ένα πολυσυλλεκτικό χαρακτήρα τον 7^ο π.Χ αιώνα.

9. Συμπεράσματα. Η δημιουργία της πόλης στη Γόρτυνα²³⁵

Θα κάνουμε κάποιες γενικές παρατηρήσεις. Τα αρχαιολογικά δεδομένα μας οδηγούν να αναγνωρίσουμε στο τέλος του 7^{ου} π.Χ αιώνα μια αναδιοργάνωση της περιοχής, αστική και μνημειακή, αν και δεν μας επιτρέπουν να ανακατασκευάσουμε προς το παρόν συνολικά την τοπογραφία.

Τον 7^ο π.Χ. αιώνα εγκαταλείπονται οι δύο γεωμετρικοί οικισμοί στους λόφους του Προφήτη Ηλία και Χαρκιά περβόλι και πιθανόν διακόπτεται και η κατοίκηση στον Άγιο Ιωάννη για να αφήσει χώρο για το ιερό της Πολιάδος. Διάσπαρτα και αβέβαια είναι τα ίχνη που συνδέονται με την κατοίκηση της Γόρτυνας κατά την Πρωτοαρχαϊκή και Αρχαϊκή περίοδο. Η κατάληψη της περιοχής διαπιστώνεται για δύο λόγους:

1) Η ίδρυση του ναού του Απόλλωνα Πυθίου στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. με τους νόμους της πόλης εντοιχισμένους στις πλευρές του, που ίσως σχετίζεται με μια δημόσια αγορά.

2) Ο χώρος της αγοράς κοντά στον ποταμό Μιτροπολιανό με το αρχαϊκό λατρευτικό κτήριο που στέγαζε τους νόμους στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ..

Κατά την Πρωτοαρχαϊκή και Αρχαϊκή περίοδο στη Γόρτυνα, σύμφωνα με κάποιους μελετητές, εντοπίζονται αλλαγές σε σχέση με την αστική οργάνωση. Λείπουν τα στοιχεία που σχετίζονται με την κατοίκηση και την νεκρόπολη της περιόδου αυτής. Στη Γόρτυνα του 7^{ου} π.Χ.

²³⁴ IC III, VII, 3.

²³⁵ D' Acunto, 221-224.

αιώνα οι διαδικασίες της αναδιοργάνωσης της περιοχής αντανακλούν κάποια νεωτεριστικά στοιχεία. Οι δύο κεντρικοί λατρευτικοί χώροι, η εισαγωγή της μνημειακής γλυπτικής και η κωδικοποίηση των νόμων. Άλλωστε στην ακρόπολη δεν είχε μόνο ο ναός μνημειακή όψη αλλά και το ιερό.

Δ. ΟΙ ΝΑΟΙ Α ΚΑΙ Β ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥ

1. Η περιοχή του Κομμού²³⁶

Η περιοχή του Κομμού βρίσκεται δυτικά της Φαιστού, στα νότια παράλια της Κρήτης (εικ.82). Η θέση ήταν γνωστή από το 1924, που την επισκέφτηκε ο Sir Arthur Evans, αλλά οι ανασκαφές άρχισαν μόλις το 1976 από την Πανεπιστήμιο του Τορόντο με διευθυντή των ανασκαφών τον J. Shaw. Ο ίδιος αναφέρει: « κατά τη διάρκεια του έτους 1976, του αρχικού χρόνου των ανασκαφών στον Κομμό διαπιστώσαμε, μέσα από μια διαδικασία βυθομέτρησης στην άμμο ότι υπήρχαν Υστερομινωικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα».

Την ανακάλυψη αυτή ακολούθησε το 1977 η εκκαθάριση χιλιάδων κυβικών μέτρων άμμου από τις κάτω πλαγιές του λόφου. Κατά την διάρκεια αυτής της διαδικασίας, που έγινε την άνοιξη, πριν από την κανονική έναρξη των ανασκαφών, αποκαλύφθηκαν μερικώς οι εξωτερικές διαστάσεις τεσσάρων από τα υστερότερα ελληνικά κτήρια. Αυτά θα ορίζονταν αργότερα ως Α, Β, Ε και F. Τα κτήρια Α και Β, όπως διαπιστώθηκε, είχαν λατρευτική χρήση.

2. Ο ναός Α

Ο ναός Α ανασκάφτηκε το έτος 1980, όταν μετακινήθηκε ένα τμήμα του πλακόστρωτου δαπέδου του ελληνιστικού ναού C (εικ.83). Ο ανασκαφέας περιγράφει: «ο ναός εντοπίστηκε κάτω από τους υπερκείμενους τοίχους και τα χαρακτηριστικά δάπεδα των ναών Β και C. Ήταν ελάχιστα ορατός, αλλά το μέρος του ναού που ήταν ορατό ήταν επαρκές για να αναγνωρίσουμε ένα κτήριο με δύο διαφορετικές φάσεις χρήσης».

Η περιοχή του ναού είναι διάσπαρτη από μινωικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Μερικά από τα κτήρια αυτά διατηρούνταν σε ύψος ενός μέτρου όταν ιδρύθηκε ο Ναός Α. Όπως αναφέρει ο ανασκαφέας, οι ιδρυτές του ναού ισοπέδωσαν μια έκταση 15 x 6μ. με κατεύθυνση Α-Δ για να τοποθετήσουν το λατρευτικό κτήριο. Ο ναός ήταν κτισμένος επάνω από τη στοά του παλαιότερου Υστερομινωικού κτηρίου T.²³⁷ Ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια της Υπομινωικής περιόδου (1020-970π.Χ.), όπως συνάγεται από το πλήθος των οστράκων κυπέλλων, πίθων, κρατήρων και σκύφων, που βρέθηκαν στο εσωτερικό του και συνδέονται με το πρώτο δάπεδο του ναού.

Ο ανασκαφέας καταγράφει δύο φάσεις χρήσης του ναού.

²³⁶ J.W. Shaw & M.C. Shaw, Kommos IV The Greek Sanctuary, Part 2.

²³⁷ Shaw, p.8

2. 1. Α΄ Φάση²³⁸

Η πιο σημαντική μαρτυρία για το ναό Α προέρχεται από τη ΒΑ του πλευρά (εικ.84). Στο σημείο αυτό, κάτω από το βόρειο τοίχο του ναού Β βρέθηκαν τα ίχνη ενός πρωιμότερου τοίχου, τον οποίο ο ανασκαφέας ταυτίζει με το βόρειο τοίχο του ναού. Από τη ΒΑ του γωνία είναι ορατός μόνο ένας γωνιακός πλακοειδής λίθος. Κατά τη φάση αυτή διαθέτουμε ελάχιστες βεβαιωμένες μαρτυρίες για το ναό Α, αφού για να προχωρήσει η ανασκαφή θα έπρεπε να αφαιρεθεί ο ναός Β, τοποθετημένος ακριβώς πάνω από τον Α. Η μόνη βέβαιη κατασκευή, ήταν το θρανίο που βρέθηκε μπροστά από το βόρειο τοίχο.

2. 1. 1. Θρανίο ή εξέδρα

Μπροστά από το βόρειο τοίχο σώζονταν δυο σειρές πλακοειδών λίθων, πλάτους 0.44μ., μια λίθινη κατασκευή την οποία ο ανασκαφέας ταυτίζει ως θρανίο ή εξέδρα, προβάλλοντας δύο επιχειρήματα:

1. Οι λίθοι της κατασκευής δεν επικάλυπταν ο ένας τον άλλον, όπως συμβαίνει στα υπόλοιπα κτήρια του Κομμού.

2. Ο μεταγενέστερος ναός Β διέθετε μια παρόμοια, βεβαιωμένη κατασκευή θρανίου, η οποία εντοπίστηκε ακριβώς επάνω από το θρανίο του ναού Α (εικ.85 στο 6).

Τα επιχειρήματα του ανασκαφέα φαίνονται πολύ πειστικά. Στην εικόνα πράγματι αποτυπώνεται η θεωρία του με τον καλύτερο τρόπο. Η λίθινη κατασκευή που ταυτίζεται ως θρανίο διαθέτει μια λεία άνω επιφάνεια, που φαίνεται να είναι η αρχική άνω επιφάνεια της κατασκευής. Επίσης η ύπαρξη του μεταγενέστερου θρανίου του ναού Β, η οποία τοποθετείται ακριβώς επάνω από την προγενέστερή της είναι μια σοβαρή μαρτυρία υπέρ της ταύτισής της.

2. 1. 2. Η κάτοψη του ναού

Μπροστά από το ναό αποκαλύφθηκε ένας μικρός ανοιχτός χώρος ή αυλή, στο ίδιο επίπεδο με το εσωτερικό δάπεδο του ναού, δηλαδή σε ύψος 4.20μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Την ίδια εποχή ή λίγο αργότερα από την Α΄ φάση του ναού, χρονολογείται ένας τοίχος με κατεύθυνση Β-Ν, μιας όψεως, σε ύψος 4.37μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Ο τοίχος συνέχιζε κάτω από τον πεσσό του ναού Β (βλ.εικ. 85 στο 7), ως θεμέλιό του και αποτελούσε, σύμφωνα με τον ανασκαφέα το κατώφλι του ναού Α. Ο βορειότερος δόμος του κατωφλίου (με διαστάσεις ενός μέτρου μήκος, 0.43μ. πλάτος και 0.44μ, πάχος) ήταν επιμελώς

²³⁸ Shaw, 9-10

λαξευμένος. Ο τοίχος δεν μπορούσε να αποκαλυφθεί ολόκληρος, παρά μόνο ένα μέρος από αυτόν, λόγω της περιορισμένης έκτασης της ανασκαφής. Το θεμέλιό του δεν βρέθηκε, αλλά ο ανασκαφέας υπολογίζει ότι βρίσκεται τουλάχιστον δύο ανασκαφικά στρώματα κάτω από το δάπεδο του ναού Α. και ήταν τοποθετημένος επάνω ή αποτελούσε μέρος ενός μινωικού τοίχου.²³⁹

Για το νότιο τοίχο του ναού Α υπάρχουν δύο πιθανότητες:

A) Να πρόκειται για τον τοίχο που βρέθηκε κατά τη διάρκεια της προηγούμενης ανασκαφικής περιόδου (1979), πριν να ταυτιστεί ο ναός Α, σε μια ανασκαφική τομή που έγινε στη ΝΑ γωνία του ναού C. Εκεί μια πλάκα που προεξείχε (εικ.86 στο 1), της οποίας η βάση ήταν σε ύψος 4.20μ. (ύψος του επιπέδου στο εσωτερικό του ναού Α-Δάπεδο 1) ήταν πιθανόν, σε αναλογία με τη ΒΑ γωνία (βλ.εικ.107), να αποτελούσε τη βάση για το πρώτο θρανίο-εξέδρα. Ο τοίχος που τοποθετήθηκε πάνω σε αυτήν (βλ. εικ. 86 στο 2) πιθανόν ήταν ο νότιος τοίχος του ναού Α.

B) Η δεύτερη πιθανότητα, που υποστηρίζει ο ανασκαφέας ως επικρατέστερη, είναι να πρόκειται για την απόληξη ή τη γωνία ενός μινωικού τοίχου, που αποτελούνταν από δύο δόμους, σήμερα ορατός από τη νότια πλευρά κάτω από τους μεταγενέστερους ναούς Β και C (εικ.87 στο d). Βρέθηκε σε ύψος 4.31μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Αποτελεί πιθανότατα τη ΝΑ γωνία ενός δωματίου (R) που κτίστηκε με επαναχρησιμοποιημένους ΥΜ Ι δόμους, όπως μπορεί να κρίνει ο ανασκαφέας από την ανατολική πλευρά, όπου ήταν δυνατόν να διερευνηθούν τα μινωικά επίπεδα. Η άνω επιφάνεια του μινωικού τοίχου βρισκόταν περίπου 0.10μ. πάνω από το επίπεδο του δαπέδου του ναού Α, άρα θα πιθανότατα ήταν ορατός κατά την περίοδο που κτίστηκε ο ναός.

Η θεωρία που αναπτύσσει εδώ ο ανασκαφέας σχετικά με την ταύτιση του νότιου τοίχου του ναού Α, αντανακλά την πεποίθησή του ότι ο ναός χρησιμοποίησε ως θεμέλιά του τα μινωικά ερείπια που υπήρχαν στην περιοχή. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την ταύτιση του νότιου τοίχου, απλώς μπορούμε εδώ να παρατηρήσουμε ότι το δεδομένο ύψος του δαπέδου στο εσωτερικό του ναού, που είναι τα 4.20μ., συμφωνεί με την πρώτη πιθανότητα, την οποία όμως δεν δέχεται ο ανασκαφέας.

Κατά την ΥΜ ΙΙΙ Α2/Β περίοδο, το ίδιο ΥΜΙ Δωμάτιο R ίσως αποτέλεσε τουλάχιστον τμήμα της βάσης του βορειότερου δωματίου της ανατολικής πτέρυγας του κτηρίου Ν. Ο δυτικός τοίχος του ίδιου δωματίου, που επίσης δεν είναι ορατός αφού βρίσκεται κάτω από τους ναούς, μπορεί να αποτελούσε θεμελίωση για τον πίσω δυτικό τοίχο του ναού Α. Ο ανατολικός τοίχος του δωματίου αυτού, που όπως υποθέτει ο ανασκαφέας, τοποθετείται πάνω στο ΥΜ Ι δωμάτιο

²³⁹ Συγκεκριμένα πρόκειται για το βόρειο τοίχο του κτηρίου Τα, την πρόσοψη με τον ορθοστάτη που εκτείνεται ανατολικά και δυτικά του ναού Α.

R, μπορεί να είχε αφαιρεθεί από τους κτίστες του ναού A, αφού ο ναός έπρεπε να αφεθεί ανοικτός από την ανατολική πλευρά, μόνο με ένα κατώφλι.

Δεν υπάρχει μαρτυρία που να στηρίζει το λατρευτικό χαρακτήρα του δωματίου R στην YM I ή στην YM III φάση του (ως τμήμα του κτηρίου N). Η θεωρία του ανασκαφέα βασίζεται εν πολλοίς σε υποθέσεις, εφόσον η ανασκαφή δεν μπορούσε να προχωρήσει στην αποκάλυψη των μινωικών καταλοίπων.

3. Β' Φάση²⁴⁰

(βλ **εικ.** 84)

Η δεύτερη φάση του ναού A μπορεί να αναγνωριστεί εντός και εκτός του κτηρίου: Στο εσωτερικό, επειδή το επίπεδο του δαπέδου είχε ανυψωθεί λόγω χρήσης, τοποθετήθηκε ένα νέο δάπεδο με πατημένο χώμα στα 4.53μ., καλύπτοντας εντελώς το προωιότερο κατώφλι και αχρηστεύοντας το θρανίο που βρισκόταν κατά μήκος του βόρειου τοίχου. Θα μπορούσε να είχε αντικατασταθεί από ένα ξύλινο θρανίο ή να είχε κατασκευαστεί ένα νέο, όπως άλλωστε θα μπορούσε να δηλώνει η ύπαρξη μιας προεξέχουσας από τον τοίχο πλάκας στη δυτική πλευρά .

3. 1. Τα ευρήματα

Η γενική στρωματογραφία που εντοπίστηκε εξωτερικά των ναών ήταν ανάλογη με αυτήν που βρέθηκε στο εσωτερικό τους: σκληρά, συχνά με ίχνη καύσης στρώματα, συνήθως με αποθέσεις οστών και κεραμικής.

Ανάμεσα στα κεραμικά ευρήματα της Β' φάσης ήταν ένας τροχός άρματος και τρεις χάντρες, δύο από φαγεντιανή και μία από πέτρα. Πάνω στο επίπεδο της αυλής, κοντά σε μια επιφάνεια με χαλίκια βρέθηκαν κωδωνόσχημοι Πρωτογεωμετρικοί σκύφοι, πήλινα θραύσματα ειδωλίων ζώων (ταύρων), πήλινες περόνες (και μια από γυαλί) και μια χάλκινη αιχμή βέλους.²⁴¹ Προφανώς οι αιχμές των βέλων ήταν αναθήματα. Το πόδι του ειδωλίου του ταύρου είναι μια ένδειξη μιας πρώιμης παράδοσης που θα συνέχιζε επί μακρόν στο ιερό. Ένα από τα καλύτερα παραδείγματα στη σειρά των ειδωλίων ταύρων βρέθηκε όρθιο στη θέση του στο βωμό C, ένα βωμό που κτίστηκε περισσότερο από πεντακόσια χρόνια μετά από το ναό A. Μέσα στον ίδιο αποθέτη του ναού A βρέθηκαν θραύσματα φοινικικών αμφορέων, ένδειξη πολύ πρώιμων επαφών με την Ανατολή, που μαρτυρούν εμπορική θαλάσσια δραστηριότητα.

²⁴⁰ Kommos, 10-12

²⁴¹ Εδώ παρατηρούμε μια ανακολουθία στην περιγραφή της πρώτης και της δεύτερης φάσης. Στο εσωτερικό της πρώτης φάσης δεν αναφέρονται κεραμικά ευρήματα.

Ο ανασκαφέας στο σημείο αυτό αναφέρει ότι δεν διαθέτει στοιχεία, τα οποία να μαρτυρούν θρησκευτική παράδοση στην περιοχή από την εποχή του Χαλκού, η οποία να διατηρήθηκε μέχρι την εποχή του Σιδήρου, αφού στα ΥΜΠ κτήρια, πάνω στα οποία κτίστηκε ο ναός Α δεν λατρευτικά αναθήματα.

Ο ανασκαφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι ιδρυτές του ναού Α επέλεξαν τη συγκεκριμένη θέση λόγω του διαθέσιμου οικοδομικού υλικού που υπήρχε εκεί, παρά για να διαιωνίσουν μια θρησκευτική παράδοση. Το σημείο αυτό ήταν κατάλληλο επίσης επειδή βρισκόταν πολύ κοντά στη θάλασσα και υπήρχε εκεί κοντά πόσιμο νερό.

3. 2. Η είσοδος και η στέγη του Ναού

Κατά τη διάρκεια και των δύο χρονολογικών φάσεων του ναού Α, η είσοδος θα ήταν από την ανατολική πλευρά, κατά δε την πρώτη από το κατώφλι. Η ανοικτή είσοδος του ναού στα ανατολικά μπορεί να συνδέεται, όπως και σε πολλούς ύστερους ναούς, με την έκθεση στον ανατέλλοντα ήλιο, μια παράδοση που συνεχίστηκε σε ολόκληρη την ιστορία της περιοχής του Κομμού.

Δεν υπάρχει ανασκαφική ένδειξη που να αφορά την θεότητα ή τις θεότητες που λατρεύονταν στο ναό Α. Επίσης δεν προέκυψαν στοιχεία για στήριξη στέγης στον υποτιθέμενο άξονα του ναού (όπως υποθέτει ο ανασκαφέας στην περίπτωση του ναού Β με τον κεντρικό πεσσό), αν και η πλάκα που αποκαλύφθηκε στα βόρεια της βάσης του πεσσού θα μπορούσε να εξυπηρετεί αυτή την λειτουργία. Είναι πιθανόν επομένως ο ναός Α να ήταν υπαίθριος.

3. 3. Η εστία και η χρήση του ναού

Δεν υπάρχει μαρτυρία για την ύπαρξη εστίας στο εσωτερικό του ναού Α. Σε σύγκριση με τα στρωματογραφικά επίπεδα της στάχτης πάνω από το ναό Β, βρέθηκαν πολύ λιγότερα ίχνη καύσης πάνω στο δάπεδο του ναού Α. Αν υπήρχε εστία στον δυτικό άξονα, θα βρίσκεται θαμμένη σε μεγάλο βάθος κάτω από τις μεταγενέστερες υπερκείμενες εστίες και για το λόγο αυτό δεν μπορούσε να εντοπιστεί. Η έλλειψη ενδείξεων σε ότι αφορά την ύπαρξη εστίας στο ναό Α, κάνει τον ανασκαφέα να αναρωτιέται εάν η παράδοση των τελετουργικών γευμάτων στο εσωτερικό του ναού, για την οποία υπάρχουν σαφείς ενδείξεις σε μεταγενέστερα κτήρια του Κομμού, είχε αρχίσει από τότε. Η πιθανή όμως ύπαρξη του θρανίου και η συνέχιση των κεραμικών σχημάτων στους ναούς Α και Β, δεν δείχνουν κάποια αλλαγή στη δραστηριότητα του ναού.

Σύμφωνα πάντα με τον ανασκαφέα παραμένει η πιθανότητα τα γεύματα να ετοιμάζονταν σε κάποιο κοντινό σημείο και να καταναλώνονταν μέσα στο ναό.

3. 4. Οι διαστάσεις του ναού

Όσον αφορά τις διαστάσεις του ναού, το μέγιστο πλάτος του με κατεύθυνση B-N υπολογίζεται στα 5.54μ.²⁴² Δεν υπάρχει σαφής ένδειξη για τις διαστάσεις του στην κατεύθυνση A-Δ. Αυτή κυμαίνεται από τα τέσσερα (μετρώντας από την εξωτερική άκρη του κατωφλίου ως το σημείο όπου το δάπεδο του ναού A καλύπτεται από μεταγενέστερα δάπεδα), έως τα 6.70 μέτρα.

Η τελευταία μέτρηση πραγματοποιήθηκε προεκτείνοντας τη γραμμή από έναν ΥΜΙΙΙ τοίχο του κτηρίου N, με την κορυφή του στα 4.66μ., προς τα βόρεια κάτω από τους ναούς. Αφού ο ανατολικός τοίχος αυτού του ΥΜ ΙΙΙ δωματίου εφάπτεται στην ΥΜ Ι απόληξη του δωματίου R, ίσως υπάρχει πιθανή αντιστοιχία μεταξύ του δυτικού τοίχου του υποκείμενου ΥΜ Ι δωματίου R και του ΥΜΙΙΙ τοίχου που τοποθετήθηκε πάνω σε αυτόν. Αν η υπόθεση αυτή ισχύει, και εάν ο δυτικός τοίχος που δεν βρέθηκε υπάρχει κάτω από τους ναούς, τότε, όπως και στην περίπτωση του βόρειου τοίχου του Ναού A, πρέπει να χρησιμεύσει ως βάση για το δυτικό τοίχο του ναού. Άρα, καταλήγει ο ανασκαφέας, ο πρωιμότερος τύπος του ναού πιθανόν αντανακλά τον τύπο της προγενέστερης μινωικής κατασκευής. Παρατηρούμε ότι το συμπέρασμα του ανασκαφέα είναι καθαρά υποθετικό.

Γενικότερα η κριτική που θα μπορούσαμε ίσως να τολμήσουμε σε σχέση με όσα αναφέρονται για το ναό A θα ήταν η εξής: ενώ περιγράφεται με βεβαιότητα ένα κτήριο, το οποίο ταυτίζεται εξ αρχής ως ναός, στην πορεία, όπως φαίνεται, πολλά στοιχεία εννοούνται, ενώ υπάρχουν ελάχιστες μαρτυρίες.

Οι άγνωστες διαστάσεις, οι υποθετικοί τοίχοι που τον οριοθετούν, το θρανίο ή εξέδρα, αν πράγματι υπάρχει, η έλλειψη εστίας, ο αβέβαιος τρόπος στέγασης και τέλος τα λιγοστά ευρήματα που αναφέρονται στο εσωτερικό του κτηρίου είναι στοιχεία προβληματικά για την ταύτισή του. Τα ευρήματα από το εσωτερικό του δεν είναι επαρκή για την ταύτισή του ως λατρευτικού κτηρίου. Τα ευρήματα από το εξωτερικό του είναι που βοηθούν τον ανασκαφέα να καταλήξει στη λατρευτική χρήση.

²⁴² Ο ανασκαφέας εδώ υπολογίζει τις διαστάσεις B-N μετρώντας από τη ΝΑ γωνία του μινωικού δωματίου R, την οποία θεωρεί ότι χρησιμοποίησαν οι κτίστες του ναού A ως θεμέλιο για το νότιο τοίχο. Η θεωρία του είναι υποθετική.

4. Η περιοχή του ιερού στις Φάσεις 1 και 2 ²⁴³

Εξωτερικά του ναού Α ο ανασκαφέας συλλέγει πολύτιμες πληροφορίες από τη θέση και το χαρακτήρα των αποθετών της κεραμικής. Η ασφαλής χρονολόγηση των αποθετών, που συχνά σχετίζονται, τόσο μεταξύ τους, όσο και με τους ναούς, λόγω της κεραμικής από το εσωτερικό τους, διασφαλίζεται από την στρωματογραφία τους. Επίσης, εξαιτίας της τοποθέτησής τους πάνω από τα μινωικά στρώματα, η κεραμική των αποθετών μπορεί επιπλέον να χρησιμοποιηθεί για να φωτίσει τη μινωική τοπογραφία, όπως διατηρήθηκε περίπου 350 χρόνια μετά την ερήμωση της περιοχής (περίπου το 1250π.Χ.).

Όταν ιδρύθηκε ο ναός Α, πολλοί μινωικοί τοίχοι ήταν ακόμα ορατοί στα νότια. Μαζί με αυτούς ήταν ορατοί και οι ΥΜΙΙΙ τοίχοι του μινωικού κτηρίου Ν και ο αναλημματικός τοίχος ακριβώς στα βόρεια της αυλής του μινωικού κτηρίου Ρ. Εδώ το ύψος από την επιφάνεια της θάλασσας χαμηλώνει κατά την περίοδο των πρώιμων ελληνικών περιόδων από τα 4.40μ. στα νότια του ναού Α, στα 3.44μ. περίπου έξι μέτρα νοτιότερα. Στο σημείο αυτό υπήρχε ένας αναλημματικός τοίχος με κατεύθυνση Α-Δ από κακοφτιαγμένους μινωικούς δόμους, ο οποίος είχε κατασκευαστεί σε κάποια ύστερη φάση του ναού Α ή κατά την περίοδο του ναού Β. Ο τοίχος σώζεται σε ύψος 4.02μ. από την επιφάνεια της θάλασσας.

Ο πρώτος μεγάλος αποθέτης που δείχνει την αυξανόμενη δημοτικότητα του ιερού βρίσκεται ανάμεσα στο ναό Α και τον αναλημματικό τοίχο που χρονολογείται στη δεύτερη φάση του ναού. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν, πάνω από ένα ΥΜΙΙ στρώμα με πολλά όστρακα εισαγμένων αγγείων από την Κύπρο και την Ανατολή, θραύσματα από κωδωνόσχημους κρατήρες, σκύφους, πρόχους, υδρίες κύπελλα και αμφορείς, ντόπιοι και φοινικικοί. Από τον αποθέτη αυτόν και στα συνδεδεμένα με αυτόν στρώματα στα νότια και νοτιοανατολικά του ναού Α προέρχονται πολλά ειδώλια και θραύσματα ειδωλίων, πήλινων και χάλκινων, που περιλαμβάνουν ταύρους και ένα μικρό ειδώλιο άνδρα, πράγμα ασυνήθιστο για την περιοχή του Κομμού, όπου η ανθρώπινη μορφή εμφανίζεται σπάνια.

Μέσω αυτών των λόφων που περιείχαν την κεραμική θα επιτυγχανόταν η άνετη πρόσβαση από τη νότια πλευρά του ναού. Αυτά τα στρώματα στη συνέχεια καλύφθηκαν από τις συσσωρεύσεις του ναού Β.

Ένα παρόμοιο φαινόμενο όπου έχει δημιουργηθεί κλίση του εδάφους (από τις συσσωρεύσεις διαβρωμένων στρωμάτων κοντά στους μινωικούς τοίχους), παρατηρούμε στα νότια και νοτιοδυτικά του ναού Α. Εκεί βρέθηκε άφθονη κεραμική, αλλά ελάχιστα αναθήματα σε σχέση με την ανατολική πλευρά, που ίσως, κατά τον ανασκαφέα, αποτελεί μια ένδειξη της ευκολίας με την οποία οι χρήστες του ναού μπορούσαν να βγουν από την έξοδο της ανατολικής

²⁴³ Kommos, 12-14

πλευράς και να πετάξουν το υλικό είτε προς τα αριστερά, μέσα στην τρύπα που είχε δημιουργήσει ο μινωικός δρόμος, είτε στα δεξιά. Ακολουθούσαν την πρακτική αυτή σε όλη την περίοδο χρήσης του ναού Α.

Δυτικά του ναού Α τα πρωτογεωμετρικά επίπεδα ξεκινούν πάνω από το επίπεδο του δρόμου, κοντά στη ΒΑ γωνία του μινωικού κτηρίου Τ (Δωμάτιο 5), σε ύψος περίπου 3.80μ. από το επίπεδο της θάλασσας και 1,50μ. πίσω από τη γωνία του κτηρίου. Στα νότια, η πρώιμη κεραμική της εποχής του Σιδήρου στο μινωικό δωμάτιο 4, ίσως ανήκει στην πρώτη φάση του ναού Β, σε ύψος 4.75μ., 0.40μ. κάτω από την επιφάνεια του βόρειου τοίχου του ναού.

Κατά την περίοδο του ναού Α, αν και η επιφάνεια στα δυτικά του ναού χρησιμοποιήθηκε και ανοικοδομήθηκε, οι μινωικές κατασκευές δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν τόσο εκτεταμένα όσο κατά την περίοδο του ναού Β που ακολούθησε. Εκτός των ορίων της δεύτερης φάσης του ναού Α, η μόνη θέση με ένδειξη ουσιαστικής χρήσης κατά την περίοδο αυτή ήταν το δυτικό τμήμα του μινωικού κτηρίου Ρ (Στοά 3), όπου οι τοίχοι μπορεί ακόμα να στέκονταν σε αρκετό ύψος ώστε να παρέχουν κάποιο είδος καταφύγιου. Μια κακοφτιαγμένη εστία από πλάκες και πιθανόν ένα θρανίο ήταν τοποθετημένα πάνω σε ΥΜΙΙΙ Β συσσωρεύσεις, όπου οι επισκέπτες του ναού θα ετοιμάζαν τα γεύματά τους, όπως αποκαλύπτουν τα υπολείμματα στάχτης, οστών και μαγειρικών σκευών.

5. Η περίοδος του ναού Β (800-600π.Χ.)²⁴⁴

5. 1. Α' Φάση (εικ. 88)

Ο ναός Β, ένα θρησκευτικό κέντρο που είχε διάρκεια ζωής περίπου διακόσια χρόνια, ήταν ο άμεσος διάδοχος του ναού Α. Ο ναός θεμελιώθηκε σχεδόν απευθείας στα θεμέλια του ναού Α. Η ΒΑ του γωνία δείχνει καθαρά τη σχέση του με τον προκάτοχό του, αφού ο γωνιόλιθος, σε σχήμα Ταυ του βόρειου τοίχου ήταν τοποθετημένος επάνω στον βόρειο τοίχο του ναού Α.

5. 1. 1. Η πρόσοψη του ναού Β και ο τρόπος στέγασής του

Στον άξονα της εισόδου του ναού Β βρέθηκε ένας λίθινος πεσσός (0.80μ. ύψος, 0.46μ. πλάτος, 0.54μ. βάθος) που στηριζόταν σε πλάκες, οι οποίες ακουμπούσαν πάνω στο κατώφλι του ναού Α. Ο ανασκαφέας πιστεύει ότι πρόκειται για λαξευμένο μινωικό δόμο, ο οποίος κόπηκε στο σχήμα αυτό για να χωράει στο πλάτος του τοίχου και επαναχρησιμοποιήθηκε από

²⁴⁴ Kommos, 14-25

τους νέους χρήστες. Πάνω από αυτόν πιθανότατα υπήρχαν δύο ή ίσως τρεις παρόμοιοι δόμοι που δημιουργούσαν το σταθμό μέχρι το ανώφλι (αν και δεν βρέθηκαν σε άμεση γειτνίαση με αυτόν). Ένας ξύλινος στύλος θα μπορούσε να έχει την ίδια χρήση. Η ύπαρξη του πεσσού επιβεβαιώνει ότι το κτήριο ήταν στεγασμένο, ενδεχομένως με επίπεδη στέγη, σύμφωνα με την τοπική παράδοση. Όπως περιγράφει ο ανασκαφέας «δεν βρέθηκαν κεραμίδια στέγης μέσα στο ναό Β, ούτε θα περιμέναμε να τα βρούμε σε τόσο πρόωμη εποχή στον Κομμό. Πιθανότατα η στέγη του Β ήταν επίπεδη, σύμφωνα με την παράδοση των πρωιμότερων μινωικών κτηρίων και παρόμοια με αυτήν ενός ομοιώματος γεωμετρικής οικίας από το νεκροταφείο του Τεκκέ στην Κνωσό». Το ίδιο, ισχυρίζεται ο ανασκαφέας, ισχύει και για το ναό της Δρήρου, που κάποτε είχε αποκατασταθεί λανθασμένα με αετωματική στέγη. Το κτήριο ήταν πιθανότατα ανοικτό από την ανατολική πλευρά, όπως ο ναός Α, αφού δεν βρέθηκαν ίχνη θύρας.

5. 1. 2. Οι διαστάσεις του ναού Β

Το πλάτος του ναού Β, σε αντίθεση με το ναό Α, είναι βέβαιο, αφού η θεμελίωσή του, που αποτελείται και πάλι από επαναχρησιμοποιημένους δόμους, εξερευνήθηκε στη νότια πλευρά, δίνοντας μια εξωτερική μέτρηση περίπου 6.40μ. Άρα το πλάτος του είναι 0.90μ. μεγαλύτερο από το υποτιθέμενο πλάτος ναού Α. Το πλάτος του βόρειου τοίχου είναι περίπου 0.80μ. και το πλάτος της θεμελίωσης του δυτικού τοίχου είναι 0.72μ., άρα γενικά το πλάτος των τοίχων ήταν περίπου ίσο με αυτό της θεμελίωσης.

Η ΝΑ απόληξη του τοίχου του ναού Β δεν διασώζεται. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε θρανίο ή εξέδρα κατά μήκος του νότιου τοίχου. Ίσως ο τοίχος που βρέθηκε σε μία από τις τομές που έγινε κάτω από το δάπεδο του ναού C να αποκάλυψε τη βάση ενός θρανίου. Η ταύτισή του παραμένει αβέβαιη.

Γνωρίζουμε το εξωτερικό μήκος του ναού Β, περίπου 8.08μ., αφού τα θεμέλια ενός τμήματος του δυτικού τοίχου προεξείχαν από τα όρια του μεταγενέστερου Ναού C. Η θεμελίωση του ναού Β διέθετε αρχικά μια κλίση προς το νότο, δηλαδή το έδαφος δεν είχε εξομαλυνθεί, όπως στην περίπτωση του ναού C.²⁴⁵ Πάνω στη θεμελίωση του ναού Β θα υπήρχε ένας τοίχος, πιθανότατα, κατά τον ανασκαφέα, από επαναχρησιμοποιημένους και ξανά κατεργασμένους δόμους. Από το δυτικό και το νότιο τοίχο σώζονται μόνο τα θεμέλια.

²⁴⁵ Ο ανασκαφέας εδώ, χωρίς να απορρίπτει και την περίπτωση της καθίζησης, αναφέρεται στις διαφορές των υψομέτρων στο εσωτερικό του ναού. Το έδαφος έχει μια κλίση προς τη ΝΔ πλευρά με αποτέλεσμα το θρανίο του ναού Β να έχει μια κλίση προς τα δυτικά από τα 5.07μ. ύψος στα 4.93μ.

5. 1. 3. Το εσωτερικό του ναού Β

Από το εσωτερικό του ναού μόνο ένα τμήμα αποκαλύφθηκε εξαιτίας των καταλοίπων του ελληνιστικού ναού C που αργότερα τοποθετήθηκε πάνω από αυτόν. Παρόλα αυτά, πολλά στοιχεία είναι γνωστά για την αρχική του κάτοψη. Στην ανατολική πλευρά αποκαλύφθηκε ολόκληρο το δάπεδο από πατημένο χώμα και κονίαμα (Δάπεδο 1), όμοιας σύστασης με αυτό που βρέθηκε εξωτερικά του ναού, σε ύψος 4.70μ., περίπου 0.20μ. πάνω από το ανώτερο δάπεδο του ναού Α.

A) Το θρανίο/ εξέδρα και η εστία του ναού

Το θρανίο / εξέδρα του ναού Β (βλ. εικ.85 στο 6), βρέθηκε μπροστά στο βόρειο τοίχο του ναού. Το ορατό του μέρος (πλάτους 0.44μ.), τοποθετημένο πάνω στο επίπεδο του δαπέδου, αποτελούνταν από δύο επιμήκεις δόμους (1.68μ. και 1.53μ. με κατεύθυνση Δ-Α) και μια μικρή πλάκα τοποθετημένη κάθετα ανάμεσά τους. Η ανακάλυψη ενός κάπως ευρύτερου δόμου κατά την ανασκαφή της δυτικής πλευράς, δείχνει ότι το θρανίο διευρυνόταν στα 0.54μ. μετά το σημείο αυτό.

Δυτικά του κεντρικού πεσσού και στην ίδια ευθεία με αυτόν υπήρχε μια εστία (εικ.89 στο χ) που αποτελούνταν από στρογγυλά βότσαλα τοποθετημένα σε κύκλο.

Αυτή ήταν η πρώτη ένδειξη για την ύπαρξη εσωτερικής εστίας στη σειρά των ναών του Κομμού, αφού δεν μπορούσε να αφαιρεθεί για να διερευνηθεί η ύπαρξη πρωιμότερης ανάλογης κατασκευής στο Ναό Α. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν πολυάριθμα θραύσματα πήλινων ζωδίων, ένας χάλκινος δίσκος και ένα όστρακο αγγείου από φαγεντιανή.

B) Το ιερό των τριών πεσσών

Στα δυτικά της εστίας και σε κάποια απόσταση από τον πίσω τοίχο, βρέθηκε, κατά τον ανασκαφέα, «ίσως η πιο περίεργη κατασκευή από την εποχή του Σιδήρου από την περιοχή του Κομμού», η οποία ονομάστηκε από τον ανασκαφέα «Τριμερές ιερό». Τρεις όρθιοι πεσσοί ήταν τοποθετημένοι πάνω σε ένα τριγωνικό σε δεύτερη χρήση μινωικό δόμο (0.86μ. μήκος στην κατεύθυνση Β-Ν, 0.76μ. πλάτος στο κέντρο και 0.33μ. στο ύψος).²⁴⁶

Ο δόμος ήταν τοποθετημένος πάνω στο χωμάτινο δάπεδο και είχε μέτωπο προς την είσοδο του ναού (εικ.90,91,92). Οι βάσεις των τριών πεσσών διέθεταν τόρμους που έμπαιναν σε υποδοχές, περίπου 0.27μ. πίσω από την ανατολική παρειά της πέτρας. Από τις υποδοχές αυτές μόνο δύο διακρίνονται ολόκληρες. Η νότια υποδοχή είναι αισθητά μεγαλύτερη από την

²⁴⁶ Εδώ ο ανασκαφέας σημειώνει ότι ο δόμος έχει το τυπικό σχήμα των μινωικών λαξευμένων δόμων, που χρησιμοποιούνταν σε μια πρόσοψη με λαξευμένους δόμους.

γειτονική της χωρίς να υπάρχει εμφανής λόγος. Ο νοτιότερος πεσσός είναι τετράγωνης διατομής, χαμηλός και ογκώδης (0.175μ. πλάτος στη βάση του και μόλις 0.20μ. ύψος). Η κάπως τραχιά άνω του επιφάνεια δείχνει ότι μπορεί να διέθετε μεγαλύτερο πλάτος. Ο κεντρικός πεσσός, με διαστάσεις 0.24μ. πλάτος και 0.15μ. πάχος στη βάση του διέθετε μια αιγιματική ρηχή κάθετη τομή (0.083μ. πλάτος) στα 0.23μ. πάνω από τη βάση του. Η τομή δεν είχε ίχνη χρώματος ή διακόσμησης και ήταν πολύ ρηχή. Ίσως να ήταν αρχικώς χρωματισμένη. Μια λεπτή πλάκα πιθανόν τοποθετούνταν μέσα σ' αυτήν.

Ο ανασκαφέας συμπεραίνει ότι ο κεντρικός πεσσός πιθανότατα θα είχε σπάσει στα αρχαία χρόνια, κρίνοντας από την ανώμαλη άνω επιφάνειά του. Ο τρίτος βόρειος πεσσός φαίνεται να διατηρείται ολόκληρος. Πίσω από την κατασκευή αυτή, που στο εξής θα ονομάζεται «ιερό των τριών πεσσών», αποκαλύφθηκαν ίχνη απανθρακωμένου ξύλινου αντικειμένου ωοειδούς διατομής και διαστάσεων 0.25μ x 0.34μ. με ύψος 0.26μ.- 0.30 μ. Το αντικείμενο αυτό καλύπτονταν από το πηλώδες, μη καμένο χόμα του ανώτερου στρώματος. Για το παραπάνω, λαξευμένο πιθανότατα, κυπαρισσόξυλο, δόθηκαν οι παρακάτω ερμηνείες:

Αρχικώς ο ανασκαφέας υπέθεσε ότι πρόκειται για μια ψηλή ξύλινη λεκάνη τοποθετημένη απευθείας στο πρώτο δάπεδο του ναού Β (βλ.εικ.91). Όμως ερωτηματικά γεννά τόσο η επιλογή ενός ξύλινου δοχείου όσο και η απανθράκωσή του χωρίς άλλες ενδείξεις πυρκαγιάς εντός του κτηρίου, εκτός εάν χρησιμοποιούνταν ως λύχνος. Μια άλλη υπόθεση είναι να πρόκειται για κατάλοιπο ενός κίονα ωοειδούς διατομής ή κιονίσκου με τη χρήση βάσης λεκάνης, επίπεδης τράπεζας ή άλλου αντικειμένου. Βέβαια και σ' αυτήν την περίπτωση, προβληματικός παραμένει ο τρόπος απανθράκωσής του.

Όσον αφορά την τριμερή κατασκευή και τη χρήση της, ο ανασκαφέας αποκλείει την πιθανότητα οι πεσσοί να αποτελούσαν στήριγμα ενός επίπεδου αντικειμένου, αφού, όπως ισχυρίζεται, δεν έχουν ομαλή άνω επιφάνεια και τοποθετούνται μάλλον παρατακτικά, παρά σε μια τριγωνική διάταξη. Η μόνη εναλλακτική λύση που προτείνεται είναι να στέκονταν οι πεσσοί ελεύθεροι (βλ.εικ. 92). Δεν εντοπίστηκαν αναθήματα που να σχετίζονται με αυτούς, παρά μόνο μεταγενέστερης του ναού Β εποχής.²⁴⁷

Παραμένει τέλος η ερμηνεία του τύπου του ιερού, για το οποίο, όπως ισχυρίζεται ο ανασκαφέας, δεν υπάρχει άλλη γνωστή σύγχρονη τοπική παράδοση, ούτε διαθέτουμε ικανές μαρτυρίες από τη Μινωική περίοδο, από όπου θα οφείλονταν η καταγωγή του. Όπως ισχυρίζεται ο Shaw, ο τύπος είναι γνωστός από άλλες περιοχές της Συρίας, Κύπρου, Σικελίας και βόρειας Αφρικής. Παρόμοιες κατασκευές αποτελούσαν μέρος της φοινικικής- καρχηδονιακής παράδοσης, όπως αυτή εικονίζεται στη στήλη από τη Νόρα, στην οποία οι πεσσοί τοποθετούνται πάνω σε βάση και το ιερό βρίσκεται μέσα σε ναΐσκο, κατασκευή που κατάγεται από την

²⁴⁷ Ο συγγραφέας αναφέρεται σε κάποια αναθήματα και στα ειδώλια από φαγεντιανή που βρέθηκαν ανάμεσα στους πεσσούς (δες κεφ. Φάση 2)

Αίγυπτο. Ο ανασκαφέας υποστηρίζει ότι ο τύπος του «ιερού με τους τρεις πεσσούς είναι φοινικικός».²⁴⁸

Η E. Pappalardo στη συνέχεια διατυπώνει σημαντικές αντιρρήσεις σχετικά με το ιερό, όσον αφορά την αποκατάστασή του αλλά και την καταγωγή του.²⁴⁹ Αρχικώς υποστηρίζει ότι ο Ναός Β δεν ήταν στεγασμένος, επειδή τα στοιχεία που οδήγησαν στο συμπέρασμα αυτά δεν είναι, σύμφωνα με την άποψή της επαρκή. Το μόνο στοιχείο που οδήγησε το Shaw να υποθέσει ότι το κτήριο ήταν στεγασμένο, ήδη στην πρώτη φάση, είναι ο παραλληλεπίπεδος δόμος, που ερμηνεύτηκε ως πεσσός για τη στήριξη της στέγης. Ο Shaw αναπαριστά την ανατολική πρόσοψη του ναού Β με έναν κεντρικό πεσσό, όμοιο με την υποθετική αναπαράσταση του ναού Α στον Πρινιά. Όμως, σύμφωνα με την Pappalardo, ο υποτιθέμενος πεσσός δεν συνδεόταν με υλικό από τη στέγη, απείχε 0.20μ. από την πρόσοψη και δεν διέθετε ισχυρή θεμελίωση. Είκοσι πέντε εκατοστά χρώματος αποτελούσαν τη θεμελίωση ενός λίθινου δόμου με σωζόμενο ύψος 0.80 και βάση 0.46 x 0.54μ. Αν αποτελούσε στήριγμα στέγης θα έπρεπε να συμπληρωθεί με ακόμα έναν ή δύο πεσσούς, οι οποίοι δεν βρέθηκαν. Το κτήριο ίσως αποτελούσε αρχικώς ένα είδος ανοιχτού ιερού παρόμοιο με το ανοιχτό ιερό της Altintepe (Urartu) (εικ.93 5-6). Στο εσωτερικό του ιερού αυτού, που χρονολογείται ανάμεσα στον 8^ο και 7^ο π.Χ. αιώνα, βρέθηκε ένας μονόλιθος που αποτελούσε ελεύθερο αντικείμενο λατρείας. Επίσης οι στήλες της Altintepe είναι παρόμοιων διαστάσεων με τους πεσσούς του ιερού από τον Κομμό.

Άλλη μαρτυρία για την λατρεία των στηλών ή πεσσών στην περιοχή της Ουράρτης είναι σε μια σφραγίδα στο Toprakh Kale, όπου πίσω από το ιερό δέντρο αναπαριστάται μια κατασκευή που θυμίζει το ιερό των τριών πεσσών. Πάνω σε μια ορθογώνια βάση τοποθετούνται τρεις πεσσίσκοι ή στήλες.

Συνδυάζοντας αυτές τις μαρτυρίες με τα ευρήματα από τον Κομμό η Pappalardo ερμηνεύει το ξύλινο απανθρακωμένο αντικείμενο ως συμβολική αναπαράσταση του ιερού δέντρου. Το ιερό δέντρο ως κοσμικό στοιχείο, συμβολική έκφραση του κύκλου της ζωής, σε

²⁴⁸ Για τη «φοινικική» όψη του ιερού οι J.Muhly (1990-94) και N.Coldstream (1998 259), παρουσίασαν την περιοχή του Κομμού ως τόπο στάσης ή εμπορικό σταθμό των Φοινίκων στην διαδρομή τους προς τη δυτική Μεσόγειο. Ο Hans George Niemayer (1993 339) πιστεύει ότι το ιερό αποτελεί μια ακόμα απόδειξη της φοινικικής παρουσίας σε πολλές περιοχές του Αιγαίου. Η Sarah Morris (1992 154-155,158) δίνει έμφαση στην ανατολική επίδραση στην περιοχή με τη μορφή ενός εισαγμένου θεού (Αμύκλαιος Απόλλων), του τριμερούς ιερού και της τοποθέτησης του θρανίου και της εστίας στους ναούς, αν και πρεσβεύει ότι οι ιεροί πεσσοί του Κομμού δεν είναι αναγκαστικά φοινικικής έμπνευσης. Ίσως κατά τη γνώμη της οι πεσσοί εκπροσωπούν μια σπάνια περίπτωση μιας φοινικικής κατασκευής και δεν ήταν προϊόν εμπορίου. Όσον αφορά τον χρόνο της πρωιμότερης φοινικικής παρουσίας στον Κομμό, η Patricia Maynor Bikai χρονολογεί την φοινικική κεραμική του ναού Α, Φάση 2, περίπου στο 900π.Χ., η οποία είναι σύμφωνη με την απόλυτη χρονολόγηση της συνδεόμενης με αυτήν ελληνικής κεραμικής.

²⁴⁹ Eleonora Pappalardo 2002, "Il 'Tripillar Shrine' di Kommos Alcune Considerazioni"

συνδυασμό με πεσσούς ή στήλες, λατρευόταν σε διάφορες περιοχές της Μεσογειακής Λεκάνης. Μια αναπαράσταση της λατρείας του δέντρου σε συνδυασμό με βάση ή βωμό προέρχεται από την αρχαία πόλη Χάμα της βόρειας Συρίας, η οποία καταστράφηκε το 720π.Χ. και υπήρξε έδρα ανακτορικού κέντρου. Στο εσωτερικό μια πλατείας βρέθηκαν δύο βάσεις και δύο πλάκες με την αναπαράσταση της Ishtar. Άλλη περίπτωση συνδυασμού δέντρου/ βωμού εμφανίζεται στο ιερό της Qatna (Mishrife), στην κεντρική Συρία (εικ.94 5-6), όπου βρέθηκαν τρεις μικρές στήλες σε μια βάση και ένας κορμός δέντρου.

Μετά τα παραπάνω η Pappalardo προτείνει μια αναπαράσταση του Ναού Β, τουλάχιστον κατά την πρώτη φάση του, ως ολικώς ή μερικώς ανοιχτού κτηρίου, εξαιτίας και της ύπαρξης της ξύλινης λεκάνης ως πεσσό, συμβολική αναπαράσταση του ιερού δέντρου. Ως παράλληλο αναφέρει το ιερό στο Mishrife-Qatna (βλ. εικ. 94, 3). Η λατρεία θα τελούνταν σε ανοιχτό χώρο, γύρω από τρία λίθινα στοιχεία σε μια βάση και ένα δέντρο, που στην περίπτωση του Κομμού αναπαριστανόταν συμβολικά με ένα ξύλινο αντικείμενο.

Η σύνδεση του δέντρου με ένα ιερό έχει πιθανόν χαναϊτική καταγωγή. Στην Κύπρο της Ύστερης εποχής Χαλκού η σύνδεση του ιερού δέντρου με το βωμό δεν είναι πολύ συχνή. Η λατρεία όμως του δέντρου αναφέρεται στα αγροτικά ιερά. Στην περιοχή του Αιγαίου αναπαραστάσεις δέντρων ανεβαίνουν στην αρχή της 2^{ης} χιλιετίας και συνδέονται πάντα με τη μορφή της θεάς της φύσης στον Μινωικό και Μυκηναϊκό κόσμο. Σε μερικές περιπτώσεις η παράσταση εικονογραφείται σε σφραγίδες και δαχτυλίδια. Φαίνεται να εικονογραφούν μια παράδοση αμιγώς τοπική και να μην έχουν κάτι κοινό με παρόμοια θέματα από τη Μεσοποταμία, στην οποία η ανθρώπινη μορφή κυριαρχεί και είναι πάντα ανδρική, θεός ή μονάρχης. Όμως είναι πιθανόν τα κοσμικά στοιχεία, ο ήλιος, το φεγγάρι, οι στήλες, που συνήθως συμπληρώνουν τις αναπαραστάσεις αυτού του τύπου στο αιγιακό περιβάλλον, να μαρτυρούν μια επίδραση από την Εγγύς Ανατολή.

Υπάρχει η υπόθεση, σύμφωνα με την οποία, στην ανεικονική τέχνη του Αιγαίου της Ύστερης Εποχής του Σιδήρου, το ιερό δέντρο ως αντικείμενο λατρείας και εικονογραφικό στοιχείο, έχει υποστεί την επίδραση του σύγχρονου ανατολικού πολιτισμού. Είναι δημοφιλές το θέμα στην Ύστερογεωμετρική κεραμική της ηπειρωτικής Ελλάδας τον 8^ο αιώνα, ενώ στην Κρήτη αποτελούσε από το 2^ο μισό του 9^{ου} π.Χ. αιώνα κυρίαρχο στοιχείο της Πρωτογεωμετρικής κεραμικής. Η σύνδεση του δέντρου με τη βάση ή το βωμό, για λατρευτικό σκοπό, υπάρχει στην Ανατολική Μεσόγειο ήδη στα τέλη της εποχής του Χαλκού.(το δέντρο τοποθετείται κοντά σε ένα βωμό με στήλες ή πεσσούς- σφραγίδα στο Toprakh Kale και στον Κομμό).

Σύμφωνα με το Shaw, το τριμερές ιερό είναι φοινικικής καταγωγής και ιδρύθηκε στον Κομμό από Φοίνικες εμπόρους. Σύμφωνα με την Pappalardo το μοναδικό του παράλληλο είναι ο ναός του Sarepta που είχε στο εσωτερικό του ένα πεσσό. Η Pappalardo, επιθυμώντας να

στηρίξει τη θεωρία της περί λατρευτικού αντικειμένου εντοπίζει παραδείγματα λατρείας των πεσσών και σε άλλες περιοχές του Αιγαίου και της Κρήτης από την Μινωική περίοδο.

Στη συνέχεια αναφέρεται στο θρανίο, χαρακτηριστικό γνώρισμα του ναού, το οποίο εντάσσεται στην προγενέστερη και σύγχρονη με το ναό αρχιτεκτονική παράδοση της Κρήτης. Ιερά με θρανίο αρχίζουν από την ΥΜΙΙΙ περίοδο (Καρφί) και συνεχίζουν μέχρι τη γεωμετρική εποχή (Αρκάδες, Παχλιτζάνη Αγριάδα), όταν ένας άλλος τύπος ναού με εσωτερική εσχάρα αρχίζει να εμφανίζεται (Πρινιάς). Κατασκευές που χαρακτηρίζονται από τη σύγχρονη παρουσία του θρανίου και της κεντρικής εστίας, όπως στον Κομμό, είναι γνωστές στο νησί, όπως στην πόλη της Δρήρου.

Τέλος, όσον αφορά τη φοινικική καταγωγή του ιερού, η Pappalardo εξετάζει τις μαρτυρίες από την κεραμική. Από την κεραμική στο εσωτερικό του ναού Β: στα στρώματα που αντιστοιχούν στο αρχαιότερο δάπεδο του ναού κατά την 1^η φάση του κτηρίου (τοποθέτηση ξύλινης λεκάνης) δεν βρέθηκε ούτε ένα φοινικικό όστρακο. Η φοινικική κεραμική προέρχεται από τα στρώματα του 8^{ου}-7^{ου} π.Χ αιώνα του ιερού στον Κομμό (φάση του 2^{ου} δαπέδου του ναού Β), συνδέεται με την τοπική γεωμετρική και την εισαγόμενη κεραμική από την ανατολική Ελλάδα, ενώ δεν υπάρχει μεγάλη ποσότητα.

Κατά την Pappalardo οι λιγοστές μαρτυρίες της φοινικικής κεραμικής (329 Όστρακα, πολλά από το ίδιο αγγείο) και η παρουσία των τριών πεσσών (χαρακτηριστικό πολλών λαών της Μεσογείου) δεν αποτελούν ικανή απόδειξη για τη φοινικική καταγωγή του ιερού. Στην πραγματικότητα, όπως είδαμε, δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε μια συγκεκριμένη περιοχή καταγωγής για το τριμερές ιερό από την ανατολική Μεσόγειο. Ακόμα και αν το ιερό ήταν φοινικικής καταγωγής δεν μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι προέρχεται απευθείας από τη Φοινίκη και δεν καταλήγει στην Κρήτη μέσω Ugartu βόρειας Συρίας ή κάποιας άλλης περιοχής της Εγγύς Ανατολής. Ομοίως ο Shaw δεν δέχεται την πιθανότητα οι γηγενείς κάτοικοι του Κομμού να αποδέχονταν στο εσωτερικό του ιερού μια λατρεία εντελώς ξένη με τη δική τους θρησκευτική παράδοση, που να προήλθε από τους περαστικούς εμπόρους και ταξιδευτές.

Όσον αφορά καθαυτή τη λατρεία που τελούνταν στους τρεις πεσσούς, η Pappalardo θεωρεί ότι οι πεσσοί μπορεί να αποδίδουν μια λατρευτική τριάδα, όπως του ναού της Δρήρου, του ναΐσκου της Φορτέτσας και του τριπρόσωπου ανάγλυφου της Γόρτυνας. Αυτό όμως δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η τριάδα αυτή ήταν η φοινικική Baal, Ashera Astarte (Tanit, Ashera, Astarte) και όχι, π.χ. των τριών βασικών της Ugartu (Haldi, Teiseba, Siviri. Από την Ugarit (Ras Shamra), κοντά στο ναό του Baal, προέρχεται ένας μεγάλος αριθμός στηλών. Πολλές είναι ανεικονικές και άλλες έχουν ιερές εικόνες. Μια εικονίζει τους Baal, Amat, El και ήταν πιθανόν λατρευτική.

Ανάμεσα στους πεσσούς του κρητικού ιερού, μαζί με αντικείμενα χάλκινα και πήλινα, βρέθηκαν 2 ειδώλια των Sekhmet και Nefertum. Η ερμηνεία του τριμερούς βωμού ως

συμβολική και ανεικονική αναπαράσταση μιας θεϊκής τριάδας φαίνεται η πιο πιθανή, αλλά ακόμα λείπουν στοιχεία για να χαρακτηριστεί η τριάδα φοινικική.

Η τοποθεσία του Κομμού, σύμφωνα με την Pappalardo, δείχνει μια περιοχή όπου γένη διαφορετικής καταγωγής έρχονται σε επαφή μεταξύ τους. Επαφή μεταξύ Μεσοποταμίας και Αιγαίου μέσω Ανατολίας, Βόρειας Συρίας, Αιγύπτου και Φοινίκη. Η αποδοχή και πιθανόν η μεταβολή μιας λατρείας, η μιας εικονογραφίας σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από τις επαφές με την Ανατολή χαρακτηριστική στιγμή επαφών με την Ανατολή, αντανακλάται στις κρητικές λατρευτικές πρακτικές ήδη από τα τέλη του 9^{ου} π.Χ. αιώνα. Είναι πιθανόν το ιερό των τριών πεσσών να αποτελεί μια ανεικονική, πολυεθνική θρησκευτική εγκατάσταση, τόσο ανατολική όσο και τοπική.

Ο ανασκαφέας του Κομμού στη συνέχεια απάντησε στην Pappalardo προβάλλοντας τα εξής επιχειρήματα:²⁵⁰

A) Όσον αφορά τη στέγαση του Ναού Β εμμένει στην άποψή του περί επίπεδης ξύλινης στέγης με δοκίδες οι οποίες θα στήριζαν ένα παχύ στρώμα από χώμα, πηλό και μικρά κομμάτια ξύλου, σύσταση παρόμοια με αυτήν που διέθετε η θεμελίωση της πλευρικής τοιχοποιίας του ναού, που οφείλει την καταγωγή της στη μινωική αρχιτεκτονική. Για το λόγο αυτό δεν βρέθηκαν κεραμίδια, πρακτική που αρχίζει στον Κομμό τον 4^ο π.Χ. αιώνα, περίοδος ίδρυσης του ναού C. Η άποψή του για τη στέγαση του Κομμού ενισχύεται από την ερμηνεία του μεγάλου λίθινου δόμου, ως κεντρικού πεσσού στη ανατολική πρόσοψη. Πάνω σε αυτόν θα είχε τοποθετηθεί τουλάχιστον άλλος ένας για να αποτελέσει έναν πεσσό που θα στήριζε την κύρια δοκίδα οροφής στα ανατολικά, στην ανοιχτή κατάληξη του κτηρίου. Ο πεσσός, κατά τον Shaw, δεν χρειαζόταν ενισχυμένη θεμελίωση, λόγω του μικρού πλάτους (4.80μ. συνολικά) της ανατολικής ανοιχτής εισόδου του ναού.

B) Το δεύτερο ζήτημα που θίγει η Pappalardo αφορά την ταύτιση του ξύλινου ανατικειμένου. Πρόκειται για ένα κυκλικό, απανθρακωμένο τμήμα από ξύλο κυπαρισσιού, 025-0.34μ. εσωτερικής διαμέτρου, που βρέθηκε τοποθετημένο επάνω ή μέσα στο γέμισμα του πρώτου δαπέδου του ναού, ακριβώς πίσω από το ιερό των τριών πεσσών και όχι μακριά από τον πίσω τοίχο του ναού. Η άνω επιφάνεια της κατασκευής είχε τρύπα 0.26μ. βάθους και περιείχε γκρίζο, μη καμένο πηλό, όμοιο με αυτόν που χρησιμοποιήθηκε για να ανέβει το επίπεδο του δαπέδου του ναού κατά τη 2^η φάση. Στην περίπτωση που δεν είναι αγγείο, μπορεί να αποτελούσε τη βάση ενός καμένου πεσσού, ή ένα κοντό στήριγμα κίονα με λειτουργία μικρής τράπεζας για αγγείο, ίσως κύλικας, όμως δεν υπήρχε ένδειξη γενικευμένης πυρκαγιάς κατά την 1^η φάση του ναού Β. Για τον λόγο αυτό προτάθηκε ότι αν ήταν αγγείο θα μπορούσε να αποτελεί ένα λυχνάρι λαδιού που απανθρακώθηκε από τη χρήση.

²⁵⁰ Shaw J. 2004. 'Temple B at Kommos, Crete : A Response'. Creta antica 5, 199-205.

Με βάση τα παραπάνω ο Shaw επανεξετάζοντας την πρόταση της Pappalardo περί ιερού δέντρου θεωρεί ότι ένα δέντρο με εσωτερική διάμετρο άνω των 0.30μ. θα είχε συνολικό ύψος άνω των 10μ., οπότε δεν θα μπορούσε να βρίσκεται εντός στεγασμένου ναού. Στη συνέχεια, εξετάζοντας το καμένο αντικείμενο παρατηρεί ότι εάν ο ξύλινος πεσσός ήταν τοποθετημένος στο έδαφος τη στιγμή που κάηκε, τότε το κάρβουνο θα περιέτρεχε όλη του την περιφέρεια και θα συνέχιζε βαθύτερα, αφού το εξωτερικό θα καιγόταν και θα γινόταν στάχτη. Επίσης η φωτιά θα απλωνόταν περισσότερο πάνω στο δάπεδο, όπου ο αέρας κυκλοφορεί ελεύθερα. Το αποτέλεσμα, αν και αυτό θα μπορούσε να αποδειχτεί με πείραμα, είναι ότι το προφίλ, δεν θα διέθετε τρύπα. Ίσως η καλύτερη λύση θα ήταν να αποτελούσε λυχνάρι, αλλά το υλικό του δεν είναι κατάλληλο για παρόμοια χρήση.

Γ) Όσον αφορά τη φοινικική καταγωγή του τριμερούς ιερού ο Shaw αναφέρει ότι η Pappalardo ισχυρίζεται σωστά ότι οι πεσσοί συχνά εικονίζονται σε καρχηδονιακά ανάγλυφα που είναι αρκετά μεταγενέστερα από τους πεσσούς του Κομμού, αλλά φαίνεται να αγνοεί την ειδική σημασία του αρχαϊκού κυπριακού πεσσού, πολύ πλησιέστερου χρονολογικά με τον πεσσό του Κομμού, που ήταν σχεδόν της ίδιας μορφής με αυτόν και διέθετε εγχάρακτη φοινικική επιγραφή.

Επίσης η Pappalardo αναφέρει ότι τα δείγματα της φοινικικής κεραμικής που δημοσίευσε ο Bikai, δεν είναι επαρκή, συγκεκριμένα ελάχιστη στο πρώτο στάδιο του ναού Β με αποθηκευτικό χαρακτήρα. Το γεγονός ερμηνεύεται από τον Shaw, καθώς η κεραμική αυτή, αρκετά σπάνια, αν όχι μοναδική στην Κρήτη, αντιπροσωπεύει περαστικούς ταξιδιώτες και όχι μόνιμη αποικία. Επίσης κατά τη γνώμη του η Pappalardo δεν εστιάζει στο πιο κρίσιμο θέμα, που μπορεί να οδήγησε στο κτίσιμο του ναού Β, τις ύστερες φάσεις του ναού Α, όπου η φοινικική κεραμική εμφανίζεται πολύ συχνά. Πράγματι η φάση αυτή έχει περισσότερη φοινικική κεραμική από κάθε άλλη. Επιπλέον, η παρουσία κοινής κεραμικής μπορεί να είναι μια πραγματική ένδειξη εθνικής καταγωγής των ανθρώπων που σύχναζαν σε ένα μέρος, περισσότερο από την καλής ποιότητας κεραμική που εισάγονταν επειδή θεωρούνταν γοητευτική ως ξενόφερτη.

Τέλος, αν η μορφή του, όπως ισχυρίζεται η Pappalardo, οφείλεται σε επιδράσεις της Εγγύς Ανατολής, η μεταφορά του (ως ιδέα ή πραγματικότητα) πιθανότατα προήλθε από τους Φοίνικες. Πιθανόν, βέβαια, οι Κρήτες ταξιδευτές να εισήγαγαν τον τύπο ως περίεργο, αλλά στην περίπτωση αυτή θα τον συνδύαζαν με την τοπική λατρεία. Άλλωστε, κατά τον Shaw, η φοινικική εξάπλωση στη Δύση είναι καλά γνωστή και τεκμηριώνεται καλύτερα αρχαιολογικά όσο περνάει ο καιρός. Βεβαίως, η θέση του ιερού με τους τρεις πεσσούς μέσα στο ναό φανερώνει την αμοιβαία αποδοχή του από όλους τους συμμετέχοντες.

5. 1. 4. Η χρονολόγηση του ιερού με τους τρεις πεσσούς

Ο Shaw χρονολογεί την ίδρυση του ιερού στην Α΄ Φάση του ναού Β, εφόσον δεν βρήκε ίχνη θεμελίωσης πάνω στο δάπεδο του εσωτερικού της Β΄ Φάσης και λόγω της φοινικικής κεραμικής που συνδέεται αποκλειστικά με την Α΄ Φάση. Οι εισαγμένοι φοινικικοί αμφορείς βρέθηκαν στο εσωτερικό του ναού Β και στους αποθέτες. Κατά τον ανασκαφέα οι Φοίνικες επισκέπτονταν τον Κομμό ήδη από τη Β΄ Φάση του Ναού Α, άρα θα μπορούσαν να είχαν αποτελέσει το κίνητρο για την κατασκευή του βωμού. Ο βωμός στην περίπτωση αυτή θα ιδρύθηκε κατά τη δεύτερη φάση του ναού Α ή κατά την πρώτη φάση του ναού Β.

Η άποψη ότι ο βωμός θα ήταν πρωιμότερος και επαναχρησιμοποιήθηκε κατά τη δεύτερη φάση του ναού Α δεν μπορεί να εξακριβωθεί αφού, όπως μας πληροφορεί ο ανασκαφέας, η ανασκαφή στο συγκεκριμένο σημείο δεν επεκτάθηκε. Θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι το ιερό χτίστηκε ως ανάμνηση κάποιου γεγονότος, όπως π.χ. μια ταφή κάτω από την πλάκα, συνήθως καρχηδονιακή πρακτική, όπου παρόμοιες στήλες χρησιμοποιήθηκαν ως ταφικά σήματα. Τέλος στον ανασκαφέα φαίνεται πιθανόν, τα κοσμήματα που συνδέονται με το ναό Α, που συχνά είχαν ταφική και όχι αναθηματική χρήση κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο στην Κρήτη, να ενισχύουν το επιχείρημα αυτό.

5. 1. 5. Τα ευρήματα από το εσωτερικό του ναού Β

Ανάμεσα στην κεραμική του δαπέδου 1 του ναού Β υπήρχαν πολλά θραύσματα κυπέλλων, σκύφων, λύχνων και υδριών, όλα από αγγεία πόσης. Ανάμεσα στα μη κεραμικά ευρήματα συγκαταλέγονται μια χάλκινη αιχμή βέλους, που θυμίζει αυτές που σχετίζονται με τη δεύτερη φάση του ναού Α. Τέλος ήλθαν στο φως πολυάριθμα θραύσματα πήλινων ειδωλίων και μια σκαραβοειδής χάντρα.

5. 2. Β΄ Φάση ²⁵¹

Όταν ανυψώθηκε το επίπεδο του αύλειου χώρου του ναού Β, λόγω της διάβρωσης του εδάφους και των συσσωρεύσεων εξαιτίας της χρήσης, κτίστηκε στην είσοδο του ναού Β ένας αναλημματικός τοίχος, ύψους 0.30μ., ανυψώνοντας το εξωτερικό επίπεδο του ναού στα πέντε μέτρα (βλ.εικ.109).

Οι πλάκες του τοίχου τοποθετήθηκαν με μέτωπο προς τη δύση, ένδειξη ότι η ανατολική απόληξη του τοίχου ήταν καλυμμένη. Την ίδια εποχή το εσωτερικό επίπεδο ανέβηκε στα 4.66μ.

²⁵¹ Kommos, 22-23

(2^ο δάπεδο), δημιουργώντας μια βαθμίδα προς τα κάτω, παρόμοια με αυτήν που προέκυψε στον ναό Α, όταν τοποθετήθηκε το κατώφλιο. Ενώ το σχέδιο του Β παράμεινε ουσιαστικά το ίδιο, το δάπεδο ανυψώθηκε, άρα χαμήλωσε το ύψος του θρανίου.

Η εστία ξανακτίστηκε σε ψηλότερο επίπεδο, στην ίδια θέση και αποτελούνταν από λίθους κυκλικά τοποθετημένους (εστία 2). Σε σύγχρονα στρώματα από το εσωτερικό του ναού βρέθηκαν πήλινα ειδώλια και σιδερένια αντικείμενα. Τα γεωμετρικά και ανατολίζοντα κύπελλα ήταν κοινά, όπως οι αρύβαλλοι και οι αμφορείς από την ανατολική Ελλάδα. Όπως μας πληροφορεί ο ανασκαφέας, εδώ το γεωλογικό στρώμα, όπως και στον υπόλοιπο ναό, χαρακτηριζόταν από επάλληλες στρώσεις χώματος και υπολειμμάτων καύσης, εξαιτίας της ανακατασκευής του δαπέδου, της διάβρωσης από τα ανατολικά και της πιθανής διασποράς των υπολειμμάτων από τις συχνές πυρές πάνω στο δάπεδο.

Δυτικότερα του χώρου αυτού, το ανυψωμένο δάπεδο πλησίαζε το επίπεδο της κορυφής του δόμου της βάσης του τριμερούς ιερού (στα 4.90μ.) και η ξύλινη «λεκάνη» πίσω του είχε καλυφθεί από χώμα. Περίπου την ίδια εποχή, κατά τον Shaw, προστέθηκε στο τριμερές ιερό μια ασπίδα, «ίσως δερμάτινη με ξύλινο πλαίσιο», πίσω από τους πεσσούς. Από αυτήν διατηρήθηκε μόνον η χάλκινη διακόσμηση που την κάλυπτε, από την οποία πολυάριθμα διάσπαρτα κομμάτια βρέθηκαν στο επίπεδο του δαπέδου. Όσον αφορά τη θέση της ασπίδας, μαρτυρία αποτελούν τα κομμάτια που βρέθηκαν ακριβώς πίσω από τους πεσσούς στην πλάκα της βάσης. Εκεί είχαν τοποθετηθεί όρθιες μερικές λεπτές λίθινες πλάκες, πίσω από τους πεσσούς για να συγκρατούν την ασπίδα. Πίσω από τις πλάκες υπήρχε μια παχύτερη ακανόνιστη πλάκα το κατώτερο ακατέργαστο τμήμα της οποίας ήταν τοποθετημένο μέσα σε μια ορθογώνια κοιλότητα στην άκρη της τριγωνικής λίθινης βάσης. Το σχήμα και η τοποθέτηση της πλάκας, όπως και η ύστερη χρονολόγηση των συνοδευτικών της προσφορών, δείχνουν ότι η πλάκα αυτή είναι ύστερη προσθήκη στο αρχικό ιερό. Ο ναός ανακαινίστηκε κατά τη φάση Β2, εποχή κατά την οποία ο πρώτος εξωτερικός βωμός, βωμός U, ιδρύθηκε στα δυτικά της αυλής.

Ανάμεσα στους πεσσούς ο ανασκαφέας περιγράφει ότι βρέθηκαν τα παρακάτω ευρήματα: ένα χάλκινο ειδώλιο αλόγου ήταν τοποθετημένο ανάμεσα στους δύο νότιους πεσσούς και ήταν στραμμένο προς την ανατολή, ένα αιγυπτιακό ειδώλιο από φαγεντιανή της πολεμικής θεάς Sekhmet ήταν τοποθετημένο οριζόντια, με το κεφάλι προς τη δύση, πάνω στο ελληνικό άλογο (εικ.95-96). Το άλογο και η θεά τοποθετήθηκαν, κατά τον ανασκαφέα, ανάμεσα στους πεσσούς, επειδή ο ναός ήταν ανοικτός και υπήρχε ο φόβος της κλοπής από τους περαστικούς. Ανάμεσα στον κεντρικό πεσσό και τον βόρειο είχε τοποθετηθεί άλλο ένα ειδώλιο από φαγεντιανή, που πιθανόν να ταυτίζεται με τον Nefertum (εικ.97), γιο της Sekhmet, δεύτερο από την τριάδα της Μέμφιδος, που αποτελείται από τους: Sekhmet, Nefertum και Ptah.

Πολυάριθμα άλλα μικρά αναθήματα βρέθηκαν μέσα στο στρώμα στάχτης, πάνω στη βάση της πλάκας δίπλα στους πεσσούς. Πίσω από τους πεσσούς, στα δυτικά, βρέθηκε ένα

χάλκινο ειδώλιο ταύρου, πολλές χάνδρες από φαγεντιανή και γυαλί και πολλά θραύσματα από τη χάλκινη διακόσμηση της ασπίδας. Μπροστά από την πλάκα στα ανατολικά βρέθηκε το κεφάλι ενός χάλκινου αλόγου και τα πόδια ενός ειδωλίου, χάνδρες, μια σιδερένια αιχμή δόρατος και ένα τμήμα χρυσού ελάσματος.

5. 3. Γ΄ Φάση ²⁵²

Το εσωτερικό του ναού Β είχε άλλη μια φάση χρήσης, κατά την περίοδο που το δάπεδο (δάπεδο 3) και η αυλή εξωτερικά του ναού ανυψώθηκαν κατά ένα ακόμα στρώμα, περίπου στα 5.07μ. στο κέντρο του ναού. Την περίοδο αυτήν, η επιφάνεια του βόρειου θρανίου ήταν στο επίπεδο του δαπέδου, αποκλείοντας τη χρήση του ως εξέδρας καθίσματος, εκτός εάν τοποθετούνταν πάνω στις πλάκες μια ξύλινη κατασκευή. Ο ανασκαφέας υποθέτει ότι θα μπορούσαν οι πιστοί να εναποθέτουν τις προσφορές τους επάνω σε αυτό. Κατά την περίοδο της φάσης 3 ο πρωιμότερος αναλημματικός τοίχος στην είσοδο του ναού είχε γίνει ένα άτεχνο κατώφλι. (βλ.εικ. 88)

5. 3. 1. Οι εστίες

Η σημαντικότερη νέα προσθήκη κατά την τρίτη φάση ήταν μια ορθογώνια κατασκευή (βλ. **εικ.** 89β εστία 4), που την πλαισίωναν πλάκες επιμελημένης κατασκευής (0.80τ.μ.). ήταν σχεδόν γεμάτη στάχτη και οστά ζώων, διέθετε μια επιφάνεια στον πυθμένα από πηλόχωμα, που εντοπίστηκε σε ύψος 5.05μ. και άλλη μία από πηλό, σε ύψος 5.30μ., περίπου στο ίδιο ύψος με την επιφάνεια των πλακών. Αυτή ήταν, κατά τον ανασκαφέα, η πρωιμότερη σχηματοποιημένη εστία που βρέθηκε στο εσωτερικό του ναού Β, η οποία, συνεχίζοντας την παράδοση που είχε αρχίσει νωρίτερα, είχε τοποθετηθεί πάνω από τις πρωιμότερες αντίστοιχες κατασκευές. Η κατασκευή της ακολουθεί τον γνωστό τύπο που εντοπίζεται στην Κρήτη κατά την περίοδο αυτήν.

Άλλη μια εστία (περίπου 0.60τ.μ.), που ήταν περίπου σύγχρονη με την παραπάνω, κατασκευασμένη επίσης από πλάκες, εντοπίστηκε στη δυτική πλευρά (Εστία 3). Η βορειότερη πλευρά της εστίας 3 παρέμεινε ανεξερεύνητη, αφού αποφασίστηκε να μην μετακινηθεί η βάση του κίονα του ναού C από την αρχική της θέση. Στο εσωτερικό της, εκτός από στάχτες και οστά ζώων, βρέθηκαν μερικά θραύσματα ενός χάλκινου ελάσματος και κοντά σε αυτήν ένα τμήμα από χαλινάρι αλόγου. Τη δυτική της πλευρά αποτελούσε το προεξέχον άνω τμήμα των πεσσών του Τριμερούς ιερού, άρα ο ανασκαφέας υποθέτει ότι φτιάχτηκε την περίοδο κατά την οποία το

²⁵² Kommos, 23-24

επάνω μισό του κεντρικού πεσσού είχε σπάσει. Μέσα στην εστία ήταν ορατή μια επίπεδη πλάκα που βρίσκεται δίπλα στον κεντρικό πεσσό του τρικιόνιου ιερού, κάτω από την κάθετη πλάκα που σχηματίζει την ανατολική πλευρά της εστίας. Είναι πιθανόν, η πρώτη πλάκα να αναπαριστά ένα μεταβατικό στάδιο εστίας μεταξύ της δεύτερης και τρίτης φάσης του ναού Β.

Είναι ακόμα πιθανόν να πρόκειται, αντίθετα με τις άλλες εστίες, για μια πλάκα τοποθετημένη ως βάση για την υστερότερη εστία της φάσης 3 (δηλ. για την εστία 3).

Ανάμεσα σε αυτήν την πλάκα και την πλάκα του τρικιόνιου ιερού υπήρχε ένα στρώμα στάχτης πάχους 0.15μ. που συνέχιζε προς τα ανατολικά. Το βάθος της στάχτης κάτω από την εστία δείχνει ότι οι φωτιές ανάβονταν ακριβώς μπροστά από το Τριμερές ιερό.

Η νέα εστία 3 φαίνεται να σηματοδοτεί μια διακοπή της προηγούμενης παράδοσης της λατρείας που τελούνταν μπροστά από τους πεσσούς. Ο ανασκαφέας πιστεύει ότι για τους κατασκευαστές της εστίας 3 το Ιερό με τους τρεις πεσσούς δεν είχε τον ίδιο συμβολισμό, ούτε οι πεσσοί αντικαταστάθηκαν από άλλη γνωστή λατρεία με εστία και προσθέτει, με κάποια επιφύλαξη, ότι, κατά τη φάση αυτή, όταν η ανατολίζουσα περίοδος έφτανε στο τέλος της, οι Φοίνικες ήταν πολύ πιο μακρινοί στη μνήμη των λάτρων. Η τοπική παράδοση θα πρέπει να ήταν η κυρίαρχη, αν όχι η αποκλειστική.

Η περιοχή της νέας εστίας παρέμεινε το κέντρο για τα αναθήματα μέσα στο ναό. Γύρω από την εστία, αλλά κυρίως πίσω από αυτήν, βρέθηκε ένα παχύ καμένο στρώμα που περιείχε πολλές προσφορές, κυρίως αρύβαλλους και κύπελλα, από τα οποία τα πιο χαρακτηριστικά ήταν τα ασυνήθιστα κύπελλα που τα διακοσμούσαν παραστάσεις με μορφές: το θέμα του πολεμιστή που αποδίδει τιμές στο νεκρό άνδρα που κείται στη νεκρική τράπεζα υποδεικνύει τη λατρεία των ηρώων ως μέρος της τοπικής λατρείας. Μαζί με την κεραμική βρέθηκαν δυο δαχτυλίδια, ένας σκαραβαίος, πολλά θαλάσσια όστρεα, θραύσματα φαγεντιανής και μερικά πήλινα ειδώλια.

Αν και πιθανότατα υπήρξαν αλλαγές στην τυπική φύση της λατρείας, η παράδοση των τελετουργικών γευμάτων συνεχίστηκε στο ναό Β, αλλά κατά τον ύστερο 7^ο π.Χ. αιώνα, τα τελευταία χρόνια χρήσης του ναού, το μαγείρεμα δεν θα πρέπει να γινόταν μέσα στο σηκό. Ο καθαρισμός στο εσωτερικό του ναού φαίνεται ότι σταμάτησε, γιατί τα ανώτερα επίπεδα του ναού περιείχαν πέτρες, άμμο και μερικές πλάκες. Όχι μακριά από τον ανατολικό πεσσό βρέθηκαν κάποια μεγάλα κομμάτια απανθρακωμένου ξύλου, που μπορεί να χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή του κτηρίου. Ο ανασκαφέας δεν πιστεύει ότι το κτήριο καταστράφηκε από φωτιά, γιατί δεν βρέθηκαν άλλα στρωματογραφικά επίπεδα, που θα μπορούσαν να έχουν ταυτιστεί ως δάπεδα πάνω από το Δάπεδο 3 της φάσης 3.

Πριν την εγκατάλειψη του ναού, φαίνεται να έγινε ένα καθάρισμα, κατά το οποίο πολλά αγγεία που υπήρχαν στο ναό πετάχτηκαν μαζί με άλλα αντικείμενα στην αυλή του. Η καλή κατάσταση διατήρησής τους δείχνει ότι λίγοι άνθρωποι ήρθαν στο αρχαϊκό ιερό μετά την περίοδο αυτήν.

6. Η περιοχή του ιερού κατά τη φάση 1 ²⁵³

Αφού είδαμε την αρχιτεκτονική και την στρωματογραφική διάταξη στο εσωτερικό του ναού Β, θα πρέπει τώρα να εξετάσουμε την ανάπτυξη της περιοχής του ιερού έξω από το ναό, κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου.

Αρχίζουμε με την πρώτη φάση ίδρυσης του ναού πάνω στα ερείπια του Α, που προφανώς ήταν ορατά κατά την περίοδο αυτήν. Σε αντίθεση με την κατασκευή του ναού Α, όπου επαναχρησιμοποιήθηκαν δόμοι χωρίς περαιτέρω επεξεργασία, τα τεκτονικά σημάδια δείχνουν την εργασία που έγινε από τους κτίστες κατά τη διάρκεια της κατεργασίας των λίθων, ειδικά στη δυτική πλευρά. Το επίπεδο πάνω από τα θεμέλια του Β πρέπει, κατά τον ανασκαφέα, να ανυψώθηκε εσκεμμένα ή λόγω του συνδυασμού διάβρωσης και συσσωρεύσεων λίγο μετά την ίδρυση του κτηρίου, αφού τα επίπεδα της αυλής κατά την πρώτη φάση είναι περίπου 0.20μ. πάνω από τους λίθους με τα σημάδια των λιθοξόων.

Κατά την ίδρυση του ναού Β ή λίγο αργότερα, ο μινωικός δρόμος της ΒΑ πλευράς καλύφθηκε. Μπροστά από το νέο ναό η αυλή ξαναστρώθηκε για άλλη μια φορά, πάνω από τα ΥΜ ΙΙΙ βότσαλα, όμως σε κάπως ψηλότερο επίπεδο από ότι στην περίπτωση του ναού Α. Πάνω στην αυλή αυτή, τοποθετήθηκε μια μικρή, αιγιματική κατά τον ανασκαφέα κατασκευή, που αποτελούνταν από τρεις πλάκες που σχημάτιζαν ένα U, τύπος που απαντάται αρκετά συχνά στις μεταγενέστερες φάσεις του ναού Β.

Στα νότια, όπου οι μινωικοί τοίχοι ήταν ακόμα ορατοί, συνεχιζόταν η συσσώρευση υλικού από τις δραστηριότητες του ναού, ενώ στα δυτικά του ναού υπήρχε ανάλογη εικόνα.

Κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων γινόταν εκτεταμένη χρήση του μινωικού δωματίου 4, με επίπεδο δαπέδου στα 4.75μ. Ο ανατολικός τοίχος του μινωικού κτηρίου Τ, Δωμάτιο 5, συνέχισε να αποτελεί το δυτικό όριο του ιερού, προεξέχοντας κατά την περίοδο αυτή λιγότερο από ένα μέτρο πάνω από το επίπεδο χρήσης. Στα ΒΑ της κατασκευής αυτής υπήρχε ένας αναλημματικός τοίχος με κατεύθυνση Β-Ν. Στα δυτικά του τοίχου αυτού υπήρχε μια εστία με πλάκες, η οποία χρησίμευε πιθανόν για μαγείρεμα.

7. Η περιοχή του ιερού κατά τις φάσεις 2 και 3 ²⁵⁴

Κατά τη δεύτερη φάση του ναού Β, κατά την οποία το ιερό έγινε πολύ δημοφιλές, δημιουργήθηκε μια μεγάλη αυλή από πατημένο χώμα στα ανατολικά του ναού. Εξωτερικά του Ναού Β, εντοπίστηκε το δάπεδο της αυλής, σε ύψος 5.05 μ., το οποίο ανυψώνεται σταδιακά προς την ανατολική πλευρά, ώσπου στα 35 μέτρα από το ναό φτάνει στα 5.50 μ. ύψος από την

²⁵³ Kommos 24-25

²⁵⁴ Kommos, 26-28

επιφάνεια της θάλασσας. Κάθε πρωιμότερο ελληνικό κατάλοιπο πρέπει να έχει αφαιρεθεί.²⁵⁵ Στα βόρεια κάλυψε το μινωικό δρόμο 17 και ενσωματώθηκε στην κλίση του λόφου.

Κατά μήκος της νότιας πλευράς η αυλή επεκτείνεται σε κάποια σημεία πάνω από το μακρύ νότιο τοίχο του ΥΜΙΙ κτηρίου Ρ, αλλά το μεγαλύτερο μέρος του τοίχου διατηρήθηκε πάνω από το επίπεδο του δαπέδου, αποτελώντας ένα ισχυρό νότιο σύνορο για την αυλή. Η αυλή έχει κλίση στα νότια: από 6.78 μ. ύψος στα βόρεια, κατεβαίνει στα 5.00 μ. στη νότια πλευρά, περίπου είκοσι πέντε μέτρα ανατολικά του ναού. Η αυλή που δημιουργήθηκε είχε έκταση τουλάχιστον 12.10 μ. πλάτος και πενήντα μέτρα μήκος. Στον ανασκαφέα φαίνεται αντιφατικό το γεγονός ότι, ενώ οι Έλληνες έδειξαν τόση φροντίδα για το ναό και την αυλή του, δεν φρόντισαν να κτίσουν έναν αναλημματικό τοίχο στα νότια του ναού, ώστε να αποφύγουν τη διάβρωση. Για το λόγο αυτόν ο ανασκαφέας πιστεύει ότι τα απομεινάρια του τοίχου της εικόνας 153 αποτελούν ίχνη ενός αναλημματικού τοίχου της αρχαϊκής αυλής. Ο ανασκαφέας χρονολογεί τον τοίχο στην αρχαϊκή περίοδο και υποθέτει ότι κατεδαφίστηκε για να χρησιμοποιηθεί το οικοδομικό υλικό του στην ανέγερση του αρχαϊκού κτηρίου Q.

Μέσα στην αρχαϊκή αυλή στα ΒΑ του ναού ιδρύθηκε μια ασυνήθιστη διπλή εστία (εικ.98), η κατασκευή της οποίας ομοιάζει με μία άλλη εστία της ύστερης φάσης του ναού Β (εστία 4). Η διπλή εστία έχει διαστάσεις 2.00 μ. στην κατεύθυνση Α-Δ και 0.85 μ. στην κατεύθυνση Β-Ν και το εσωτερικό της, στο καλύτερα διατηρημένο δυτικό τμήμα της, έχει διαστάσεις 0.75 μ. στην κατεύθυνση Α-Δ και 0.85 μ. στην κατεύθυνση Β-Ν, ενώ το βάθος της είναι 0.20 μ.

Στο δυτικό τμήμα της υπήρχε μεγάλη ποσότητα στάχτης, σε αντίθεση με το ανατολικό, αλλά υπήρχε μεγάλη ποσότητα κατά μήκος της νότιας πλευράς και πολλά κελύφη πεταλίδων κατά μήκος της βόρειας πλευράς. Ο ανασκαφέας υποθέτει ότι η εστία θα είχε καθαριστεί. Οι στάχτες περιείχαν πολλά οστά ζώων και ψαριών που προφανώς θα μαγειρεύονταν εκεί. Κοντά στην εστία βρέθηκαν αρκετά εγχειρίδια.

Περίπου την ίδια εποχή με την τρίτη φάση του ναού Β τοποθετήθηκε μια χαμηλή εξέδρα αποτελούμενη από μια μονή σειρά πλακών στα ΝΑ. Αργότερα, στα νότια του βωμού U κτίστηκε άλλη μια εξέδρα με δυο σειρές από πλάκες με νότιο προσανατολισμό, προφανώς αντικαθιστώντας μια πρωιμότερη που θα είχε καλυφθεί κατά την περίοδο αυτή.

Τίποτα δεν βρέθηκε κοντά στις δυο εξέδρες, αλλά, όπως υποδηλώνει η θέση τους, ή θα είχαν χρησιμεύσει ως βάσεις για την τοποθέτηση αντικειμένων, όπως κεραμικής ή μαγειρικών σκευών, ή θα είχαν χρήση χαμηλών καθισμάτων.

²⁵⁵ Στις τομές 57 Α, 57 Α2 και 58 Α εντοπίστηκε άμεση μετάβαση από τον 7ο π.Χ. αιώνα στην ΥΜ ΙΙΙ. Αυτή η απότομη αλλαγή οφείλεται, κατά τον ανασκαφέα, σε δύο πιθανότητες: η πρώτη είναι ότι κατά την περίοδο της ΥΜΙΙ υπήρχε μια επιφανειακή χρήση στα ανατολικά, στα βόρεια του κτηρίου Ρ, στο ύψος των βαθμίδων του στα ανατολικά. Η άλλη πιθανότητα είναι ότι υπήρχε λιγότερη δραστηριότητα στην ανατολική πλευρά, γεγονός που προκύπτει από την ελάχιστη κεραμική της Εποχής του Σιδήρου. Επιπλέον στους χώρους όπου δεν υπήρχε εξομάλυνση για τη δημιουργία δαπέδου, δεν εντοπίστηκε κεραμική γεωμετρικών χρόνων.

Σύγχρονη με αυτές τις εξέδρες είναι μια σειρά από περίεργες μικρές κατασκευές σε σχήμα U, που αποτελούνται από τρεις πλάκες. Βρέθηκαν οκτώ από αυτές. Οι δύο ήταν ανατολικά του ναού Β. Η πρωιμότερη, σχετιζόταν με την πρώτη φάση του ναού Β. Δύο από αυτές βρέθηκαν κάτω από το δάπεδο του ύστερου 7^{ου} π.Χ αιώνα στο κτήριο Q. Η λειτουργία τους παραμένει άγνωστη. Σε μια εντοπίστηκαν ίχνη πυράς, πεταλίδες και οστά και σε μια άλλη υπήρχε μεγάλη ποσότητα στάχτης.²⁵⁶ Καταλαμβάνουν πολύ λίγο χώρο που κυμαίνεται από 0.10 έως 0.60μ., ίσως ήταν μικρές εστίες για το βράσιμο πεταλίδων, που βρέθηκαν κατά χιλιάδες σε κοντινά στρώματα.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της αρχαϊκής περιόδου είναι τα θαλάσσια βότσαλα. Σε δύο περιπτώσεις βρέθηκαν τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο σε κύκλο. Αυτή ήταν η περίπτωση στην πρωιμότερη εστία του εσωτερικού του ναού Β, Φάση 1 και σε μια άλλη παρόμοια αλλά υστερότερη με κεντρική κοιλότητα και χωρίς φανερά ίχνη καύσης, που ήταν τοποθετημένη στα νότια του ιερού. Συνήθως τα βότσαλα βρίσκονται διασκορπισμένα, όπως μια ομάδα της περιόδου του ναού C, που προφανώς, κατά τον ανασκαφέα, φανερώνουν τη συνέχιση της ίδιας δραστηριότητας. Αυτά τα βότσαλα είναι πιο συχνά στα στρώματα που συνδέονται με το ναό Β στις φάσεις 2 και 3. Τα βότσαλα που βρέθηκαν διασκορπισμένα δεν είχαν ίχνη καύσης. Ο ανασκαφέας αναρωτιέται εάν χρησιμοποιήθηκαν σε πρακτικές θυσίας, όπως στο ιερό του Ποσειδώνα στα Ίσθμια, παρότι σημειώνει ότι δεν βρέθηκαν σε στρώματα καύσης, όπως οι εστίες του βωμού U.

8. Βωμός U ²⁵⁷ (εικ. 99)

Περίπου 2.70μ. νότια της διπλής εστίας ήταν κτισμένος ο βωμός U (εικ.138). Η βάση του ήταν τοποθετημένη πάνω στα μινωικά χαλίκια, ενώ οι δόμοι και οι πλάκες του προέρχονταν από τις κοντινές κατασκευές, ο βωμός του ναού Β ήταν κτισμένος στα βόρεια του άξονα του ναού και είχε πλευρικές διαστάσεις 1.50μ. νότια, 1/35μ. ανατολικά, 1.75μ. βόρεια και 1.47μ. δυτικά.

Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τριάντα οκτώ κιλά καμένων οστών βοοειδών, προβάτων και κατσικιών, που είχαν μείνει από τις θυσίες που τελούνταν εκεί κατά τη διάρκεια των τελετουργικών γευμάτων. Από το επίπεδο της θεμελίωσης του βωμού ήρθαν στο φως ένας αρύβαλλος του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, όπως και ένα κύπελλο και ένας σκύφος, που χρονολογούν το βωμό στη δεύτερη φάση του ναού Β.

Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια της 3ης φάσης. ο βωμός επεκτάθηκε στα δυτικά με μια πρόχειρα κατασκευασμένη εξέδρα από πλάκες και μικρούς δόμους, αυξάνοντας τις διαστάσεις του σε: 2.05μ. νότια και 2.30μ. βόρεια. Ο λόγος ύπαρξης της εξέδρας παραμένει άγνωστος, αλλά

²⁵⁶ Αυτές οι κατασκευές είναι στις εικόνες 50 A, 51, 37 A/6 και 37 A 33 A

²⁵⁷ Kommos 28

ίσως, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, να εξυπηρετούσε στην προετοιμασία των θυσιών ή ως ένα είδος τράπεζας.

9. Κτήριο V ²⁵⁸ (εικ.100)

Το κτήριο κτίστηκε και χρησιμοποιήθηκε τον 7^ο π.Χ. αιώνα, όπως δείχνει η κεραμική από το εσωτερικό του και πάνω από αυτό. Το κτήριο παρέχει περαιτέρω μαρτυρία για νέες δραστηριότητες στο ιερό κατά τη διάρκεια της δεύτερης και κυρίως της τρίτης φάσης του ναού Β.

Αντίθετα από την πρώτη φάση, που δεν υπάρχουν σύγχρονες κοντινές κατασκευές, στη δεύτερη και πιθανότατα στην τρίτη φάση, ο ναός αντίκριζε τουλάχιστον ένα κτήριο στα ανατολικά : το κτήριο V. Η κατασκευή βρισκόταν σε μια γωνία της πλαγιάς, στη βόρεια πλευρά της αυλής του ναού Β και στηριζόταν μέσω ενός αναλημματικού τοίχου στα νότια. Βρέθηκε η νότια, η ανατολική και η δυτική του πλευρά. Το κτήριο V με διαστάσεις 6,30μ. στην κατεύθυνση Α-Δ, πιθανότατα, κατά τον ανασκαφέα, να μην διέθετε βόρεια πλευρά. και εσωτερικά στηρίγματα. Αντίθετα με τις άλλες κατασκευές του ιερού στον Κομμό, το δάπεδό του δεν ήταν λείο. Στο εσωτερικό του, κατά μήκος του ανατολικού και του δυτικού τοίχου υπήρχαν δυο εξέδρες κατασκευασμένες από πλάκες που αντίκριζαν η μια την άλλη, που ίσως αποτελούσαν θρανία. Κοντά στη δυτική εξέδρα βρέθηκαν αρκετά αγγεία πόσης.

Είναι πιθανόν το κτήριο V να κατασκευάστηκε αρχικά ως προσωρινή εξέδρα για τους επισκέπτες του ιερού ή ακόμα ως στεγασμένη εξέδρα με λατρευτική χρήση. Σε κάθε περίπτωση το κτήριο χρησιμοποιούνταν ως εργαστήριο επεξεργασίας σιδήρου κατά τον 7^ο π.Χ. αιώνα, γεγονός που πιστοποιεί η μεγάλη ποσότητα σκουριάς σιδήρου που βρέθηκε κοντά στις εξέδρες. Νότια του κτηρίου V στο αρχικό στρώμα του 7^{ου} π.Χ αιώνα αποκαλύφθηκε ένας κλίβανος για κατεργασία σιδήρου. Το είδος του κλιβάνου έχει εντοπιστεί στη Κνωσό. Ο ανασκαφέας θεωρεί ότι τα μεταλλικά αντικείμενα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα που προέρχονταν από το ιερό, όπως μαχαίρια και αιχμές δοράτων ή βελών είναι προϊόντα του τοπικού εργαστηρίου.

Στα νότια του κτηρίου V εκτεινόταν επίσης το αρχαϊκό προαύλιο του ναού Β, το οποίο διέθετε μερικούς μικρούς λάκκους, μια μικρή πλακόστρωτη εξέδρα και στρώματα καύσης, τα οποία ο ανασκαφέας συσχετίζει με δραστηριότητες των επισκεπτών. Υπήρχε επίσης ένα πηγάδι διαμέτρου ενός μέτρου, όπου και η στάθμη της θάλασσας. Στα ΒΑ του πηγαδιού βρέθηκε ένα βούκραιο και σε επίπεδο 5.45μ. πάνω από το επίπεδο της θάλασσας εντοπίστηκε μια εστία οριοθετημένη άλλοτε από πλάκες, από τις οποίες μια διασώζονταν in situ. Αν και δεν υπάρχουν

²⁵⁸ Kommos, 29-31

ενδείξεις για αρχαϊκά κτήρια στην περιοχή, ο ανασκαφέας πιστεύει ότι πρέπει να εντοπίζονται στο άσκαφο τμήμα της ανατολικής πλευράς.

Η αρχαϊκή αυλή στο σημείο αυτό οριζόταν στη νότια πλευρά από τον βόρειο τοίχο του μινωικού κτηρίου Ρ. Στην περιοχή δεν υπάρχουν ερείπια αρχαϊκών κτηρίων, αλλά ο ανασκαφέας υποθέτει ότι θα πρέπει να βρίσκονται κάτω από την άμμο της ανατολικής πλευράς και αυτά, κατά την άποψή του, συνδέονται με έναν αρχαϊκό οικισμό.

Από τον αρχαϊκό οικισμό λίγα στοιχεία είναι γνωστά, αλλά υπάρχουν ενδείξεις ότι εκτείνονταν πάνω στις πλαγιές του ανατολικού λόφου. Σε ένα μικρό πλάτωμα του λόφου αυτού φαίνονται τα ερείπια κάποιων τοίχων. Η κεραμική της επιφάνειας από τη θέση αυτή περιλαμβάνει αγγεία τοπικού εργαστηρίου, όπως και κεραμική της ανατολικής Ελλάδας (σαμιακή ή λεσβιακή), που είναι σύγχρονη με την τελευταία περίοδο του αρχαϊκού ιερού του Κομμού.

Στα νότια της ανατολικής αυλής του ναού Β, πολλοί από τους μερικώς κατεστραμμένους τοίχους του κτηρίου Ρ, συγκεκριμένα η ανατολική του πρόσοψη και οι τοίχοι με κατεύθυνση Α-Δ, πρέπει να ήταν ορατοί κατά τη διάρκεια της αρχαϊκής περιόδου.

10. Κτήριο Q ²⁵⁹ (εικ.101)

Πρόκειται για κτήριο του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, ασυνήθιστου μεγέθους, που συνορεύει στα νότια με το ιερό. Αρχικώς, όπως υποστηρίζει ο ανασκαφέας, θα είχε κτιστεί ένας μακρύς τοίχος με κατεύθυνση Α-Δ, ο οποίος προοριζόταν ως αναλημματικός, ή τοίχος τεμένους για το ιερό και μόνο κατά τα τελευταία χρόνια λειτουργίας του ιερού ενσωματώθηκε στο κτήριο που γνωρίζουμε σήμερα.

Ο ανασκαφέας πιστεύει ότι στα νότια του αναλημματικού τοίχου υπήρχε ένας ανοικτός χώρος, εξαιτίας της ύπαρξης δύο αρχαϊκών περιφράξεων σε σχήμα U, που βρέθηκαν κάτω από το δάπεδο του κτηρίου Q και ήταν προγενέστερες από αυτό. Αυτές οι κατασκευές βρίσκονται ανάμεσα στις περιφράξεις που περιγράφηκαν σε προηγούμενη ενότητα που αφορούσε την περιοχή του ιερού στις φάσεις 2 και 3. Αν κρίνουμε από αυτές που βρέθηκαν στο ιερό, οι περιφράξεις είχαν τοποθετηθεί σε ανοιχτό χώρο. Πιθανότατα τοποθετήθηκαν εκεί κατά τη διάρκεια του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, πριν να κτιστεί το κτήριο Q. Ο ανασκαφέας δεν μπορεί να διευκρινίσει τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα σε αυτές.

Κατά τη διάρκεια της Ύστερης Αρχαϊκής περιόδου, το κτήριο Q ήταν ένα στενόμακρο κτήριο, στη νότια πλευρά του οποίου υπήρχε ένας μεγάλος ανοιχτός χώρος, τα ερείπια μιας

²⁵⁹ Kommos, 31-34

ΥΜΙΙΙ αυλής. Στην αυλή ήταν τοποθετημένη μια τρίπλευρη εστία , της οποίας η εσωτερική βάση έφτανε στο επίπεδο της ΥΜ Ι αυλής.

Το κτήριο Q έχει μήκος 38μ., ενώ το εξωτερικό του πλάτος κυμαίνεται στα 5.40μ. στα ανατολικά και 6.29μ. στη δυτική πλευρά. Ο βόρειος τοίχος (πιθανόν αναλημματικός) είναι ευθύς, αλλά ο νότιος έχει κλίση. Αρχικώς το κτήριο διέθετε πέντε ή έξι δωμάτια και πιθανότατα μια επίπεδη στέγη, παρόμοια με αυτήν που προτείνεται για το ναό Β. Επίσης, όπως και ο ναός, ήταν κτισμένο στη φυσική πλαγιά του λόφου, χωρίς να έχει προηγουμένως εξομαλυνθεί το έδαφος, ώστε το δάπεδο του ανατολικού δωματίου είναι σε ύψος 4.39μ. και το αρχικό δάπεδο του δυτικού δωματίου σε ύψος 2.40μ. Όπως όλες οι μεταγενέστερες της ΥΜ Ι περιόδου κατασκευές του Κομμού, είναι κτισμένο με επαναχρησιμοποιημένους μινωικούς δόμους, που στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιούνται χωρίς μεγάλη προσοχή, συχνά τοποθετώντας απλώς τους δόμους στη θέση τους, χωρίς περαιτέρω επεξεργασία.

Στο δωμάτιο 38 του κτηρίου υπήρχαν δύο επίπεδα. Στο χαμηλότερο από αυτά βρέθηκαν τέσσερα κιλά από σπασμένα όστρεα *Murex trunculus*, πάνω από 1030 σώματα, τα οποία αναμφίβολα χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή πορφύρας.

Σε όλα τα δάπεδα του κτηρίου, όπως και στο προαύλιό του στα νότια αποκαλύφθηκαν πολλά θραύσματα αττικών, χιακών και λέσβιων αμφορέων, καθώς και θραύσματα αμφορέων από την ανατολική Ελλάδα. Τα ευρήματα αυτά σε σχέση με πολλά δείγματα άλλων σχημάτων από το ναό Β παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τις εμπορικές ανταλλαγές της περιοχής του Κομμού. Οι ανταλλαγές αυτές εντοπίζονται σε αγγεία με λεπτά τοιχώματα, αλλά επίσης στους αμφορείς, το περιεχόμενο των οποίων θα αποτελούσε το ανταλλάξιμο προϊόν. Αναφέρονται έμποροι από την κεντρική Ελλάδα, ίσως από Βοιωτία, Λοκρίδα ή Χαλκίδα, που χάραζαν ντόπια κύπελλα στο ιερό κατά τη διάρκεια του 8^{ου} π.Χ., αλλά κυρίως κατά τον 7^ο π.Χ. αιώνα. Όλα τα αγγεία του κτηρίου Q χρονολογούνται στο τελευταίο μισό και πιθανόν στο τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, την εποχή του ύστερου ναού Β, όταν το ιερό ήταν ακόμα δημοφιλές, παρότι στα πρόθυρα μιας μακράς περιόδου εγκατάλειψης.

Η πληθώρα των εισηγμένων αμφορέων στο εσωτερικό του κτηρίου προτείνει τη χρήση του ως αποθήκη αγαθών και συγκεκριμένα υγρών που έρχονταν από μακριά. Φαίνεται ότι το εμπόριο των αμφορέων αποτελούσε συνέχεια της τοπικής παράδοσης του Κομμού, ως σημείου απόβασης, όπως συνέβαινε και κατά τη διάρκεια της Ύστερης εποχής του Χαλκού και αργότερα κατά τον 9^ο και 8^ο π.Χ. αιώνα. Κατά τη διάρκεια του 7^{ου} π.Χ. αιώνα το κτήριο φαίνεται ότι χρησίμευε ως αποθήκη, για ασφαλή φύλαξη ντόπιων και ξένων αγαθών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την άποψη της δραστηριότητας του ιερού παρουσιάζουν τα κύπελλα, οι αμφορείς και τα άλλα εγγάρακτα αγγεία, που είναι σύγχρονα ή μεταγενέστερα με τη δεύτερη φάση του ναού Β. Έχουν εντοπιστεί είκοσι πέντε κύπελλα πόσεως, συμπεριλαμβανομένου ενός σκύφου, όλα τοπικού εργαστηρίου. Όπως θα δούμε στο κεφάλαιο

με τις επιγραφές, τρεις από τις εγχαραξείς πιθανότατα αντιστοιχούν σε ονόματα ιδιοκτητών και οι υπόλοιπες στα σημάδια των ιδιοκτητών. Μια ποσότητα από αυτά βρέθηκαν στον αποθέτη ΝΔ του ναού, ένα στην εξωτερική ΒΑ πλευρά του ναού, ένα στο εσωτερικό του και δύο σε δωμάτιο του κτηρίου Q. Η διασπορά ειδικά των κυπέλλων με το σημάδι του ιδιοκτήτη είναι σημαντική γιατί τα ονόματα προτείνουν την πιθανότητα, οι άνθρωποι που έρχονταν στο ιερό να έγραφαν τα ονόματά τους στα κύπελλα, ώστε να μπορούν να τα ξαναχρησιμοποιήσουν. Τα κύπελλα έχουν χαρακτεί μετά το ψήσιμο, είναι τοπικής προέλευσης και έχουν γραφτεί από μη Κρητικούς. Τα περισσότερα από αυτά είναι πιθανόν να φυλάγονταν στο εσωτερικό του ναού Β. Δύο κύπελλα εντοπίστηκαν στα άνω στρώματα του δωματίου 31 του κτηρίου Q. Τα 2/3 των εγχάρακτων αγγείων που είχαν χρησιμοποιηθεί στο εμπόριο, ως επί το πλείστον εισηγμένοι αμφορείς, βρέθηκαν στα τρία κεντρικά δωμάτια του κτηρίου Q. Το κτήριο χρησιμοποιήθηκε στην αποθήκευση των αγαθών, στα οποία συμπεριλαμβάνεται το εισηγμένο κρασί, κάποια ποσότητα του οποίου θα καταναλωνόταν στο ιερό.

11. Ο Ναός Β και το περιβάλλον του

Κλείνοντας την παρουσίαση του ναού Β, ο ανασκαφέας κάνει μια σύντομη αναφορά σε όλα τα στοιχεία που είχε αναλυτικά παραθέσει:

Ο ναός θεμελιώθηκε πάνω στους τοίχους του ναού Α, που και αυτός ήταν κτισμένος μερικώς επάνω σε μινωικούς τοίχους. Περίπου την ίδια εποχή θεμελιώθηκε το κτήριο Ζ στα νότια του ναού. Στο εσωτερικό του ναού τοποθετήθηκε ένα θρανίο κατά μήκος του βόρειου τοίχου και πιθανόν άλλο ένα κατά μήκος της νότιας πλευράς.

Στον άξονα τοποθετήθηκε μια μικρή εστία και στα δυτικά της μια τριμερής κατασκευή που αποτελούσε το κέντρο της λατρείας. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης φάσης του ναού, ιδρύθηκε μια ευρεία και επιμήκης αυλή στα ανατολικά του ναού, όπως και ο πρώτος εξωτερικός βωμός U.

Στο εσωτερικό του ναού ανυψώθηκε το δάπεδο και μια νέα εστία, η εστία 2, αντικατέστησε την αρχική. Το τριμερές ιερό κατά το διάστημα αυτό δέχτηκε αναθήματα ειδωλίων ζώων, κοσμημάτων, όπως και μιας ασπίδας.

Στην τελική φάση της περιόδου, πάλι καθώς ανυψώθηκε η στάθμη του δαπέδου, μια νέα εστία, η εστία 4, αντικατέστησε την προκάτοχό της. Μία ακόμη εστία, η εστία 3, ενσωματώθηκε στα επάνω τμήματα των πεσσών του ιερού, τα οποία δεν ήταν πια ορατά. Η περιοχή διατήρησε κάποια από την αρχική της ιερότητα. Εξωτερικά του ναού Β κτίστηκαν νέα κτήρια: στα ανατολικά το κτήριο V και στα νότια το κτήριο Q.

12. Οι επιγραφικές μαρτυρίες στο ιερό του Κομμού

A) Οι πρώιμες επιγραφές²⁶⁰

Οι επιγραφές που συνδέονται με τις δύο πρώτες φάσεις του ιερού του Κομμού έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξαιτίας της πρώιμης χρονολόγησής τους. Η φοινικική περίοδος (ο όρος περιλαμβάνει τους ανθρώπους της Ανατολής γενικά και επίσης αυτούς που μιλάνε αραμαϊκά), ίσως αντιπροσωπεύεται από μια μόνο επιγραφή, από αποθέτη που συνδέεται με την πρώιμη φάση του ναού A, δάπεδο 2, και (εκτός αν είναι κατάλοιπο της εποχής του Χαλκού) χρονολογείται στα 900-850 π.Χ. Δεν είναι βέβαιο αν περιέχει κυπριακούς ή φοινικικούς χαρακτήρες.

Αν είναι φοινικικοί, πρόκειται για μια από τις πολύ λίγες φοινικικές επιγραφές της Γεωμετρικής Περιόδου που βρέθηκαν εκτός Κύπρου. Η δεύτερη επιγραφή χρονολογείται από το στύλ της κεραμικής στην 1^η ή τη 2^η φάση του ναού B. Τουλάχιστον δύο κομμάτια βρέθηκαν σε στρώματα που χρονολογούνται με βεβαιότητα στη 2^η φάση του ναού B. Τρία κομμάτια βρέθηκαν σε στρώμα μεταξύ του 3^{ου} (650π.Χ.) και 2^{ου} δαπέδου (γεωμετρική - ανατολίζουσα φάση περίπου 760 π.Χ.) του B και 31 κομμάτια από αποθέτη που συνδέεται με τη 2^η φάση του B και τοποθετείται πάνω από το επίπεδο του βωμού U, που πιθανόν χτίστηκε το 700 π.Χ.

Πολλές επιγραφές προέρχονται από στρώματα γειτονικά στο κτήριο F, που βρίσκονται χαμηλότερα και πιθανόν είναι πρωιμότερα από τα θεμέλιά του.

Οι επιγραφές με το ελληνικό αλφάβητο είναι οι πρωιμότερες που βρέθηκαν στην Κρήτη. Δυστυχώς τα κείμενα είναι μικρά, έως 4 λέξεις το μεγαλύτερο. Η πλειονότητα των γεωμετρικών- αρχαϊκών περιλαμβάνει 2 ομάδες: 25 επιγραφές σε κύπελλα ή σκύφους, και τουλάχιστον 35 σε αμφορείς (εικ.102.103,104,105).

Όλα τα κύπελλα και ο σκύφος είναι τοπικού εργαστηρίου της νότιας Κρήτης και όλα εκτός από ένα έχουν μαύρο βερνίκι. Αντιθέτως, σχεδόν όλοι οι αμφορείς είναι εισαγμένοι (2 από Αττική, 5 από Λακωνία 8 από Ανατολικό Αιγαίο- Σάμο, Χίο και ίσως Κλαζομενές). Μόνο 2 που μπορεί να είναι υδρίες είναι κρητικής κατασκευής.

Ο χαρακτήρας των επιγραφών είναι γενικώς εύκολα αναγνωρίσιμος. Το 70% των graffiti σε κύπελλα είναι σίγουρα αλφαβητικά. Από αυτά μόνο τρία διαθέτουν μεμονωμένα σύμβολα. Μόνο τέσσερεις από τους αμφορείς έχουν περισσότερους από έναν αλφαβητικό χαρακτήρα. Οι υπόλοιποι έχουν από έναν ή σημάδια. Οι διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων συμπίπτουν με τις διαφορές στη λειτουργία που εξυπηρετούν. Ένα από τα θραύσματα κυπέλλων σίγουρα περιέχει

²⁶⁰ Eric Csapo, Alan W Johnston and Daniel Geagan, 'The Iron Age Inscriptions,' *Kommos IV*, 101-134 .Introduction: The Protogeometric to Archaic Inscriptions 101-107

την επιγραφή του ιδιοκτήτη του. Άλλα έχουν όνομα στη γενική. Οι περισσότερες επιγραφές είναι θραύσματα πιθανών ονομάτων, ενώ οι περισσότερες της πρώτης ομάδας είναι σημάδια ιδιοκτητών.

Το κύριο ενδιαφέρον των 74άρων επιγραφών του 8^{ου}-7^{ου} π.Χ. αιώνα του Κομμού είναι η εμφάνιση αυτών των πρώιμων μαρτυριών στην ελληνική λογοτεχνία σε μια περιοχή όπου δεν υπάρχει διαπιστωμένο κενό στα αρχαιολογικά δεδομένα που να ξεχωρίζει στην ελληνική κατάληψη από μια φοινικική παρουσία. Πολύ λίγες περιοχές εκτός Κύπρου δείχνουν φανερή συνύπαρξη Ελλήνων και Φοινίκων σε αυτό το κρίσιμο στάδιο της ελληνικής πολιτισμικής ιστορίας: Al Mina, Tell Sukas, Κνωσός Πιθηκούσες και ίσως Ρόδος.

Αφού η Κύπρος έχει το δικό της αλφάβητο, με καταγωγή ίσως από τη γραμμική Α, είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι όλες οι περιοχές που αναφέρθηκαν δείχνουν το μέρος γέννησης του ελληνικού αλφαβήτου, όπως είχε προταθεί από διάφορους επιγραφολόγους, αρχαιολόγους και ιστορικούς. Οι ίδιοι ισχυρισμοί αφορούν και άλλες περιοχές, όπου μαρτυρείται ελληνοφοινικική επαφή μεν, αλλά όχι ταυτόχρονη παρουσία καθώς και για περιοχές όπου αναφέρονται μόνο μυθικές ελληνοφοινικικές επαφές.

Αντιθέτως ο Κομμός δεν είναι κατάλληλος υποψήφιος για τη γέννηση του ελληνικού αλφαβήτου. Αποτελούσε απλά σταθμό για τους Φοινίκες εμπόρους που τελούσαν λατρεία στο τριμερές ιερό, που ήταν πιθανότατα σημαντικό και για τους Έλληνες που ακολούθησαν και οι οποίοι αφιέρωναν τα κύπελλά τους στο ιερό.

B) Οι επιγραφές των κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων ²⁶¹. (εικ.106-107)

Περίπου δύο αιώνες χωρίζουν την τελευταία αρχαϊκή από την πρώιμη κλασική επιγραφή, εκτός αν οι επιγραφές 89 και 90 χρονολογούνται μέσα σε αυτό το κενό. Οι 28 κλασικές και ρωμαϊκές επιγραφές εικονογραφούν τη ζωή του ναού C από την ίδρυσή του στο 2^ο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνα μέχρι την εγκατάλειψή του, κατά την περίοδο του 2^ο μ.Χ. αιώνα. Μετά την περίοδο αυτή η περιοχή του Κομμού ήταν ένα μεγάλο αγροτικό ιερό. Τίποτε δεν παραμένει από την έντονη εμπορική δραστηριότητα του πρωιμότερου ναού. Όχι πριν από τις τελευταίες φάσεις του C (μετά το 50μ.Χ.), όπου βρίσκουμε αξιόλογες ποσότητες εισαγμένων εμπορευμάτων. Η μικρή αναλογία των εμπορικών επιγραφών του Ναού C, συγκρινόμενες με τις αντίστοιχες του ναού B, αντανακλά τον διαφορετικό χαρακτήρα του κλασικού-ρωμαϊκού ιερού.

²⁶¹ Eric Csapo, Alan W Johnston and Daniel Geagan 104.'

γέμισμα πάνω από τα δύο στρώματα δαπέδου του ναού C. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν στημένο στο εσωτερικό του ναού. Εναλλακτικά, ολόκληρος ο βωμός θα μπορούσε να έχει έρθει στο εσωτερικό από έξω, πιθανόν με δεύτερη χρήση στηρίγματος για την τελική φάση του θρανίου (φάση 5 του ναού) κατά τον πρώιμο 2^ο π.Χ. αιώνα.

Οι επιγραφολόγοι Jeanne και Lois Robert αναγνώρισαν στην επιγραφή το όνομα του Ποσειδώνα και έθεσαν το ερώτημα εάν το δεύτερο θραύσμα μπορεί να αναφέρει [Απ]έλλωνι. Η Maria Shaw και ο Eric Csapo που εξέτασαν το θραύσμα, πρότειναν:

--]ς λέοντ[--

Το αρχικό ίχνος του πρώτου θραύσματος που είναι μια οριζόντια μεσαία γραμμή, καθώς και η απουσία άλλων ιχνών μας αφήνει ως μόνη πιθανή ανάγνωση ένα ωμέγα επάνω στη γραμμή. Το στοιχείο αυτό προτείνει ή γενική που θα μπορούσε να σηματοδοτεί τη θεότητα του βωμού ή δοτική που θα έδειχνε τη θεότητα του αναθήματος. Στο δεύτερο θραύσμα το σίγμα φαίνεται πολύ πιθανό. Το ήτα και όμικρον είναι κατεστραμμένα.

Το μνημείο αυτό φαίνεται να προστίθεται σε μια μικρή ομάδα θυμιατηρίων με επιγραφές από πολλές κρητικές πόλεις (Guarducci 1935: Χερσόνησος, Λύττος, Πολυρρηγία). Το όνομα του Ποσειδώνα θα ήταν η καλύτερη αποκατάσταση. Άλλωστε η λατρεία του συγκεκριμένου θεού είναι γνωστή από επιγραφές στην Αξό, Ραύκο και Γόρτυνα, ενώ στη Λατώ το όνομα εμφανίζεται σε δύο όρκους.

2. Επιγραφή 76²⁶⁴ (εικ.109)

Τηνί [Φυ] τ<α>υμί

Ωι (;)

Ευαγγέλωι

Αθαναίοι

1-2 [2-3] ΤΛΥΜΙ / ΩΙ lapis [Φυ] τ <α> υμί / ωι (= Φυταλμί/ωι)

Αμμώδης ασβεστόλιθος. Κόκκινο χρώμα ανάμεσα στα γράμματα. Πίσω επιφάνεια αδρώς επεξεργασμένη. Βρέθηκε τον Ιούλιο του 1979 στα ΝΑ του ναού C. Χρονολόγηση στον 2^ο π.Χ. αιώνα.

Η λατρεία του Δία και της Αθηνάς είναι συχνή στην Κρήτη. Αυτή η γραφή (συλλαβισμός) του Δία εμφανίζεται συχνά, αλλά είναι κυρίως χαρακτηριστική της Γόρτυνας. Το επίθετο Φυτάλμιος δεν υπάρχει σε άλλο κρητικό κείμενο. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα εκτός Κρήτης. Σημαίνει αυτόν που γεννά και αναφέρεται σε σοδειά ή άνθρωπο.

²⁶⁴ Csapo, 126.

Η λέξη Ευάγγελος σημαίνει το όνομα μιας θεότητας ή είναι ένα επίθετο της θεάς Αθηνάς. Εμφανίζεται ως όνομα ατόμων αλλά όχι ως όνομα θεότητας. Είναι επίθετο του Ερμή στο λεξικό του Ησύχιου και αναφερόταν σε ενεπίγραφη βάση αγάλματος που βρέθηκε στην Ακαρνανία. Η σημασία του δεν είναι φανερή.

3. Επιγραφή 78 ²⁶⁵ (εικ.110)

Γά"ι ετέων [--χαιρε]

Δύο συνδεόμενα και πέντε μη συνδεόμενα θραύσματα από μια κυκλική λεκάνη, πιθανόν από τράπεζα προσφορών. Ύψος 7.6, ύψος γραμμάτων 4,0

Αμμώδης ασβεστόλιθος. Η επιγραφή αναγράφεται στην εξωτερική πλευρά των δύο συνδεόμενων θραυσμάτων. Το ρηχό και επίπεδο προφίλ της λεκάνης μοιάζει περισσότερο με λεκάνη για συλλογή ιερού ύδατος. Πιθανόν ήταν τοποθετημένη πάνω σε βάση στην αυλή του ιερού, αλλά υπάρχει τουλάχιστον ένα παράδειγμα στην Κρήτη από το ναό της αγοράς στη Δρήρο, όπου μια λεκάνη βρέθηκε μπροστά στα λατρευτικά αγαλμάτια της Απολλώνιας τριάδας. Πιθανότατα περιείχε δώρα, ενδεχομένως τρόφιμα, ως προσφορά για τους θεούς. Όλα τα θραύσματα βρέθηκαν στη ΒΑ γωνία του ναού C με εξαίρεση ενός που βρέθηκε ανάμεσα στις απορρίψεις στα νότια του ναού.

Ένα θραύσμα από το εσωτερικό του ναού βρέθηκε τοποθετημένο ανάποδα πάνω στο βόρειο θρανίο. Τα παράλληλα κυμαίνονται από τον 2^ο π.Χ. ως το 2ομ.Χ. αιώνα. Η μορφή των γραμμάτων, ειδικά του ωμέγα, προτείνει χρονολόγηση στον 2^ο μ.Χ. αιώνα. Η άνω απόληξή τους έχει εντελώς ή μερικώς σβηστεί από μια μεταγενέστερη απόπειρα να απαλειφθεί το άνω τμήμα της ενεπίγραφης επιφάνειας.

Σύμφωνα με την πρόταση του μελετητή G. Woodhead, το μνημείο ήταν επιτύμβιο. Ο προσδιορισμός της ηλικίας του νεκρού απαντάται συχνά στο μεσογειακό κόσμο. Υπάρχουν καλύτερα παράλληλα εκτός Κρήτης. Ο τύπος της γενικής πληθυντικού ετέων δε συγκρίνεται με τις επιγραφές της Guarducci., αν και ο προσδιορισμός της ηλικίας του θανάτου είναι κοινός π.χ. στα Σύβριτα της Κρήτης.

4. Επιγραφή 83 (εικ.111) ²⁶⁶

] ΠΟΛ vacat.

²⁶⁵ Csapo, 127-128.

²⁶⁶ Csapo, 129.

Η επιγραφή χαρακτήκε πριν το ψήσιμο στο εσωτερικό μιας ρηχής λεκάνης ή αγγείου με σχεδόν επίπεδο πυθμένα. Προέρχεται από το κτήριο Β, μέρος του οποίου χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη του ιερού. Πιθανόν ελληνιστικής περιόδου (3^{ος}-2^{ος} π.Χ. αιώνας).

Ίσως να αναγράφεται ΠΟΛΙΑΔΟΣ ή ΠΟΛΙΑΔΙ, αλλά το επίθετο και πάλι δεν είναι κατάλληλο για θεότητα αγροτικού ιερού. Η άλλη πιθανότητα είναι Α]ΠΙΟΛ(ΛΟΝΟΣ)

5. Επιγραφή 85 ²⁶⁷

Χαραγμένο σε κεραμίδι πριν το ψήσιμο. Ίδιο context με 83. Χρονολόγηση μετά το 150 π.Χ. και πιθανόν στον 1^ο αι. π.Χ.

Με τις εξαιρέσεις μια χάλκινης μορφής ενός γυμνού ιθυφαλλικού άνδρα και δύο εισαγμένων πήλινων ειδωλίων που αναπαριστούν αιγυπτιακές θεότητες, τα αναθήματα του ιερού του Κομμού αναπαριστούν ζώα.

²⁶⁷ Csapo, 129.

13. Η λατρευτική χρήση και η πιθανή σημασία των αναθηματικών ειδωλίων και μορφών των επόμενων περιόδων

Στο σημείο αυτό θα κάνουμε μια παρένθεση που κρίνεται απαραίτητη καθώς η σημασία των αναθηματικών ειδωλίων στα ελληνικά ιερά είναι ένα από τα πιο προκλητικά ερωτήματα στη μελέτη της αρχαίας θρησκείας.²⁶⁸

Όσον αφορά τον Κομμό, μια από τις σημαντικές δυσκολίες είναι η μακρά περίοδος χρήσης του ιερού, κατά την οποία θα υπήρχαν πολλές αλλαγές, είτε στις λατρευτικές πρακτικές είτε σε ζητήματα πίστης. Επιγραφές σε προσφορές, ένας από τους πιο αξιόπιστους τύπους απόδειξης για το αντικείμενο της λατρείας υπάρχουν μόνο για τον τελευταίο ναό C, κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο και ονομάζουν το Δία και την Αθηνά. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι οι ίδιες θεότητες λατρεύονταν σε όλες τις περιόδους. Αν και ο ανασκαφέας δεν αναφέρει ότι υπήρχε αλλαγή, προβάλλεται η ιδέα ότι μια τριάδα λατρευόταν την εποχή του ναού B (περίπου 800-600 π.Χ.).

Ανάμεσα στα επιχειρήματά του ανασκαφέα για την ταύτιση της τριάδας υπάρχει μια προτίμηση για μια ομάδα τριών μεμονωμένων θεοτήτων στην κρητική εικονογραφία της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, μια τριάδα που μπορεί να αντανakλάται ανεικονικά στο τριμερές ιερό του ναού B. Επίσης εξετάζει τα δύο πλήινα αφιερώματα των αιγυπτιακών θεοτήτων Sekhmet και Nefertum που αποτελούν και αυτές μέρος της αιγυπτιακής τριάδας μαζί με τον χαμένο θεό Ptah, που πιθανόν μεταλλάχτηκαν στην κρητική τριάδα Απόλλωνα Άρτεμης και Λητούς. Ο N. Coldstream²⁶⁹ έχει παρατηρήσει ότι «κανένα ιερό δεν άλλαξε τη θεότητά του μετά τα γεωμετρικά χρόνια», όταν σταθεροποιείται η πολιτική γεωγραφία.

Με αυτή τη λογική, όποια θεότητα λατρευόταν στο ναό B δεν είχε απαραίτητα καθιερωθεί στη διάρκεια του A, αφού η κατασκευή του στην Υπομινωική περίοδο τοποθετείται πολύ πριν την πολιτική οργάνωση στην οποία αναφέρεται ο Coldstream ως σταθερή πολιτική οργάνωση. Είναι δύσκολο να καθοριστεί εάν οι λάτρεις στη μετάβαση ΥΜ-ΠΓ περιόδου βασίστηκαν στο μινωικό παρελθόν (και σε θεότητες που σχετίζονταν με ιερά με θρανία και θεές με υψωμένα χέρια που βρίσκουμε στην ΥΜΙΙΙC και ΥΜ περιοχές) ή αν έγιναν ανακατατάξεις. Ίσως ήταν η Απολλώνια τριάδα, γνωστή από άλλες κρητικές περιοχές, αυτή που λατρεύτηκε κατά την περίοδο του Ναού B, η οποία λατρευόταν ήδη κατά τη διάρκεια του A;

Μια μαρτυρία για τη συνέχεια της λατρείας μεταξύ των ναών A και B προσφέρουν τα αναθήματα. Μεγάλα τροχήλατα ζώα, ταύροι και άλογα και μικροί ταύροι και άλογα αρμάτων, που συνήθως συνδέονταν με ανδρικές θεότητες, ήταν κοινά και στους δύο ναούς. Επίσης άλλα ευρήματα, διαφόρων φάσεων, προέρχονται από σύνολα μέσα και έξω από τους ναούς A και B

²⁶⁸ Csapo, 166-175.

²⁶⁹ Coldstream, N. 1977. Geometric Greece 327.

και περιλαμβάνουν κάποια που θα μπορούσαν να συνδεθούν με τις ανδρικές και τις γυναικείες θεότητες: αιχμές τόξων και δοράτων, η τελετουργική ασπίδα στο εσωτερικό του Β, φαγεντιανές, γυάλινες και λίθινες ψηφίδες, σκαραβαίους από φαγεντιανή, αγγεία, δαχτυλίδια κ.λ.π.

Η ιδέα της αντιστοιχίας μεταξύ κρητικής – αιγιακής τριάδας δεν είναι απίθανη για αυτά τα πρώιμα χρόνια που γνωρίζουμε ότι η Κρήτη είχε πολλές επαφές με την Εγγύς Ανατολή και ήταν ανοιχτή σε εισαγωγές.

Πρόβλημα παραμένει ότι δεν έχει βρεθεί ειδώλιο του θεού Ptah στον Κομμό. Αλλά ακόμα και αν είχε βρεθεί, οι δύο τριάδες δεν ταιριάζουν. Η κρητική περιλαμβάνει δυο γυναίκες και έναν άνδρα, ενώ η αιγυπτιακή ζευγάρι και γιο. Ακόμα και η απεικόνιση της Sekhmet είναι προβληματική με πρόσωπο στραμμένο προς τα πάνω και χάλκινο ειδώλιο αλόγου. Αυτή η απεικόνιση δεν ταιριάζει σε λατρευτικό αγαλμάτιο, εάν περί αυτού πρόκειται. Το άλογο επίσης είναι τυπικά ελληνικό αφιέρωμα που φαίνεται να μη συνδέεται με τη θεά. Υπάρχει η πιθανότητα τα δύο αντικείμενα να είχαν αφιερωθεί την ίδια περίοδο ως σύνολο. Όμως τα αντικείμενα είναι διαφορετικά στη σύλληψή τους, η θεά είναι ξένη και εισηγμένη, ενώ το άλογο είναι ελληνικό ή πιθανόν κρητικό.

Ο σκοπός και η σημασία αυτών των ειδωλίων από φαγεντιανή από τον Κομμό μπορεί να εξαχθεί από τη μελέτη της χρήσης και των contexts άλλων παρόμοιων αντικειμένων από την Κρήτη και άλλων περιοχών του Αιγαίου.

Κρίσιμο ερώτημα είναι επίσης εάν τα ειδώλια ήταν εισαγμένα ή ντόπια αντίγραφα και ποιόν αντιπροσώπευαν. Πολύτιμα στοιχεία εξάγουμε από τη δημοσίευση του βόρειου νεκροταφείου της Κνωσού και από τον κατάλογο της έκθεσης «Ανατολική Μεσόγειος» που έγινε την περίοδο 1997-98 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

Η δημοσίευση περιείχε υλικό που δείχνει σχέσεις μεταξύ Κρήτης, Κύπρου και Δωδεκανήσων από την εποχή του Χαλκού μέχρι τον 6^ο π.Χ. αιώνα.²⁷⁰ Σε σχέση με τα ειδώλια από φαγεντιανή, ο Σταμπολίδης διατυπώνει κρίσιμα ερωτήματα που αφορούν τη σημασία τους και τους προσδίδει λατρευτική-αναθηματική λειτουργία. « Η διασπορά των ειδωλίων και των περιάπτων αυτών στη Κρήτη είναι μεγάλη (Ελεύθερνα, Κνωσός, Ίνατος, Κομμός) και αναρωτιέται κανείς αν πρόκειται για μεμονωμένα παραδείγματα ή αν υπήρχε μια συστηματικότερη διάδοση του ιδεολογικού τους υπόβαθρου και των πεποιθήσεων που τα συνόδευαν».²⁷¹

Κάποιες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν βάσει αυτών και για τον Κομμό. Από την περιοχή της Ίνάτου έχουμε: Nefertum, Sekhmet, Ptah και Seker, Astarte, Bes. Οι Sekhmet και Nefertum, που προσφέρονται ως ζευγάρι, αναπαριστούν μητέρα και γιο. Το γεγονός αυτό, κατά τον Csapo, επιτείνει το ρόλο της μητέρας ως προστάτιδας και τροφό. Η Sekhmet ως κυρίαρχη

²⁷⁰ Ανατολική Μεσόγειος: Κύπρος Δωδεκάνησα Κρήτη 16^{ος} – 6^{ος} αι. π.Χ. Ηράκλειο 1998.

²⁷¹ Το ίδιο 132-133.

θεά εμφανίζεται συχνά στις ταφές της Μέσης και Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου από την Ελεύθερα. Στις περιπτώσεις αυτές προσφέρεται ως δώρο στο νεκρό, του οποίου η ηλικία και το γένος δεν έχει ακόμα καθοριστεί. Η παρουσία του Nefertum είναι εξαπλωμένη στην Κρήτη και την Ανατολική Μεσόγειο.

Τα δύο ειδώλια φαγεντιανής του Nefertum και ένα του Ptah- Seker, με τον τελευταίο να αναφέρεται ως Ptah-Embryon, βρέθηκαν σε τάφο ενός κοριτσιού στο βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού που χρονολογείται στον ύστερο 8^ο π.Χ. αιώνα. Στην Αίγυπτο ο Ptah-Seker αναφέρεται συχνά σε επιγραφές ειδωλίων. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, που είδε τα αγάλματα στο ναό της Μέμφιδας, οι θεοί που συνόδευαν τον Ptah ήταν οι γιοί του. Στο ειδώλιο της Κνωσού ο Ptah-Seker απεικονίζεται σε θρόνο με λαξευμένη στην πλάτη την εικόνα της θεάς Ίσιδας. Τα ειδώλια του Ptah-Seker ήταν προφανώς εισαγμένα από την Ανατολή ή την Ελλάδα, όπως προτείνεται από ένα παράδειγμα στο Λευκαντί.

Οι υπόλοιποι χαρακτήρες, των Αστάρτης και Bes, συνδέονται προφανώς με τη γονιμότητα, εγκυμοσύνη και γέννηση, η πρώτη ως θεά του έρωτα, ο τελευταίος ως βοηθός στη γέννηση. Ειδώλια αυτών των δύο βρέθηκαν επίσης στο σπήλαιο Ειλειθύιας της Ινάτου και στο ιερό του Δία Θενάτα στην Αμνισό, όπου, σύμφωνα με τον Σταμπολόδη, είχαν αναθηματικό χαρακτήρα.

Κάποια από αυτά τα αιγυπτιακά, ανατολικά και ανατολίζοντα ειδώλια από φαγεντιανή διαθέτουν οπές ανάρτησης, όπως αυτό που μερικώς διατηρείται στο περίαπτο του Nefertum από τον Κομμό. Στην Αίγυπτο τα φορούσαν ως μενταγιόν κυρίως στα κορίτσια, με λειτουργία αποτροπαϊκή. Στην περίπτωση των γυναικών πιθανότατα χρησιμοποιούνταν ως φυλακτά γονιμότητας και προστασίας στη γέννα. Τα φυλακτά βρέθηκαν σε ιερά και τάφους. Η μορφή της Sekhmet που είναι μεγαλύτερη από τον Nefertum δεν έχει οπή ανάρτησης.

Στο εσωτερικό του ναού Β βρέθηκαν και άλλα ευρήματα κοντά στο ιερό των τριών πεσσών. Η εύρεση των ειδωλίων των Sekhmet και Nefertum κοντά στους πεσσούς πρέπει να έχει συμβολική σημασία, ειδικά εάν η κατασκευή αναπαριστά τη θεϊκή τριάδα σε αφηρημένη μορφή. Από τις τρεις θεές, η Λητώ, ως μητέρα διδύμων, έχει επιλεχτεί ως η κύρια υποψήφια για τις φαγεντιανές, αλλά η Άρτεμη, που ομοίως συνδέεται με τη γονιμότητα και τη γέννα θα ήταν επίσης σχετική. Ο Nefertum θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει τον προστάτη θεό. Αν αναφέρεται στον Απόλλωνα, τον μόνο άλλο άνδρα, παραμένει αβέβαιο.

Τα ειδώλια βρίσκονται επίσης σε τάφους, ως προστάτες στο ταξίδι του νεκρού για τον κάτω κόσμο.

Είναι άραγε πιθανόν η ξένη προέλευση να επέτεινε την μαγική τους ιδιότητα;

Ο W. Burkert πιστεύει ότι οι λατρευτικές πρακτικές της Εγγύς Ανατολής μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα, ενώ η Ν. Μαρινάτου θεωρεί ότι θέσεις όπως το σπήλαιο της Ινάτου, το ιερό της Αμνισού και άλλα παραθαλάσσια ιερά θα ήταν λογικά σημεία για την εισαγωγή ανατολικών

πρακτικών. Η μόδα εισαγωγής τέτοιων αντικειμένων αποδείχτηκε περιστασιακή στην Κρήτη, γιατί μετά βίας συνεχίστηκε κατά τον 7^ο π.Χ. αιώνα. Ο Κομμός, με την ευρεία κεραμική παρουσία δείχνει επαφές μεγάλης διάρκειας με την Ανατολή. Οι Φοίνικες θα μπορούσαν να είναι ενδιάμεσοι, παίρνοντας φαγεντιανές από Ρόδο, Κύπρο, Αίγυπτο και εισάγοντάς τες στον Κομμό, παίρνοντας άλλες από την Ανατολή.

Η χάλκινη μορφή ιθυφαλλικού άνδρα (ΑΒ 79, **εικ.112**) συνδέεται με την ιδέα του γονιμοποιού. Δείγματα ιθυφαλλικών ειδωλίων έχουν βρεθεί και σε άλλα κρητικά ιερά. Ο τύπος ήταν σχεδόν άγνωστος στο Αιγαίο της εποχής του Χαλκού, ενώ αρχίζει να εμφανίζεται κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο. Τα χαρακτηριστικά της μορφής του Κομμού, (γυμνότητα, ιθυφαλλισμός και μακριά μαλλιά σε ξυρισμένο κεφάλι) δίνουν την εντύπωση της νεότητας και της σεξουαλικής δύναμης. Η συγκυρία για την προσφορά του ειδωλίου μπορεί να ήταν η ολοκλήρωση των τελετών διάβασης ενός εφήβου που εισέρχεται στην ανδρική ηλικία.

Στις δωρικές πόλεις διαβατήριες τελετές συνδέονταν με τον Απόλλωνα. Σύμφωνα με την πρόταση του Shaw, ο νέος άνδρας μπορεί να αποτελούσε ομάδα με το μικρό χάλκινο ταύρο ΑΒ80(**εικ.113**), που είχε επίσης τóρμους κάτω από το πόδι του για να τοποθετείται σε βάση. Το αγαλμάτιο θα μπορούσε να είναι ενθύμιο της γιορτής κατά την οποία το αγόρι και η οικογένειά του έφερναν ένα αληθινό ταύρο για θυσία στο ιερό, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης προς τους θεούς για την προστασία τους. Η θυσία του ζώου είχε κυρίαρχο ρόλο στις τελετές αυτές, συμβολίζοντας την αναγέννηση μέσα από το θάνατο.

Ο ναός Α χτίστηκε κατά την Υπομινωική περίοδο πάνω από τα ερείπια των ΥΜ ΙΙΙ κτισμάτων, μετά την εγκατάλειψη της περιοχής στο τέλος της ΥΜΙΙΒ - ΥΜΙΙΓ, όπως συμπεραίνουμε από τα ελάχιστα ευρήματα κεραμικής της τελευταίας περιόδου. Το γεγονός ότι ο ναός Α όμως επαναχρησιμοποίησε ένα χώρο της Μινωικής περιόδου δεν σημαίνει ότι οι ιδρυτές του ήταν απαραίτητα γνώστες των πρωιμότερων λατρευτικών πρακτικών. Στην πραγματικότητα, η εντύπωση που σχηματίζει κανείς είναι ότι η λατρεία, τουλάχιστον στο ποσοστό που αντανακλάται μέσω της χρήσης των μικρών πήλινων ειδωλίων, μετά βίας εμφανίζεται στις ανασκαμμένες περιοχές του μινωικού αστικού κέντρου. Τέτοιες εκφράσεις πίστης βρέθηκαν αντίθετα στον οικισμό, όπου εντοπίστηκαν πολυάριθμα ειδώλια ανθρώπων και ζώων. Εάν αυτή η στάση άλλαξε κατά την τελευταία περίοδο εγκατάστασης στον Κομμό, δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε, εφόσον υπάρχουν ελάχιστα ίχνη.

Η Δ' Agata επισημαίνει ότι ίσως δεν είναι σύμπτωση ότι ο ναός Α χτίστηκε κατά τη διάρκεια της Υπομινωικής περιόδου, όταν δηλαδή δεν υπήρχε πια ο βωμός της Αγίας Τριάδας. Ο Κομμός μπορεί τότε να γέμισε το κενό, μολονότι οι τύποι των ειδωλίων που χρησιμοποιήθηκαν στις δύο περιοχές είναι εντελώς διαφορετικοί. Οι ανθρώπινες μορφές είναι ελάχιστες στον Κομμό και τα τέρατα είναι απόντα, ενώ υπάρχουν στην Αγία τριάδα κατά την ΥΜΙΙΓ και αργότερα πάλι στην ΠΓΒ μέχρι και την Ανατολίζουσα περίοδο. Τα αναθήματα είναι

κυρίως ταύροι βόδια και κάποια άλογα. Τα δύο πρώτα μπορεί να συνδέονται με τη θεότητα που λατρεύονταν. Ταύρος = Δίας = δύναμη, γονιμότητα και άλλες δυνάμεις που μεταφέρονται στον πιστό μέσω της θυσίας και της ιεροφαγίας.

Τα ειδώλια αλόγων στην πρώιμη Εποχή του Σιδήρου ήταν το ίδιο συχνά αφιερώματα με τους ταύρους και τα βόδια. Συνήθως τα άλογα δεν θυσιάζονταν σε ιερά, αλλά σε ταφικές τελετές, όταν ο θάνατος του κατόχου τους σηματοδοτούσε το τέλος της χρησιμότητάς τους ή επειδή έπρεπε να συνοδεύσουν τον αφέντη τους. Η θυσία όμως δεν μπορεί να είναι ο λόγος για αυτές τις σύγχρονες αφιερώσεις ταύρων και αλόγων. Πιθανότερο είναι η προσφορά δύο ειδών ζώων να χρησίμευε ως εγγύηση για την καλή τους υγεία. Στον Κομμό και στην Κρήτη γενικότερα, κυρίως τον 8^ο και 7^ο π.Χ υπήρχε η τάξη των αριστοκρατών, που θα ήταν συγχρόνως και μέλη μιας τάξης πολεμιστών. Άλογο και άρμα έγιναν σύμβολα της συγκεκριμένης ελίτ όπως εικονογραφείται σε πολλές παραστάσεις και μερικές φορές σε μνημεία, ως αρχιτεκτονικά ανάγλυφα κρητικών ναών. Ο Shaw ισχυρίζεται ότι είναι πιθανότερο να τα ανέθεται αριστοκράτες, παρά να απευθύνονταν σε μια συγκεκριμένη θεότητα που λατρεύονταν εκεί. Είναι αλήθεια ότι συχνά ο Ποσειδώνας συνδέεται με άλογα, αλλά το όνομα του αναφέρεται μόνο στην περίοδο του ναού C. Στην περίοδο αυτή το άλογο δεν φαίνεται να είναι ανάθημα.

Τέλος, ένα εύρημα με πιθανότατα συμβολική σημασία είναι το πήλινο φίδι AB39 (εικ.114).

Στην ελληνική περίοδο τα φίδια έχουν χθόνια προέλευση και αναγεννητικές δυνάμεις, αφού λειτουργούν ως προστάτες της ανθρώπινης γονιμότητας. Ίσως να πρόκειται για αφιέρωμα των ίδιων που αφιέρωσαν τις φαγεντιανές. Μπορεί να συνδέεται με τον Απόλλωνα από την τριάδα των θεοτήτων που πιθανόν λατρεύονταν στο Ναό B, με το επίθετο Πύθιος, άποψη που αν ισχύει συνηγορεί υπέρ της ταύτισής του και στο ναό της αγοράς στη Δρήρο.

Έχει προταθεί ότι στην Κρήτη ο Ποσειδώνας μπορεί να λατρεύεται ως σύζυγος της Γαίας και ότι η σύνδεσή του με τους ταύρους ως σύμβολα δύναμης και γονιμότητας είναι αναμενόμενη. Όμως ο Shaw έχει αποδείξει με μαρτυρίες ότι ο Ποσειδών δεν ήταν ο κυρίαρχος θεός του Κομμού. Στην πραγματικότητα ο Δίας θα μπορούσε να είναι θεός που του πρόσφεραν ταύρους και βόδια. Η προφανής έλλειψη ποικιλιών στα ζώα και η απουσία άλλων υλικών, όπως ο χαλκός είναι αξιοσημείωτα.

14. Συμπεράσματα. Η λατρεία στο ιερό του Κομμού²⁷²

Ο Κομμός, κόλπος της Μεσαράς, κοντά στα κέντρα της Αγίας Τριάδας και της Φαιστού, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως περιοχή που προσέλκυσε λόγω του εμπορίου

²⁷² I. Ferrari 2003. 'Il tempio B di Kommos tra continuita e rifunzionalizzazione' Annuario Vol. LXXXI Serie III, 3-TOMO II, 641-647.

διαφορετικούς πληθυσμούς από όλη την ανατολική Μεσόγειο, από την Αίγυπτο ως τη Φοινίκη. Το ενδιαφέρον έγκειται κυρίως στην κατανόηση των λατρειών και λατρευτικών πρακτικών της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, εξαιτίας των διαφορετικών θρησκειών των προσκυνητών, που προέρχονταν από τις ανατολικές ακτές. Η σπουδαιότητα των διαφορετικών πολιτισμών είναι μεγάλη, γιατί, εκτός από την καλύτερη κατανόηση των ξένων πολιτισμών, μας δίνει στοιχεία για τον κρητικό πολιτισμό κατά την ελληνική περίοδο.

Η περιοχή παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, αφού, άρχισε να κατοικείται στα τέλη της Νεολιθικής Εποχής και άνθισε κατά τη μινωική όπου έγινε το κέντρο ανταλλαγών του ανατολικού κόσμου. Στα κτήρια που προϋπήρχαν οι μεταγενέστεροι βρήκαν μια θέση για να ιδρύσουν νέο λατρευτικό κέντρο. Η συνέχεια της λατρείας τεκμηριώνεται με την επαναχρησιμοποίηση και την αναπροσαρμογή των χώρων, που υπήρχαν από τη μινωική περίοδο και είχαν μια οικιστική χρήση, από τον οικισμό του 1025 π.Χ, περίοδο κατά την οποία ιδρύθηκε ο ναός Α.

Σύμφωνα με τον Shaw, κατά την περίοδο χρήσης μιας χιλιετίας που εμφανίζει το ιερό του Κομμού, η μαρτυρία για τη λατρεία περιλαμβάνει διάφορους τομείς: κάποιοι είναι αρχιτεκτονικοί τύποι (χρήση εσωτερικών θρανίων) ή αποτελούν χαρακτηριστικά του εσωτερικού δαπέδου (εστίες, τριμερές ιερό), ή μπορεί να είναι κατασκευές έξω από τους ναούς στην αυλή, όπως βωμοί.²⁷³

Μπορούμε επίσης να αντλήσουμε στοιχεία από τα κατάλοιπα των θυσιών, τα ιερά γεύματα και τις προσφορές της πανίδας (οστά, όστρακα καμένα ή όχι). Έχουμε επίσης τη μαρτυρία των λεκανών, κυπέλλων σαλτσιέρων και αγγείων που χρησιμεύουν για φαγητό και ποτό και βρέθηκαν σε διάφορους αποθέτες. Επίσης κάποια από τα αντικείμενα που βρέθηκαν, όπως τα ειδώλια από φαγεντιανή φαίνεται να ήρθαν στο ιερό ως προσφορές, αλλά κάποια (όπως ο ταύρος από τερακότα) μπορεί να αναπαριστούν δώρα και ανάμνηση θυσίας.

Η μαρτυρία μπορεί να διαφέρει κατά τη διάρκεια χρήσης του ιερού. Ακόμα και κατά τη διάρκεια μιας κτηριακής περιόδου, όπως τη δεύτερη φάση του ναού Β, το τριμερές ιερό φαίνεται να αποτελεί, σε κάποια περίοδο κέντρο λατρείας, αλλά αργότερα, κατά την ίδια φάση, χάνει τη σπουδαιότητά του και τίποτα δεν το αντικαθιστά, μέχρι και την ελληνιστική περίοδο, όπου στο ναό C τοποθετήθηκε ένα λατρευτικό άγαλμα στο κέντρο του πίσω τοίχου. Η προσθήκη αυτή ίσως να οφείλεται σε επίδραση άλλων κρητικών ή νησιωτικών και ηπειρωτικών θέσεων. Υπάρχουν πολλά ερωτηματικά, τα οποία κατά κύριο λόγο οφείλονται στο περιορισμένο ανασκαφικό τμήμα του εσωτερικού των ναών Α και Β, προκειμένου να μείνουν αδιατάρακτα τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των δαπέδων. Ένας άλλος κύριος λόγος είναι η μη διατήρηση

²⁷³ J. Shaw, Ritual and development in the Greek Sanctuary, Chapter 8, 669-731.

οργανικών προσφορών λόγω κλίματος. Μόνο κάποιοι λίθινοι κέρνοι δείχνουν ότι το σιτάρι υπήρχε στο ιερό. Αντίθετα έχουν διατηρηθεί άπειρες ποσότητες από οστά ζώων και κελύφη που δίνουν πιθανόν λάθος εντύπωση.

Η ιδιαίτερη φυσιογνωμία του ναού A που καθορίζεται από το εσωτερικό θρανίο, όχι ιδιαίτερα υπερυψωμένο, και την απουσία της κεντρικής εστίας στο ιερό, όπως και την αξιοσημείωτη απόσταση ανάμεσα στο ιερό και τον χώρο που προοριζόταν για την προπαρασκευή του φαγητού, προκαλεί αμφιβολίες για την ιερή χρήση της κατασκευής του ναού A και υποθέτει λειτουργίες περισσότερο πολιτικές και κοινωνικές. Ο Ferrari, μη αποκλείοντας τη λατρευτική χρήση του ναού A, τονίζει τις αναλογίες ανάμεσα στους ιερούς χώρους και τα κτήρια με πολιτική χρήση, υπογραμμίζοντας π.χ. ότι σε πρώιμες περιόδους οι ιεροί χώροι πιθανότατα χρησιμοποιούνταν και για τη φύλαξη των νόμων.²⁷⁴

Η επιλογή της ίδρυσης του ναού A στα θεμέλια ενός μινωικού κτηρίου (κτήριο R) βρίσκει ανάλογες περιπτώσεις στο νησί και μας κάνει να μιλάμε για επαναχρησιμοποίηση των χώρων. Διαθέτουμε παραδείγματα όπου περνάμε από μια οικιστική χρήση της μινωικής περιόδου σε μια επαναχρησιμοποίηση με λατρευτική χρήση σε επόμενη περίοδο, όπως στην περίπτωση της Κνωσού και του ηρώου του Γλαύκου, ντόπιου ήρωα της περιοχής.

Ο ναός B έχει τρεις φάσεις με τρία διαφορετικά δάπεδα. Το κτήριο εκμεταλλεύτηκε ένα προγενέστερο τοίχο και είχε χρήση από τον 9^ο π.Χ. αιώνα μέχρι το 375 π.Χ που εκτοπίστηκε από τον επόμενο ναό C.

Κρίσιμο στοιχείο για την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ της Κρήτης και ανατολικού κόσμου όσον αφορά τη λατρεία είναι η ύπαρξη, στην Α' φάση του ναού B, του καλούμενου Τριμερούς ιερού, λατρευτική θέση που τοποθετείται πάνω σε τρεις βαιτύλους, σε έναν ιερό χώρο που χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη θρανίων στο βόρειο και νότιο τοίχο και ίσως την απουσία στέγης, στοιχείο που οφείλεται στην επίδραση μιας γεωγραφικής πραγματικότητας διαφορετικής από την κρητική.

Το τριμερές ιερό αποτελείται από μια τριγωνική βάση που πάνω της προσαρμόζονται τρεις μικροί βαιτύλοι πυραμιδοειδούς σχήματος, διαφόρων διαστάσεων, ανάμεσα στους οποίους ο κεντρικός είναι ο πιο ψηλός. Σε μια επόμενη φάση (Β' φάση του ναού, γύρω στο 750 π.Χ.) τοποθετήθηκε πίσω από το ιερό μια χάλκινη ασπίδα που αποτελούσε το κύριο στοιχείο της λατρευτικής πρακτικής, κατά την οποία τοποθετούσαν τις αναθηματικές προσφορές μπροστά στη τριάδα των πεσσών. Στην ύπαρξη της ασπίδας στηρίχτηκε η υπόθεση ενός τέταρτου βαιτύλου, ως στηρίγματος της. Ο Ferrari δεν συμφωνεί με την υπόθεση αυτή, αφού με αυτόν τον τρόπο καταργείται η θεωρία της λατρευτικής τριάδας. Επίσης δεν θεωρεί τον τέταρτο βαιτύλο ως λατρευτικό στοιχείο και λόγω της θέσης του που διαχωρίζεται από τους τρεις προϋπάρχοντες.

²⁷⁴ I. Ferrari, 2003, 645-647.

Στη βάση των τριών βαιτύλων τοποθετούνταν οι προσφορές, όπως τα ειδώλια ανάμεσα στα οποία πρέπει να αναφέρουμε αυτά με τις αιγυπτιακές επιδράσεις, όπως την πολεμική αιγύπτια θεά Sekhmet, πάνω σε άλογο, και μια ανδρική, που μοιάζει με τον Nefertum το γιο της θεάς. Η ύπαρξη των τριών πεσσών φαίνεται να είναι το αποτέλεσμα της ανεικονικής αναπαράστασης της θεότητας όπως υπήρχε στην αντίληψη του ανατολικού πολιτισμού, όχι μόνο στους Φοίνικες αλλά και στους Καρχηδόνιους της Δύσης.

Δυσχερής είναι η ταύτιση της θεότητας που αναπαριστάται ανεικονικά στο ιερό με τους τρεις πεσσούς. Το κρίσιμο στοιχείο βρίσκεται στην τριαδικότητα της θεότητας που απεικονίζεται σε διαφορετικούς πληθυσμούς και λατρευτικές πρακτικές. Η ύπαρξη των ειδωλίων υπαινίσσεται όχι μόνο μια αιγυπτιακή επίδραση στα πρόσωπα των Ptah, Nefertum, Sekhmet, αλλά και μια ελληνική με Απόλλωνα, Άρτεμη και Λητώ, όπως και μια φοινικική με Bajal, Ashera και Astarte.

Ακόμα μια φορά βρίσκουμε ένα είδος λατρείας, αν όχι συγκριτικό, σίγουρα συγκλίνοντα με το αιγιακό υπόστρωμα και πιο συγκεκριμένα μεταξύ του ντόπιου, που παραμένει στη λατρεία του κίονα ή του πεσσού της μινωικής περιόδου και του νησιωτικού, όπως αποτυπώνεται στην ελληνική ηπειρωτική λατρεία του Απόλλωνα Αιγιάου με τον κίονα ως συμβόλου γονιμότητας.²⁷⁵

Η πενιχρότητα των αντικειμένων που βρέθηκαν κοντά στους πεσσούς μας οδηγεί στο να σκεφτούμε ότι ο χώρος λατρείας δεν είχε συνεχή χρήση από τους προσκυνητές. Κυρίως μας οδηγεί να σκεφτούμε ότι οι τελετές των πιστών συνέπιπταν με την εμπορική κίνηση της περιοχής. Η τριάδα που λατρευόταν δεν ήταν αναγκαστικά του Απόλλωνα, αλλά, όπως φαίνεται από τις μεταγενέστερες επιγραφές, του Δία της Αθηνάς και του Ποσειδώνα. Κάθε όμως υπόθεση είναι αμφίβολη όταν δεν αποδεικνύεται.

Η αναφορά του Ποσειδώνα στις επιγραφές, δεν αποτελεί έκπληξη αφού υπάρχει αντίστοιχη λατρεία στην περιοχή της Φοινίκης, στις αναπαραστάσεις του Bajal. Ο θαλάσσιος χαρακτήρας της φοινικικής θεότητας, που αντιστοιχεί με τη μορφή του Διός Σωτήρος παρέχει μια πρώτη ερμηνεία στα δεδομένα. Η μορφή του Ποσειδώνα δεν αποτελούσε αντικείμενο λατρείας. Σε άλλα νησιά, όπως στη Μύκονο, Σκύρο, Πάρο, Νάξο, Θήρα και Μήλο, τα οποία προσανατολίζονται προς τη Δύση, η θεότητα που λατρευόταν κυρίως ήταν ο Ποσειδώνας, ενώ σ' αυτά που τοποθετούνται προς την ανατολή, όπως η Κως, η κύρια θεότητα ήταν ο Δίας Σωτήρας. Στην Κρήτη υπήρχε η λατρεία της Αρτέμιδος Σωτείρας με τον Δία Μειλίχιο Σωτήρα, που μαρτυρεί επιδράσεις από την Ανατολή. Εδώ φαίνεται και πάλι ο «πολυεθνικός» χαρακτήρας της λατρείας του Κομμού.

Η περιοχή του ναού Β εγκαταλείπεται γύρω στο 600π.Χ. και μόνο μια μικρή εστία παραμένει για τη θεότητα. που χρησιμεύει για την παρασκευή του φαγητού και για τις

²⁷⁵ Willets 1962, 259.

λατρευτικές πρακτικές, Με την εγκατάλειψη του ιερού οι πληθυσμοί δεν ξεχνούν τον θρησκευτικό του ρόλο και προχωρούν στην κατασκευή του βωμού Η. Τέλος γύρω στον 4^ο π.Χ. αιώνα χτίζεται ένας νέος ναός ο ονομαζόμενος ναός C, μαζί με βωμούς και βοηθητικά κτίσματα. Και ο ναός C χρησιμοποιεί τα λείψανα των προγενέστερων κτηρίων. Η ύπαρξη ενός θρανίου εσωτερικά σε όλες τις πλευρές και μια κεντρική εστία ανάμεσα σε δύο κίονες, ομοιάζει με το ναό της αγοράς στη Δρήρο.

Από τα ευρήματα δεν τεκμηριώνεται η πρωτοκαθεδρία της φοινικικής παρουσίας, αλλά μαρτυρούνται διάφορες επιδράσεις. Η λατρεία στον Κομμό έχει "πολυεθνικό" χαρακτήρα. Το κύριο πρόβλημα οφείλεται στην αδυναμία μας να αποδώσουμε τους ναούς σε συγκεκριμένη θεότητα. Κάποια στοιχεία μας δίνουν τα οστά αλόγων και κόκαλα ψαριών που συνδέονται με τις φάσεις II και III του ναού Β. Η εισαγωγή νέων τύπων ζώων που θυσιάζονταν στο τριμερές ιερό θα μπορούσε να επιβεβαιώσει την παρουσία στο ναό ανθρώπων που προέρχονταν από άλλη γεωγραφική περιοχή, όπου το ψάρεμα και το κυνήγι ήταν πιο διαδεδομένες πρακτικές.

Κατά τη διάρκεια χρήσης του ιερού νέα στοιχεία προστίθενται γύρω από το βασικό πυρήνα τέλεσης των θυσιών και του λατρευτικού θρανίου, όπως π.χ. τα θρανία κατά μήκος της πρόσοψης του ναού Β, που επιβεβαιώνουν τη συνεχιζόμενη χρήση στην περιοχή κατά την οποία η ντόπια παράδοση αφομοιώνει ξένες επιδράσεις. Η εύρεση π.χ. ενός φοινικικού κεραμικού θραύσματος στο ναό Α δείχνει σχέσεις με την Εγγύς Ανατολή, που επιβεβαιώνεται κυρίως στο ναό Β, ο οποίος, έχοντας το χαρακτήρα του μινωικού- μυκηναϊκού ιερού με θρανίο, συγκεντρώνει και πάλι στοιχεία από την Σύρο-παλαιστινιακή παράδοση, και ενσωματώνοντας στο εσωτερικό του το Τριμερές ιερό προσδίδει μια νέα λατρευτική διάσταση. Ο χαρακτήρας της λατρείας ανάγεται στη μινωική παράδοση και τις ανατολικές επιδράσεις. Ανάλογες επιδράσεις είναι φανερές και στην κεραμική.

Από τις επιγραφές διαφαίνεται η λατρεία του Δία, της Αθηνάς, του Ποσειδώνα, του Πάνα και ίσως του Απόλλωνα και της Γαίας, ενώ πουθενά δεν φαίνεται πρωτοκαθεδρία του Διός ως θαλάσσιας θεότητας. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Ποσειδώνας ήταν γνωστός στο νησί με το επίθετο Ίππιος, κυρίως στην κεντρική Κρήτη. Οι προσφορές από οστά αλόγων, πιθανότατα προέρχονταν από ιππείς, οι οποίοι αποτελούσαν τους αρίστους, τάξη προεξέχουσα στην περίοδο του ναού C. Και τα οστά ψαριών δείχνουν την προσφορά σε θαλάσσια θεότητα. Στα μινωικά χρόνια, έχουμε ειδώλια με υψωμένα χέρια. Η λατρεία λοιπόν, συνεχίζεται στην ίδια θέση, αποκτώντας νέο προσανατολισμό.

Τα τροχήλατα ειδώλια των ζώων, όπως και αυτά που εικονίζουν ανθρώπινους κορμούς και άλογα, δείχνουν πρωτοκαθεδρία μιας ή περισσότερων ανδρικών θεοτήτων για την περίοδο του ναού Α, ενώ στο ναό Β διαπιστώνουμε την ανεικονική λατρεία μιας τριάδας που έχει ομοιότητες με την κρητική, την αιγυπτιακή, την ανατολική και τέλος τη φοινικική ανάλογή της.

Συμπερασματικά αναφέρουμε ότι ο Κομμός είναι ένα σημαντικό παράδειγμα για να καταλάβουμε την ιστορία όλης της Κρήτης, αφού βρίσκεται στη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις λεκάνες του νότιου Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου και αποτελεί από το ένα μέρος τη φυσική γέφυρα ανάμεσα στην Πελοπόννησο και τη Μικρά Ασία και από το άλλο το σημείο ένωσης ανάμεσα στον κυκλαδικό χώρο και αυτού της Κυρηναϊκής. Αποτελούσε εμπορικό σταθμό για τους Φοίνικες στην εξάπλωσή τους προς τη Δύση και σημείο συνάντησης μεταξύ του ηπειρωτικού ελληνικού χώρου και της Ανατολής.

14. 1. Οι εξωτερικοί βωμοί²⁷⁶

Ο πρώτος, χρονολογικά, βωμός που ιδρύεται είναι ο βωμός U, περίπου το 700 π.Χ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν χιλιάδες καμένα οστά που αναπαριστούν τα υπολείμματα των τμημάτων των θυσιασμένων ζώων που προσφέρονταν. Η κατασκευή αυτού του βωμού δεν προϋπόθετε θυσία ζώων, όμως τα μέρη εσωτερικά και εξωτερικά του ναού A και του πρόιμου ναού B περιέχουν πάρα πολλά καμένα οστά.

Ο βωμός κατασκευάστηκε ως ψηλό περιτείχισμα που βρίσκεται συχνά εκτός Κρήτης. Στην Κρήτη εντοπίζεται στον Κομμό και άλλος ένας στην Κάτω Σύμη (8.3). Οι παραπάνω βωμοί, που βρίσκονται στους ανατολικούς λόφους της πεδιάδας της Μεσαράς, είναι μέχρι σήμερα οι πρωιμότεροι του είδους τους, από το νησί και μπορεί να δείχνουν την αρχή αυτής της παράδοσης στην Κρήτη.

Σε μια ύστερη φάση του ναού B μια επίπεδη εξέδρα (1.50 x 0.55 με ύψος 0.50) κατασκευάστηκε κατά μήκος της δυτικής πλευράς του βωμού U (1.50). Ίσως να προορίζονταν για τις θυσίες μικρών ζώων. Μπορεί επίσης εκεί να τοποθετούσαν δοχεία φαγητού και εργαλεία. Ίσως και ειδώλια ζώων. Δεν βρέθηκαν ειδώλια κοντά στο βωμό, άρα το έθιμο της τοποθέτησης παρόμοιων προσφορών έξω από το ναό μπορεί να είναι ύστερης περιόδου. Αφού ο βωμός συνέχισε να χρησιμοποιείται, το επίπεδο του δαπέδου ανυψώθηκε με τα χρόνια, οι στάχτες και τα οστά ξεπέρασαν το εσωτερικό του και συγκεντρώθηκαν γύρω του, κυρίως στα νότια, όπως μαρτυρείται από το έδαφος που ήταν γεμάτο από αυτά.

Δεν είναι φανερό αν υπήρχε βασική διαφορά στη χρήση ή απόπειρα χρήσης ανάμεσα στην παλαιότερη ανεξάρτητη φάση του βωμού και την ύστερη περίοδο που χρησιμοποιήθηκε ως βόθρος. Μια σκέψη προκύπτει από τη μελέτη του βωμού H σε σχέση με τους ύστερους βωμούς C, L, M, που σχετίζονται με το ναό C, και όλοι ανήκουν στον τύπο του « χαμηλού μνημειακού βωμού», όπου τα θυσιασμένα κομμάτια των ζώων μπορούσαν να καίγονται. Ανάλογη χρήση πιθανόν να διέθετε και ο βωμός H. Ο βωμός H, μετά την επέκτασή του, ακολουθήθηκε από το

²⁷⁶ Shaw 2000, 715- 720.

βωμό C (1.44), το πρώτο στάδιο του οποίου χτίστηκε με την πιο όμορφη τοιχοποιία που χρησιμοποιήθηκε ποτέ για βωμό του Κομμού. Λόγω αυτού ο ανασκαφέας υποθέτει ότι ο βωμός Η και ο C χτίστηκαν την ίδια περίοδο.

Ε. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όσον αφορά την αρχιτεκτονική, ένας νέος τύπος ναού εμφανίζεται στην Κρήτη, το ιερό με εστία, στα τέλη της Γεωμετρικής περιόδου. Το φαινόμενο αυτό εμπεριέχει πολλές παραμέτρους. Τα ιερά με εστία, είναι ανάμεσα στα καλύτερα τεκμηριωμένα της περιόδου και αποτελούν τον μονιμότερο τύπο των αστικών λατρευτικών κτηρίων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Κρήτη²⁷⁷. Είναι ελεύθερα στο χώρο και καθορισμένου αρχιτεκτονικού τύπου, περιλαμβάνοντας από ένα έως τρία δωμάτια σε γραμμική διεύθυνση με μια κεντρική λίθινη εστία στο κυρίως δωμάτιο. Υπάρχουν δύο παρόμοιοι ναοί στον Πρινιά και δύο στη Δρήρο, ενώ ο ναός στον Κομμό είναι εκτός πόλης. Οι ναοί με εστία εμφανίζονται επίσης στην περιοχή του Αιγαίου, αλλά στην Κρήτη είναι πολλοί και παραμένουν κυρίαρχοι αρχιτεκτονικοί τύποι λατρευτικών κτηρίων κατά την ελληνιστική περίοδο. Συγκεκριμένα, ο ναός με εστία καθιερώνεται στο νησί κατά τον 8^ο και 7^ο π.Χ. αι. και ακολουθεί ένα σύνθετο στάδιο εξέλιξης, με διαφορετικές παραδόσεις για μεγάλη χρονική περίοδο.

Στους οικισμούς της Κρήτης οι ναοί με εστία διατηρούν την εξέχουσα κεντρική θέση των παλιότερων μινωικών ιερών με θρανία μέσα στους συνεκτικού τύπου οικισμούς. Χωρικά και μορφολογικά διαχωρίζονται, ωστόσο, από τον υπόλοιπο οικιστικό πυρήνα, αφού ήδη από τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα στην Κρήτη η μνημειακότητα των λατρευτικών κατασκευών τις διαχωρίζει σαφώς από τις οικίες υποδηλώνοντας πιθανότατα και τη διαφορετική κοινωνική λειτουργία του «ιερού». Επιβίωση από τη μινωική περίοδο θεωρείται και η χρήση, σε διαφορετική όμως θέση, του θρανίου εναπόθεσης των λατρευτικών αντικειμένων (Δρήρος, Ναός Α΄ του Πρινιά). Ωστόσο, η διαφορετική τους θέση αποτελεί σαφή ένδειξη της διαφοροποίησης των λατρευτικών πρακτικών σε σχέση με το παρελθόν, δηλαδή την ΥΜΙΠΓ-Υπομινωική περίοδο.

Οι κτιστές κεντρικές εστίες, όπως συχνά και η ύπαρξη χάλκινων αντικειμένων και οστών ζώων από την απόρριψη θυσιών και ιερών γευμάτων, αποτελούν ένα επιπλέον στοιχείο διαφοροποίησης από τις παλαιότερες λατρευτικές πρακτικές στα αστικά ιερά. Μια ανδρική παρουσία (Απόλλωνας Δρήρου) φαίνεται να προστίθεται δίπλα στην προϋπάρχουσα ισχυρή γυναικεία θεότητα. Το γεγονός αυτό σχετίζεται πιθανότατα με τον κοινωνικοπολιτικό χαρακτήρα της νέας λατρείας του Απόλλωνα προστάτη των ανδρών πολιτών. Παρά τη θέση τους σε κεντρικό σημείο του οικισμού, οι ναοί με εστίες θα απευθύνονταν περισσότερο σε μια ομάδα ανδρών αριστοκρατών όπως καταδεικνύουν τα αναθήματα όπλων.

Σαφή προέλευση από τα μέγαρα ή τις οικίες της Ηπειρωτικής Ελλάδας ανιχνεύουμε στην αξονική διεύθυνση της κεντρικής εστίας των κρητικών ναών. Στην Κρήτη οι κεντρικές

²⁷⁷ Prent, 2005 .627.

κυκλικές εστίες εμφανίζονται ως συγκερασμός ελλαδικών και μινωικών αρχιτεκτονικών παραδόσεων, στην ΥΜΠΙΑ2-B περίοδο, σε οικίες στα Χανιά και τα Μάλια²⁷⁸.

Το πρωιμότερο παράδειγμα κεντρικής εστίας την περίοδο που εξετάζουμε σε ναό της Κρήτης εμφανίζεται στο Ναό Β του Κομμού (γύρω στα 800 π.Χ.). Μετά το 750 π.Χ., η αρχική κυκλική εστία αντικαταστάθηκε από μεγαλύτερη ορθογώνια. Για τη λειτουργία και τον συμβολισμό των διαφόρων τύπων κεντρικής εστίας, ενός κοινού αρχιτεκτονικού στοιχείου των ναών του 8^{ου} και 7^{ου} π.Χ. αιώνα, αναπτύχθηκαν δύο βασικές θεωρίες, οι οποίες συσχετίζουν τις λατρευτικές τελετές με την πολιτική εξουσία. Η πρώτη θεωρία αποτελεί περισσότερο πολιτικοθρησκευτική ερμηνεία, αφού συσχετίζει τις εστίες των ναών με τις αντίστοιχες κυκλικές των μυκηναϊκών μεγάρων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και τις μετέπειτα κοινές εστίες των κλασικών και ελληνιστικών πρυτανείων. Η θεωρία αυτή ερμηνεύει τις εστίες ως συμβολικά στοιχεία συνοχής και αλληλεξάρτησης της κοσμικής και θρησκευτικής εξουσίας. Το τελετουργικό γεύμα θυσίας του πρωιμότερου ενδιαιτήματος του ηγέτη, τοποθετείται τώρα στους ναούς από τον τοπικό αρχηγό και απευθύνεται σε άνδρες αριστοκράτες.

Η δεύτερη θεωρία δίνει έμφαση στον κοινωνικοθρησκευτικό χαρακτήρα των εστιών συσχετίζοντάς τις με τις αντίστοιχες της οικιστικής αρχιτεκτονικής της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Όπως και οι εστίες στις οικίες της πρώιμης εποχής, πέρα από την προφανή χρήση τους λειτουργούσαν και ως σημείο συνοχής για την οικογενειακή ζωή, έτσι και οι εστίες των ναών θα συνδύαζαν τη λατρεία με μια μορφή τελετουργικής εστίασης. Κατά αυτόν τον τρόπο θα λειτουργούσαν ως ανδρεία, όπου σύμφωνα με τα κλασικές και ύστερες φιλολογικές πηγές οι άνδρες πολίτες της κρητικής πόλης γευμάτιζαν καθημερινά.

Συνεπώς αυτές οι δύο θεωρίες για τις εστίες των ναών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Κρήτη, σχετίζονται με απόπειρες ερμηνείας της εστίασης εντός των οικοδομημάτων, τουλάχιστον από τον 7^ο π.Χ. αι., και κατ' επέκταση της ίδιας της λειτουργίας τους ως *ανδρείον* και *πρυτανείον*. Ωστόσο, στην ερμηνεία της καταγωγής των κρητικών ναών με εστία, εκτός από τις ηπειρωτικές και τις κρητικές παραδόσεις θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και τις πολιτιστικές επιρροές από την Ανατολή. Ειδικότερα, είναι σημαντικό ότι ο παλιότερος ναός με εστία, ο Ναός Β του Κομμού, ενσωματώνει ένα τριμερές ιερό φοινικικής έμπνευσης. Σύμφωνα με την M.Prent ο συνδυασμός όμως βωμού θυσιών και λίθινου πεσσού (βαίτυλου) που απαντά συχνότατα στα φοινικικά ιερά ίσως ανάγεται στις λατρευτικές κατασκευές της Κρήτης κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού. Σε κάθε περίπτωση, η βεβαιωμένη φοινικική συμμετοχή στη λατρεία του Κομμού προσθέτει άλλη μία πιθανή επιρροή στη διερεύνηση της εξελικτικής πορείας των κατασκευών αυτών.

Ναοί με εστία, όπως ο Ναός Α του Πρινιά και το κτήριο στο δυτικό λόφο της Δρήρου (του 7^{ου} π.Χ.αιώνα και οι δύο), έχει επιχειρηθεί να ερμηνευθούν ως ανδρεία.²⁷⁹ Έτσι εξηγείται

²⁷⁸ Prent, 2005, 629.

από τον Carter²⁸⁰ η ζωφόρος ένοπλων ιππέων στον πρώτο ναό και η ύπαρξη χάλκινου οπλισμού στο ναό της αγοράς και στο κτήριο του δυτικού λόφου της Δρήρου. Στον Πρινιά βρέθηκαν επίσης μαρτυρίες που αφορούσαν σε τελετουργικά γεύματα (οστά ζώων). Τα μοτίβα της ανατολίζουσας γλυπτής του διακόσμησης έχουν συσχετισθεί με αντίστοιχα του ανδρείου *marzeah* της Εγγύς Ανατολής.²⁸¹ Όμοια όμως ανατολίτικα θέματα στην Κρήτη έχουν εντοπισθεί και σε άλλους χώρους με βεβαιωμένη λατρευτική χρήση, όπως το ιερό της Ακρόπολης στη Γόρτυνα και ο ναός στην αγορά της Δρήρου. Παρόλα αυτά παραμένει άγνωστο αν η υιοθέτηση ανατολικών θεμάτων σήμαινε και παρόμοια χρήση των αρχιτεκτονημάτων. Άλλωστε, το βεβαιωμένο ανδρείο στο δυτικό λόφο του Αζοριά²⁸² στην Ανατολική Κρήτη, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αι., είναι ένα κτηριακό συγκρότημα με εντελώς διαφορετική εικόνα οργάνωσης, αφού διέθετε πολλούς χώρους αποθήκευσης, προπαρασκευής φαγητού και εστίασης, όπως και ξεχωριστούς χώρους κατανάλωσης. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν υπολείμματα τροφής και κεραμικά ευρήματα κυπέλλων, πρόχων και κρατήρων εξαιρετικής κατασκευής.

Και ενώ ο συσχετισμός των ναών με εστία με τα ενδιατήματα των ηγετών της Κρήτης (κτήριο A/B της ΥΜΙΙΙΓ περιόδου στο Βροντά) και τα τελετουργικά γεύματα εντός αυτών φαίνεται ιδιαίτερα ελκυστικός, μια απευθείας εξέλιξη από τον ένα τύπο στον άλλο είναι παρακινδυνευμένη ελλείψει μάλιστα αρχαιολογικών δεδομένων που θα συνηγορούσαν προς αυτή την κατεύθυνση. Η M.Prent επισημαίνει ότι ο λατρευτικός χαρακτήρας των γευμάτων δεν πιστοποιείται σε πρώιμα ανασκαφικά σύνολα της ΥΜΙΙΙΓ περιόδου, ούτε και στους ύστερους ναούς με εστία. Όσον αφορά το Ναό Β του Κομμού (800 π.Χ.), η εκτός άστεως θέση του κτηρίου καθώς και το μικρό του μέγεθος συνηγορούν κατά της λειτουργίας του ως ανδρείου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο συσχετισμός του Κομμού, της Δρήρου και του Πρινιά με τη λατρεία του Απόλλωνα την κατεξοχήν θεότητα των πρυτανείων στον ελληνικό κόσμο. Αυτή η σύνδεση πιθανόν να πηγάζει από τις βασικές αρμοδιότητες της άρχουσας τάξης μέσα στην κοινότητα και τη συχνή επαφή της τελευταίας με τον ελλαδικό χώρο.

Η σύνδεση με τον Απόλλωνα είναι επίσης ενδιαφέρουσα σε σχέση με τα πιθανά ανατολικά στοιχεία στην εξέλιξη των κρητικών ναών με εστία. Ο θεός αυτός θεωρείται μια

²⁷⁹ Prent, 631.

²⁸⁰ Σύμφωνα με τον Carter (Carter 1997. Thiasos and Marzeah. Ancestor cult in the age of Homer, in: LANGDON 1997: 72-112), οι αριστοκράτες του Πρινιά θα γνώριζαν τις ομοιότητες με τις εγκαταστάσεις της Εγγύς Ανατολής και υιοθέτησαν την εικονογραφία του *marzeah* «όχι μόνο επειδή η κατοχή τους θα ευνοούσε την κοινωνική τους θέση, αλλά επειδή εξέφραζαν και τους ίδιους».

²⁸¹ Τα μοτίβα της αρχιτεκτονικής διακόσμησης του ναού Α στον Πρινιά μπορούν να συγκριθούν με ανάλογα από ελεφάντινα πλακίδια που διακοσμούσαν τα ξύλινα θρανία στα κτήρια του Συρο-παλαιστινιακού *marzeah*. Με το *marzeah* σχετίζονταν ομάδες ανδρών που συνδέονταν με συγκεκριμένη θεότητα. Η εικονογραφία των πλακιδίων επικεντρώνεται σε θέματα προστασίας, γονιμότητας, αναγέννησης.

²⁸² Haggis, C.D. 2007, "Excavations at Azoria, 2003-2004, part 1, *Hesperia* 76, 253-265.

ύστερη προσθήκη στο ελληνικό πάνθεο. Η λατρεία του, όπως αποκαθίσταται από τον Burkert,²⁸³ προδίδει μια μείξη στοιχείων των Μινωικών, Μυκηναϊκών, Ελληνικών και Ανατολίτικων παραδόσεων. Ο μινωικός θεός *Παιήων* εμφανίζεται σε πινακίδα της Γραμμικής Β από την Κνωσό με λειτουργία παρόμοια με τον ανατολικό Resher (A)muḳal, τον ‘Θεό των τόξων και του λοιμού’, και επίσης στην Κύπρο στα τέλη του Ύστερης εποχής του Χαλκού²⁸⁴. Η διασπορά των ειδωλίων του Resher στο Αιγαίο, που εικονογραφείται ως νέος θεός με τόξο και βέλη, πιθανόν να ενθάρρυνε τους ανθρώπους που μιλούσαν ελληνικά να τον συνδέσουν με το δικό τους Απόλλωνα και να δώσουν στον τελευταίο το επίθετο Άμυκλος. Κατά τον Burkert, η γένεση της λατρείας του Απόλλωνα πρέπει να θεωρηθεί ως μέρος ενός μεγαλύτερου λατρευτικού συνόλου με τονισμένα ανατολικά στοιχεία, που επίσης περιλαμβάνει τον συνδυασμό ναού και βωμού για την πρακτική της θυσίας των ζώων.

Ο Ναός Β του Κομμού συνδυάζει την ύπαρξη όλων αυτών των χαρακτηριστικών με τη μαρτυρία για συμμετοχή της φοινικικής λατρείας.²⁸⁵ Εάν, όπως προτείνει ο Burkert, ο πρώιμος συγκρητισμός του Παιήωνος και του Resher στα τέλη της Ύστερης εποχής του Χαλκού παρέχει τις βάσεις για κοινή λατρεία εδώ, ή εάν αυτό συνέβη μόνο τη συγκεκριμένη περίοδο, παραμένει αβέβαιο. Παρομοίως, η περίοδος του πλήρους συγκρητισμού του Παιήωνος/Resher με τον Έλληνα Απόλλωνα στην Κρήτη είναι άγνωστη.²⁸⁶ Το όνομα Απόλλων δεν μαρτυρείται επιγραφικά στο νησί πριν τον 6^ο π.Χ. αι. και ο Παιήων ακόμα αναφέρεται ως ξεχωριστός θεός στα έργα του Ομήρου και Ησιόδου.

Μια δεύτερη ομάδα κρητικών ιερών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου αποτελείται από έξι έως εννέα εκτός άστεως λατρευτικούς χώρους, που χαρακτηρίζονται από τη θέση τους σε λόφους και τη στενή τους σχέση με τους σύγχρονους οικισμούς. Στην ομάδα αυτή ανήκουν τα ιερά της Αξού, της Γόρτυνας, του Ανάβλοχου, της Λατούς, της Πραισού, της Ελεύθερνας, της Σητείας, της Άνοιξης και του Λαψαναρίου. Η εκτός άστεως θέση τους, μαζί με την ύπαρξη μεγάλων και διάφορων αποθετών με αναθηματικές τερρακότες, υποδεικνύει τη λειτουργία τους ως μεγάλων ιερών της κοινότητας, που αφορούν πολλές ομάδες λάτρων. Υπό αυτό το πρίσμα, η λειτουργία αυτών των ιερών θα είχε πιθανότατα λαϊκό χαρακτήρα σε αντίθεση με την αντίστοιχη των ναών με εστίες όπου η λατρεία κυριαρχούνταν από αριστοκράτες.

Συχνή είναι η απεικόνιση γυμνών και ντυμένων νεαρών γυναικών σε πήλινα ειδώλια, ενίοτε με πόλο. Επίσης απεικονίζονται άνδρες, συνήθως γυμνοί και οπλισμένοι νέοι, όπως στις τερρακότες από τη Γόρτυνα. Οι γυναικείες αναπαραστάσεις, κατά τους Cassimatis και Böhm,

²⁸³ Burkert, W. 1992. *The Orientalizing revolution: Near Eastern influences on Greek culture in the Early Archaic age*. Harvard University Press. Cambridge.

²⁸⁴ Martin S. Ruizperez & Jose L. Melena 1996, *Οι Μυκηναίοι Έλληνες*, Ινστιτούτο του βιβλίου Καρδαμίτσα, 183, πιν. Βλ. πιν. No. V52+52 bis+8285.

²⁸⁵ Prent, 632.

²⁸⁶ Burkert, W. 1975a. *Resher-Figuren, Apollon von Amyklai und die ‘Erfindung’ des Opfers auf Cypern*. Zur Religionsgeschichte der ‘Dunklen Jahrhunderte,’ *GrazBeitr* 4: 51-79. Του ίδιου: 1992. *The Orientalizing Revolution. New Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Cambridge Massachusetts & London.

δίνουν έμφαση στην ομορφιά και σεξουαλικότητα των γυναικών, ενώ οι ανδρικές στα αθλητικά και πολεμικά ιδεώδη. Για τα συνδεδεμένα ανωτέρω ιερά αυτό σημαίνει-τουλάχιστον από τον 7^ο αι. π.Χ.- ένα καθιερωμένο τυπικό που αφορά τον καθορισμό και την αναπαραγωγή των ιδεατών κοινωνικών ρόλων, μέσω τελετών που αποσκοπούσαν στη μύηση και στην κοινωνική ενσωμάτωση των νεαρών μελών της κοινωνίας²⁸⁷.

Η ανάλυση των κοινωνικών και λατρευτικών λειτουργιών των μεγάλων ιερών έχει προκύψει κατά κύριο λόγο από το ιερό στην Ακρόπολη της Γόρτυνας, που είναι το πληρέστερα δημοσιευμένο παράδειγμα αυτού του τύπου. Τα υπόλοιπα περιστατικά ιερά συχνά πάσχουν από μη ολοκληρωμένη ανασκαφή ή τεκμηρίωση. Σε σχεδόν κάθε περίπτωση ο αρχιτεκτονικός τύπος και η ακριβής σύνθεση των συνοδευόμενων αναθημάτων παραμένει άγνωστη, άρα είναι δύσκολη η κατανόηση της φύσης των συνδεδεμένων τελετών και της εξέλιξής τους μέσω των εποχών. Η αναπαράσταση αυτού του είδους των τελετών και της λατρείας στη Γόρτυνα δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως ακριβές παράλληλο για τις άλλες περιοχές, ούτε για την υπόθεση ότι οι τελετές είχαν αποκλειστικό σκοπό τη μύηση. Όμως μας δίνει πληροφορίες σχετικά με τις γενικές αρχές που καθόριζαν τις αφιερωματικές προσφορές, οι οποίες σε διαφορετική περίπτωση θα φαίνονταν ως ετερόκλητη συλλογή από αναθήματα στα περισσότερα ιερά κοινοτήτων.

Επιπλέον η σταδιακή εξέλιξη του μνημειακού χαρακτήρα του ιερού στην Ακρόπολη της Γόρτυνας από τον 8ο π.Χ. αι. και η ίδρυση ενός βωμού και ενός ναού με γλυπτή διακόσμηση κατά τον 7^ο π.Χ. αιώνα υπογραμμίζει τη αυξανόμενη σημασία του ιερού. Κατά τη διάρκεια των ίδιων αιώνων εντοπίζεται μια εικονογραφική εξέλιξη στα αναθήματα. Αυτά, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που παρέχουν οι ύστερες φιλολογικές μαρτυρίες από την Κρήτη και τον υπόλοιπο αρχαίο κόσμο, επιτρέπουν την αναγνώριση ενός αριθμού θεμάτων που σχετίζονται με τους κοινωνικούς ρόλους, την εκπαίδευση και την ενσωμάτωση των νεαρών μελών της πόλης. Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, ένα βασικό χαρακτηριστικό στην εκπαίδευση των αγοριών και κοριτσιών ήταν η οργάνωση σε διαφορετικές ηλικιακές ομάδες, πιθανόν από την ηλικία των 6 ή 7 χρόνων. Σε αυτές τις ομάδες τα παιδιά μούνταν στις παραδόσεις, την ιστορία, τις δομές και τις αξίες των κοινοτήτων τους. Μάθαιναν μουσική, τραγούδι, χορό και φυσική άσκηση, όπως και διάφορες πρακτικές δεξιότητες και σε μεγαλύτερη ηλικία εξοικειώνονταν με τη σεξουαλικότητά τους, που συχνά περιελάμβανε ομοφυλοφιλικό έρωτα. Κρίσιμες μεταβάσεις ήταν η είσοδος στην εφηβεία και την ωριμότητα, ή το καθεστώς των ενηλίκων, που στην Κρήτη συνδεόταν με το γάμο των μελών της ηλικιακής ομάδας.

Για τα αγόρια της Κρήτης που προετοιμάζονταν για τη ζωή τους ως πολίτες και πολεμιστές, οι ύστερες φιλολογικές πηγές δίνουν έμφαση στις τεχνικές μαχών, κυνηγιού, τοξοβολίας, πολεμικών χορών και αθλημάτων. Στη Γόρτυνα παρόμοια έμφαση αντανακλάται

²⁸⁷ Prent, 2005, 634-638.

στην αφιέρωση, από τον 8^ο π.Χ. αι., μικρογραφικού οπλισμού με χάλκινα ομοιώματα και τερρακόττες και από τον 7^ο αι. π.Χ. με πήλινα πλακίδια που απεικόνιζαν νεαρούς πολεμιστές και νέους με αθλητική γυμνότητα. Οι ύστερες λογοτεχνικές πηγές αναφέρουν ως τρέχουσα πρακτική στις τελετές μύησης την αλλαγή των ενδυμάτων, με συμβολική αναφορά στα αστικά προνόμια που ο μυημένος θα απολάμβανε. Η χρήση του όρου στις πηγές αυτές σημαίνει πιθανόν τον πολεμικό εξοπλισμό που έπαιρνε ο νέος, ενώ η έκδυση σήμαινε την αποκάλυψη της αθλητικής του γυμνότητας, που συμβόλιζε το δικαίωμα του πολίτη- στην Κρήτη ονομάζεται δρομεύς- να χρησιμοποιεί το στάδιο. Όπως στις ηλικιακές ομάδες που συμμετείχαν στις τελετές της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Γόρτυνα, η μικρογραφική κλίμακα του οπλισμού μπορεί να δείχνει, αντί των ενηλίκων αριστοκρατών, τους νεότερους άνδρες, οι οποίοι στην ηλικία των 17 ή 18 θα έμπαιναν στις αγέλες, όπου θα ολοκλήρωναν την τελευταία φάση της εκπαίδευσής τους. Τα αναθήματα θα αφιερώνονταν για να εξασφαλίσουν μια επιτυχή είσοδο, ή για να προεικονογραφήσουν τις ικανότητες και τα προσόντα που ο υποψήφιος έλπιζε να αποκτήσει στο μέλλον. Όμως τα αναθήματα του ιερού της Γόρτυνας δεν παρέχουν καθαρή εικονογραφική μαρτυρία για την τελετή του γάμου, που, σύμφωνα με ύστερες μαρτυρίες, συνόδευε την είσοδο στην ωριμότητα.

Ενώ άμεσες πηγές για την εκπαίδευση των κοριτσιών λείπουν, η αναλογία με άλλα μέρη της Ελλάδας δείχνει ότι η έμφαση θα δινόταν όχι μόνο στο ρόλο ως συζύγου και μητέρας των μελλοντικών πολιτών, αλλά και στην ομορφιά, τον αυτοέλεγχο και τις οικιακές ικανότητες. Ο μεγάλος αριθμός των πήλινων ειδωλίων γυμνών και ντυμένων γυναικών του 7^{ου} αι. π.Χ από το ιερό της Γόρτυνας παραπέμπει στην ομορφιά και τη σεξουαλικότητα, ενώ δεν υπάρχουν ειδώλια εγκύων και κουροτρόφων, γεγονός που υποδεικνύει μια νεαρή ηλικιακή ομάδα αναθετών. Για τα κορίτσια, η μετάβαση στην ενηλικίωση σηματοδοτούνταν με το γάμο, γεγονός που εξηγεί την έμφαση στη σεξουαλικότητα²⁸⁸. Μια άλλη κατηγορία πλακιδίων περιλαμβάνουν μια ή πολλές νεαρές γυναίκες σε μια κατασκευή, που μπορεί να αναφέρονται σε μια περίοδο υπηρεσίας των νεαρών κοριτσιών στο ναό.

Οι αναπαραστάσεις των αλόγων και της Πότνιας θηρών που πλαισιώνεται από πουλιά, άλογα και λιοντάρια μπορεί να σχετίζονται με την εκπαίδευση και τη μύηση αγοριών και κοριτσιών. Η ανάθεση ζώων ως παρομοίωση για την εκπαίδευση των νέων ήταν δημοφιλής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Υπάρχουν πολυάριθμες αναφορές στο μύθο και τη λατρεία για τα παιδιά και τους εφήβους ως άγρια ζώα, που περιλαμβάνουν από θηλυκές αρκούδες και λύκους έως αγελάδες και άλογα. Στην Κρήτη, αυτό το μοντέλο εξειδικεύεται από τον όρο *αγέλα*, που παρομοιάζει τους Κρήτες εφήβους με κοπάδια αλόγων ή βοοειδών.

Η έλλειψη στοιχείων για τα περισσότερα από τα γνωστά πάνω από την πόλη ιερά δυσκολεύει την ανασύσταση πληροφοριών. Το κοινό στοιχείο μεταξύ τους είναι η ύπαρξη του

²⁸⁸ Prent, 636.

μεγάλου αριθμού τροχήλατων αναθηματικών πήλινων ειδωλίων γυμνών και ντυμένων νεαρών γυναικών και ανδρών. Το γεγονός αυτό προϋποθέτει την ίδια βασική έμφαση στη γυναικεία σεξουαλικότητα και τα ανδρικά στρατιωτικά προσόντα. Τόσο οι διαφορές στη μετάβαση από την εφηβεία στην ωριμότητα, όσο και οι διάφορες ηλικιακές ομάδες στα ιερά αυτά μπορούν να ανιχνευθούν μέσα από τα αναθήματα. Παράδειγμα αποτελούν τα ειδώλια περισσότερο ωρίμων γυναικών που απεικονίζονται με το χέρι στο εφηβαίο και οι σκηνές του ιερού γάμου. Στην Πραισό, μπορεί να υπήρχε διαφορετική οργάνωση των τελετών ενηλικίωσης, με ξεχωριστά ιερά πάνω από την πόλη για αγόρια και κορίτσια.

Στο ιερό της Γόρτυνας των κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων λατρευόταν η Αθηνά ως προστάτιδα των πόλεων, για την οποία ο Nilsson έχει υποθέσει ότι λατρευόταν στα ΥΜ ιερά με θρανίο. Ενώ τονίζεται ότι η εξέλιξη από τη μία εποχή στην άλλη δεν ανιχνεύεται στη Γόρτυνα, είναι ενδιαφέρον ότι το σύνολο από την Ακρόπολη περιλαμβάνει πολλά αντικείμενα που διατηρούν σχέσεις με την παλαιότερη παράδοση. Ειδικότερα, οι συμφυείς βάσεις των πήλινων ειδωλίων συγκρίνονται με τον λατρευτικό εξοπλισμό της θεάς από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου η γυναικεία θεότητα υπό την επίβλεψη της οποίας ελάμβαναν χώρα οι τελετές της Γόρτυνας αναπαραστάθηκε με διάφορους τρόπους. Η πιο επιβλητική και ταυτοχρόνως η πιο ουδέτερη εικόνα πρέπει να είναι η αποσπασματική του αγάλματος με μορφή καθιστής γυναίκας του 7^{ου} π.Χ. αι. Δεν υπάρχουν βεβαίως συγκρίσιμες αναπαραστάσεις σε πήλινα ειδώλια.

Την ίδια περίοδο, άλλα αναθηματικά ειδώλια εικονογραφούν την εικόνα της πολεμικής θεότητας, όπως το παράδειγμα με το παλλάδιο, αλλά και της Πότνιας θηρών. Η εικόνα του Παλλάδιου αντιστοιχεί στην κλασική ελληνική εικόνα της Αθηνάς, αλλά απηχεί και σύγχρονες ανατολικές επιρροές. Ο συνδυασμός του πολεμικού χαρακτήρα και της γυναικείας σεξουαλικότητας που εκφράζεται με τα άλογα τεκμηριώνεται και στη λατρεία της Εγγύς Ανατολής με τις Anat και Ασάρτη. Πάντως, ενώ το στοιχείο της θεάς της φύσης και η αναπαράστασή της ως Πότνιας θηρών ανάγονται στην Εποχή του Χαλκού, τα φτερά των μορφών στα πήλινα πλακίδια της Γόρτυνας ενισχύουν την υπόθεση ότι η εικόνα ήταν εισηγμένη.

Αξίζει, επιπλέον, να τονισθεί ότι η ύπαρξη της Πότνιας θηρών στο ιερό της Γόρτυνας δεν σχετίζεται μόνο με τα πρωιμότερα χρόνια, ούτε αποτελούσε αποκλειστικά δάνειο της Εγγύς Ανατολής. Οι εκφάνσεις της θεότητας μπορούν να συνδεθούν ειδικότερα με τις διαβατήριες λειτουργίες της γυναικείας θεότητας. Οι πολεμικές όψεις του Παλλάδιου, εκτός από το ότι παρέπεμπαν στην προστασία της κοινότητας, θα προσέφεραν παράλληλα και στους νεαρούς άνδρες ένα σημείο ταύτισης με τη θεότητα. Η αναπαράστασή της ως Πότνιας θηρών, ή βασίλισσας θεάς της άγριας φύσης, ίσως να της απέδιδε μια πιο ειδική σημασία σε σχέση με την

τελετή της εξημέρωσης του απολίτιστου εφήβου, που πιθανόν να ελάμβανε χώρα στο ιερό της. Αν και μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε, η θεωρία των διαβατήριων τελετών φαντάζει γοητευτική, λόγω των αναφορών πολλών αρχαίων γραπτών πηγών των μεταγενέστερων χρόνων σε αυτές.

Τελειώνοντας, επισημαίνεται ότι στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε να συζητηθούν, όσο το δυνατόν αναλυτικότερα, ζητήματα που αφορούν την αρχιτεκτονική διεύθεση, τη χρονολόγηση, τις λατρευτικές πρακτικές και την ένταξη των λατρευτικών κτηρίων στους σύγχρονους οικισμούς μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Κρήτη. Η πληθώρα των πληροφοριών που περιλαμβάνονται σε εκτενείς προκαταρκτικές αναφορές ερευνών καθιστά εκ των πραγμάτων δυσχερή μια τέτοια μελέτη. Ο λόγος που εστίασαμε την προσοχή μας στις περιοχές της Δρήρου, του Πρινιά, της Γόρτυνας και του Κομμού, είναι ότι αυτές διαθέτουν τις πιο ολοκληρωμένες προς το παρόν δημοσιεύσεις και, συνεπώς, μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλέστερα συμπεράσματα σχετικά με τις πολιτικές και θρησκευτικές παραμέτρους της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Κρήτη.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adams, L. 1978. *Orientalizing Sculpture in Soft Limestone from Crete and Mainland Greece* (BAR Suppl. Series 42), Oxford.

Αλεξίου, Σ. 1969. «Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής και ανατολικής Κρήτης», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 24, Χρονικά Β 1, 412-415.

Altherr-Charon, A. 1977. *Origine des temples a trois cellae du bassin Méditerranéen est : état de la question*, *AntCl* 46 : 389-433.

Aly, W. 1908 *Der Kretische Apollonkult. Vorstudie zu einer Analyse der kretische Götterkult*, Leipzig 1909. G. Bejor 2003, *Annuario* , VOL. LXXXI, Serie III,3- TOMO II, 827-837.

Bejor ,G.-G.Sena Chiesa 2003, 'Gortyna (Creta). Campagna 2002. I lavori sull' acropoli.' *Annuario* , VOL. LXXXI, Serie III,3- TOMO II, 827-837.

Beyer, I. 1976. *Die Tempel von Dreros und Prinias A und die Chronologie der Kretischen Kunst des 8. und 7. Jhr. V. Chr.*, Freiburg.

Bikai, P.M. 2000. *Phoenician ceramics from the Greek sanctuary*, in Shaw & Shaw (eds) 2000: 302-12

Bisi, A.M. 1987. *Ateliers pheniciens dans le monde egeen*, in *Phoenicia and the East Mediterranean in thw first Millenium B.C. Proceedings of the Conference held in Lewen from the 14th to the 16th of November 1985* (Studi Phoenicia 5), E. Lipinski (ed.) : 225-37.

Burkert, W. 1992. *The Orientalizing Revolution. Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Cambridge Massachusetts & London.

Callaghan, P.J. & A.W. Johnston 2000. *The pottery from the Greek Temples at Kommos*, in Shaw & Shaw (eds) 2000: 210-301.

Cassimatis, H. 1982. *Figurines dedaliques de Gortyne: essai de typologie*, *BCH* 106: 447-64.

1990. *L' Athena de Gortyne eh Crete et son culte*, in : *Akten des XIII. Internationale Kongress fur Klassischen Archäologie Berlin 1988, Mainz am Rhein*: 467-68.

Coldstream, J.N. 1974. *Sphinxes and griffins from Geometric Knossos*, in: *Antichita Cretesi: studi in onore di Doro Levi. 2*, Catania: 161-64.

1977. *Geometric Greece*.

1981. Die Tempel von Dreros und Prinias und die Chronologie der Kretischen Kunst des 8. und 7. Jhr. V.Chr., by Immo Beyer, *AJA* 85: 345-46.

1982. Greeks and Phoenicians in the Aegean, in: *Phönizier im Westen* (Madriider Beitrage 8, H.G.Niemeyer ed.), Mainz: 261-275.

Csapo E., Johnston A.W., Geagan D. ‘The Iron Age Inscriptions’, J.W. Shaw & M. C. Shaw (eds), *Kommos IV: The Greek sanctuary*, Princeton University Press. Princeton, 101-135.

D’ Acunto, M. 1995. I cavalieri di Prinias ed il Tempio A, *Annali di Archeologia e storia antica*. 15-55.

2002. ‘Il santuario protoarcaico sull’ acropolis di Haghios Ioannis. Una riconsiderazione, *Annuario Vol LXXX Serie III,2-TOMO I*, 183-229.

Demargne, P. & H. Van Effenterre 1937a. *Recherches a Dreros*, *BCH* 61 : 5-32.

1937b. *Recherches a Dreros II*, *BCH* 61 : 333-48.

Di Vita, A. 1984a. ‘Gortina’, στο : *Creta Antica. Cento Anni di Archaeologia Italiana (1884-1984)*, Roma: 69-116.

1991. Gortina in eta geometrica, στο : MUSTI et al. (eds): 309-78.

1992. Gortyn, in MYERS, MYERS & CADOGAN (eds) 1992: 96-103.

Drerup, H. 1964. *Griechische Architektur zur Zeit Homers*, *AA*: 180-219.

1972. *Griechische Baukunst in geometrischer Zeit*, *Gnomon* 44: 698-704.

Dunbabin, T.J. 1957. *The Greeks and Their Eastern Neighbours. Studies in the Relation between Greece and the Countries of the Near East in the Eighth and Seventh Centuries B.C.*, Lonndon.

Fagerstróm, K. 1988. *Greek Iron Age Architecture. Developments through Changing Times*, (SIMA 81), Göterborg.

Farnell, L.R. 1927. Cretan influence in Greek religion, in *Essays in Aegean Archaeology. Presented to Sir Arthur Evans in Honour of his 75th Birthday*, S. Casson (ed), Oxford: 8-26.

Faure, P. 1988-89 ‘Les sept inscriptions dites “éteocretoises” reconsiderées’, *Κρητικά Χρονικά Τόμος ΚΗ’- ΚΘ’*, 94-109.

Ferrari, I. 2003. Il Tempio B di Kommos tra continuità e rifunzionalizzazione. *Annuario Vol LXXXI, Serie III, 3-Tomo II*.

- Graf, F.** 1979. Apollon Delphinios, *MusHelv* 36: 2-22.
- Guarducci, M.** 1935. *Inscriptiones Creticae I, IV*. Roma.
1937. La “eschara” del tempio Greco arcaico, *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* 13: 159-65.
- Hadzisteliou-Price, TH.** 1971. Double and multiple representations in Greek art and religious thought, *JHS* 91: 48-69.
- Haggis, C.D.** 2007. ‘Excavations at Azoria’, 2003-2004 Part 1, *Hesperia* 76, 253-265.
- Jeffery, L.H.** 1960. *The local scripts of Archaic Greece*. Oxford.
- Jenkins, R.J.H.** 1936 *Dedalica* Cambridge.
- Johannowsky, W.** 2002, *Il santuario sull’ acropolis di Gortina, Volume II*, Scuola Archeologica Italiana di Atene,
- Kalpaxis, A.E.** 1976. *Früharchaische Baukunst in Griechenland und Kleinasien*, Athen.
- Kirsten, E.** 1938a. Das Kretische Dreros, *Neue Funde aus einer alten Dorierstadt, Die Antike* 14: 73-77
- 1940a. Dreros, *RE Suppl.* 7: 128-49.
- Kορρές, Γ.Σ.** 1968 Διπλάι θεότητες εν Κρήτη και Μυκηναϊκή Ελλάδα (Διπλάι ή τριπλαϊ θεότητες εν τῇ ὑπηρεσία του θείου βρέφους) στο: *Πεπραγμένα του Β΄ Κρητολογικού Συνεδρίου*. Β, Αθήναι: 107-119.
- Kunze, E.** 1931. *Kretische Bronzereliefs*, Stuttgart.
- Langdon, S.** 1987. Gift exchange in the Geometric sanctuaries, in *LINDERS & NORDQUIST* (eds) 1987: 107-14.
- Λεμπέση, Α.** 1980. Χάλκινο γεωμετρικό ειδώλιο από την Κρήτη, in: *Στήλη. Τόμος εἰς Μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, Αθήνα: 87-95.
1987. Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός, τόμος 1^{ος}, *Σύνδεσμος Τοπικῶν Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης*, Ηράκλειο.
- Levi, D.** 1930-31. I Bronzi di Axos, *ASAtene* 13-14: 43-146.
- 1955-56. Gli scavi del 1954 sull’ acropolis di Gortina, *ASAtene* 33-34, 207-288.

1956. Il Palladio di Gortina, PP 11: 285-315.

Mallwitz, A. 1981. Kritisches zur Architektur Griechenlands im 8. und 7. Jahrhundert, AA: 599-642.

Marinatos, S. 1935b. Le Temple et les statuettes archaïques en bronze de Dréros (Crète), CRAI : 478-89.

1935-36. Ausgrabungen und Funde auf Kreta, AA 216-226.

1936 a. Le Temple géométrique de Dréros, BCH 60 214-85.

1936 b Le Temple géométrique de Dréros. La ceramique BCH 60 2- 23.

1937 b. Das Delphinion von Dréros, AA : 243-48.

Matthäus H. 2002. W. Johannowsky, Il santuario sull' acropoli di Gortina II (Monografie della Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XVI), Atene 2002.

Mazarakis A, 1997. From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.) (SIMA 121), Jonsered.

McDonald, W.A. 1956 'Note on a fragment of an Archaic Inscription from Dréros', Hesperia 25, 69-72.

Morris, S.P. 1992. Daidalos and the origin of Greek art. Princeton University Press. Princeton.

Neghi, O. 1992. Early Phoenician presence in the Mediterranean islands: a reappraisal, AJA 96: 699-615.

Ξανθουδίδης Σ. 'Δρήρος' Παράρτημα του Αρχαιολογικού Δελτίου, 23-30.

Palermo D. 2004 'Scavo dell' area a Sud del recinto dei temple A e B', Creta Antica 5, Centro di archeologia Cretese Università di Catania Bottega d' Erasmo Aldo Ausilio in Padova 254-262.

Pappalardo, E. 2002, " Il 'Tripillar Shrine' di Kommos Alcune Considerazioni"

Creta Antica 3, Centro di archeologia Cretese Università di Catania Bottega d' Erasmo Aldo Ausilio in Padova 263-272.

Pautasso, A. 2003 "Prinias Scavi degli anni 2002-2003" Annuario VOL LXXX Serie III, 3-TOMO II 2003 809-814.

- 2004 'Area del Tempio A' Creta Antica 3, Centro di archeologia Cretese
 Universita di Catania Bottega d' Erasmo Aldo Ausilio in Padova 249-254.
- Pernier, L.** 1914. Templi arcaici sulla Patela di Prinias. Contributo allo studio dell' arte dedalica, ASAtene I : 18-111.
1934. New elements for the study of the Archaic Temple of Prinias, AJA 38:171-77.
- Prent, M.** 2005. Cretan Sanctuaries and Cults. Continuity and Change from Late Minoan IIIC to the Archaic Period. Leiden Boston.
- Renard, L.** 1967. Notes d' architecture Proto-Géométrique en Crète, AntCl 36 : 566-95.
- Rizza, G.** 1978. ' Ceramiche figurate di Prinias' Antichita Cretesi II
1983. Prinias nelle fasi geometrica e orientalizzante, ASAtene 61 : 45-51.
1991. Prinias. La città arcaica sulla Patela, in : MUSTI et al. (eds) 1991 : 331-47.
1995. Scavi e ricerche a Prinias dal 1987 al 1991, in : Πεπραγμένα του Ζ' Κρητολογικού Συνεδρίου. Α2 Ρέθυμνο: 794-810.
2008. La città arcaica sulla patela di Prinias.
- Rizza, G. & V. Santa Maria Scrinari** 1968. Il Santuario sull' Acropoli di Gortina (Monografie della Scuola Archaeologie di Atene e delle Missione Italiane in Oriente. II), Roma.
- Rizza, G. & M.A.Rizzo** 1984. Prinias, in Creta Antica. Cento anni di archaeologia italiana (1884-1984), Roma: 227-56.
- Rizza e alii**, 2003. 'Scavi degli anni 2002-2003' Annuario Vol. LXXXI Serie III , 3 TOMO II.
- Shaw, J.W.** 1978. Evidence for the Minoan Tripartite Shrine, AJA 82: 429-48.
1987. A bronze figurine of a man from the sanctuary at Kommos, Crete, in: Ειλαπίνη. Τόμος Τιμητικός για τον Καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα, Ηράκλειον: 371-382.
1989. Phoenicians in southern Crete, AJA 93: 165-83.1989b. The Cretan Temples (abstract), AJA 93: 253.
1998. 'Kommos in southern Crete : an Aegean barometer for East-West interconnections', V. Karageorghis & N. Stampolidis (eds), Eastern Mediterranean : Cyprus-Dodecanese-Crete, 16th-6th cent. B.C., University of Crete, Athens, 13-27.

2000a. 'The architecture of the temples and other buildings', in J.W. Shaw & M. C. Shaw (eds), *Kommos IV: The Greek sanctuary*, Princeton University Press. Princeton, 1-100.

2000b. 'Ritual and development in the Greek Sanctuary', in Shaw & Shaw (eds) 2000: 669-731.

2004. 'Temple B at Kommos, Crete: A Response' *Creta Antica* 5, Centro di archeologia Cretese Università di Catania Bottega d' Erasmo Aldo Ausilio in Padova. 199-205.

Shaw, J.W. & M.C. Shaw (eds) 2000. *Kommos. An excavation on the south coast of Crete IV. The Greek Sanctuary*, Princeton.

2000. The sculpture from the sanctuary, in Shaw & Shaw (eds) 2000: 135-209.

Sjögren, L. 2008. *Fragments of Archaic Crete: Archaeological Studies on Time and Space*. Acta Universitatis Upsaliensis Uppsala.

Stampolidis, N. 1990a. A funerary cippus at Eleftherna-evidence of Phoenician presence? *BICS* 37: 99-106.

1998. 'Imports and amalgamata: the Eleutherna experience', V. Karageorghis & N. Stampolidis (eds), *Eastern Mediterranean : Cyprus- Dodecanese-Crete, 16th-6th cent. B.C.*, University of Crete. Athens, 175-185.

2003. 'On the Phoenician presence in the Aegean', N. Stampolidis & V. Karageorghis (eds), *ΠΛΟΕΣ...Sea routes...Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC*. Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon, Crete, September 29th-October 2nd 2002, Athens, 217-232.

Stucchi, S. 1974. Questione relative al Tempio A di Prinias ed al formarsi degli ordini dorico e ionico, in *Antichità Cretesi: Studi in onore di Doro Levi*. 2, Catania: 89-119.

Szynger, M. 1979. L' inscription Phenicienne de Tekke, près di Knossos, *Kadmos* 18 : 89-93.

Thenon, L. 1866. Fragments d' une inscription de l' Ile de Crète, *RA* 14 :396-404.

Van Effenterre, H. 1937. A propos du serment des Drieriens, *BCH* 60 : 327-32.

1946. 'Inscriptions archaïques crétoises' *BCH* LXX 588-606.

1992a. Dreros, in MYERS, MYERS & CADOGAN (eds) 86-90.

Watrous, L.V. 1998. 'Crete and Egypt in the seventh century BC: Temple A at Prinias', *Post Minoan Crete*, London, 75-79.

Willets, R.F. 1962. *Cretan Cults and Festivals*, London

Χατζή-Βαλλιάνου Δ. 2000. Η λατρεία της Αθηνάς στην Ακρόπολη Σμαρίου, in : *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Α3, Ηράκλειο, 505-36.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΠΡΩΙΜΩΝ

ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΩΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΩΝ

Μαρία Κυρίμη

Εργασία Α' Κύκλου Μεταπτυχιακών Σπουδών

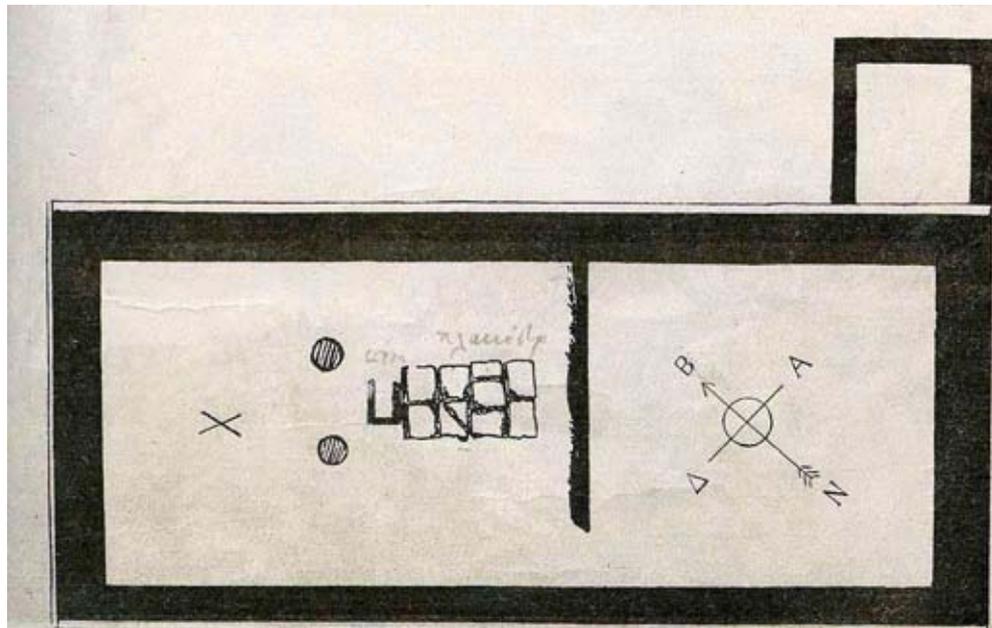
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Φιλοσοφική Σχολή-Ρέθυμνο

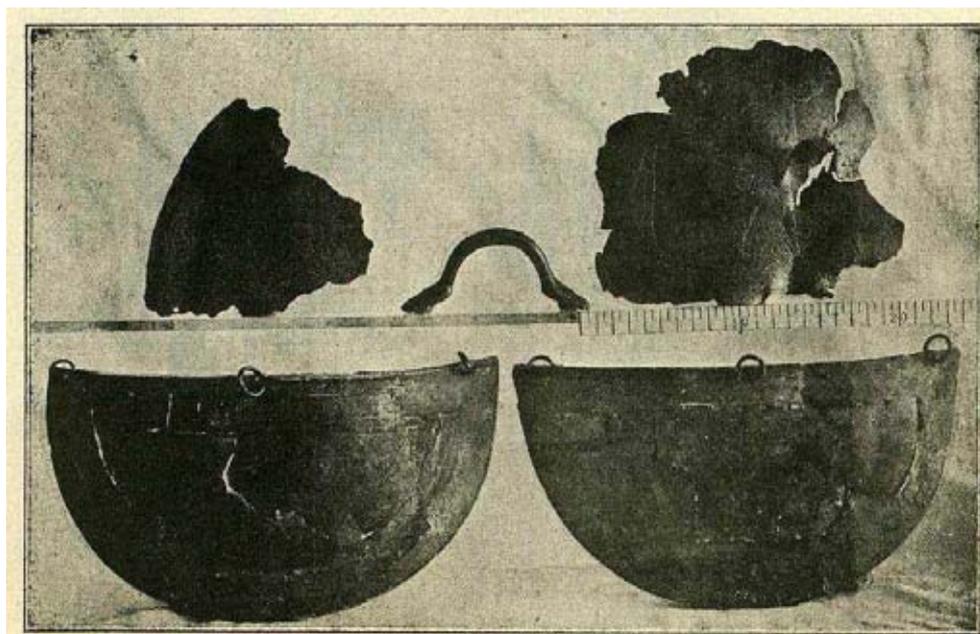
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΤΕΥΧΟΣ Β ΕΙΚΟΝΕΣ

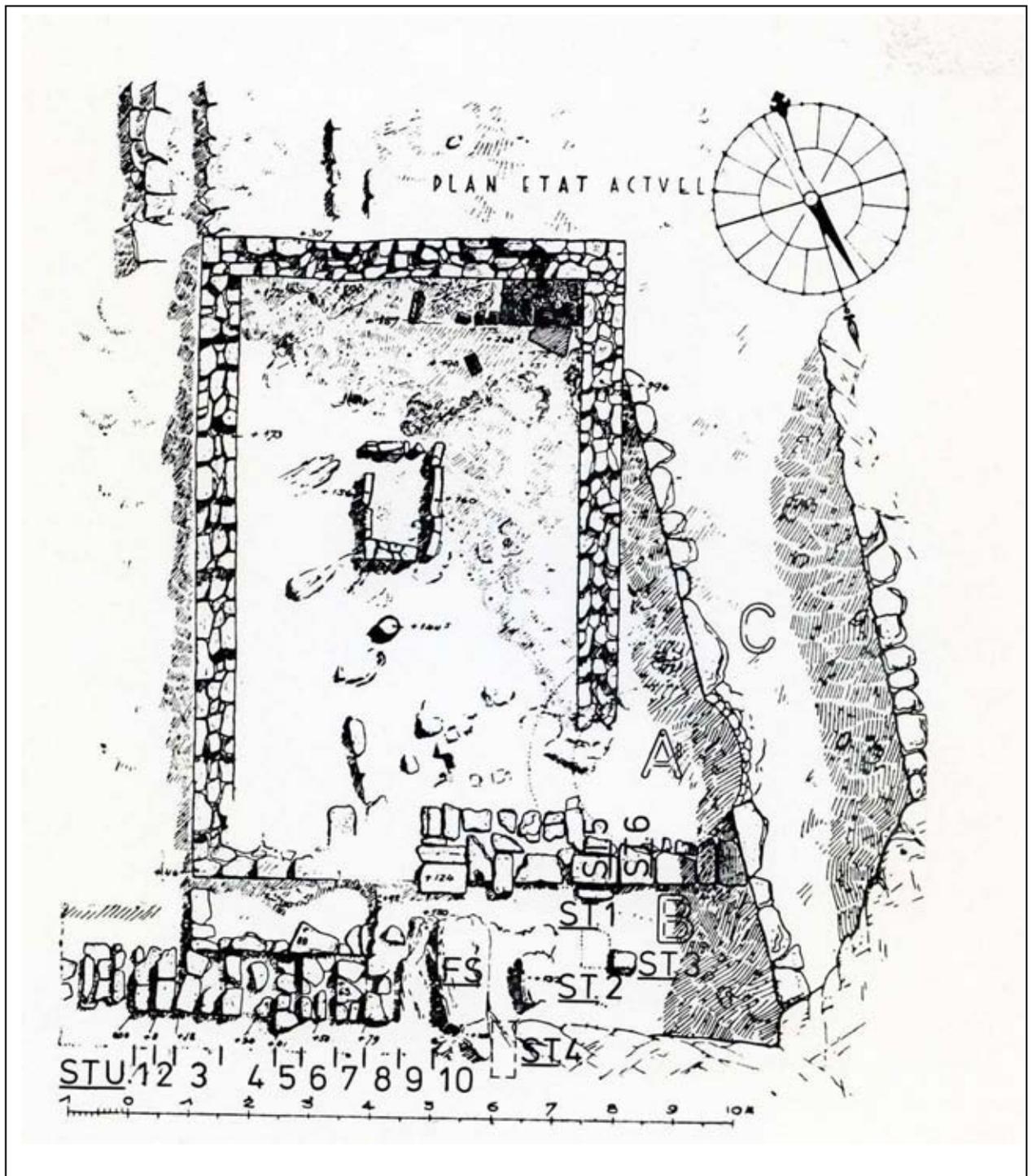
2009

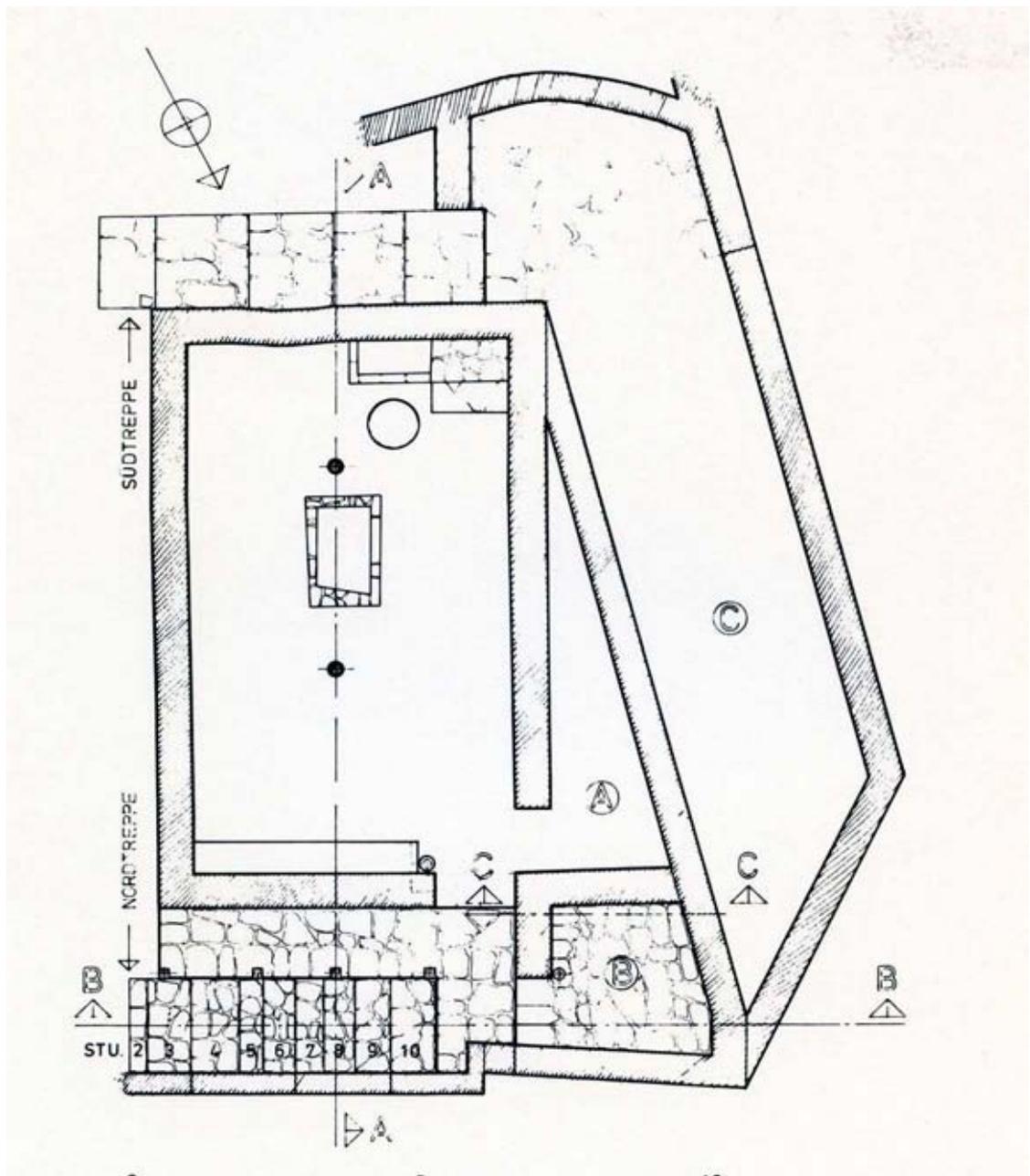
Εικ. 1 Κάτοψη του κτηρίου στο δυτικό λόφο.(Ξανθουδίδης 1918)

Εικ. 2α Κάτοψη του κτηρίου στο δυτικό λόφο.(Ξανθουδίδης 1918)

Εικ.3 Κάτοψη του ναού της αγοράς της Δρήρου (BCH 1936)

Εικ.4 Κάτοψη του ναού της αγοράς της Δρήρου από τον Beyer (Beyer 1976)

1

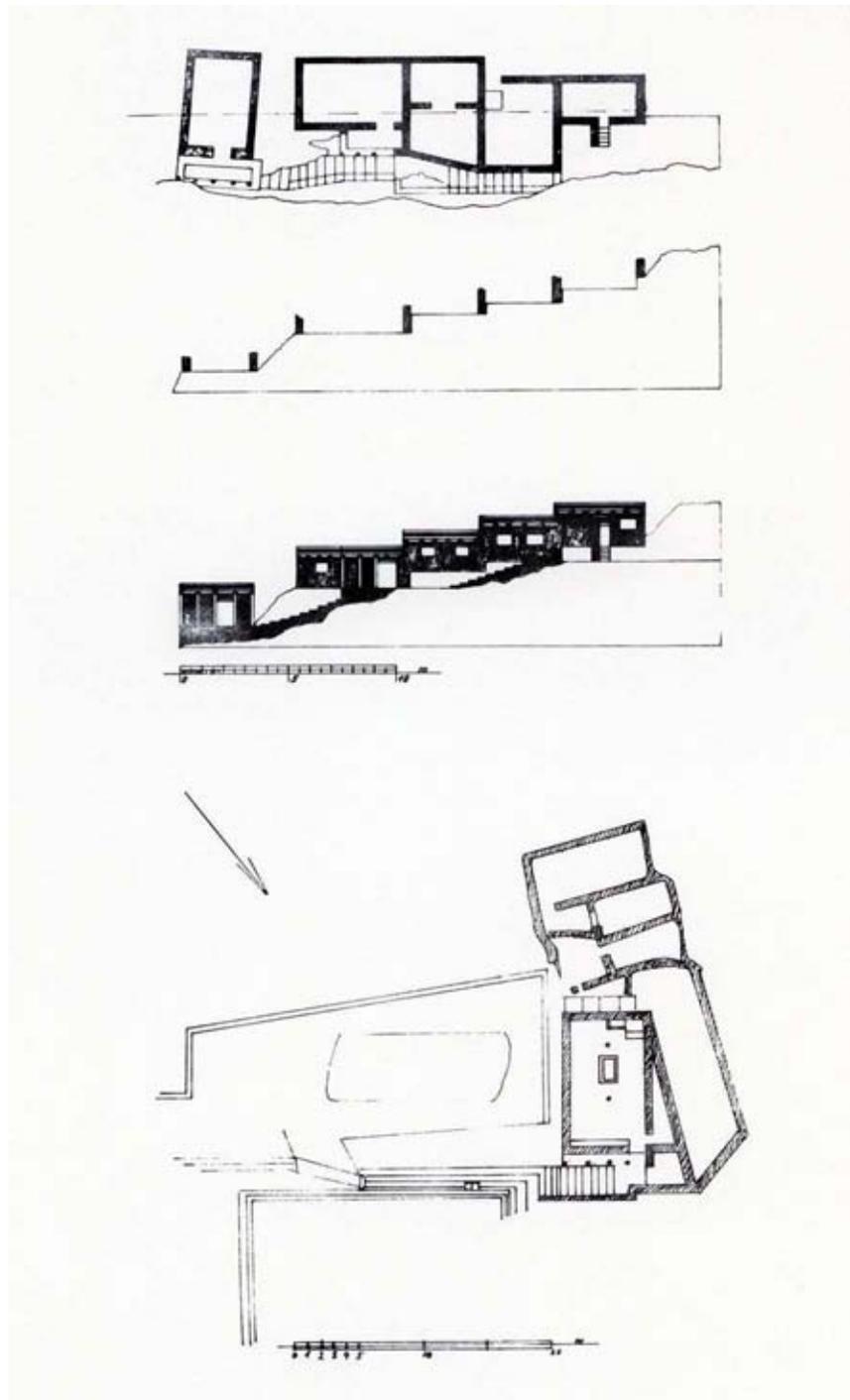

2

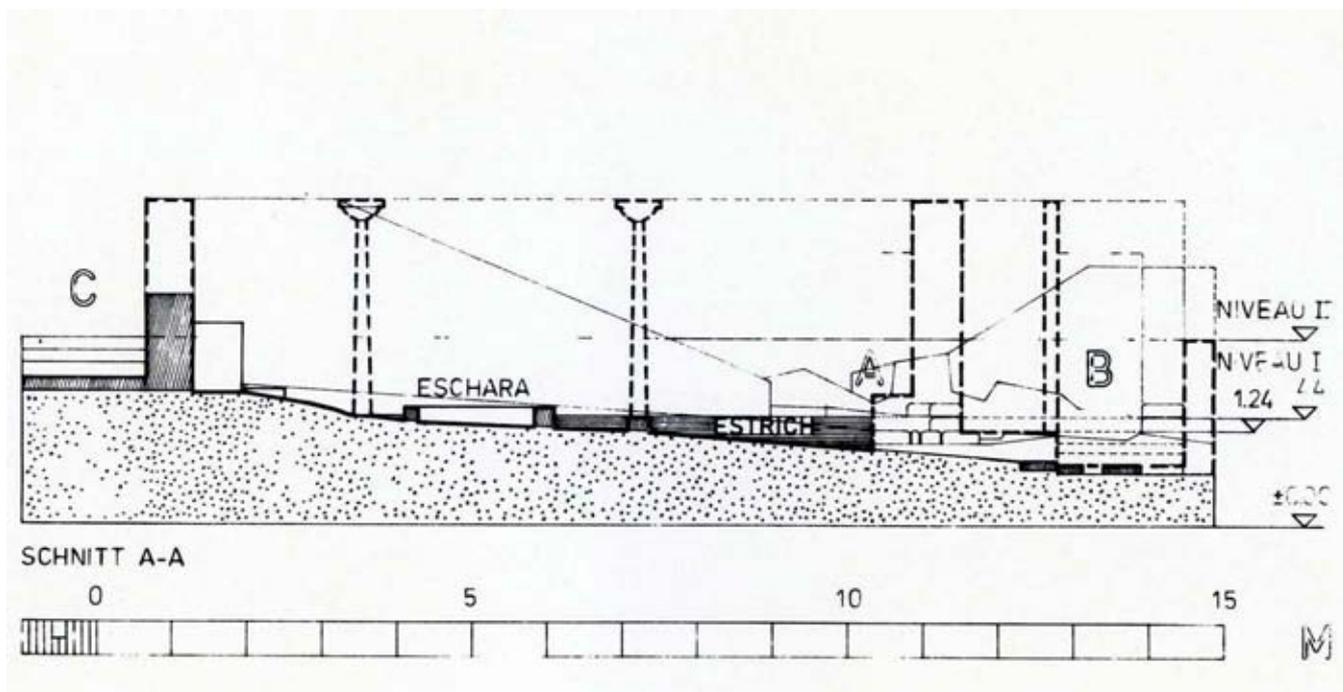

3

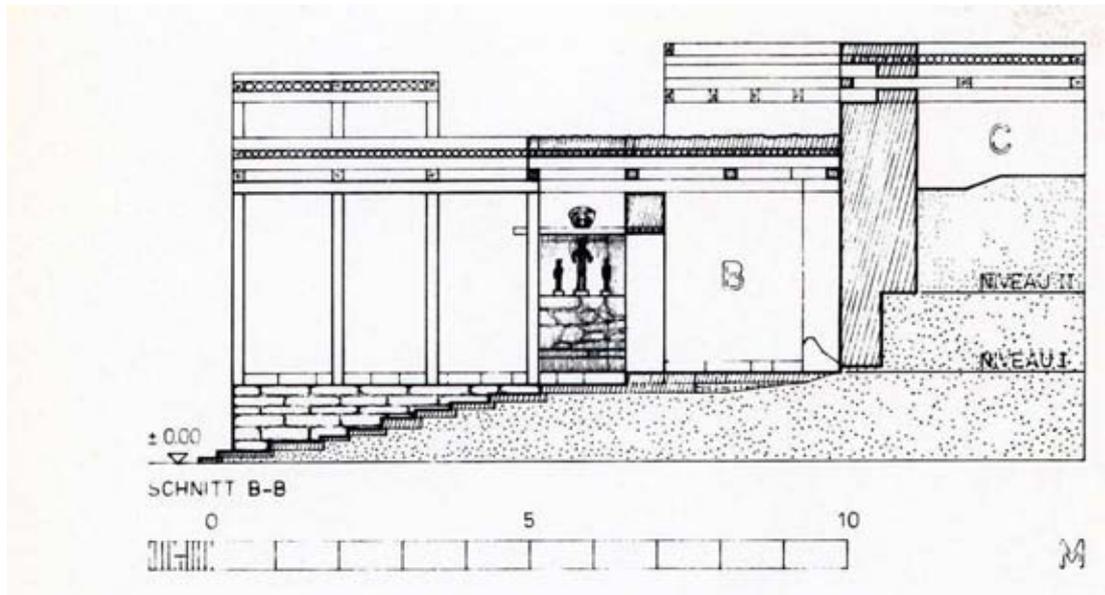
Εικ.5 Η κλίμακα του ναού της αγοράς της Δρήρου (Beyer 1976)

Εικ.6 Επίπεδα I και II από Beyer (Beyer 1976)

Εικ.7 Τομή ΑΑ' από Beyer (Beyer 1976)

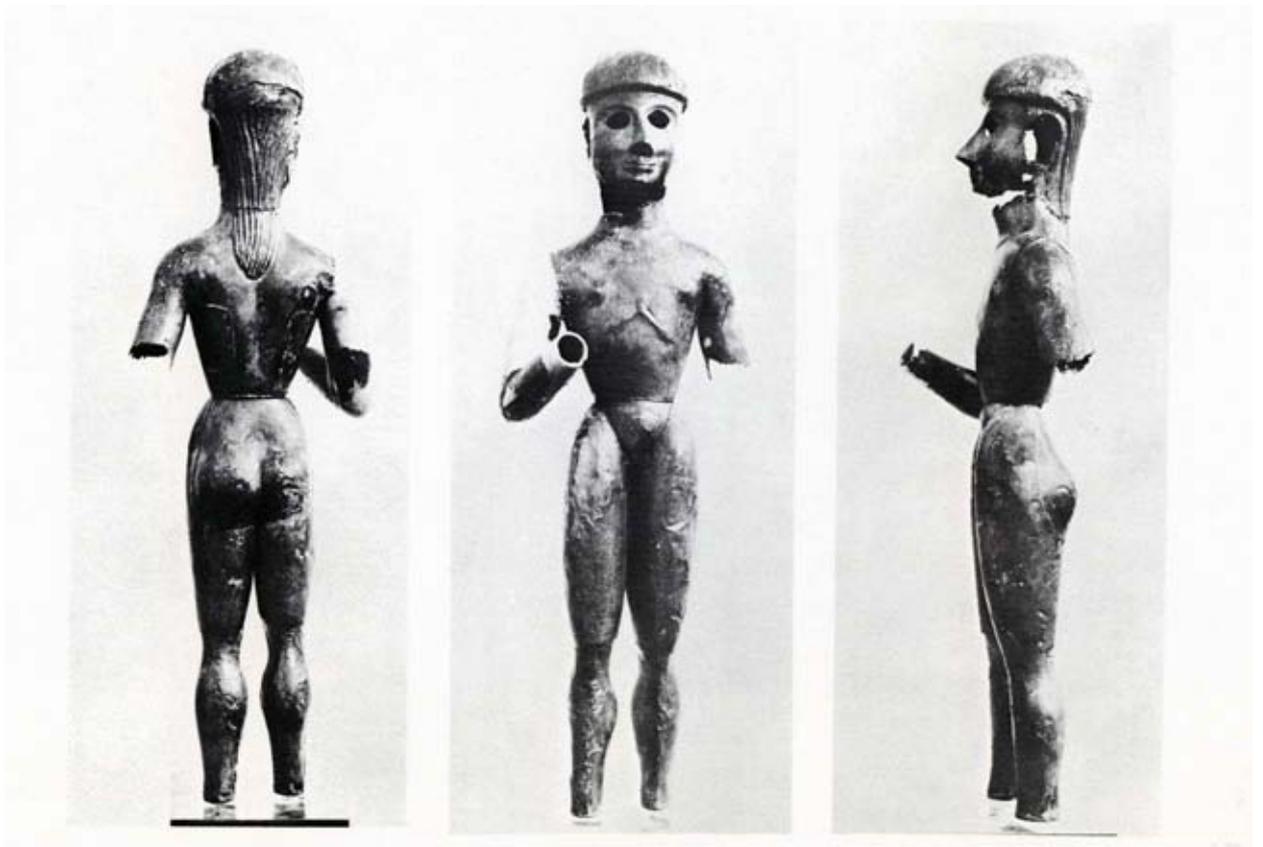
Εικ.8 Τομή ΒΒ' από Beyer (Beyer 1976)

Εικ. 9 ΝΔ γωνία του ναού της αγοράς στη Δρήρο (Μαρινάτος BCH 1936)

Εικ.10 Η λίθινη τράπεζα προσφορών από το ναό της αγοράς της Δρήρου
(Μαρινάτος BCH 1936)

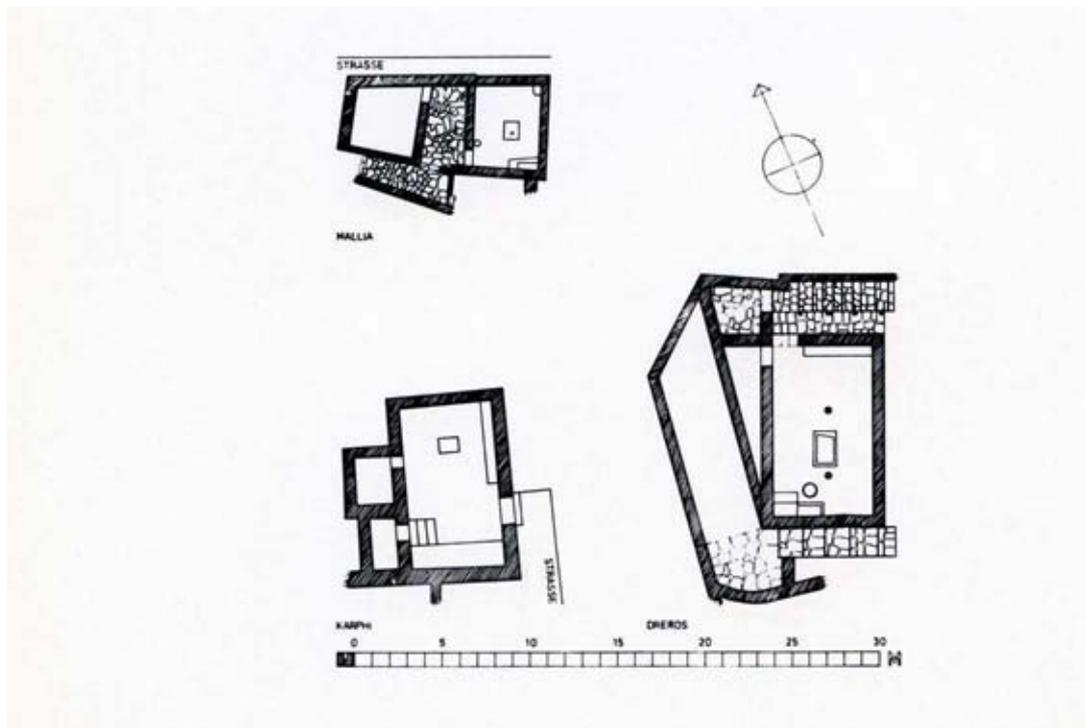
Εικ.11 Σφυρήλατο αγαλμάτιο Απόλλωνα από το ναό της αγοράς στη Δρήρο
(Μαρινάτος BCH 1936)

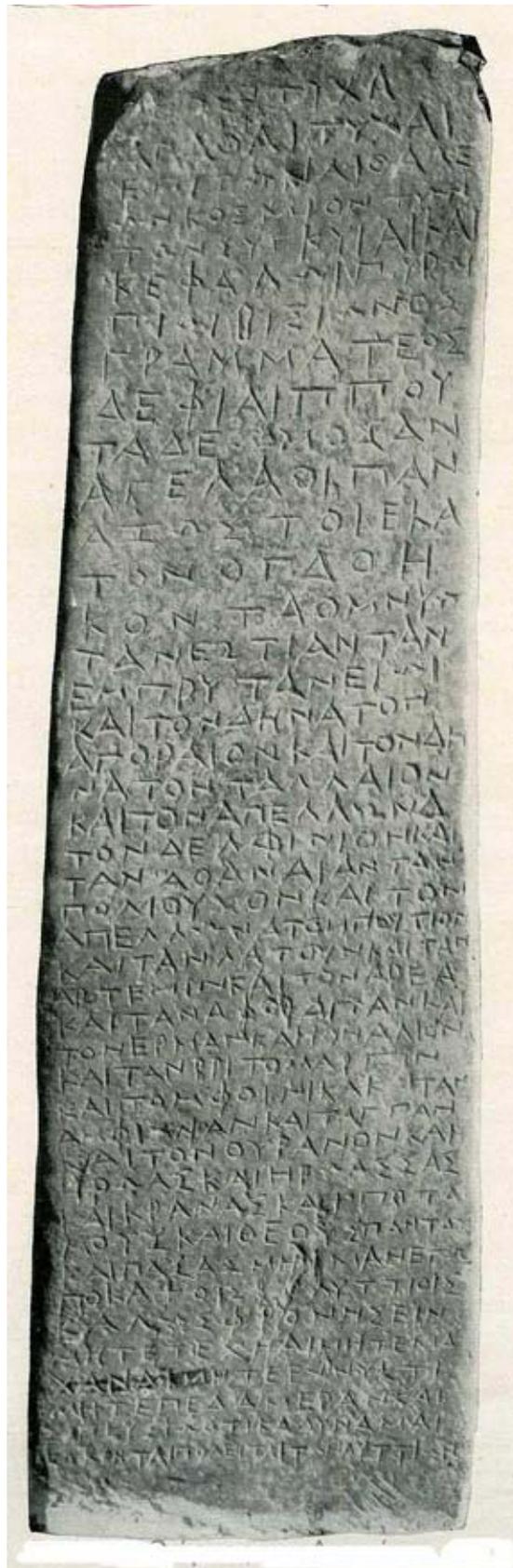
Εικ.12 Δύο σφυρήλατα γυναικεία αγαλμάτια από το ναό της αγοράς στη Δρήρο
(Μαρινάτος BCH 1936)

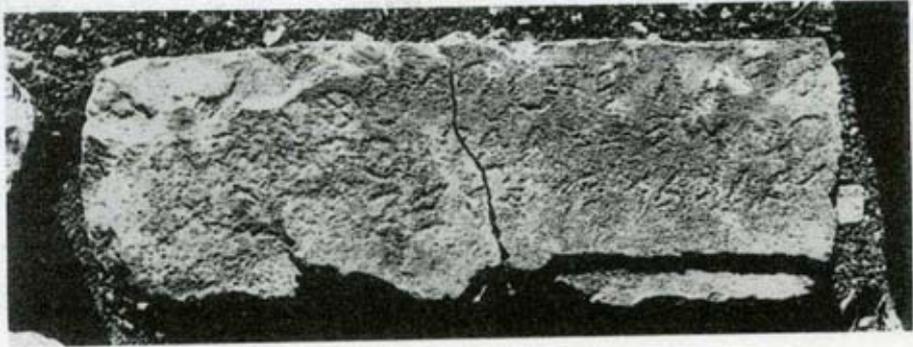
Εικ.13 Η κτιστή εστία από το ναό της αγοράς στη Δρήρο (Μαρινάτος BCH 1936)

Εικ. 14 MMII κτήρια Μαλίων και Καρφιού (Beyer 1976)

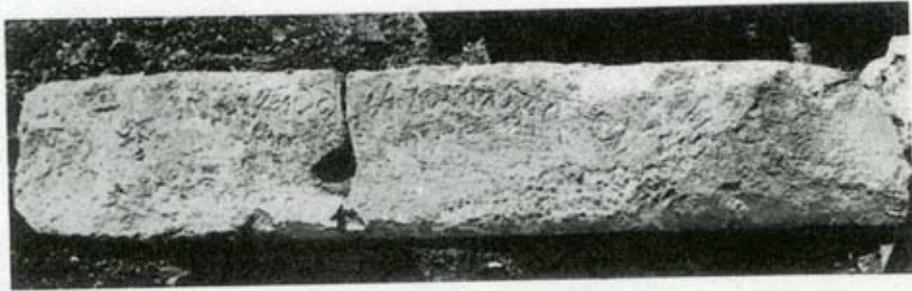
Εικ. 15 Η επιγραφή των όρκων των Δρηρίων εφήβων (Guarducci 1946)

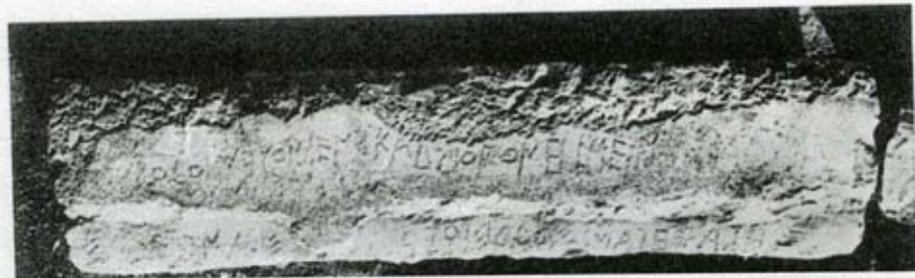
1

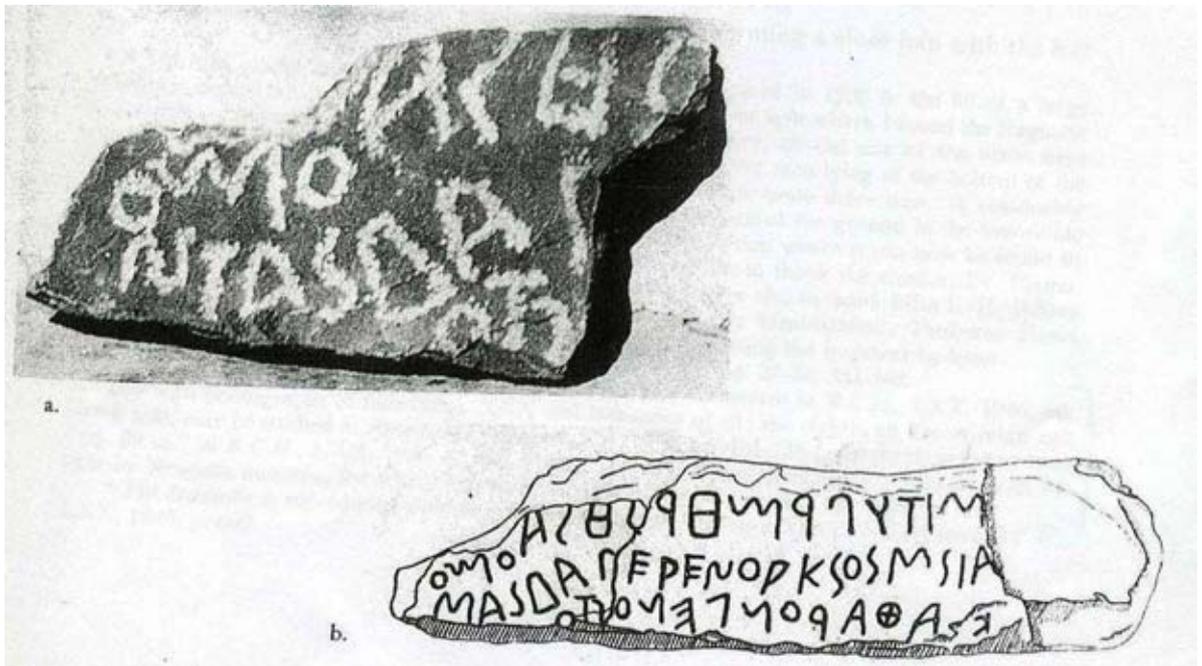
2

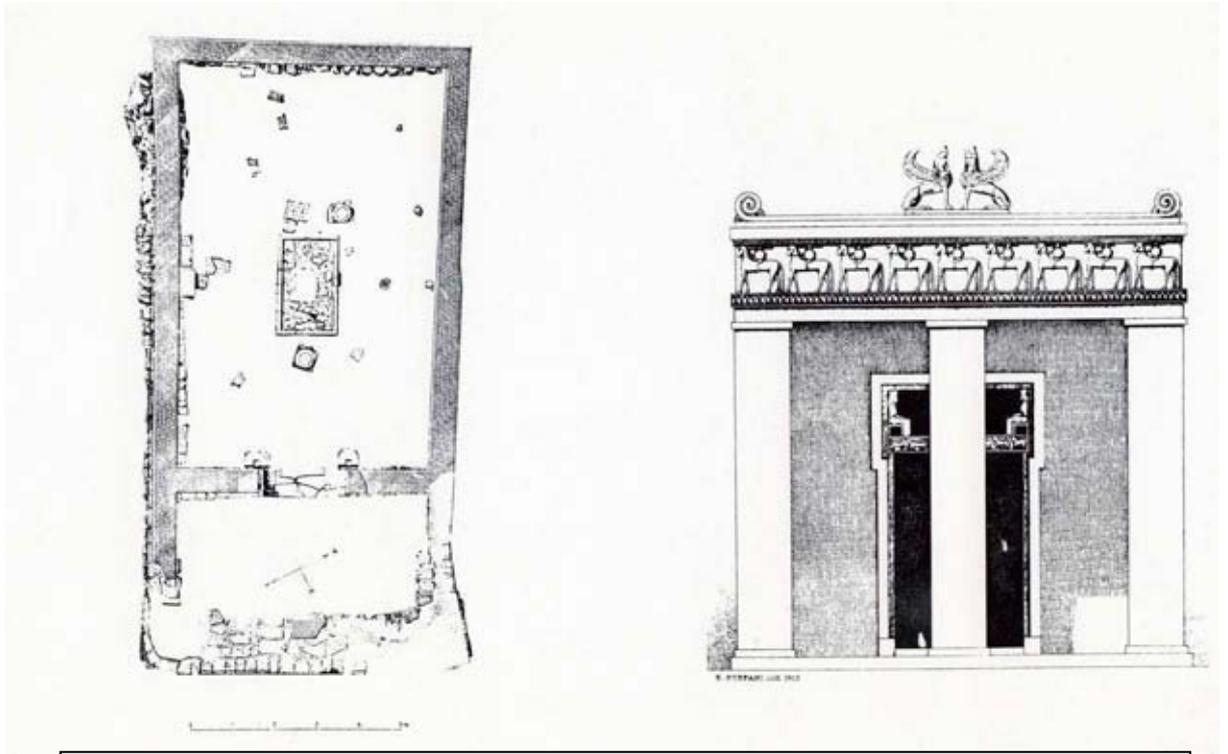
3

Εικ.16 Οι επιγραφές από τη δεξαμενή κοντά στο ναό της αγοράς της Δρήρου

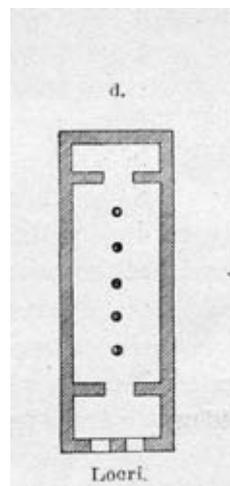

Εικ. 17 Η επιγραφή που δημοσίευσε ξανά ο Mc Donald (Mc Donald 1956)

Εικ.18 Κάτοψη και σχεδιαστική αποκατάσταση της πρόσοψης του ναού Α στον Πριλιά

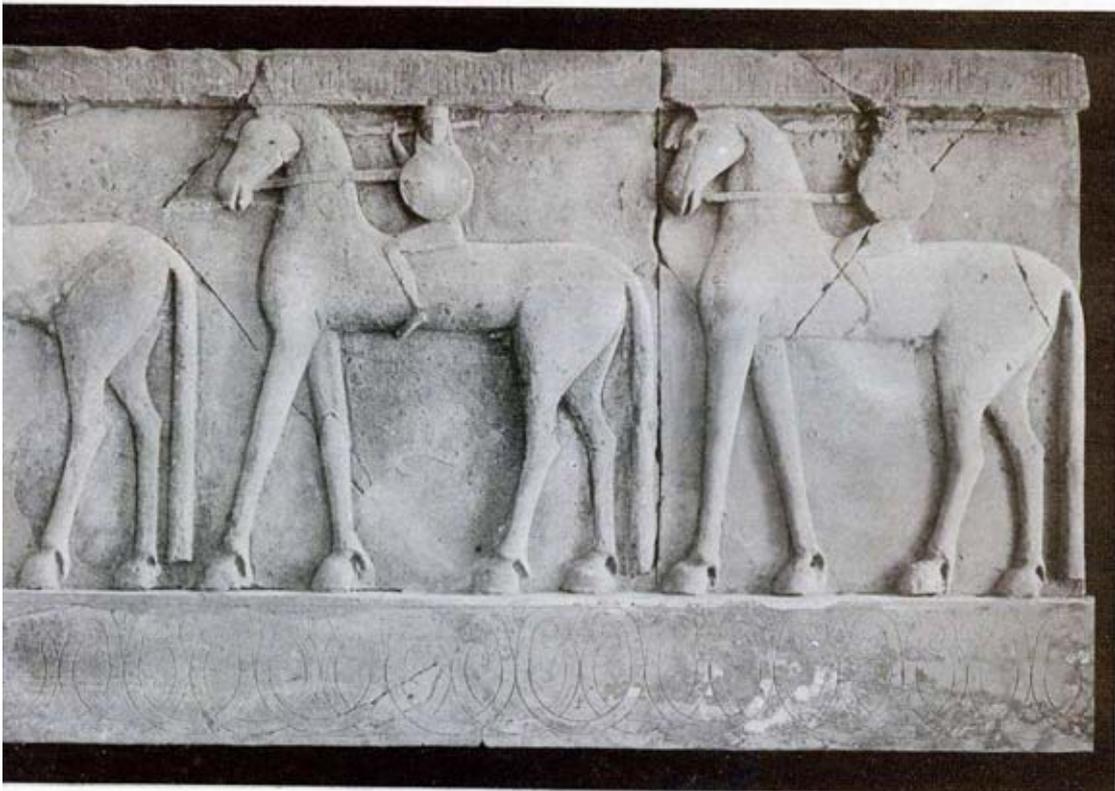
(Pernier ASAtene 1914)

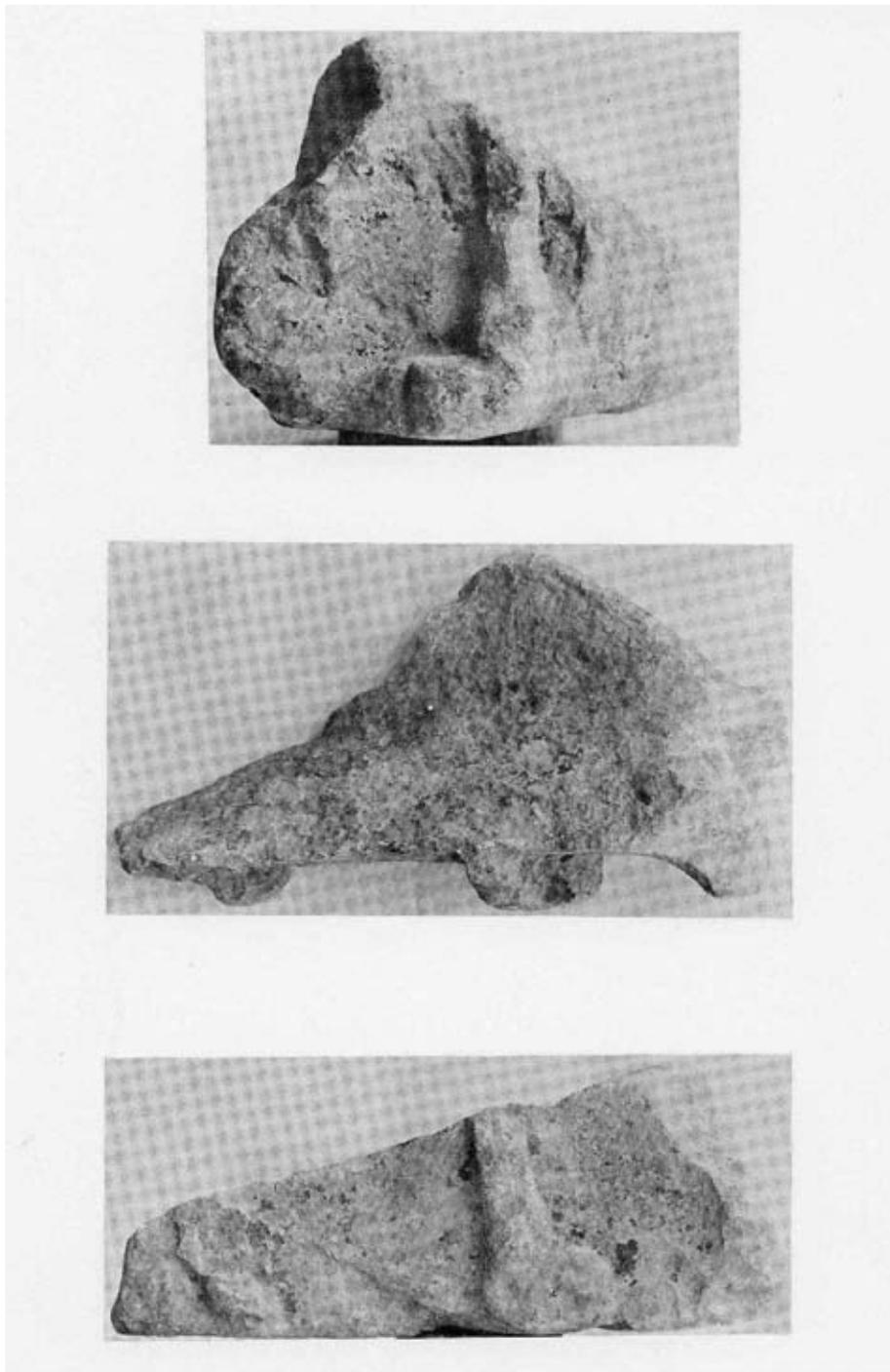
Εικ. 19 Κάτοψη του ναού στους Επιζεφυρίους Λοκρούς (Pernier 1914)

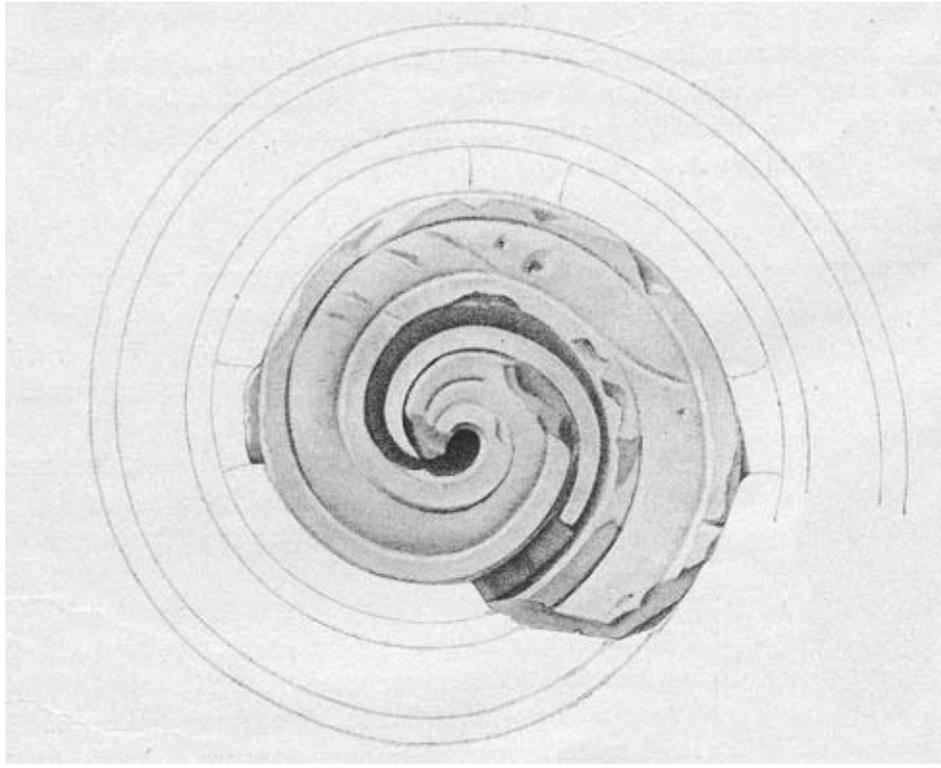
Εικόνα 12 : Το διάζωμα των ιππέων από το ναό Α στον Πρινιά

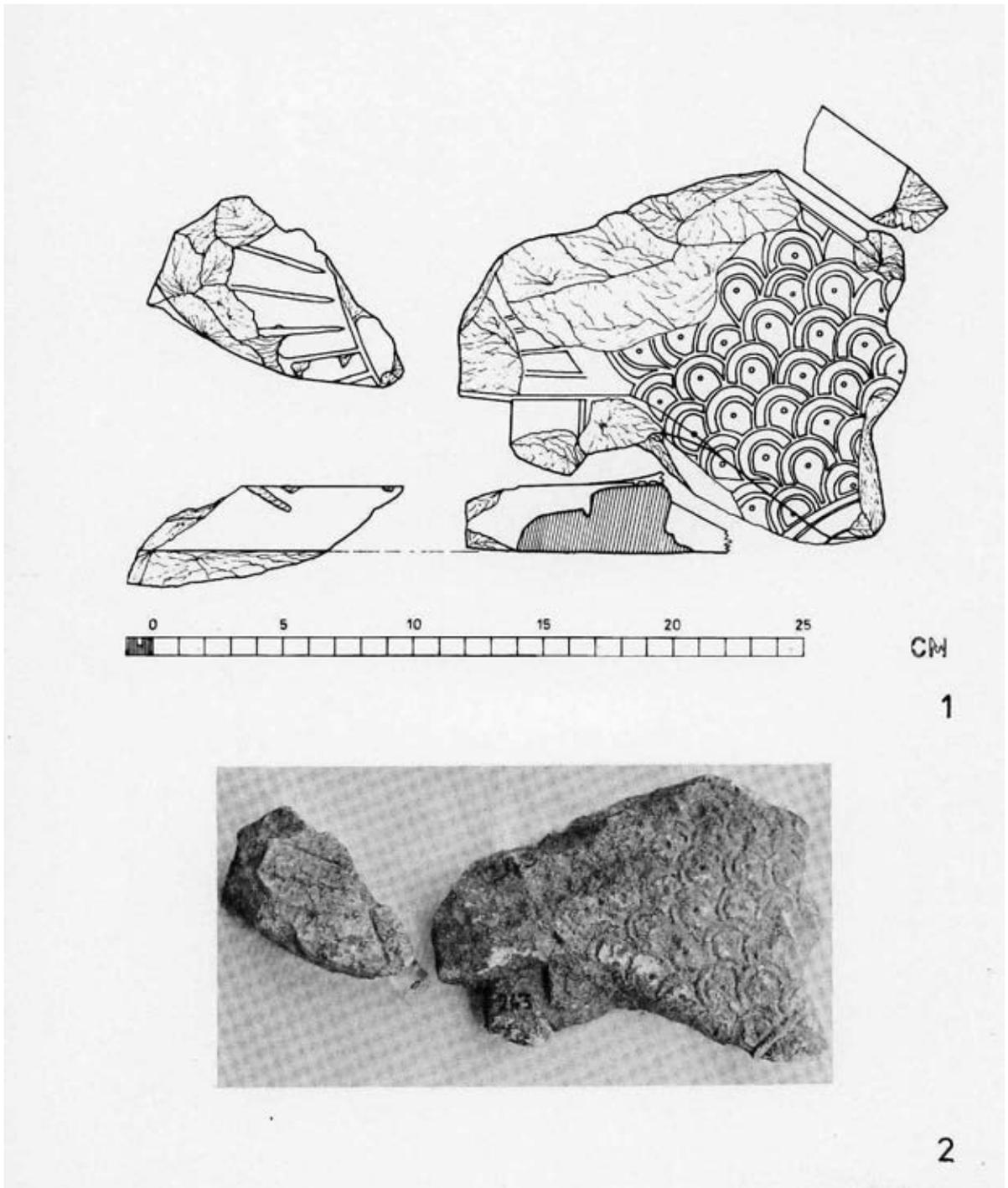
Εικ. 20 Το διάζωμα των ιππέων από το ναό Α του Πρινιά (Pernier 1914)

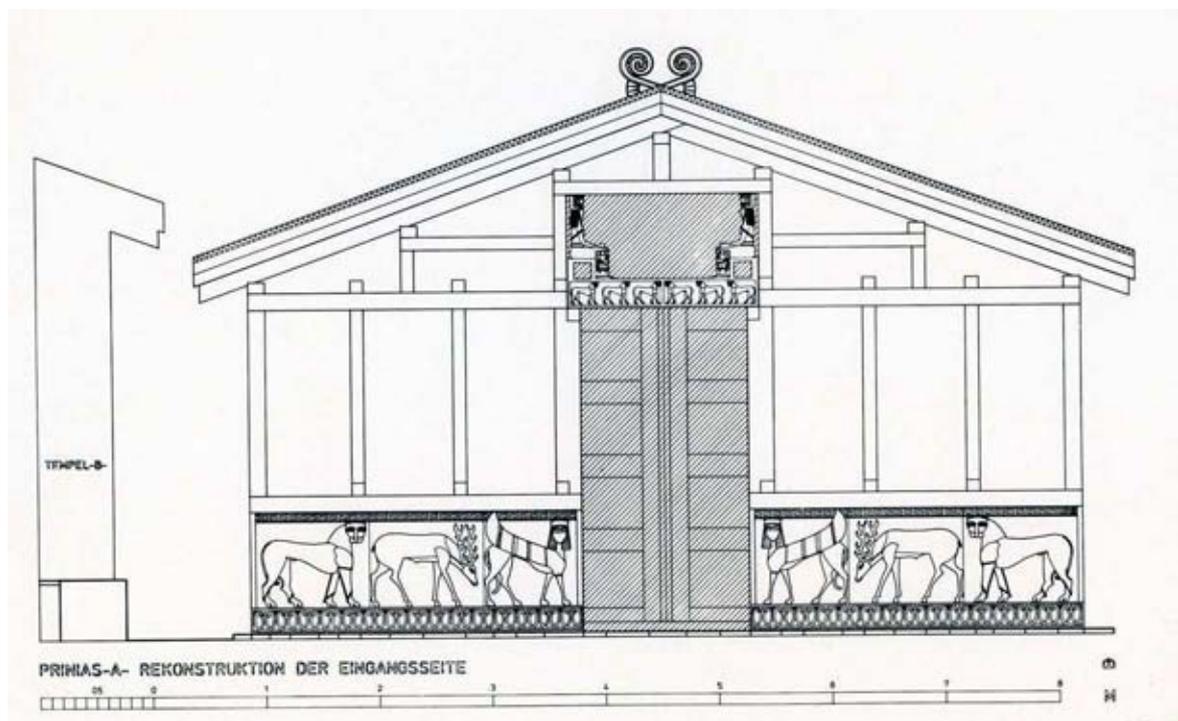
Εικ. 21 Γωνιακό θραύσμα με ανάγλυφα από το ναό Α του Πρινιά (Beyer 1976)

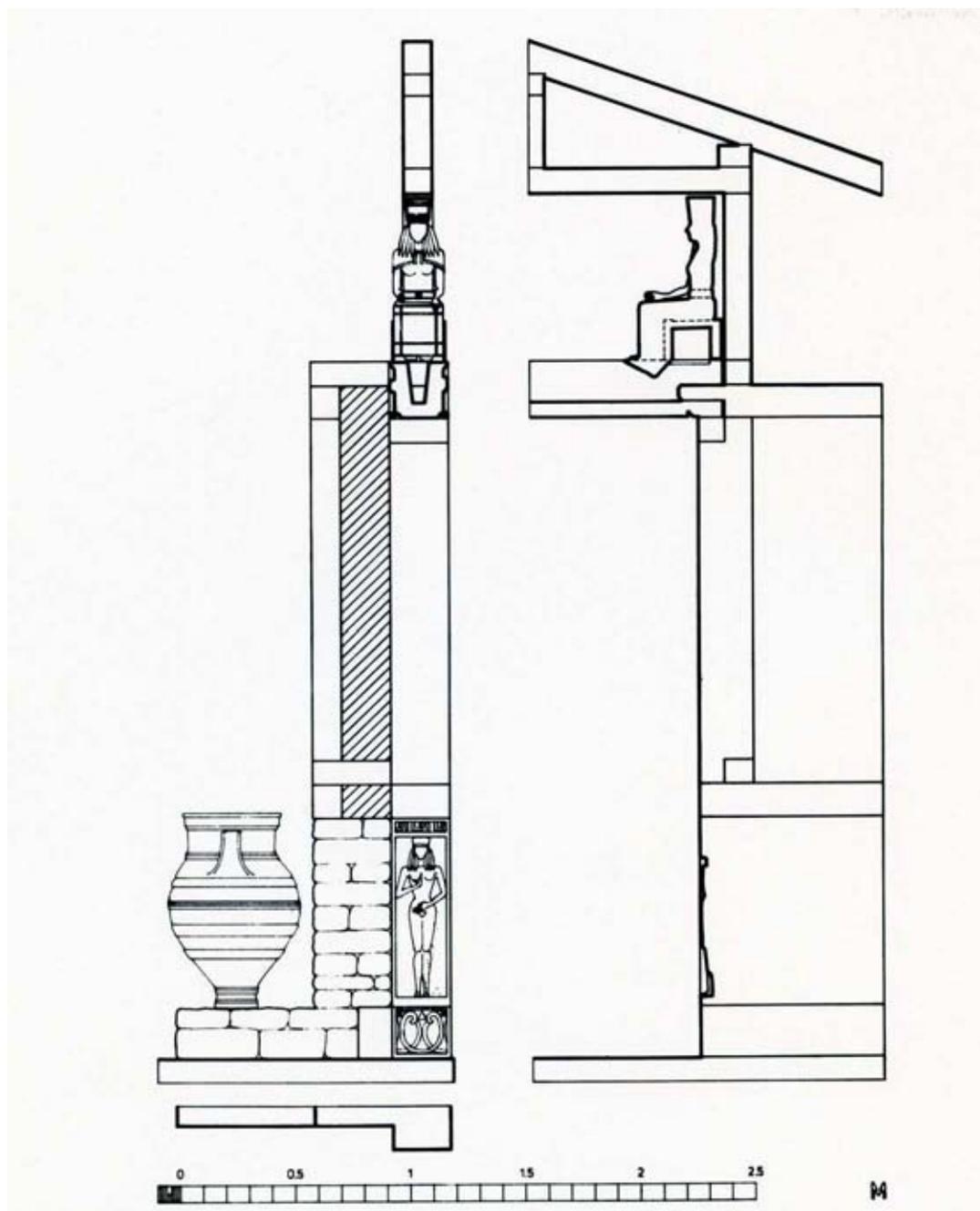
Εικ. 22 Θραύσμα πόρινης έλικας από το ναό Α του Πρινιά (Pernier 1914)

Εικ. 23 Πώρινο θραύσμα με ανάγλυφη διακόσμηση από λέπια (Beyer 1976)

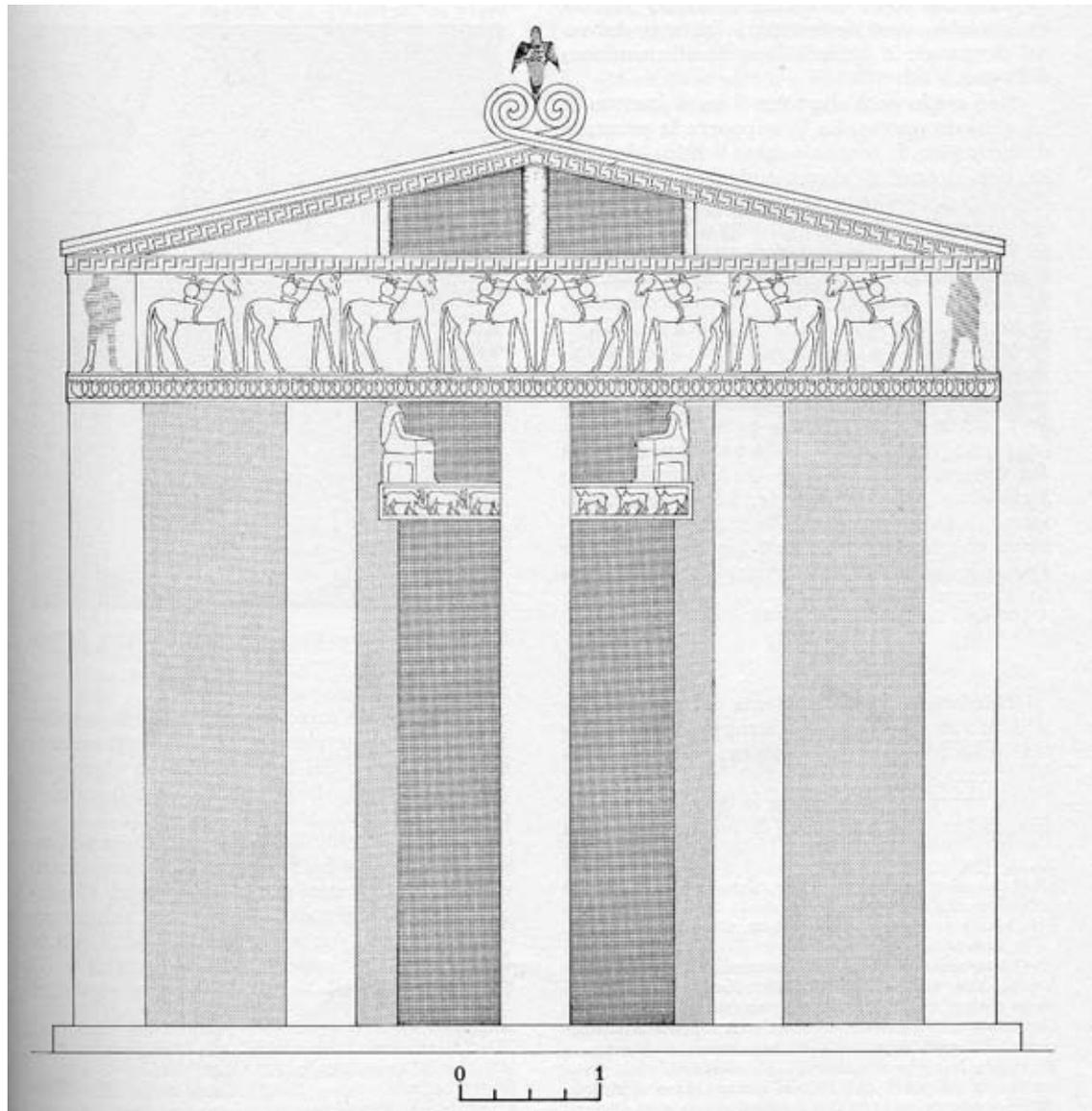
Εικ. 24 Η αναπαράσταση της πρόσοψης του ναού Α του Πρινιά από τον Beyer (Beyer 1976)

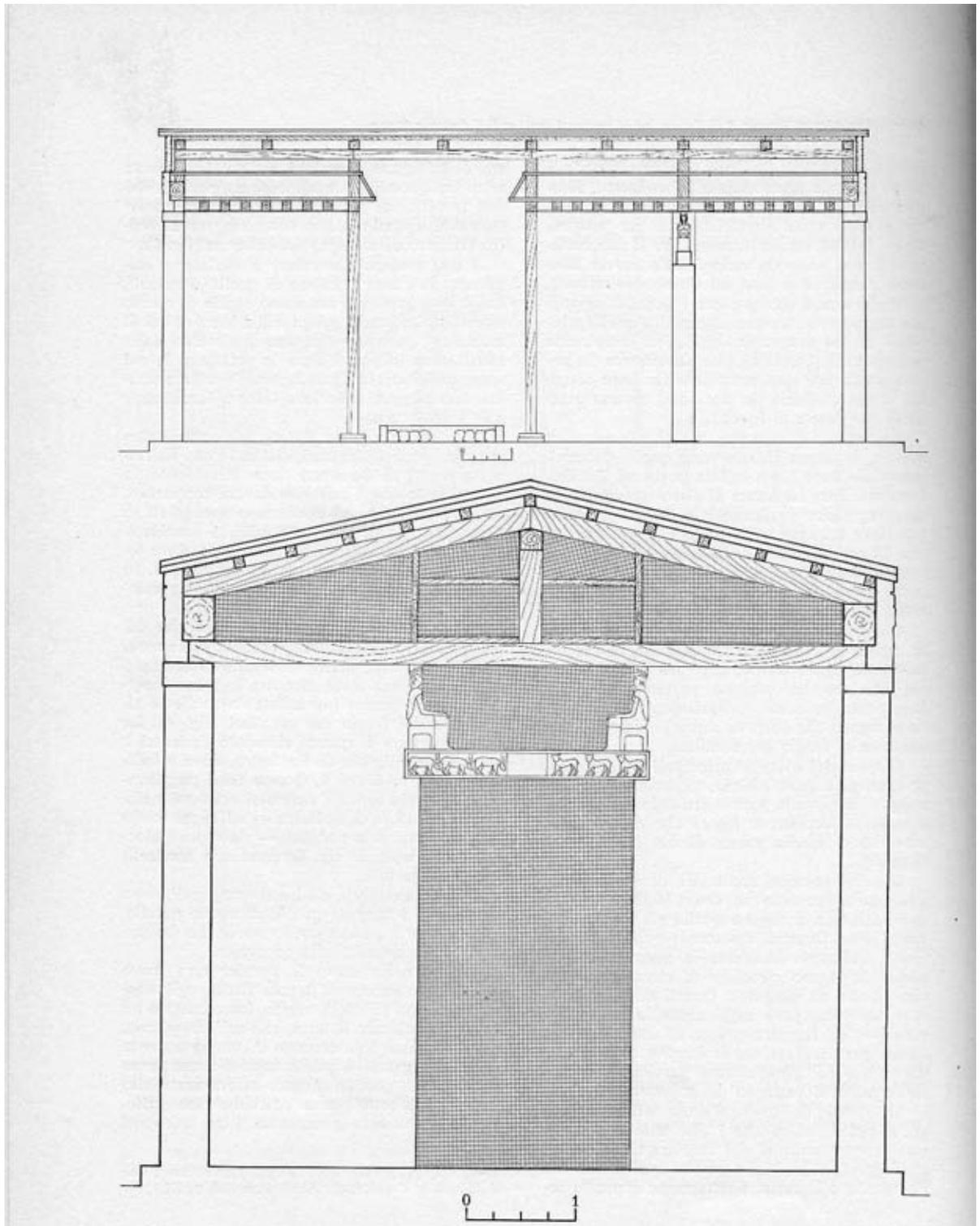
Εικ. 25 Η αναπαράσταση της γωνίας της πρόσωσης του ναού Α του Πρινιά από τον Beyer (Beyer1976)

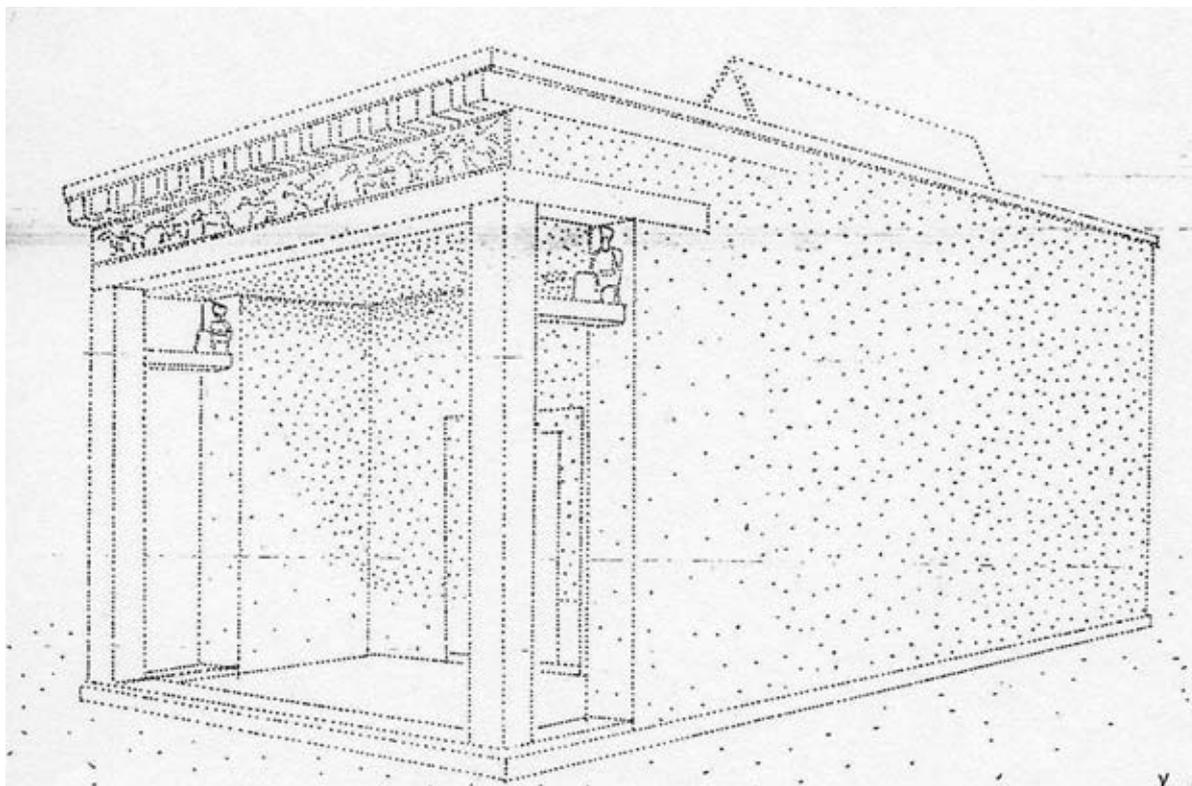
Εικ. 26 Μικρογραφικό ομοίωμα οικίας από την Ιθάκη (Beyer 1976)

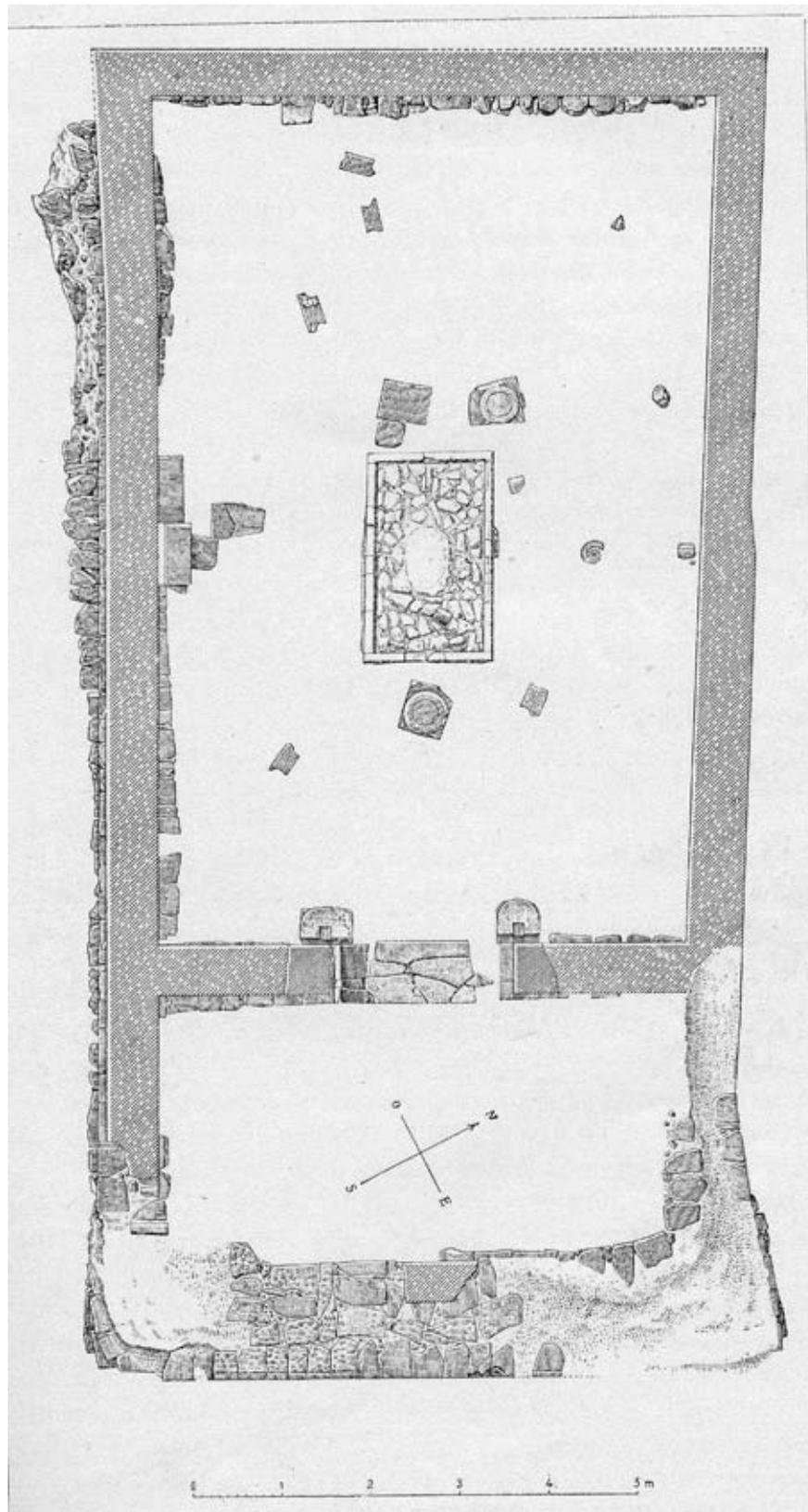
Εικ. 28 Η πρόταση αναπαράστασης της πρόσοψης του ναού Α του Πρινιά από τον Stucchi (Stucchi 1974)

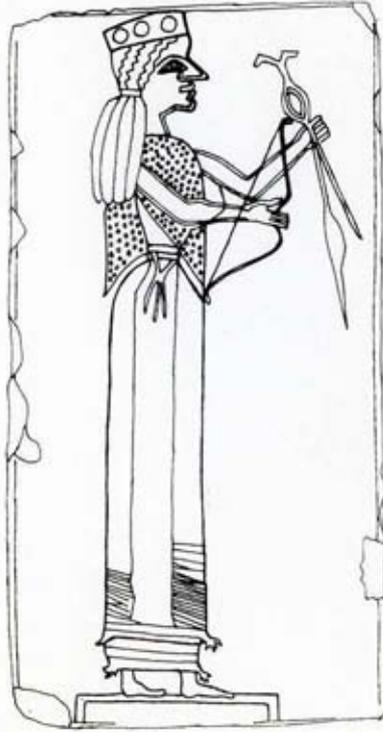
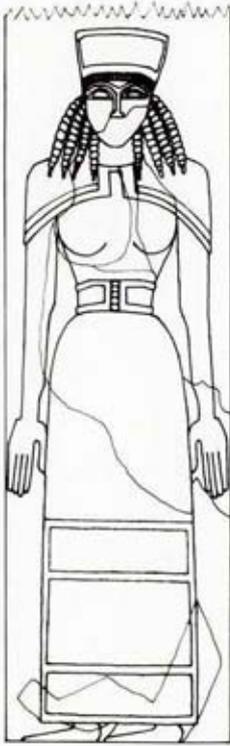
Εικ. 27 Η είσοδος του ναού Α του Πρινιά σύμφωνα με τον Stucchi (Stucchi 1974)

Εικ. 29 Η σχεδιαστική αναπαράσταση του ναού Α του Πρινιά από τον Καλαξή (Kalraxis 1976)

Εικ. 30 Η κάτωψη του ναού Α του Πρινιά από τον Pernier (Pernier 1914)

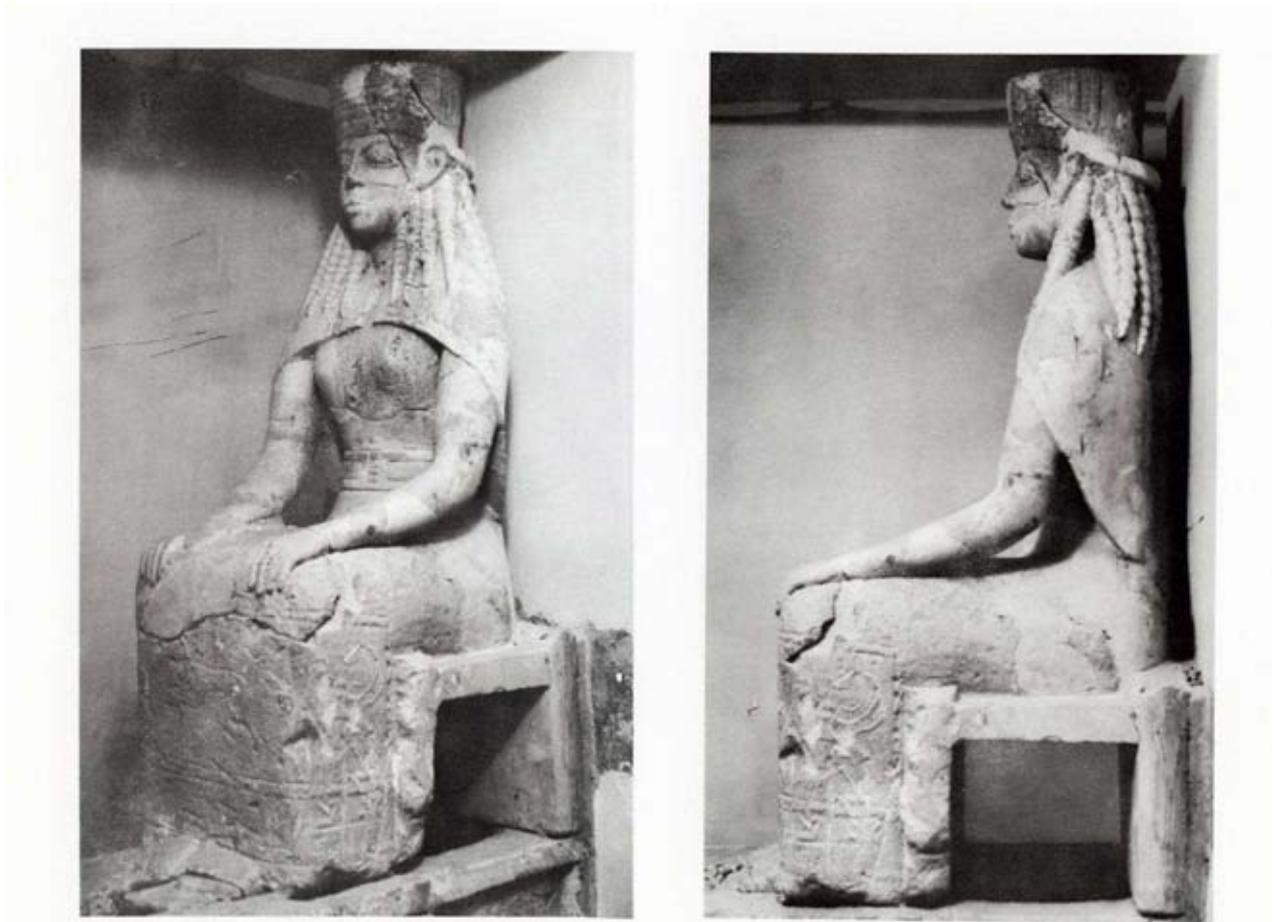
Εικ. 31 Ο ανάγλυφος δόμος με τη γυναικεία μορφή σε μετωπική στάση και η επιτύμβια στήλη γυναίκας με αδράχτι από τον Πρινιά (Beyer 1976)

Εικ. 32^α Ανάγλυφη πλάκα με λιοντάρι από το ναό Α του Πρινιά (Beyer 1976)

Εικ. 32β Ανάγλυφη πλάκα με ελάφι από το ναό Α του Πρινιά (Beyer 1976)[

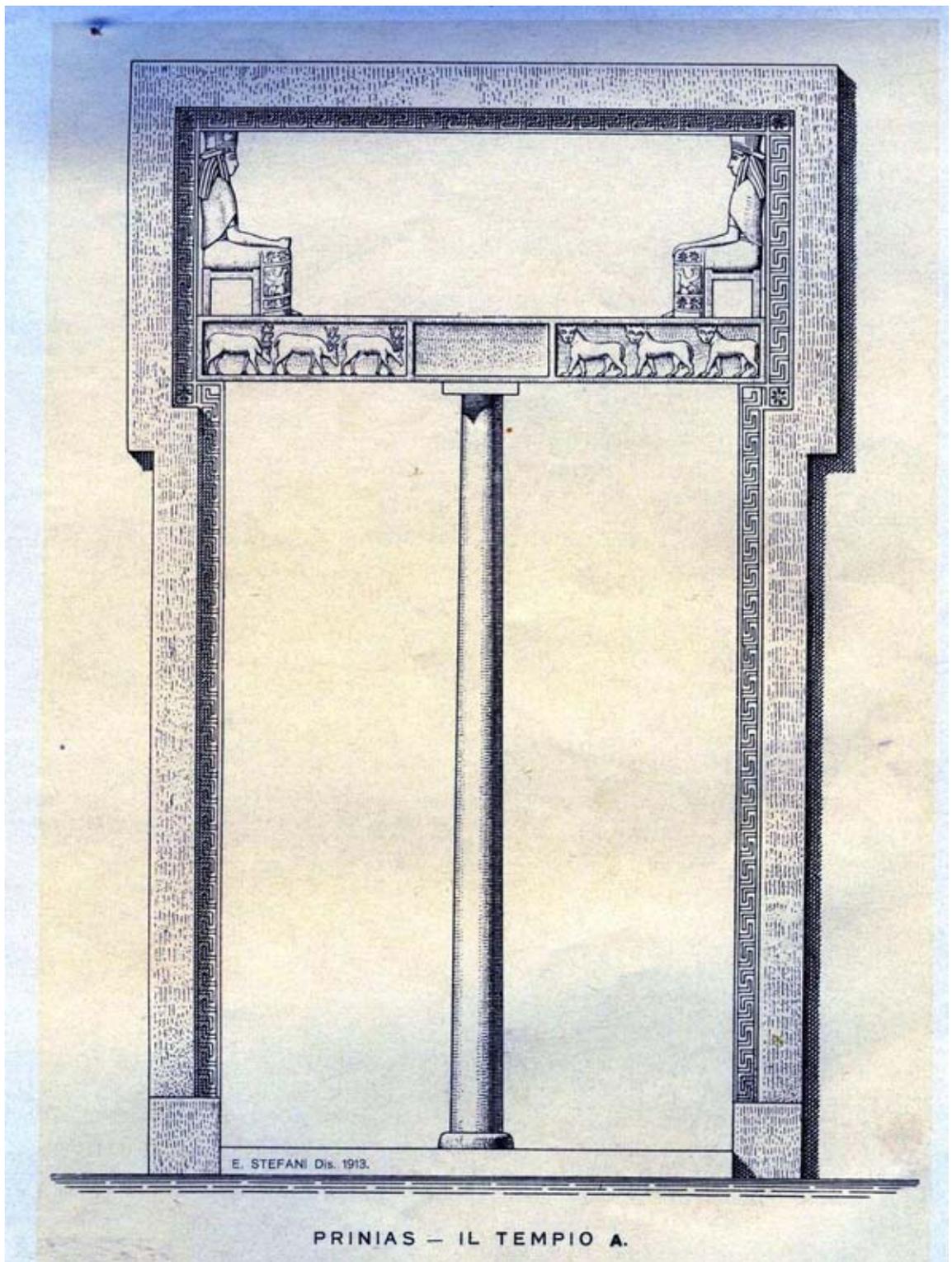
Εικ. 33 Καθιστή γυναικεία μορφή από το ναό Α του Πρινιά (Beyer 1976)

Εικ. 34 Όρθια γυναικεία μορφή από το ναό Α του Πρινιά (Beyer 1976)

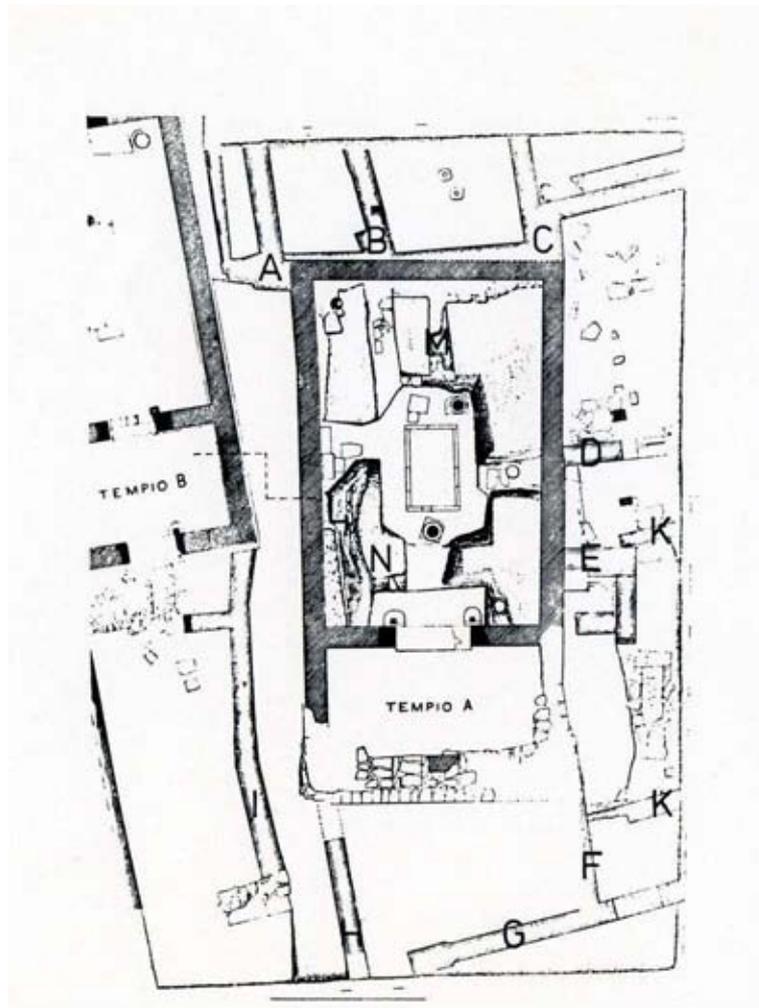
Εικ. 35 Το επιστύλιο της θύρας από το ναό Α του Πρινιά (Pernier 1914)

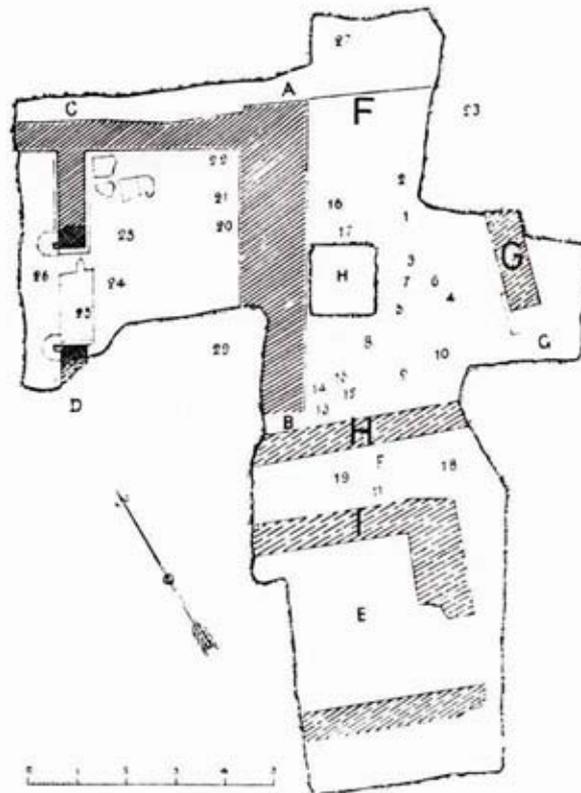
Εικ.36 Η αναπαράσταση της θύρας του ναού Α του Πρινιά που οδηγούσε από τον πρόναο στο σηκό (Pernier 1914)

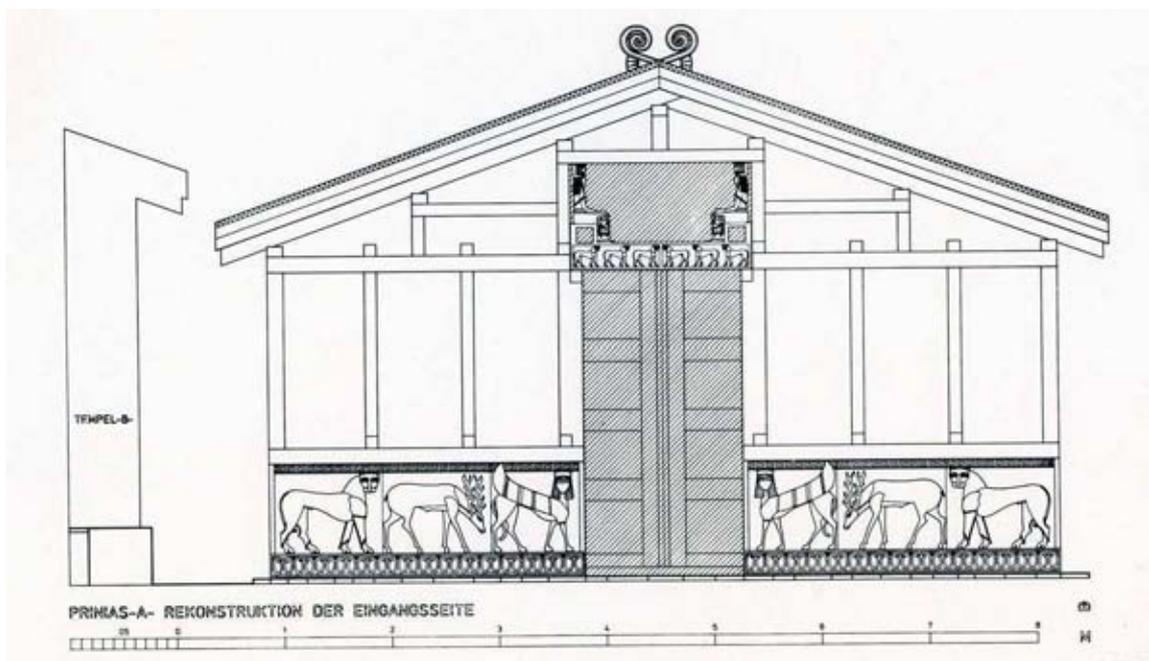
Εικ. 37 Θραύσμα πόρινης έλικας από το ναό Α του Πριλιά (Beyer 1976)

Εικ.38 Κάτοψη ναού Α και περιβάλλον χώρος (Beyer 1976)

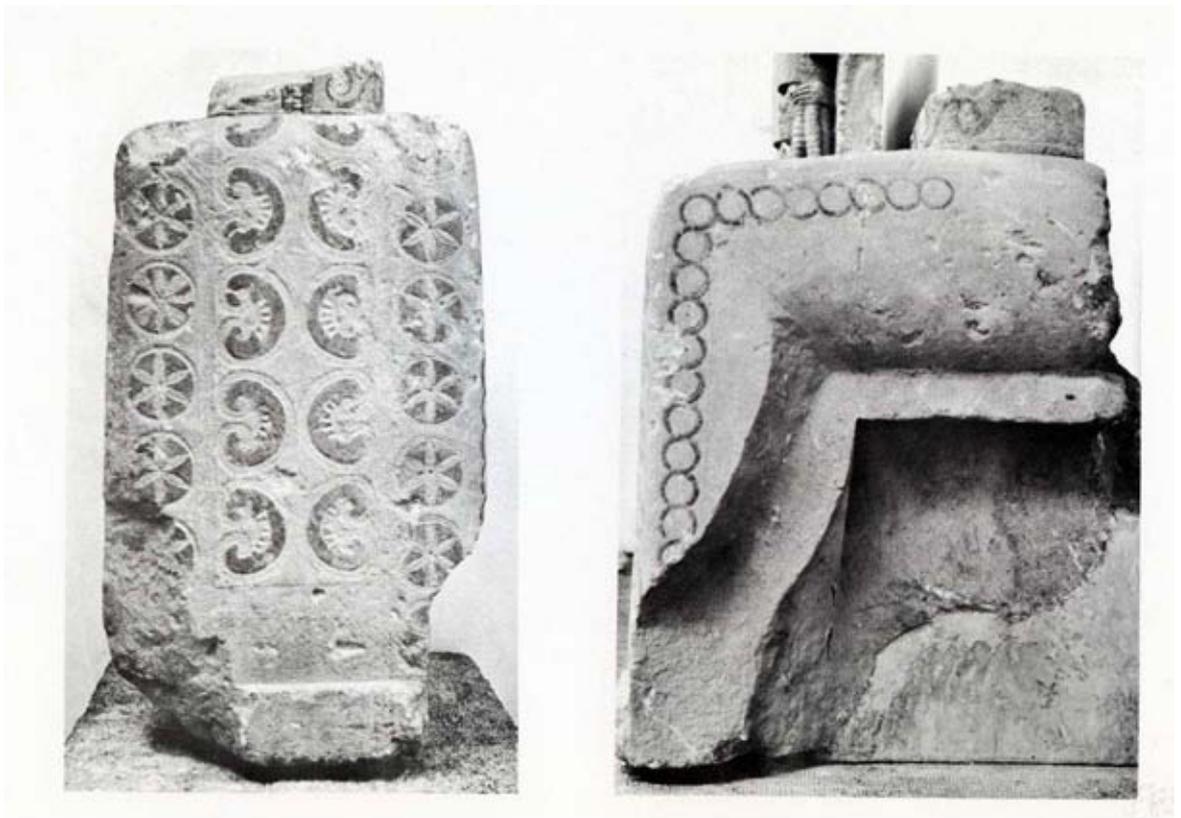
Εικ. 39 Κτηριακά κατάλοιπα κοντά στο ναό Α του Πρινιά (Beyer 1976) και φωτογραφία της ανασκαφής του Pernier (Pernier 1914)

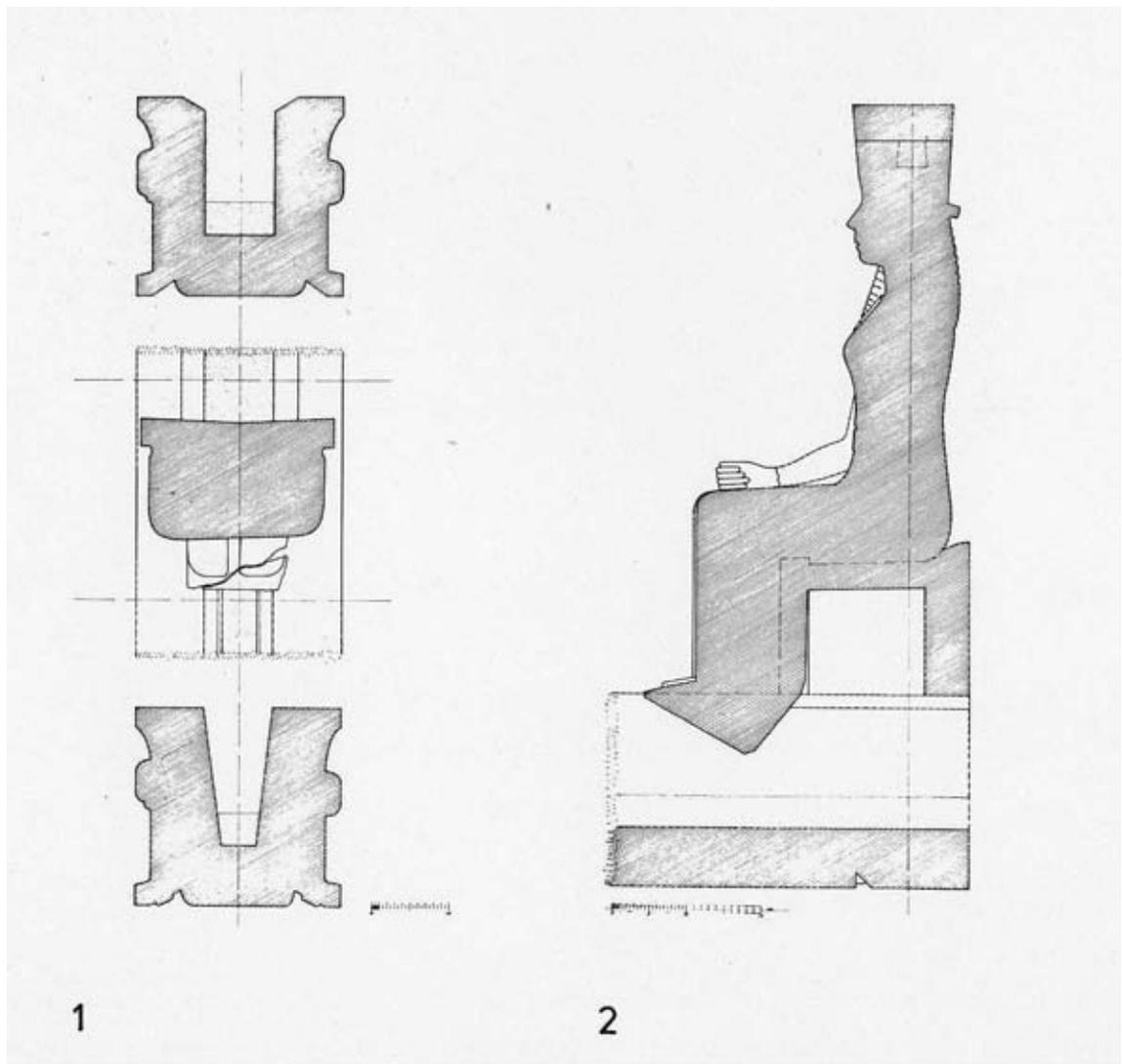
Εικ.40 Η αναπαράσταση της εισόδου του ναού Α του Πρινιά από τον Beyer (Beyer 1976)

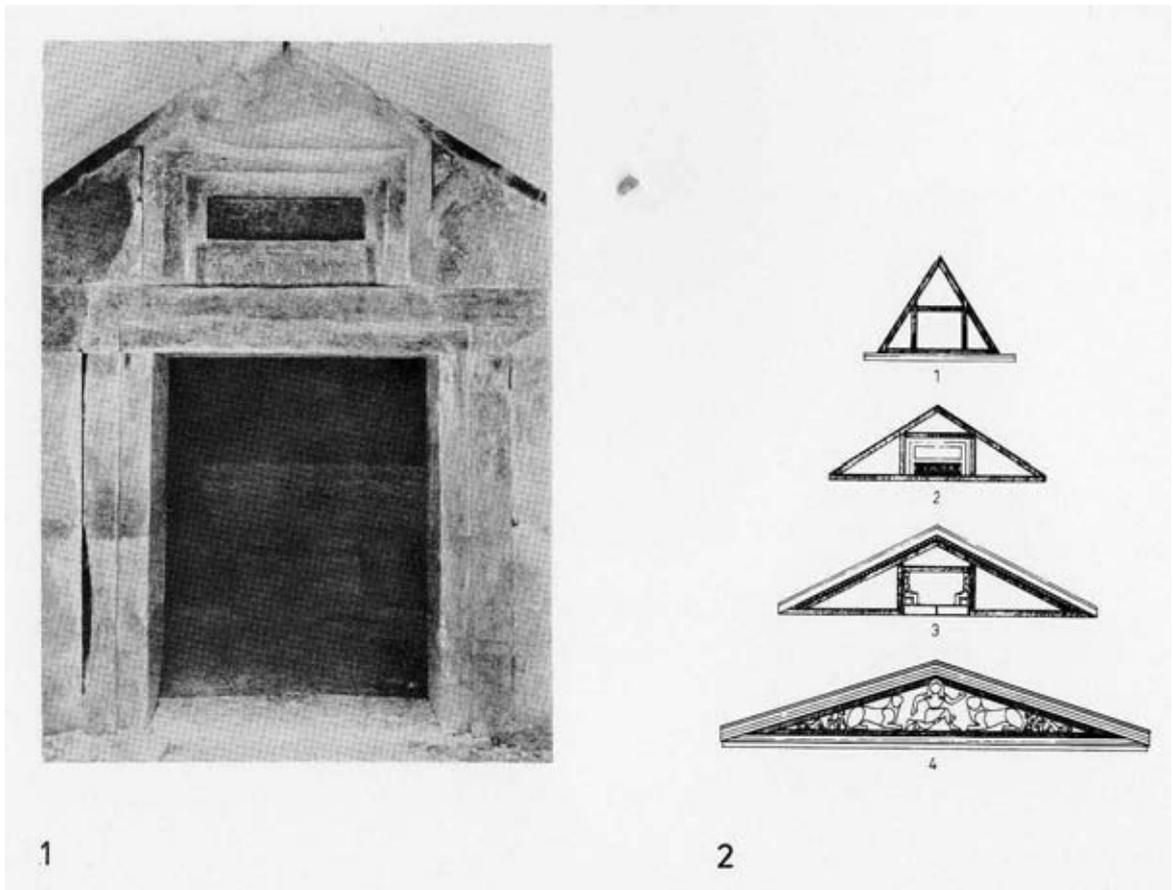
Εικ. 41 Άγαλμα καθιστής γυναικείας μορφής από την Ελεύθερνα (φωτογραφικό αρχείο Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου)

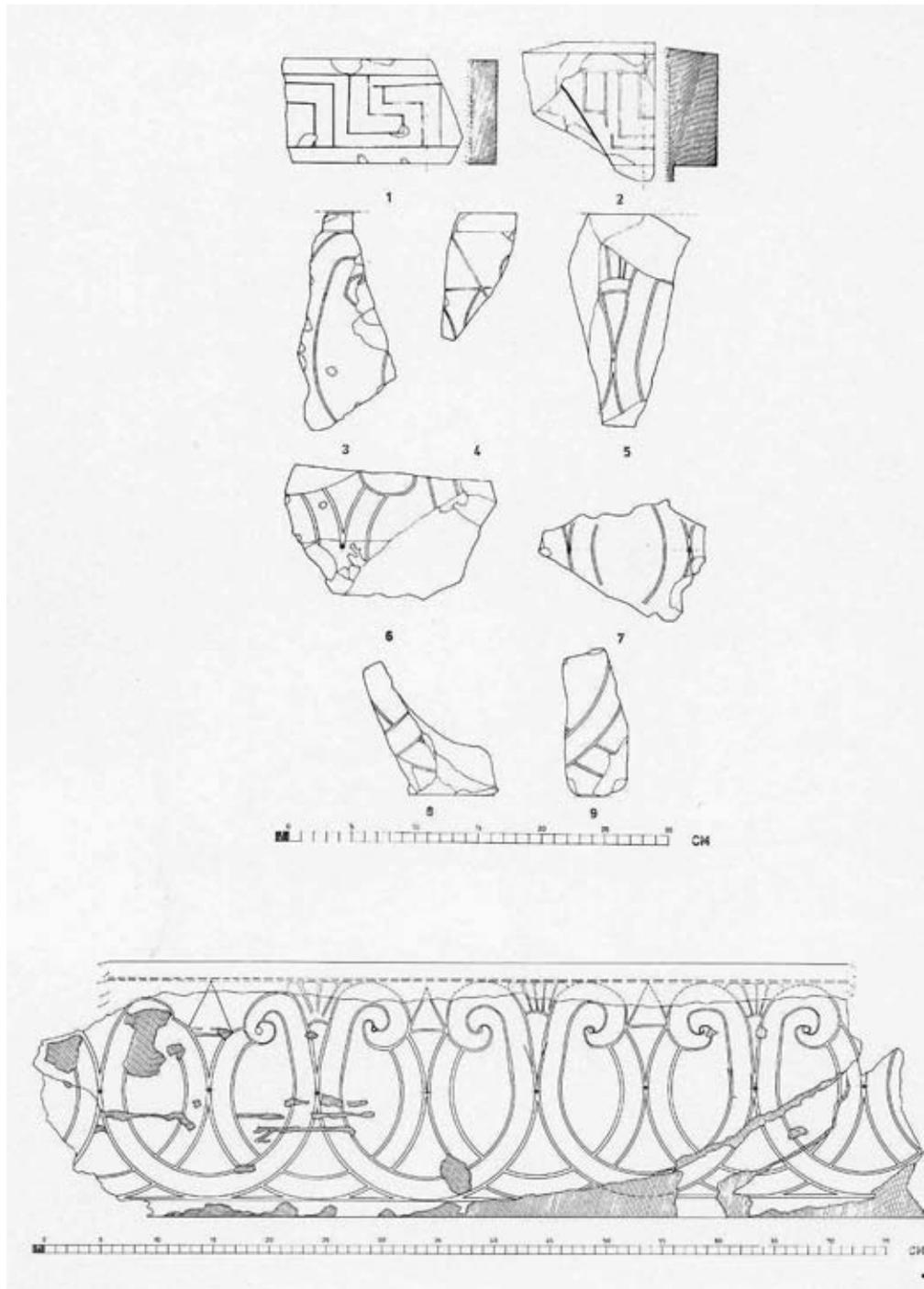
Εικ. 42 Καθιστό άγαλμα γυναικείας μορφής από το ιερό της Ακρόπολης στη Γόρτυνα (Beyer 1976)

Εικ. 43 Καθιστή γυναικεία μορφή από το ναό Α του Πρινιά. Τομή ΒΒ' από Beyer (Beyer 1976)

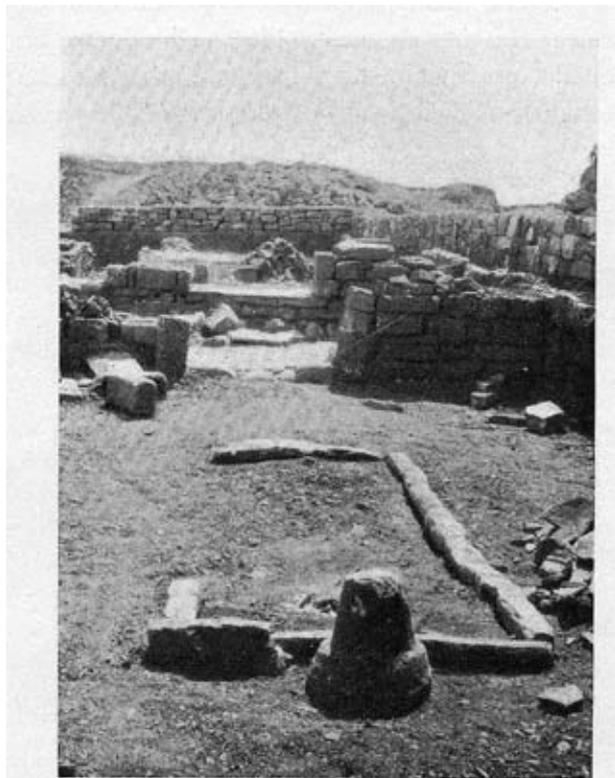
Εικ. 44 1. Βασιλικός τάφος Λεμεσού. 2. Μικρογραφικό μοντέλο οικίας από το Άργος (Beyer 1976)

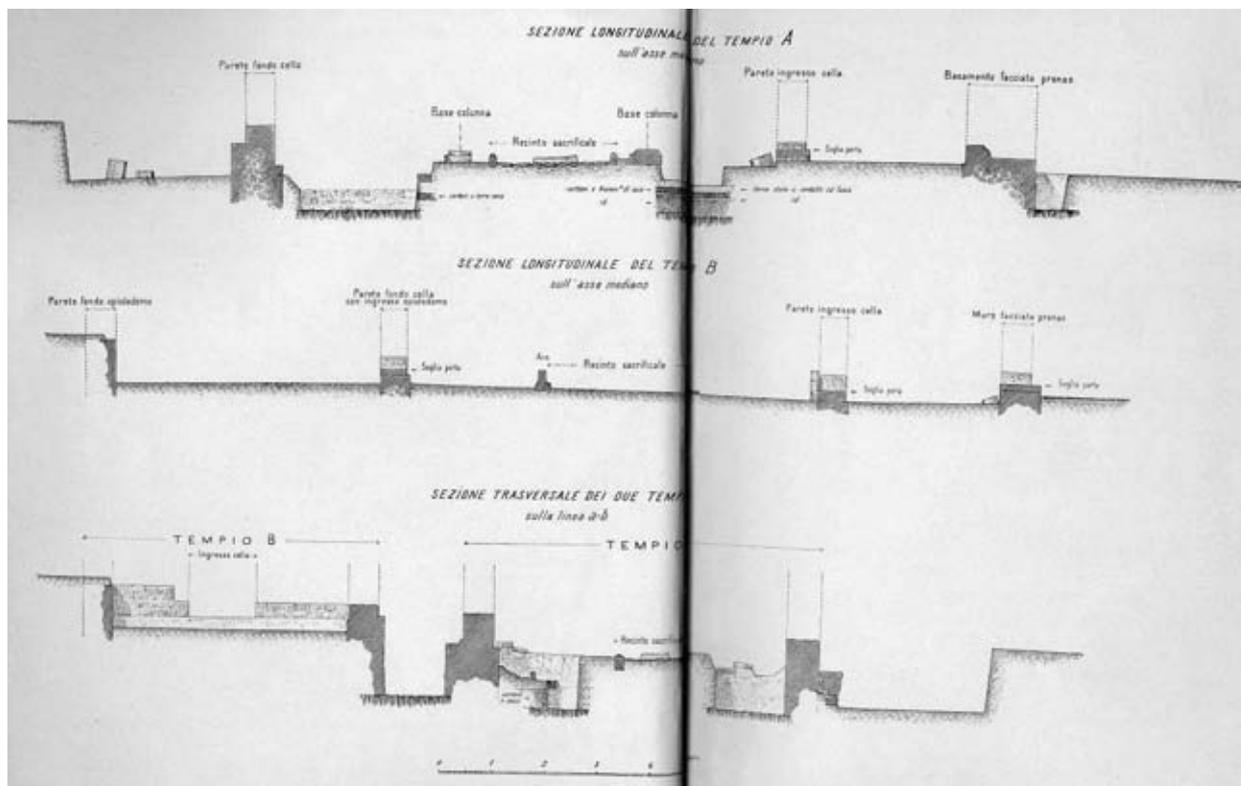
Εικ. 45 Γλυπτά θραύσματα από το ναό Α του Πρινιά (Beyer 1976)

Εικ. 46 Ναοί Α και Β του Πρινιά από τα δυτικά (Pernier 1914)

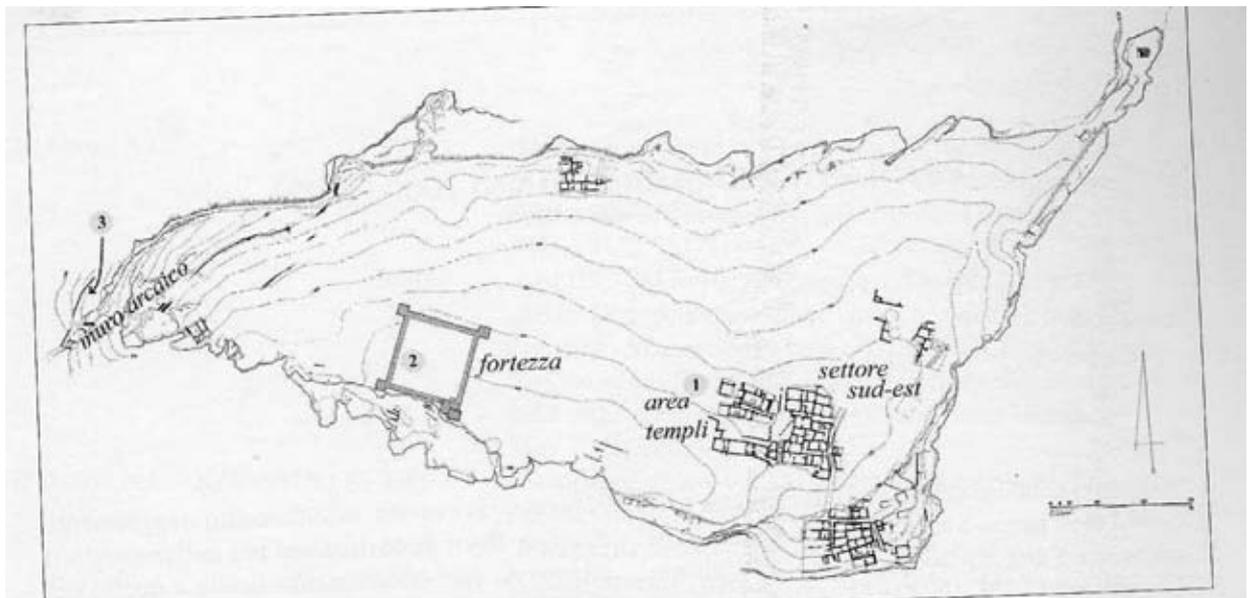
Εικ. 47 Η εστία του ναού Β του Πρινιά (Pernier 1914)

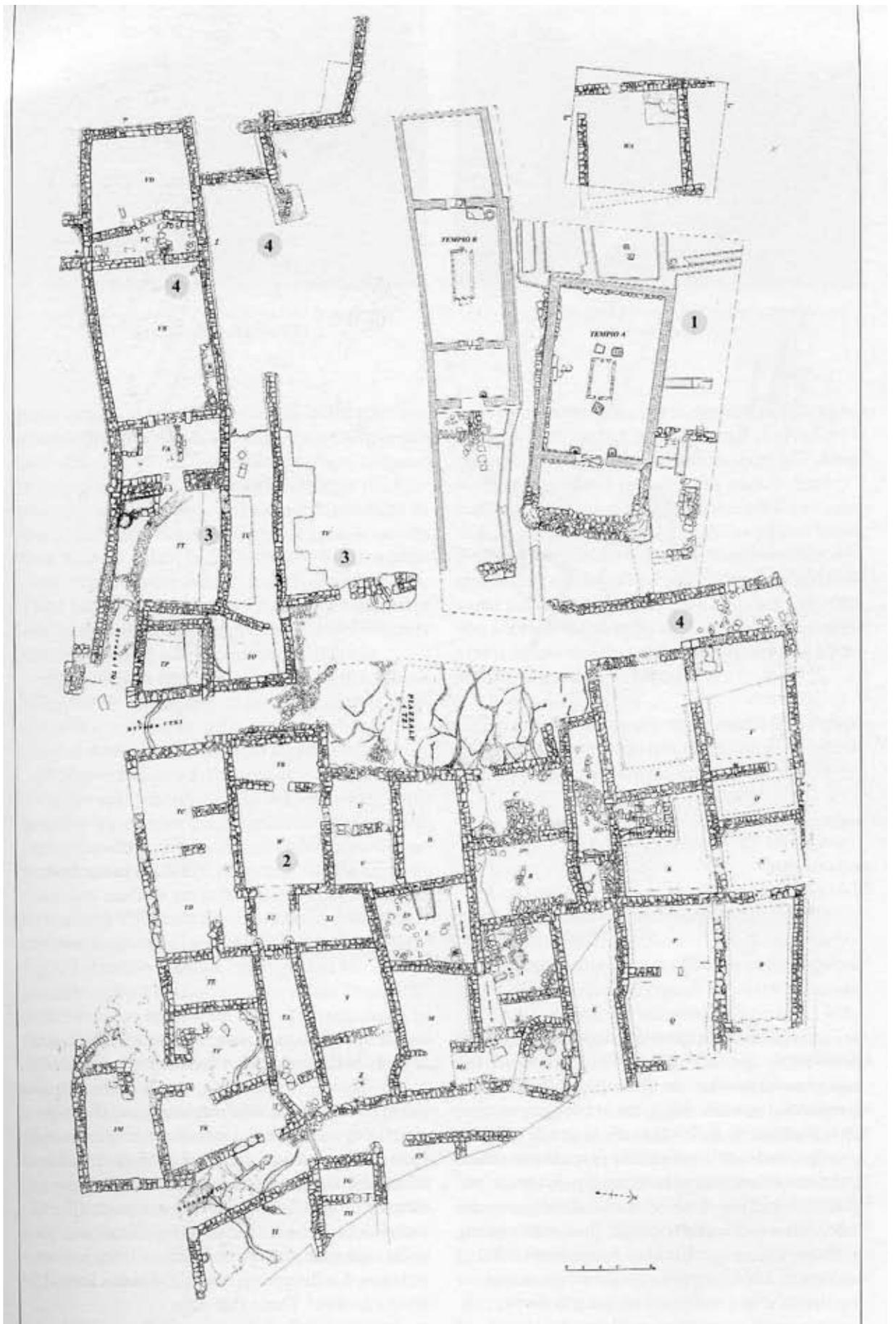
Εικ. 48 Εγκάρσιες τομές κατά μήκος των ναών Α και Β του Πρινιά (Pernier 1914)

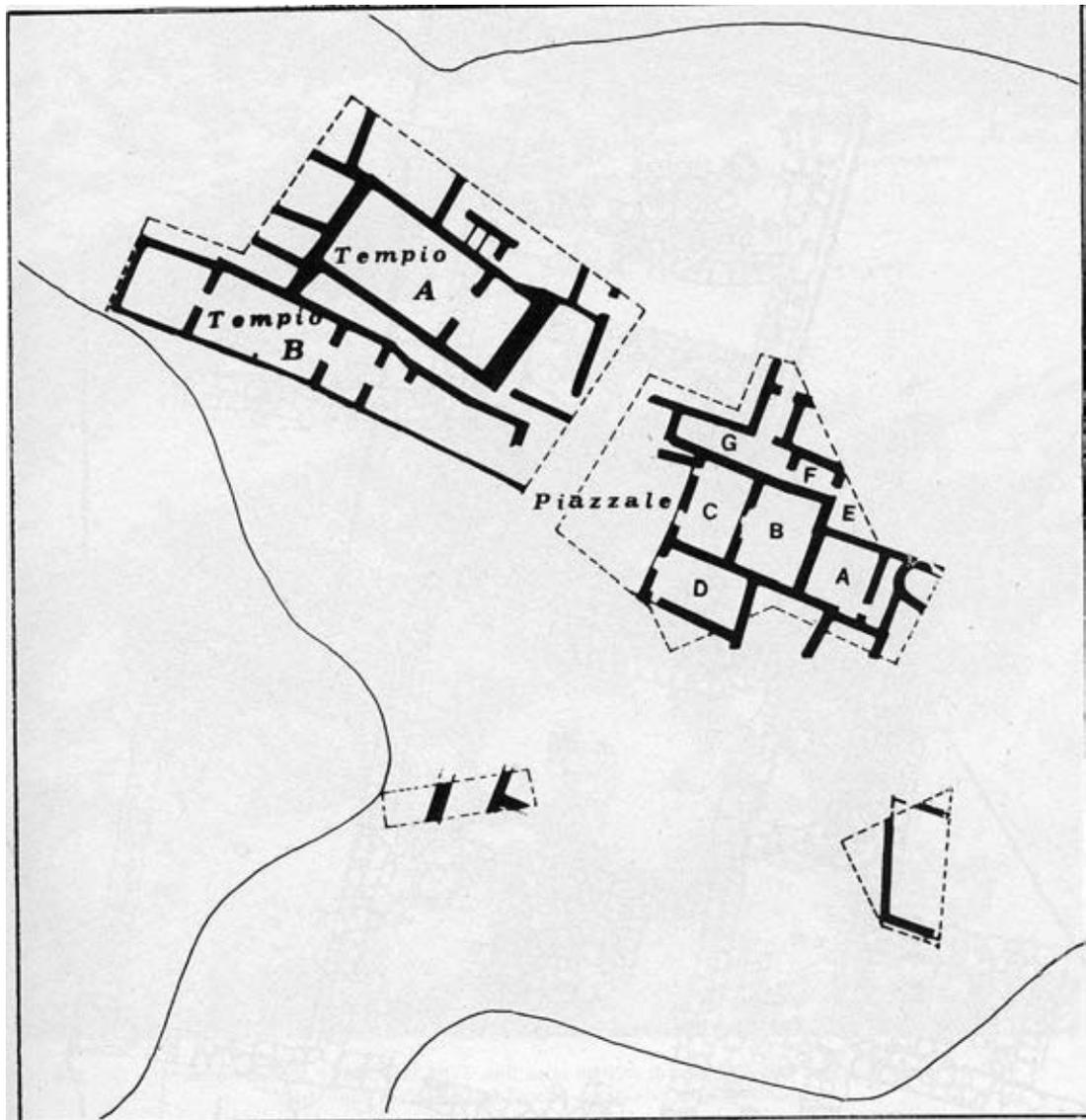
Εικ. 49 Τα δωμάτια που αποκαλύφθηκαν κατά μήκος του ναού Β του Πρινιά (Pernier 1914)

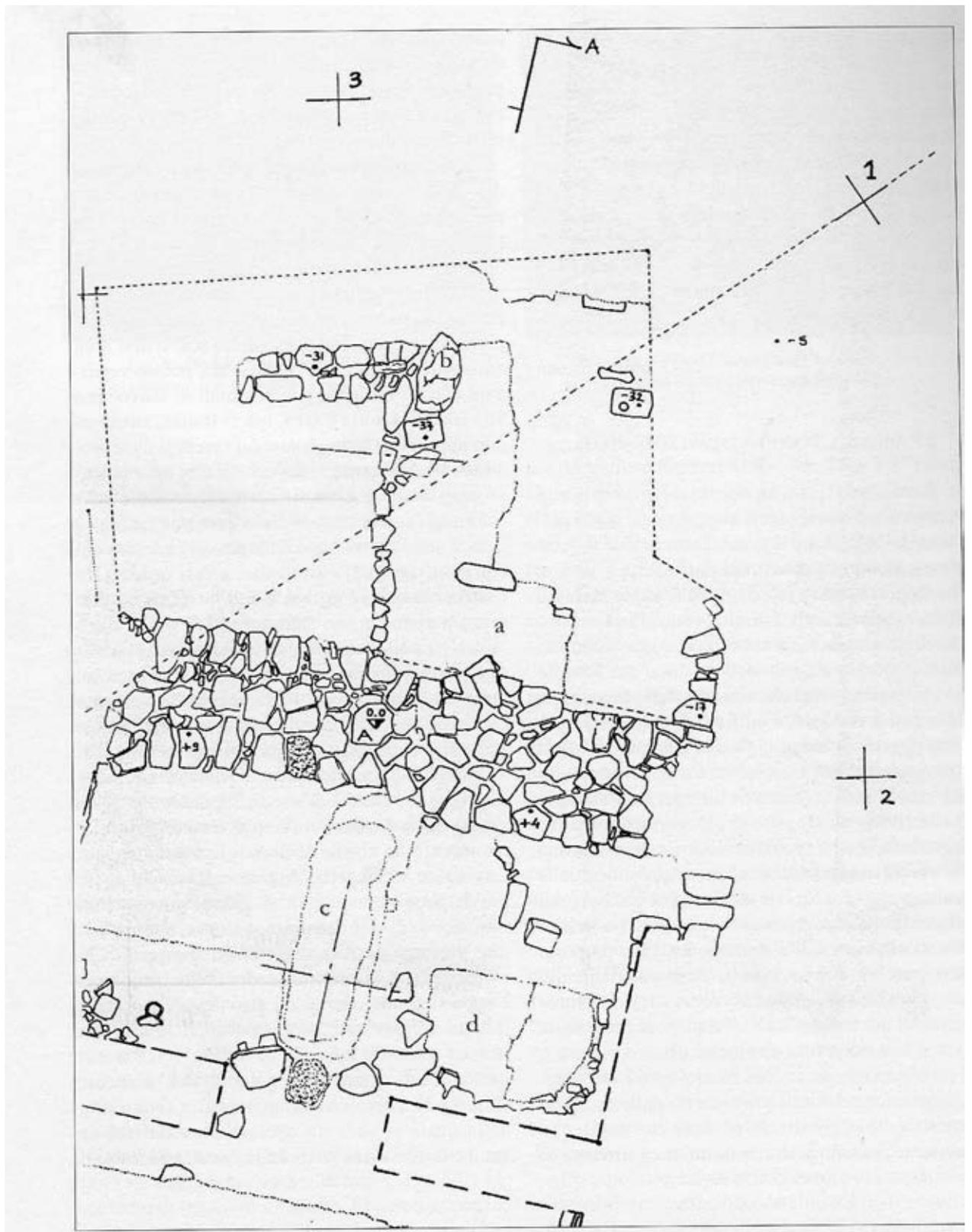
Εικ. 50 Κάτοψη της Πατέλας του Πρινιά (Rizza 2003)

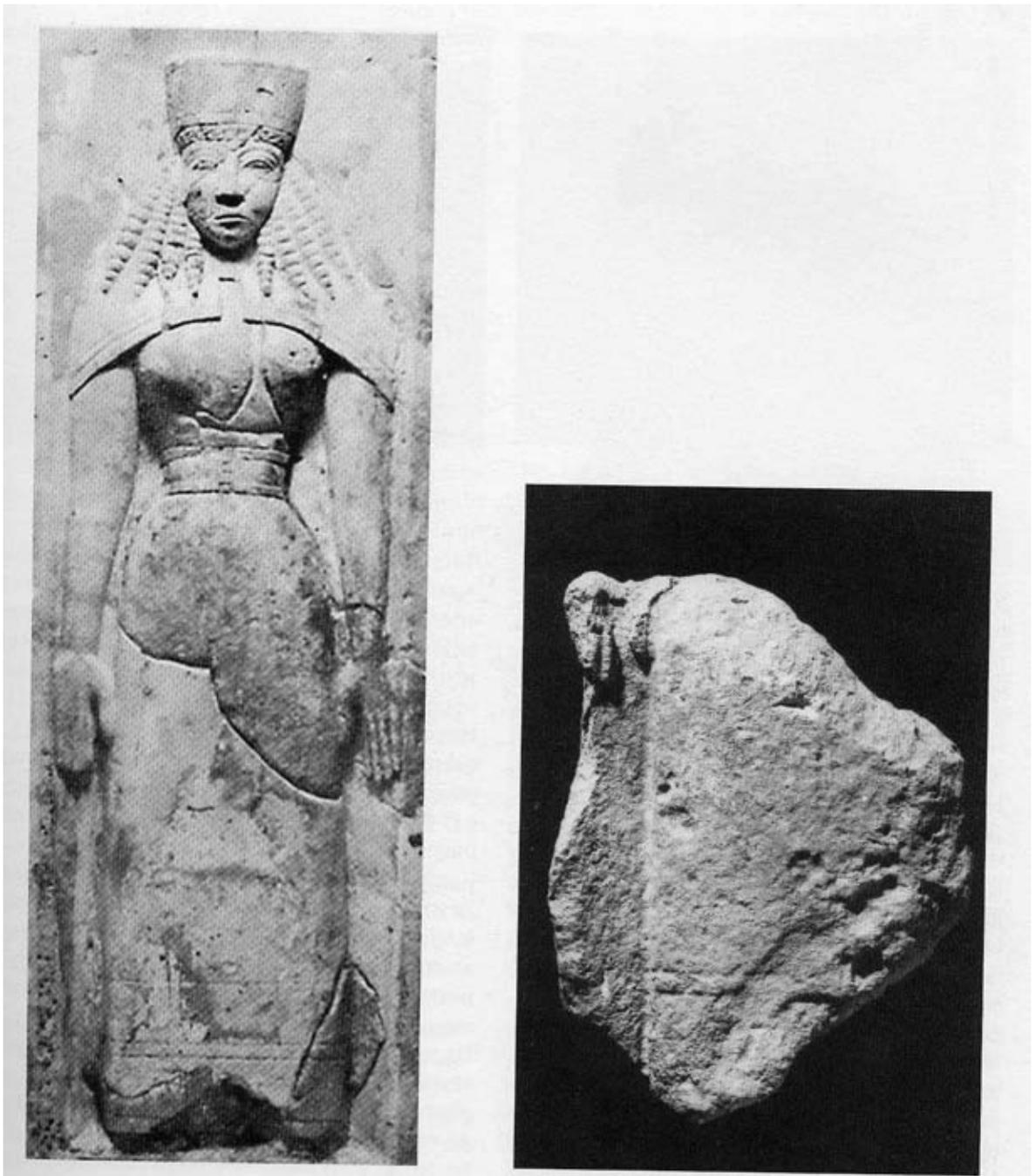
Εικ. 51 Ναοί Α και Β Πρινιά και τα κτηριακά ευρήματα μπροστά από αυτούς. 1. Ανασκαφή Pernier 2. Ανασκαφή ετών 1975-1986 3. Ανασκαφή 2000 4. Ανασκαφή 2003 (Rizza 2003)

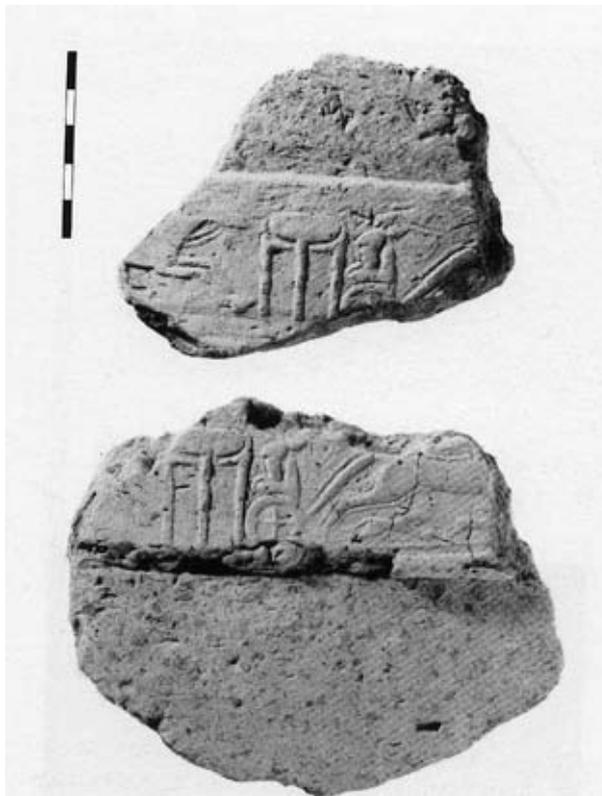
Εικ. 52 Κάτοψη των ναών Α και Β του Πρινιά και νέα ευρήματα μπροστά από αυτούς (Rizza 1978)

Εικ. 53 Ναός Α του Πρινιά. Η ανασκαφή του Pernier (a, c, d). Ανασκαφή Pautasso 2002 (Pautasso 2003)

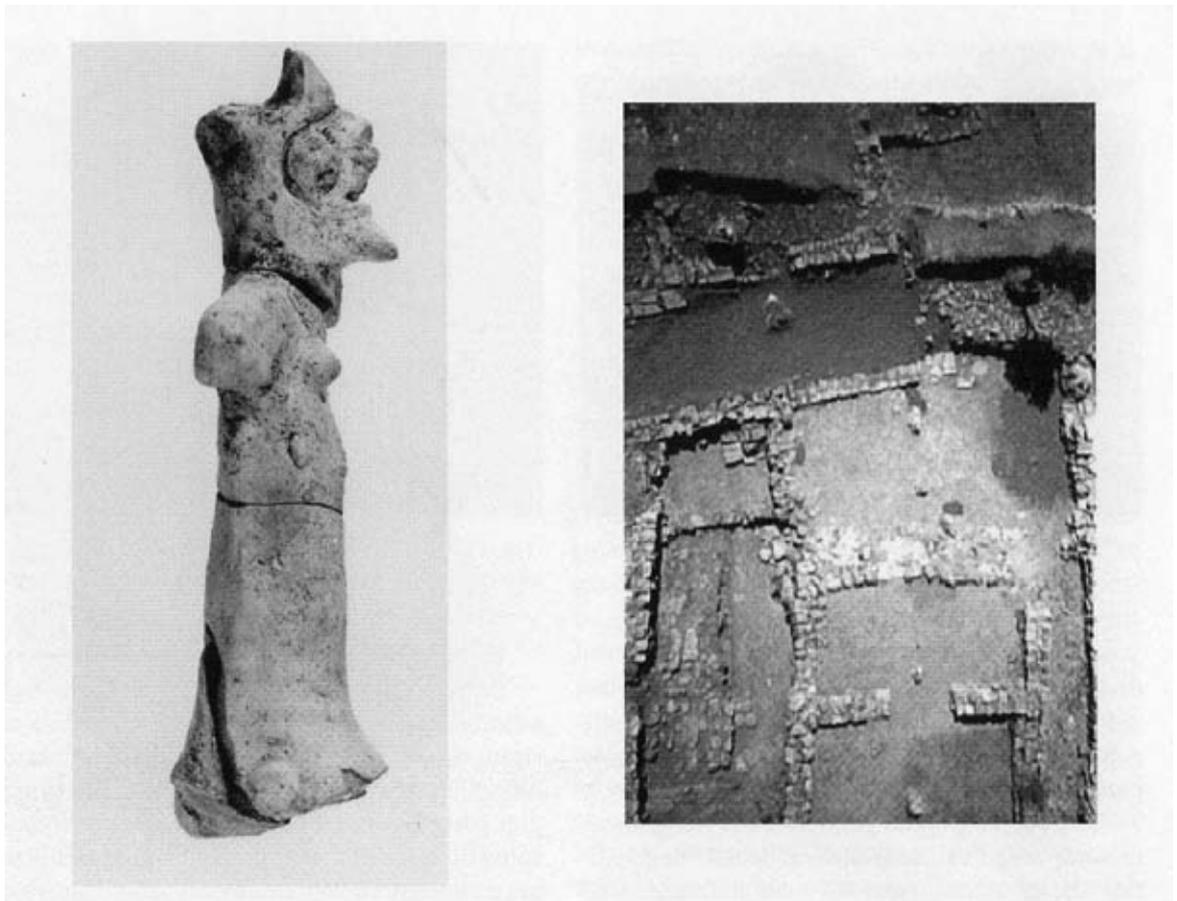
Εικ.54 Αριστερα Γλυπτό επιστύλιο από το ναό Α. Δεξιά: Το νέο θραύσμα από την ανασκαφή του 2003 (Pautasso 2003)

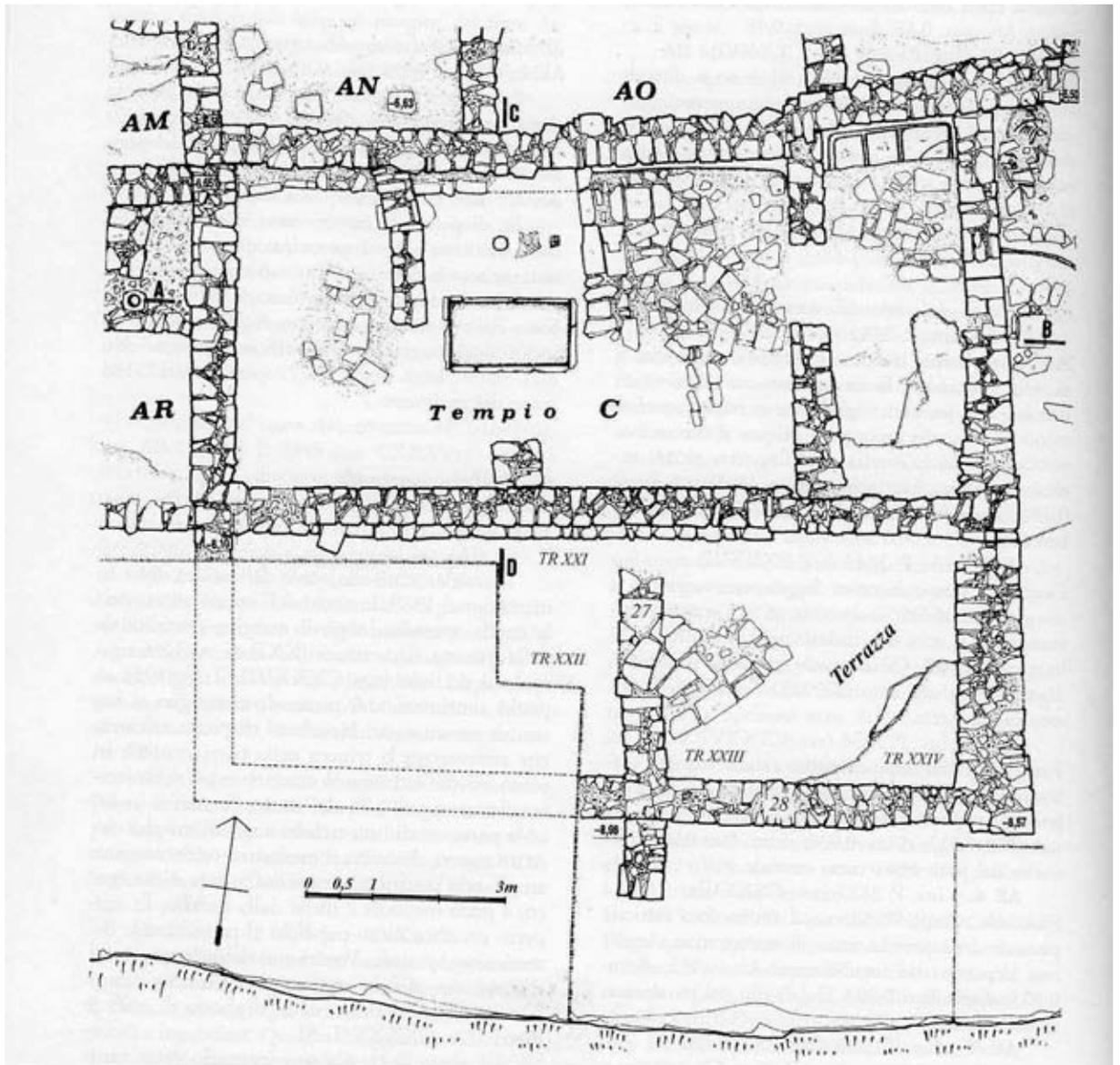
Εικ. 55 Τμήματα ανάγλυφων πίθων από το ναό Α του Πρινιά (Pautasso 2003)

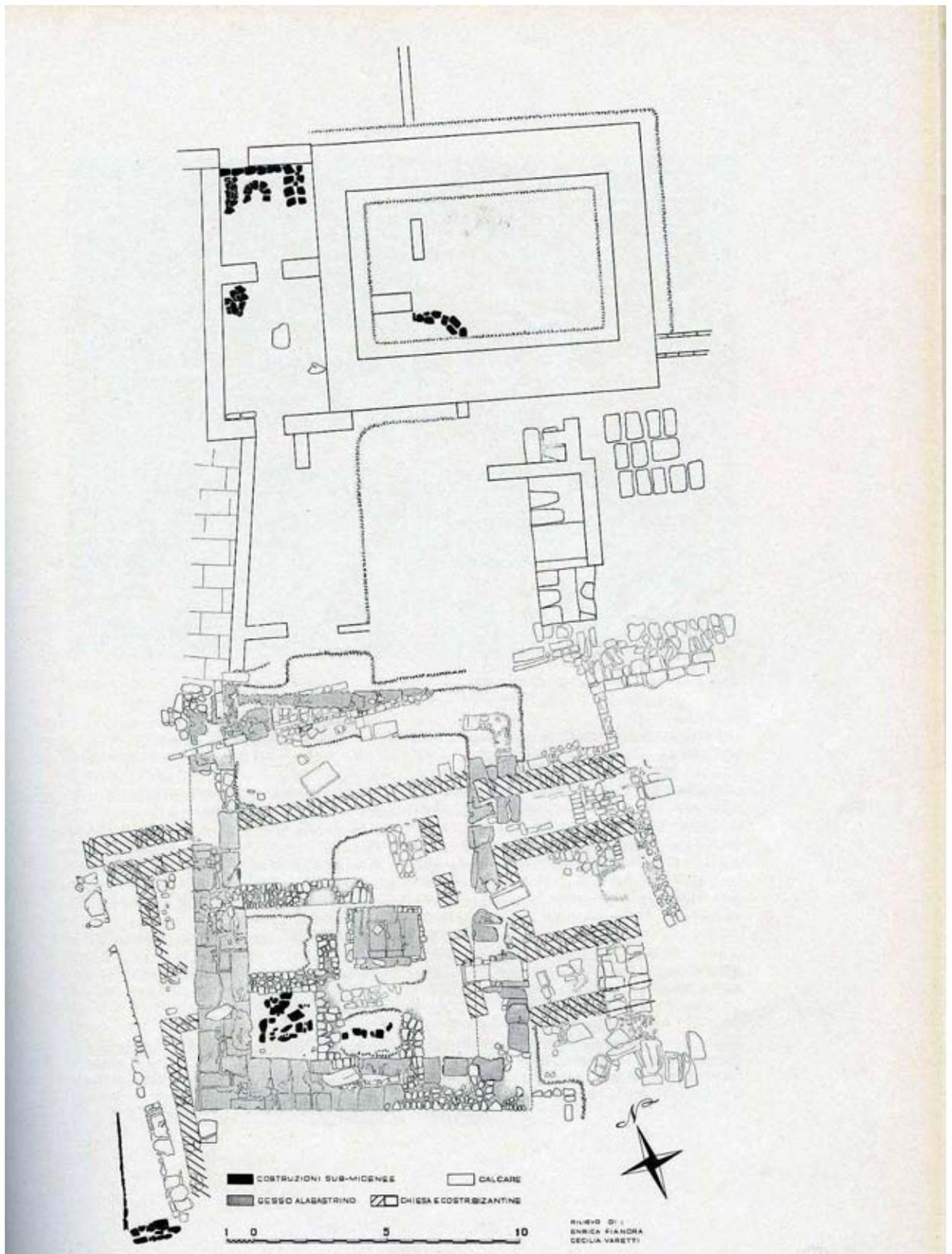
Εικ. 56 Πίθος με ανάγλυφη διακόσμηση φτερωτής Πότνιας θηρών από το ναό Α του Πρινιά (Pautasso 2003)

Εικ.57 Αριστερά: α. Πήλινο ειδώλιο από το δρόμο μπροστά στο ναό Α του Πρινιά. Δεξιά: β. Ναός Α Πρινιά. Αεροφωτογραφία όπου διακρίνεται ο δρόμος μπροστά από το ναό (Pautasso 2003)

Εικ. 58 Κάτοψη του ναού C και των θεμελιώσεων στο νότιο άνηθο

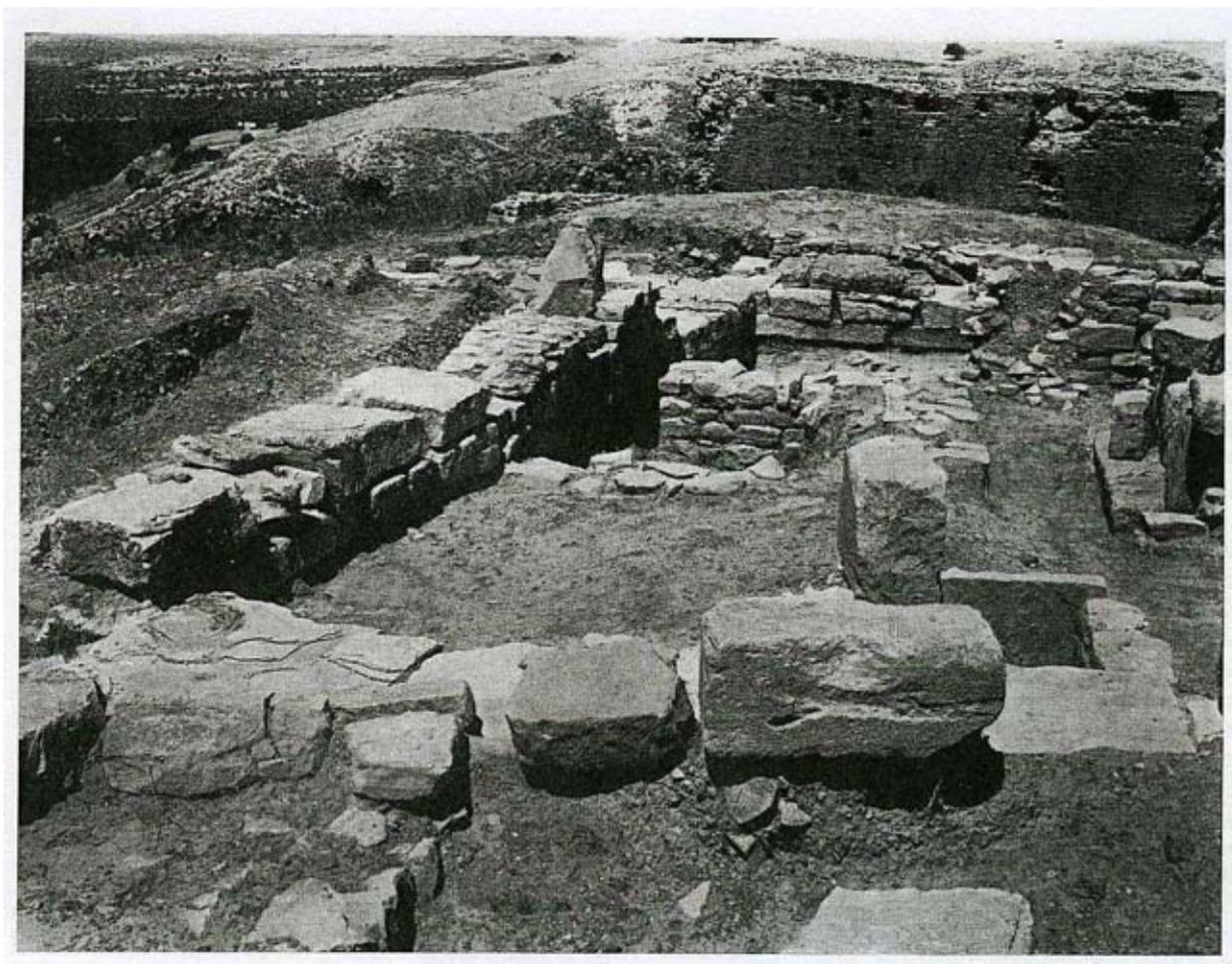
Εικ. 59 Κάτοψη των ευρημάτων της ακρόπολης της Γόρτυνας (Levi 1955)

Εικ. 60 Ο τοίχος του ανδῆρου από την ακρόπολη της Γόρτυνας (Rizza & Scrinari 1968)

Εικ. 61 Τοίχος τύπου «σκακιέρας» από την ακρόπολη της Γόρτυνας (Rizza & Scrinari 1968)

Εικ. 62 Ο ναός της ακρόπολης της Γόρτυνας από ανατολή (Rizza & Scrinari 1968)

Εικ. 63 Πήλινος πίνακας με τρεις γυναικείες μορφές από το ναό της ακρόπολης της Γόρτυνας (Rizza & Scrinari 1968)

Εικ. 64 Γλυπτό θραύσμα σφίγγας από το ναό της ακρόπολης της Γόρτυνας (Rizza & Scrinari)

Εικ. 65 Ο βόθρος από το ναό της ακρόπολης στη Γόρτυνα (Rizza & Scrinari 1968)

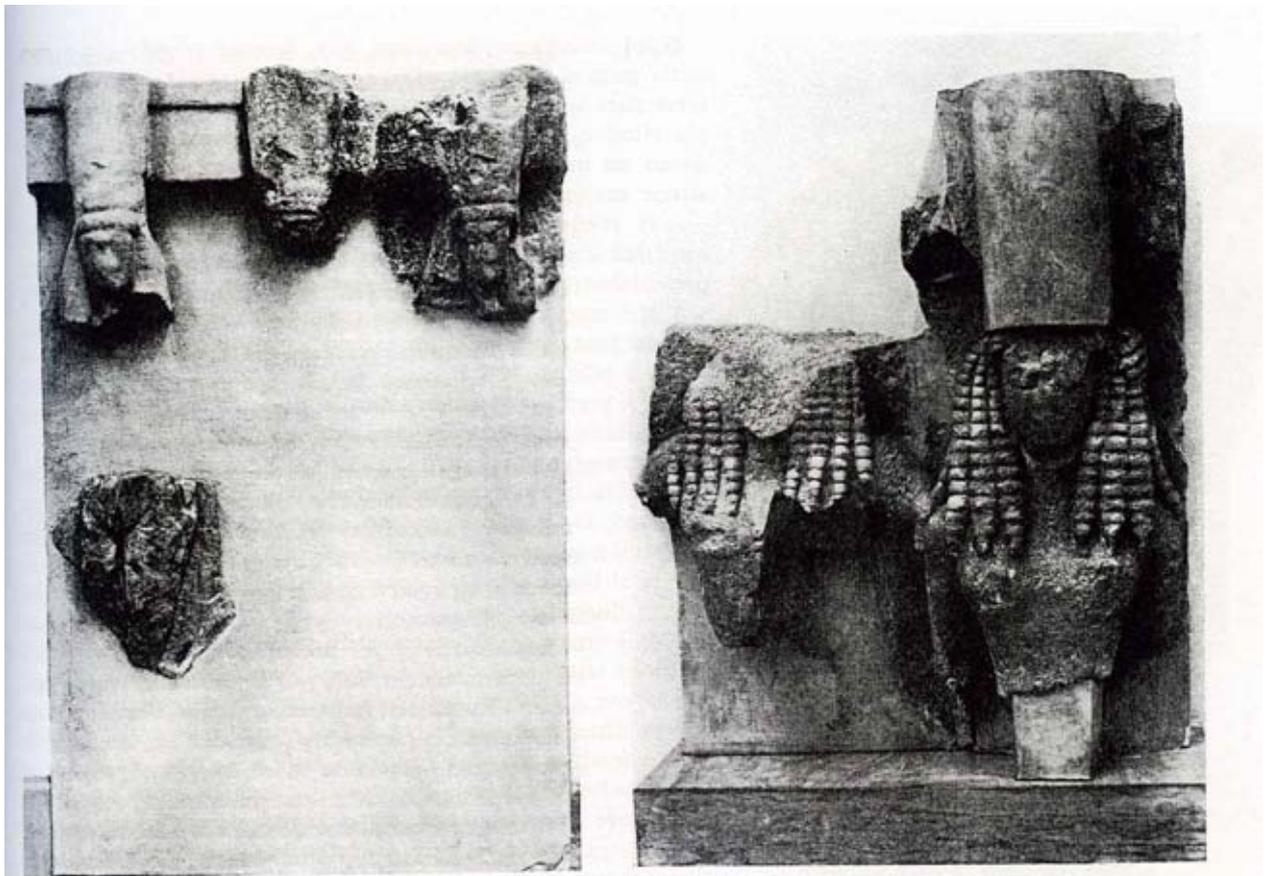
Εικ. 66 Ο βόθρος από το ναό της ακρόπολης στη Γόρτυνα (Rizza & Scrinari 1968)

Εικ. 67 Ο αναλημματικός τοίχος του αποθέτη του ιερού της ακρόπολης στη Γόρτυνα (Rizza & Scrinari 1968)

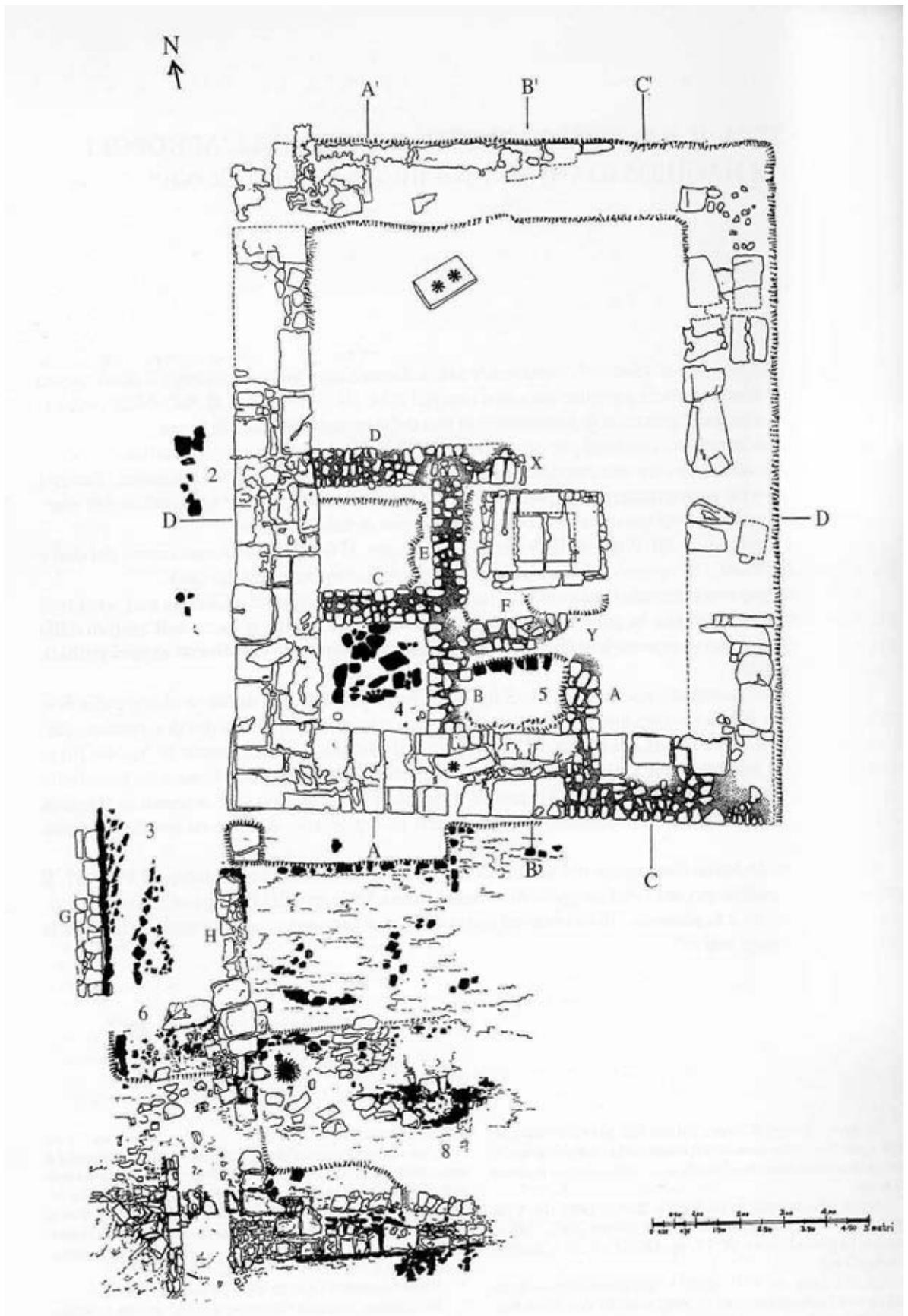
Εικ. 68 Το ιερό της ακρόπολης στη Γόρτυνα. Οι τοίχοι του ανδῆρου (Rizza & Scrinari 1968)

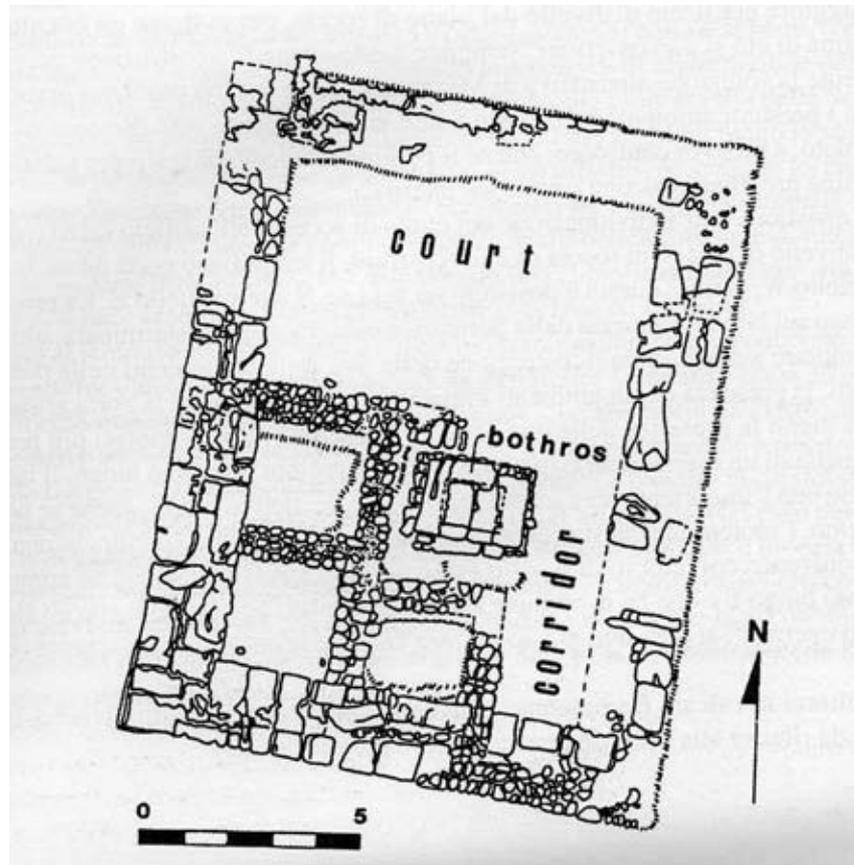
Εικ. 70 Αποσπασματικά σωζόμενο τριπρόσωπο ανάγλυφο από το ιερό της ακρόπολης στη Γόρτυνα (Rizza & Scrinari 1968)

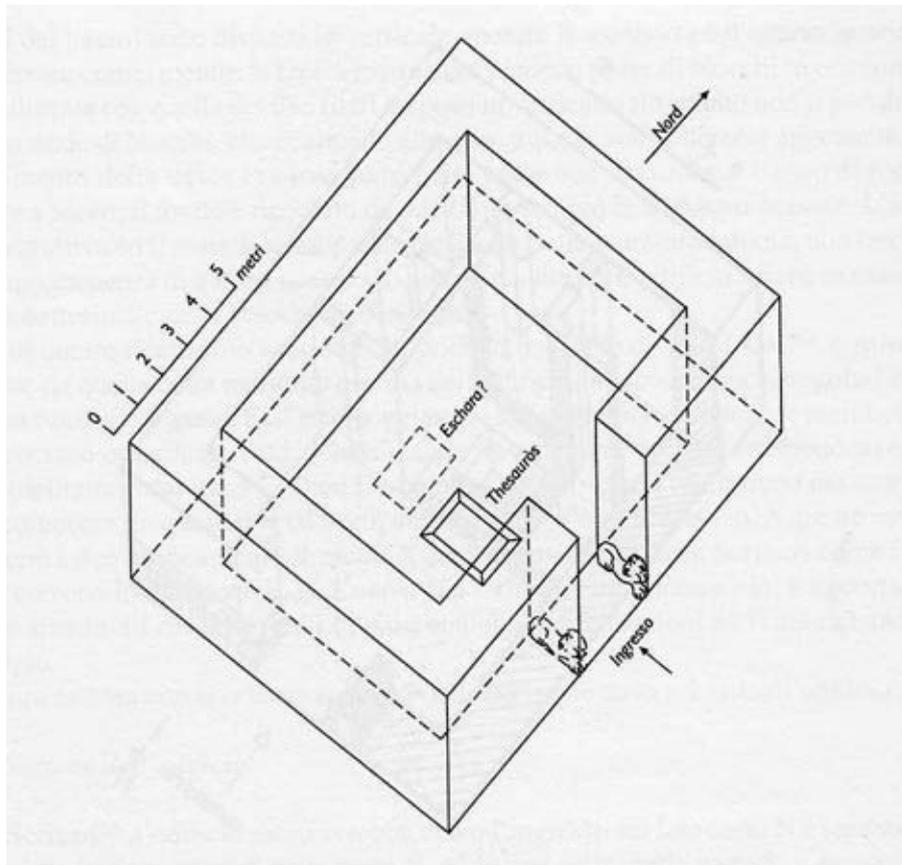
Εικ. 69 Το τριπρόσωπο ανάγλυφο της Γόρτυνας (Rizza & Scrinari 1968)

Εικ. 71 Η κάτοψη του ναού της ακρόπολης στη Γόρτυνα (Rizza & Scrinari 1968)

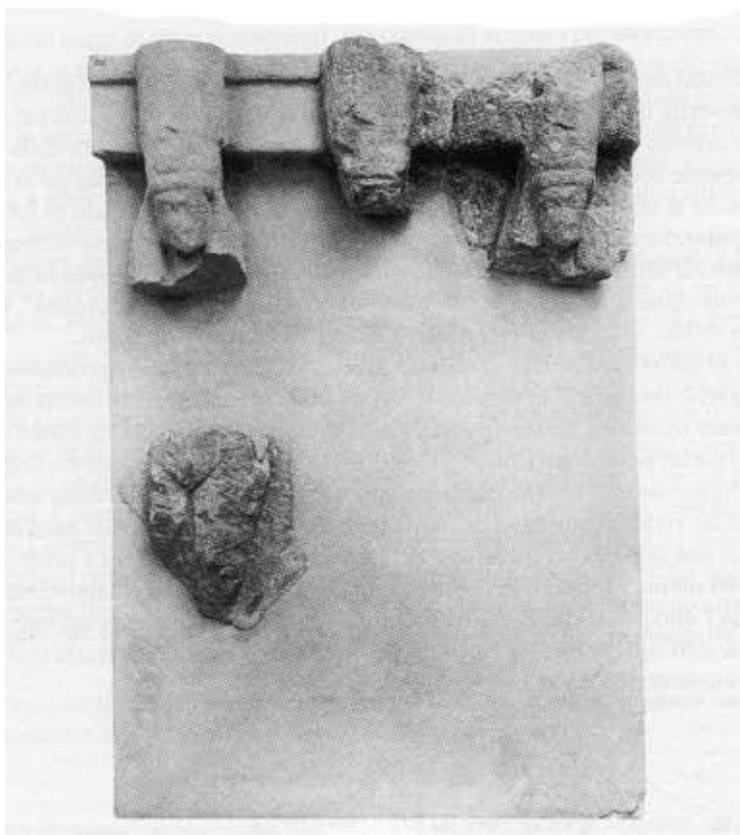
Εικ. 72 Κάτοψη του ναού της ακρόπολης της Γόρτυνας . Πρόταση Μαζαράκη (D' Acunto 2002)

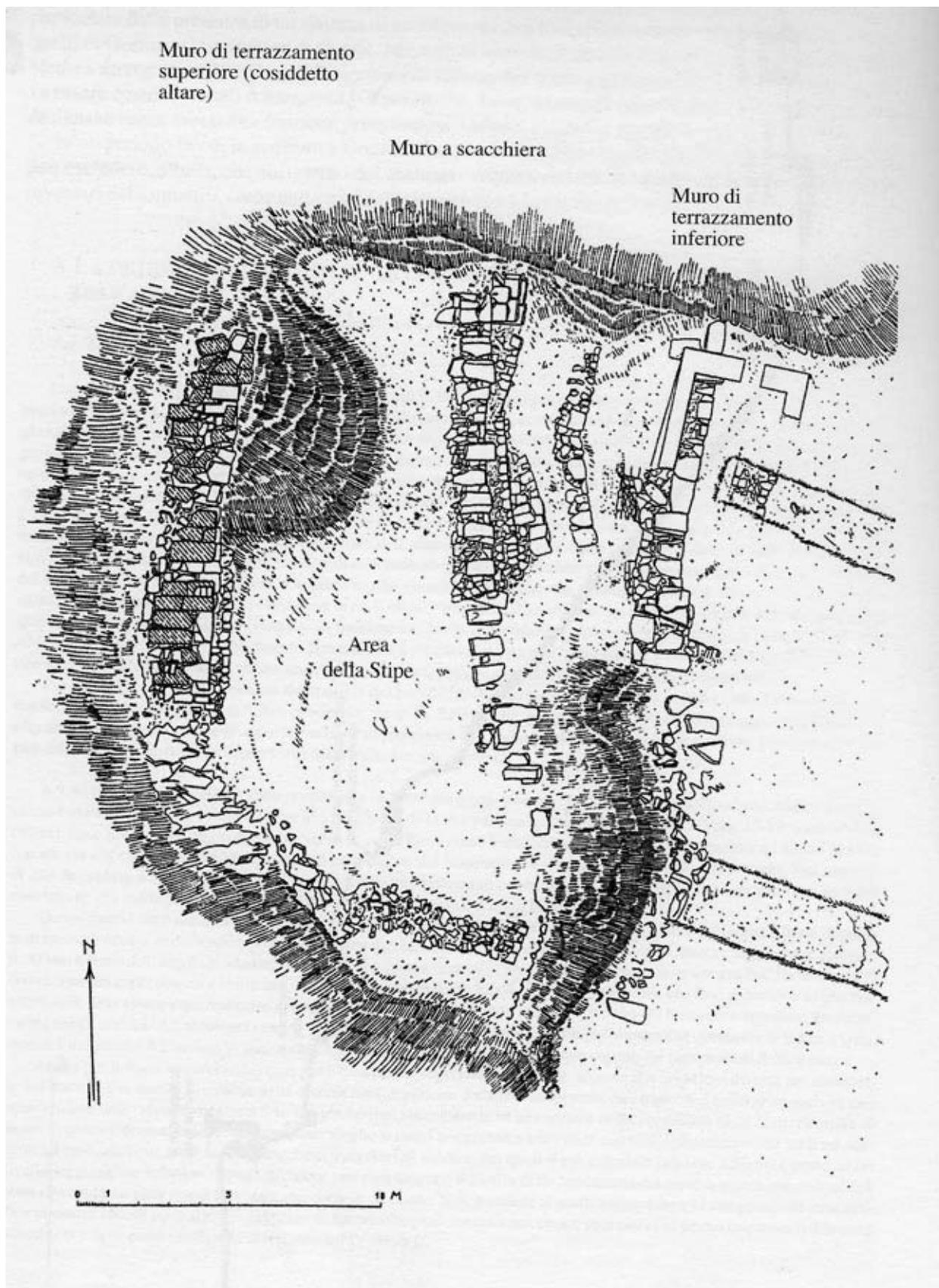
Εικ. 73 Ο ναός της ακρόπολης στη Γόρτυνα. Αποκατάσταση D' Acunto (D' Acunto 2002)

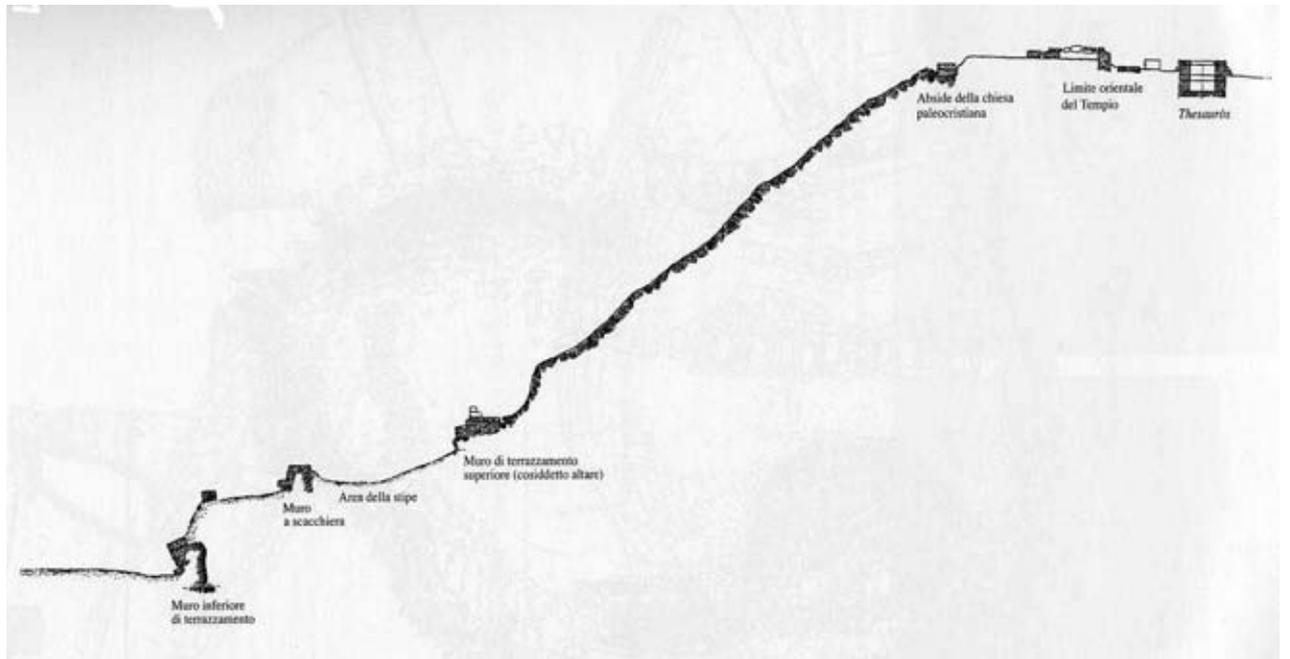
Εικ. 74-75 Τα τριπρόσωπα ανάγλυφα της Γόρτυνας (Rizza & Scrinari 1968)

Εικ. 74, 75 Τα τριπρόσωπα ανάγλυφα της Γόρτυνας (Rizza & Scrinari 1968)

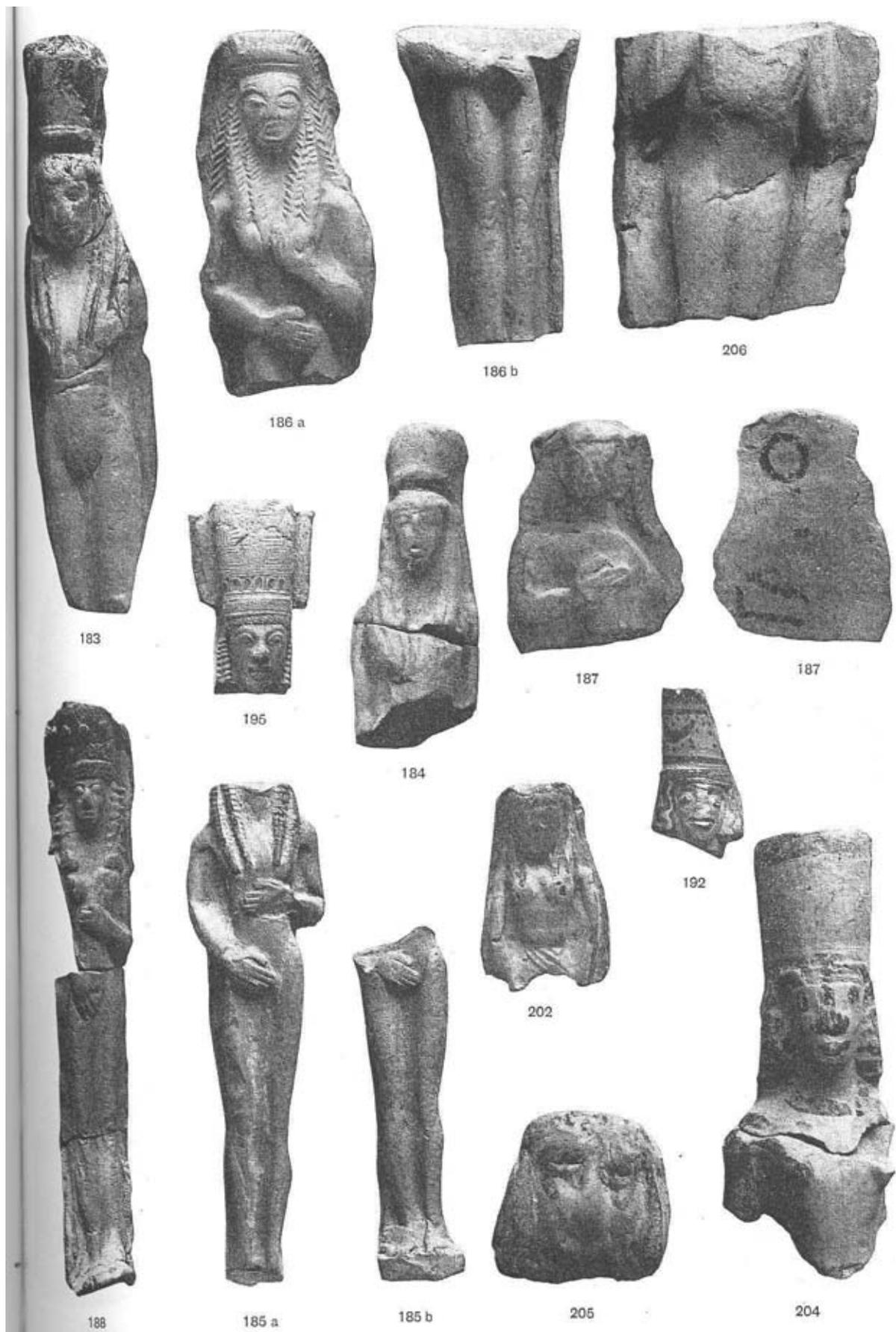

Εικ. 76 Ιερό της ακρόπολης στη Γόρτυνα. Κτηριακά κατάλοιπα κατά μήκος των υπορειών της ακρόπολης (D' Acunto 2002)

Εικ. 77 Η τομή Α-Δ (αριστερά-δεξιά) του ανατολικού ορίου του ιερού της ακρόπολης στη Γόρτυνα

(Rizza & Scrinari 1968)

Εικ. 78 Πήλινα ειδώλια γυμνών γυναικείων μορφών από το ιερό της ακρόπολης στη Γόρτυνα (Rizza & Scrinari 1968)

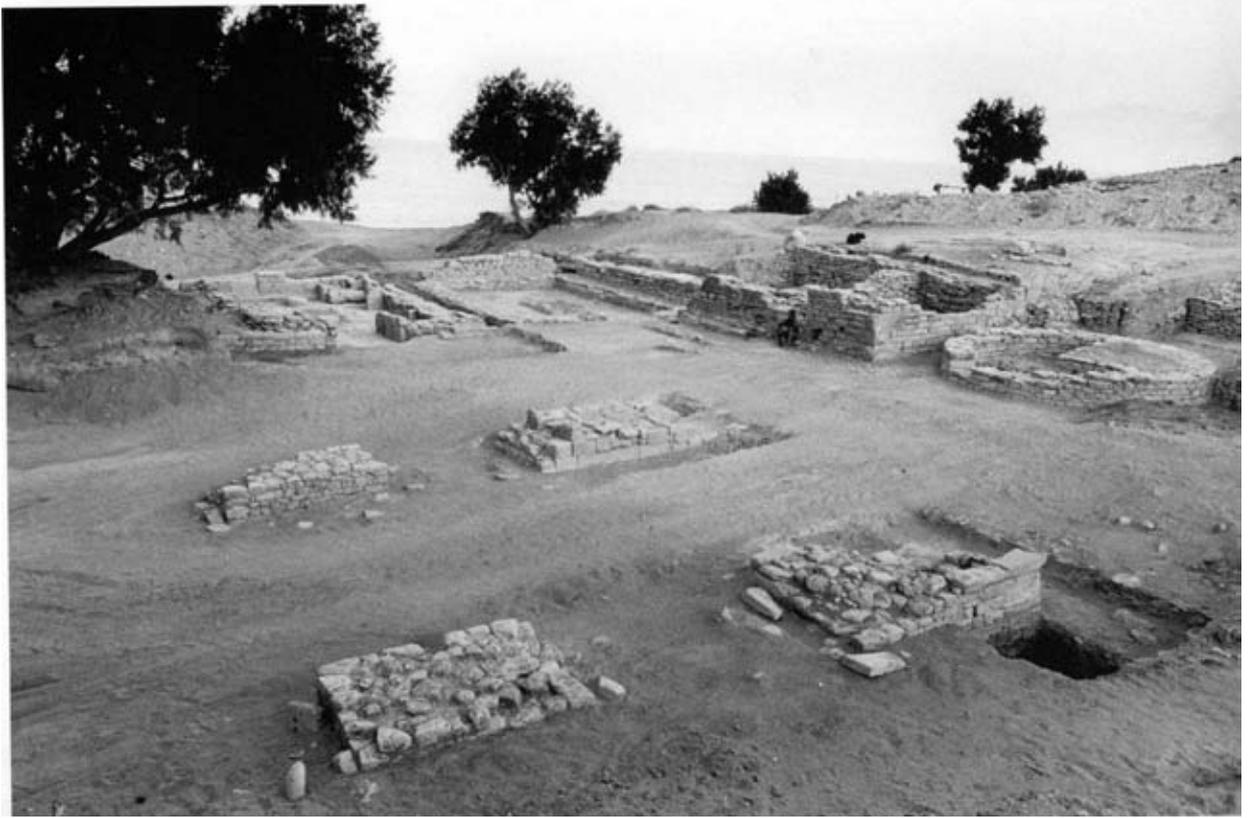
Εικ. 79 Άνω τμήμα πήλινου ειδωλίου από το ναό της ακρόπολης στη Γόρτυνα (Rizza & Scrinari 1968)

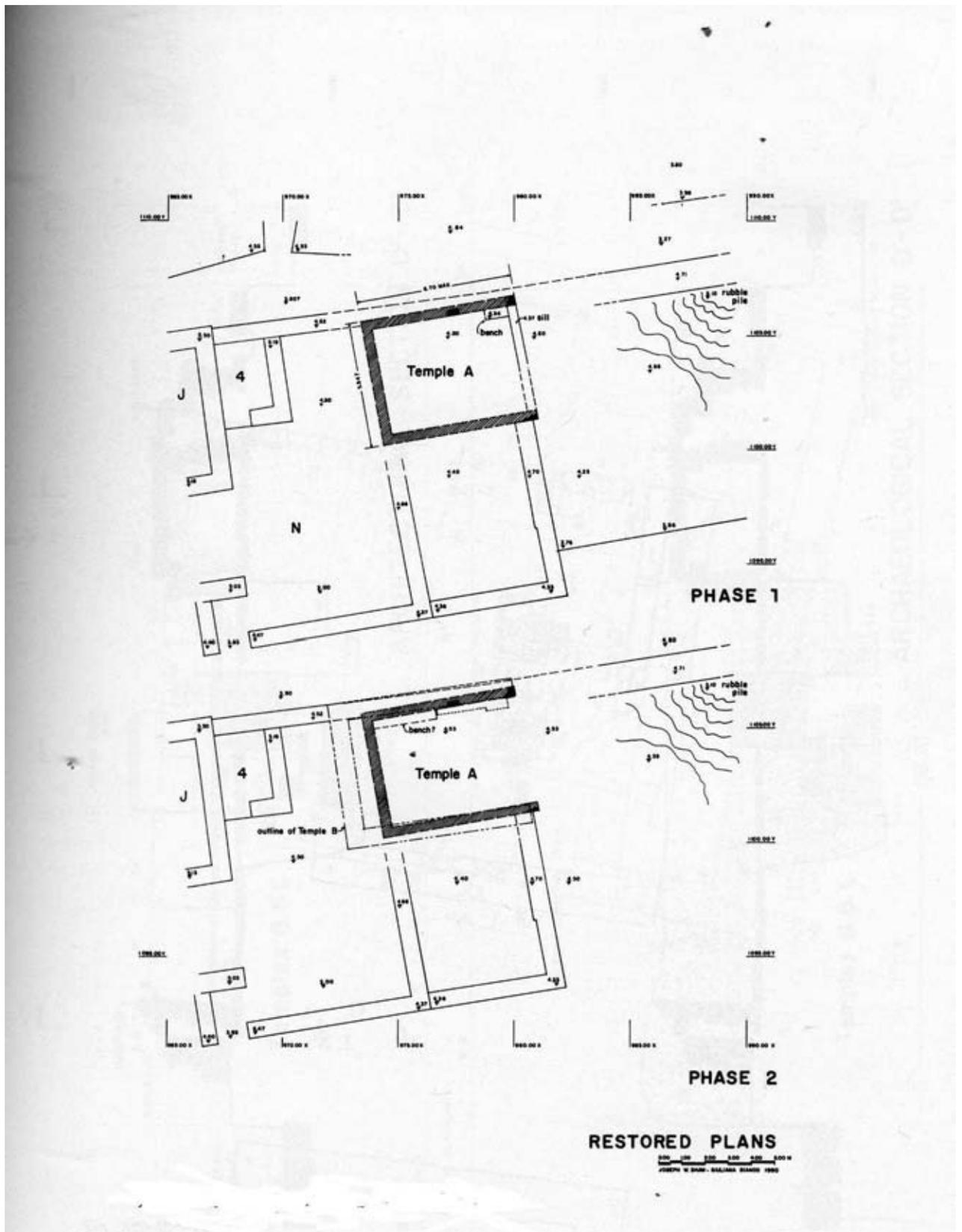
Εικ. 80 Γυναικείο ειδώλιο με πολεμική εξάρτηση από το ιερό της ακρόπολης της Γόρτυνας (Rizza & Scrinari 1968)

Εικ. 81 Αναπαράσταση του τύπου της θεάς Αθηνάς Προμάχου από σωζόμενα τμήματα ειδωλίου που βρέθηκαν στο ιερό της ακρόπολης στη Γόρτυνα (Rizza & Scrinari 1968)

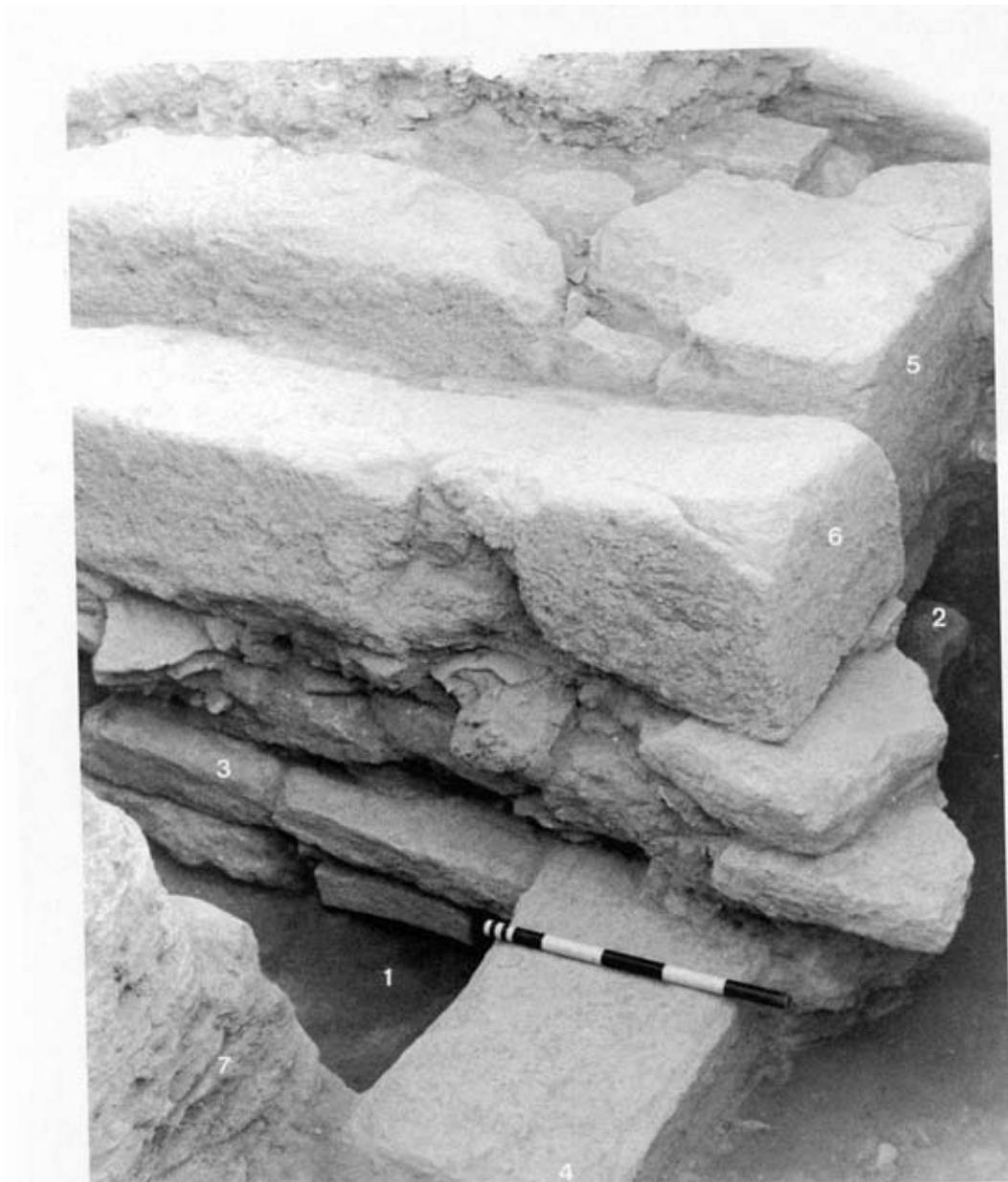
Εικ. 82 Το ιερό του Κομμού πριν την έναρξη των ανασκαφών (Shaw & Shaw 2000)

Εικ. 83 Κάτοψη ναού Α του Κομμού. Φάσεις 1 και 2 (Shaw 2000)

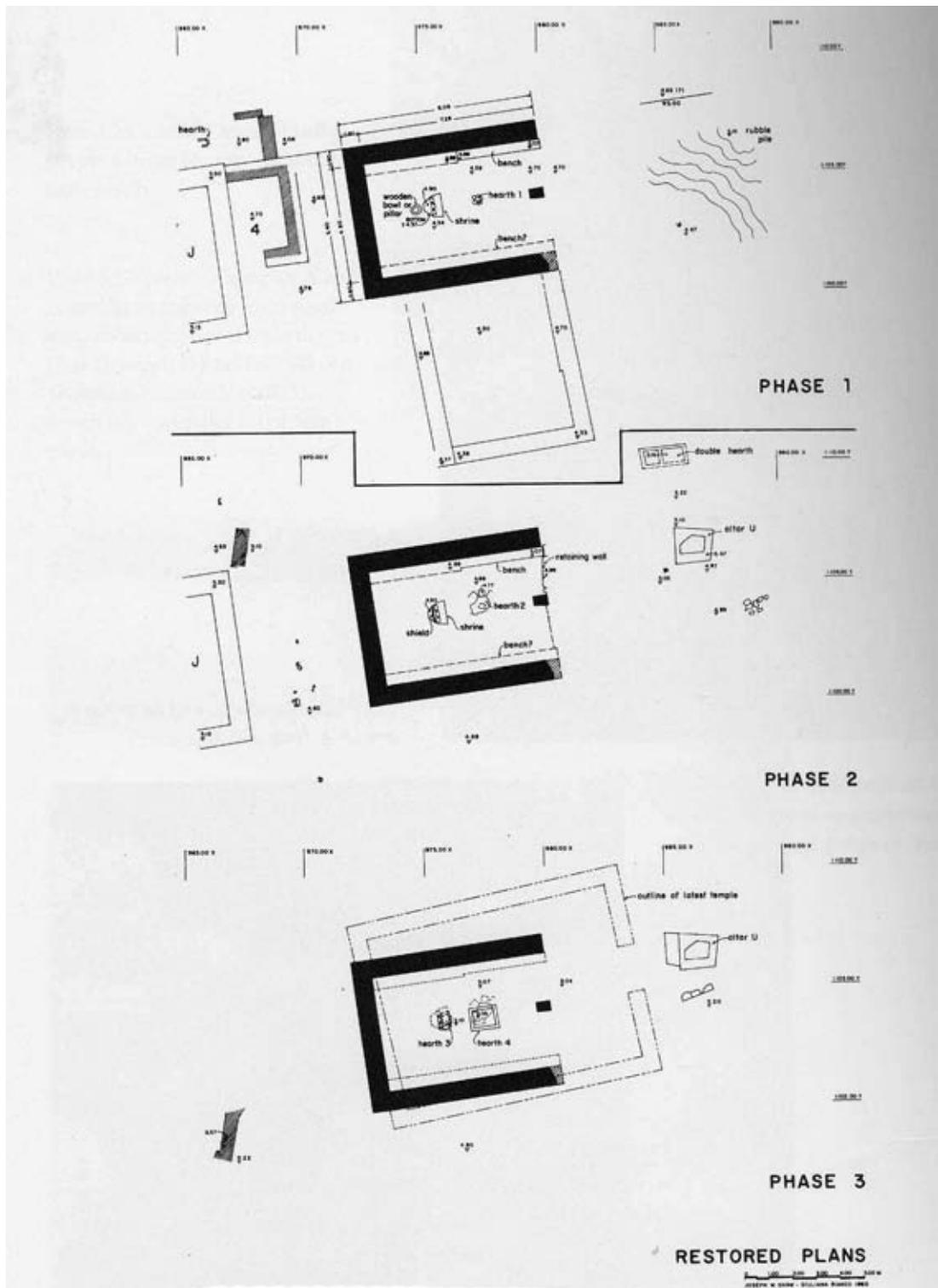
Εικ. 84 Η ΒΑ πλευρά του ναού Α του Κομμού. Διακρίνεται πλακόστρωτο δάπεδο (1) και πιθανό θρανίο (2) (Shaw 2000)

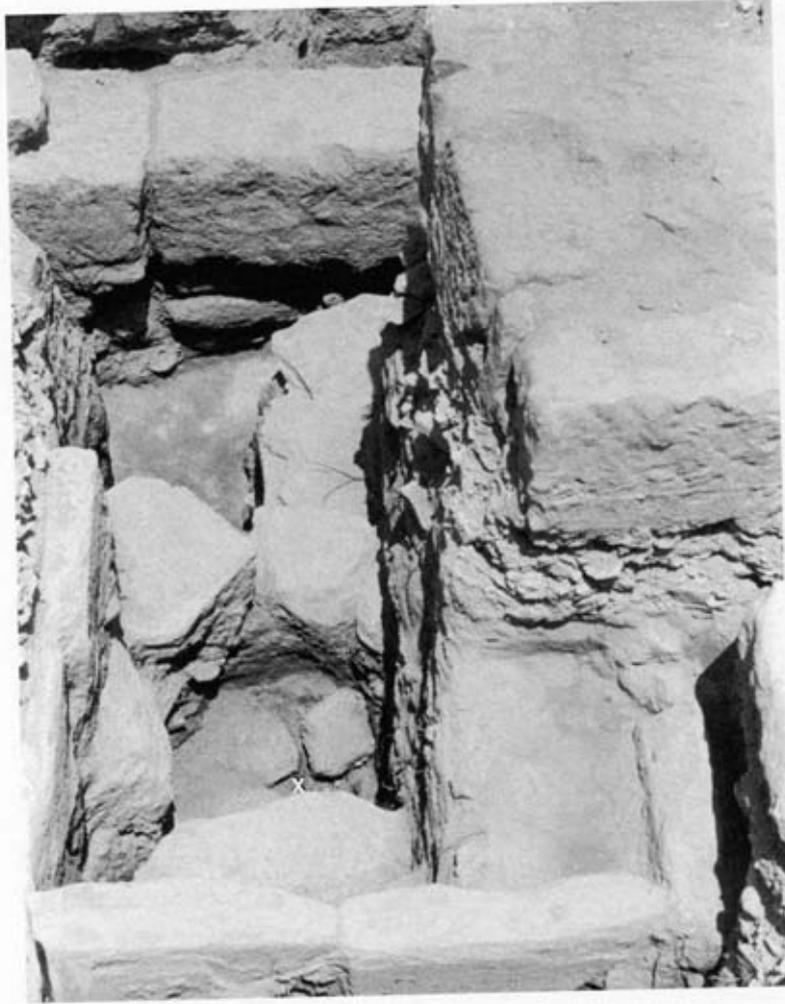
Εικ. 85 Ναοί Α και Β. Η ΒΑ γωνία από ΝΑ. Δάπεδο (1), βόρειος τοίχος (2), θρανίο (3), κατώφλι (4) του ναού Α και Β τοίχος (5), θρανίο (6) και πεσσός (7) του ναού Β. (Shaw 2000)

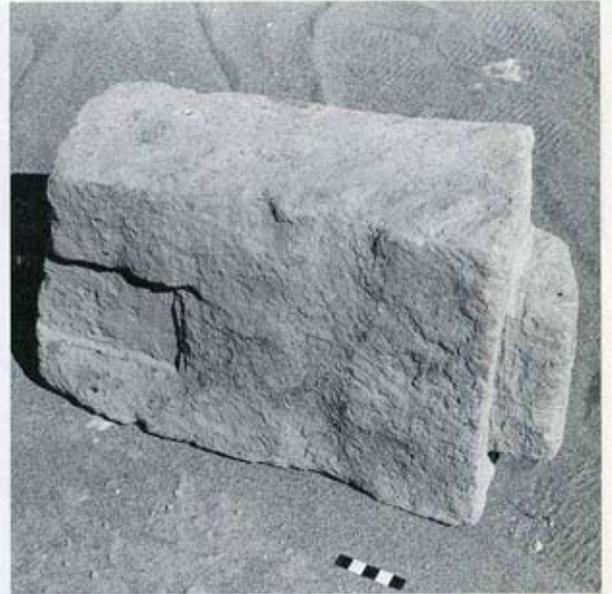
Εικ. 87 Τοίχος (a), βάση κίονα Μινωικής στοάς και ΥΜ Ι κατασκευή (d) κάτω από τα θεμέλια των ναών Β και C (Shaw 2000)

Εικ. 88 Ναός Β του Κομμίου. Φάσεις 1, 2 και 3 (Shaw 2000)

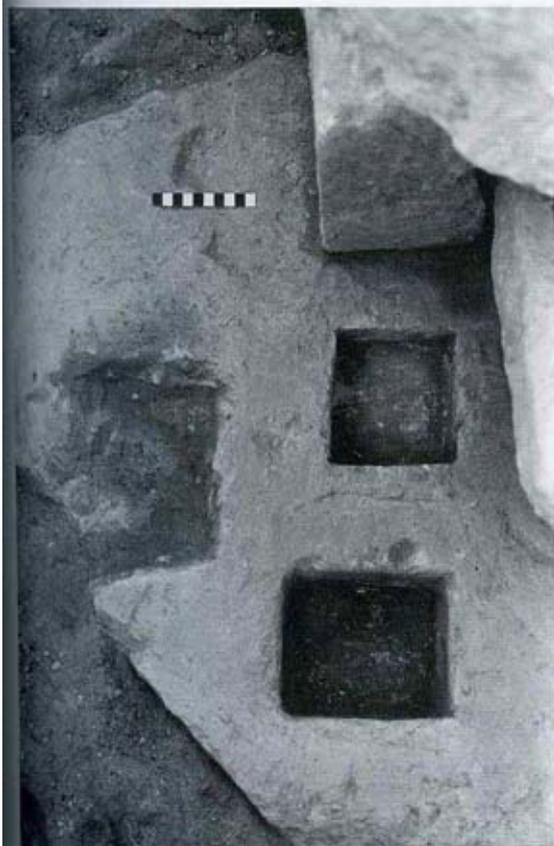

Εικ. 89 Οι ναοί A και B του Κομμού με τις εστίες από νότο. Η εστία του ναού C (πάνω δεξιά) τοποθετήθηκε πάνω από την εστία 4 του ναού B (κάτω δεξιά). Η πρωιμότερη εστία του ναού B στο χ.

Αριστερά πάνω :εικόνα 90. Δεξιά :εικόνα 91

Αριστερά κάτω : εικόνα 92 α Δεξιά :εικόνα 92 β

Εικ. 90, 91, 92 α-β Πάνω αριστερά : Κεντρικός πεσσός Τριμερούς ιερού. Πάνω δεξιά : λεπτομέρεια.
Κάτω αριστερά : βάσεις πεσσών Τριμερούς ιερού. Κάτω δεξιά : Ίχνη ορειχάλκινης αψίδας in situ
(Shaw 2000)

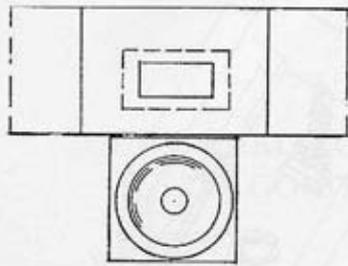

FIG. 1 – ALTINTEPE. PIANTE DI UN BASAMENTO E DELL'ALTARE (DA ALTINTEPE I).

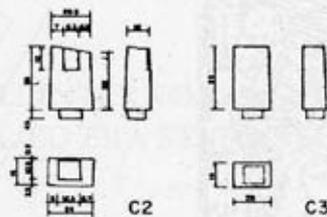

FIG. 2 – KOMMOS. PILASTRINI DEL TRIPILLAR SHRINE (DA KOMMOS IV).

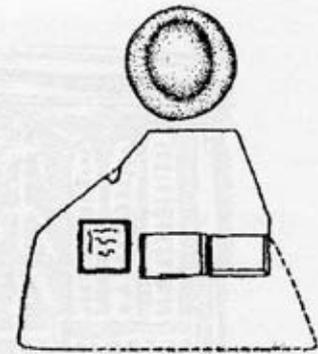

FIG. 3 – KOMMOS. PIANTE DEL TRIPILLAR SHRINE (DA KOMMOS IV).

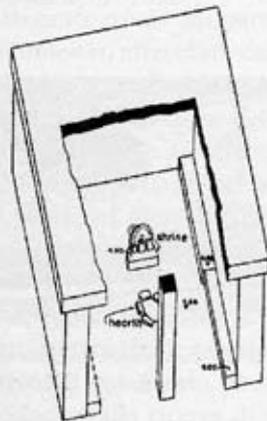

FIG. 4 – KOMMOS. RICOSTRUZIONE DEL TEMPIO B (DA KOMMOS IV).

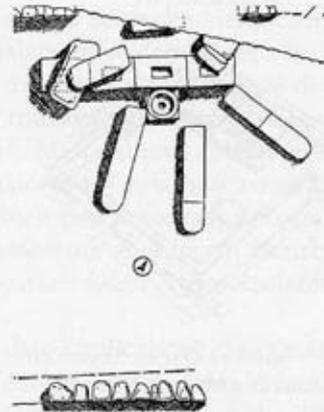

FIG. 5 – ALTINTEPE. STELE E BASAMENTI (DA ALTINTEPE I).

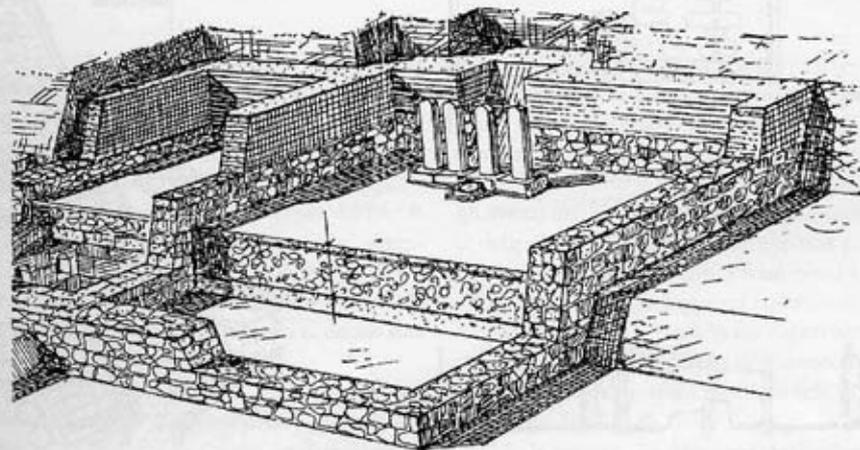

FIG. 6 – ALTINTEPE. RICOSTRUZIONE DELL'OPEN SHRINE (DA ALTINTEPE I).

Εικ. 93 1. Ιερό της Altintepe 2.Κομμός :πεσσίσκοι Τριμερούς ιερού. 3.Κομμός :κάτοψη Τριμερούς ιερού. 4. Κομμός :αναπαράσταση ναού Β. 5. Ιερό της Altintepe :Στήλες και βάσεις. 6. Ιερό της Altintepe : Αναπαράσταση του ανοιχτού ιερού (Pappalardo 2002)

FIG. 1 – STAMPO DI SIGILLO DA TOPRAKH KALE
(DA ARMENIEN II).

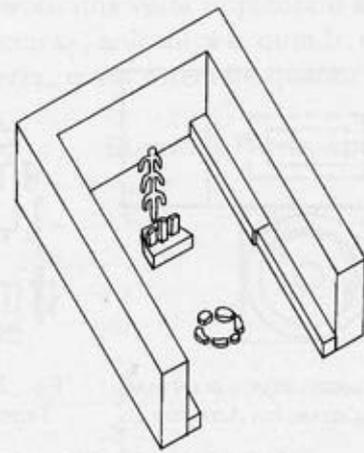

FIG. 2 – KOMMOS. SCHIZZO RICOSTRUTTIVO DEL TEMPIO B
(DIS. F. GIORGIANNI).

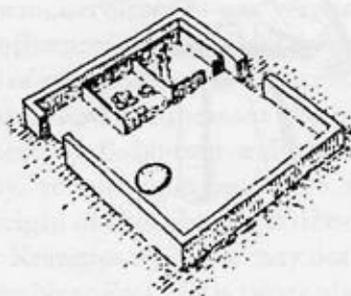

FIG. 3 – MISHRIFE QATNA. SANTUARIO
RURALE (DA MISHRIFE-QATNA).

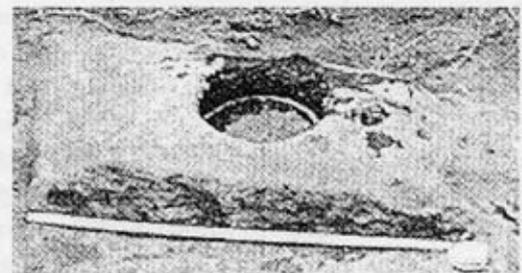

FIG. 4 – SARUKHAN. INCASSO NELLA ROCCIA
(DA SMEA 2, 2001).

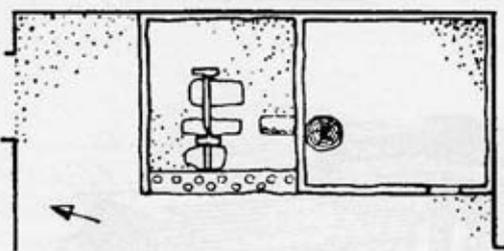

FIG. 5 – MISHRIFE QATNA. PIANTA DEL SANTUARIO
(DA MISHRIFE-QATNA).

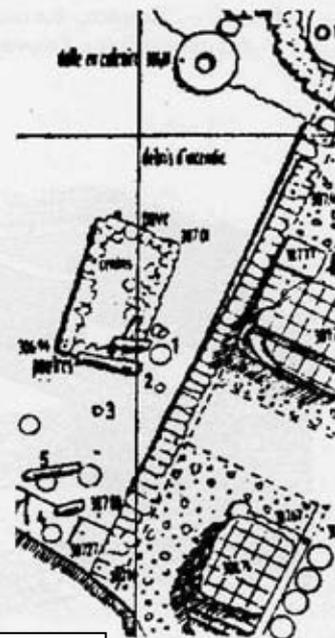

FIG. 6

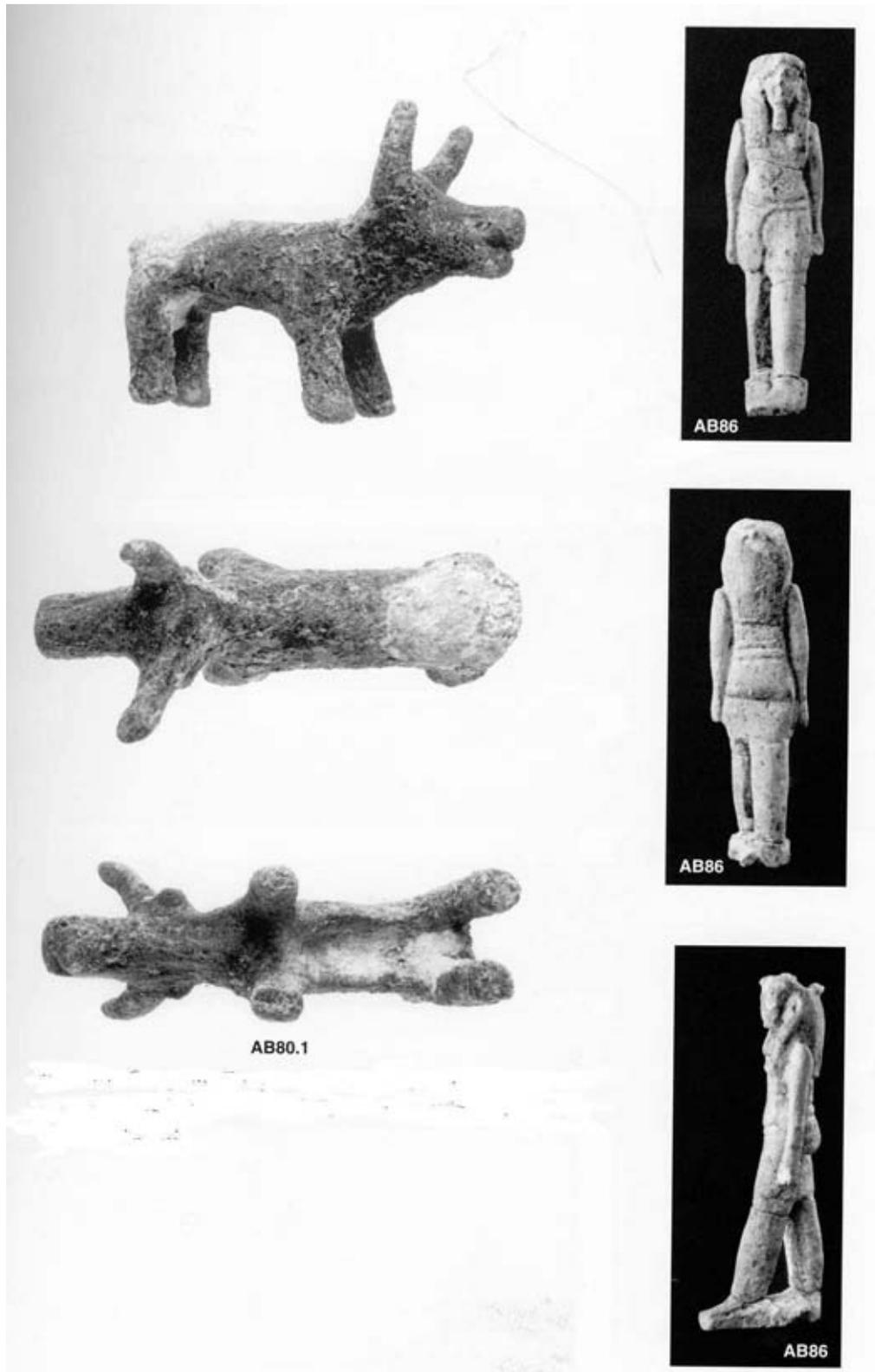
Εικ. 94 1. Σφράγισμα από το Toprakh Kale 2. Κομμός :Αναπαράσταση του ναού Β. 3. Mishrife Qatna :Αγροτικό ιερό. 4. Sarukhan :Κοιλότητα στο βράχο. 5. Mishrife Qatna :Κάτοψη του ιερού. 6. Mishrife Qatna :Αναπαράσταση του ιερού.

Εικ. 95 Ειδώλιο της θεάς Sekhmet από το ναό Β του Κομμού (Shaw 2000)

Εικ. 96 Χάλκινο ειδώλιο αλόγου από το χώρο του Τριμερούς ιερού στον Κομμό (Shaw 2000)

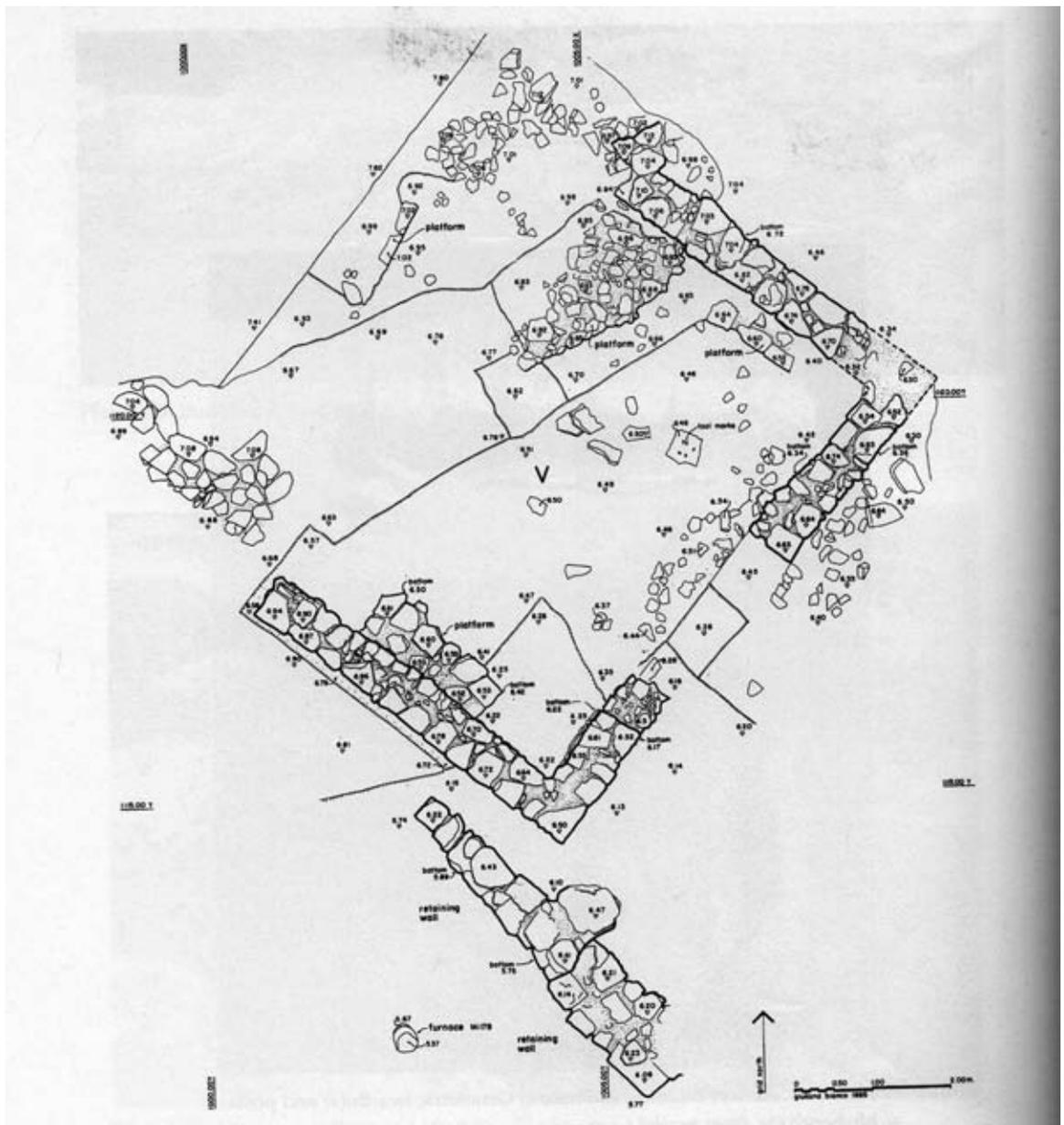
Εικ. 97 Αριστερά :χάλκινο ειδώλιο ταύρου από το χώρο του Τριμερούς ιερού του Κομμού. Δεξιά :ειδώλιο από φαγεντιανή του θεού Nefertum από το χώρο του Τριμερούς ιερού (Shaw 2000)

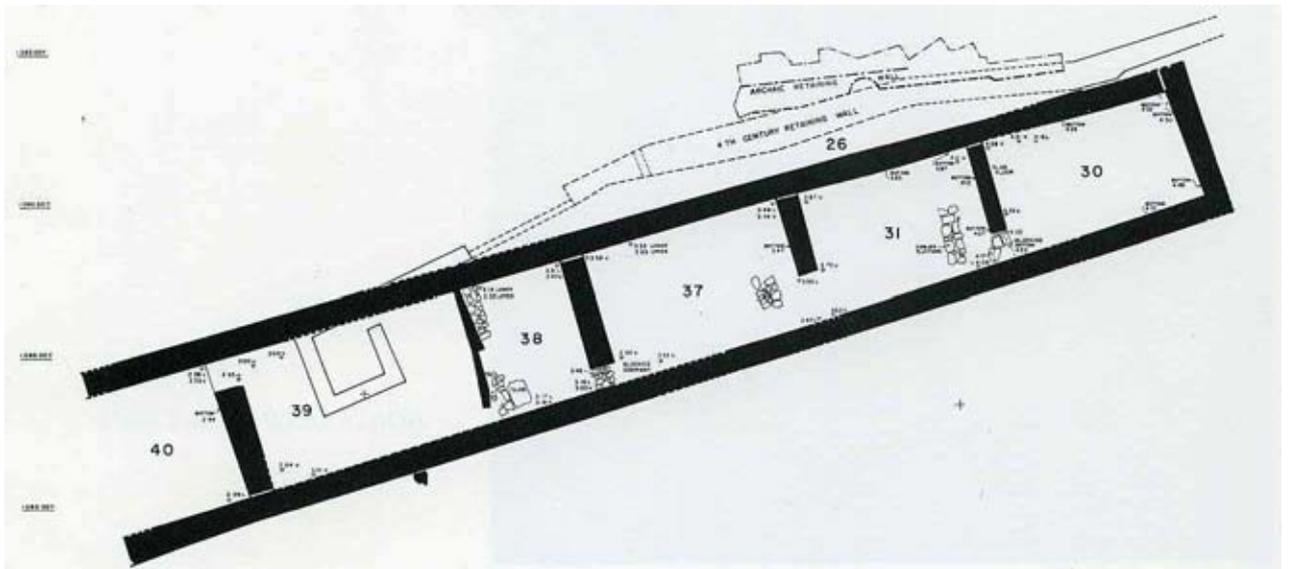
Εικ. 98 Διπλή εστία στα ΒΑ του ναού Β του Κομμού (Shaw 2000)

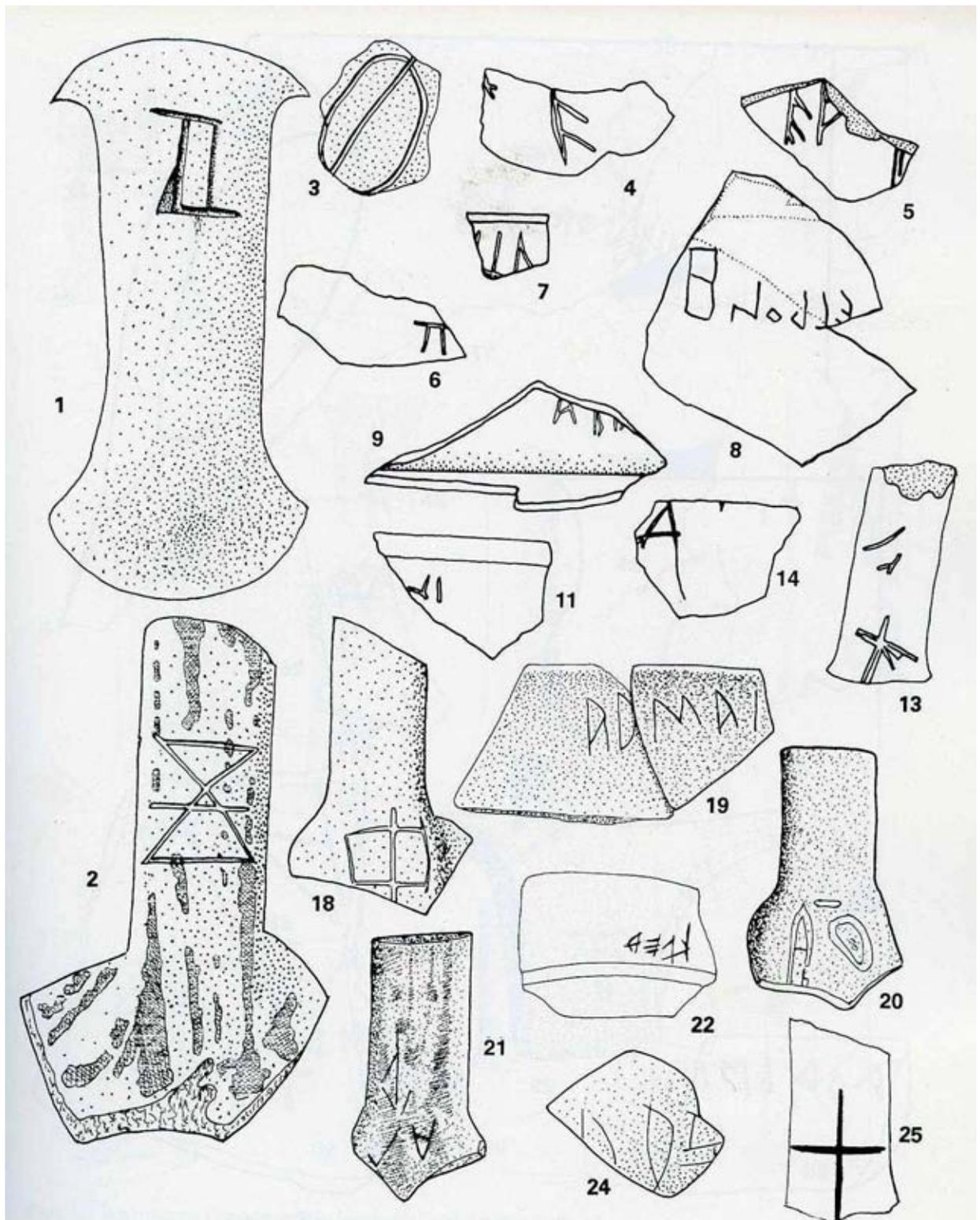
Εικ. 99 Ο βωμός U από το ιερό του Κομμού (Shaw 2000)

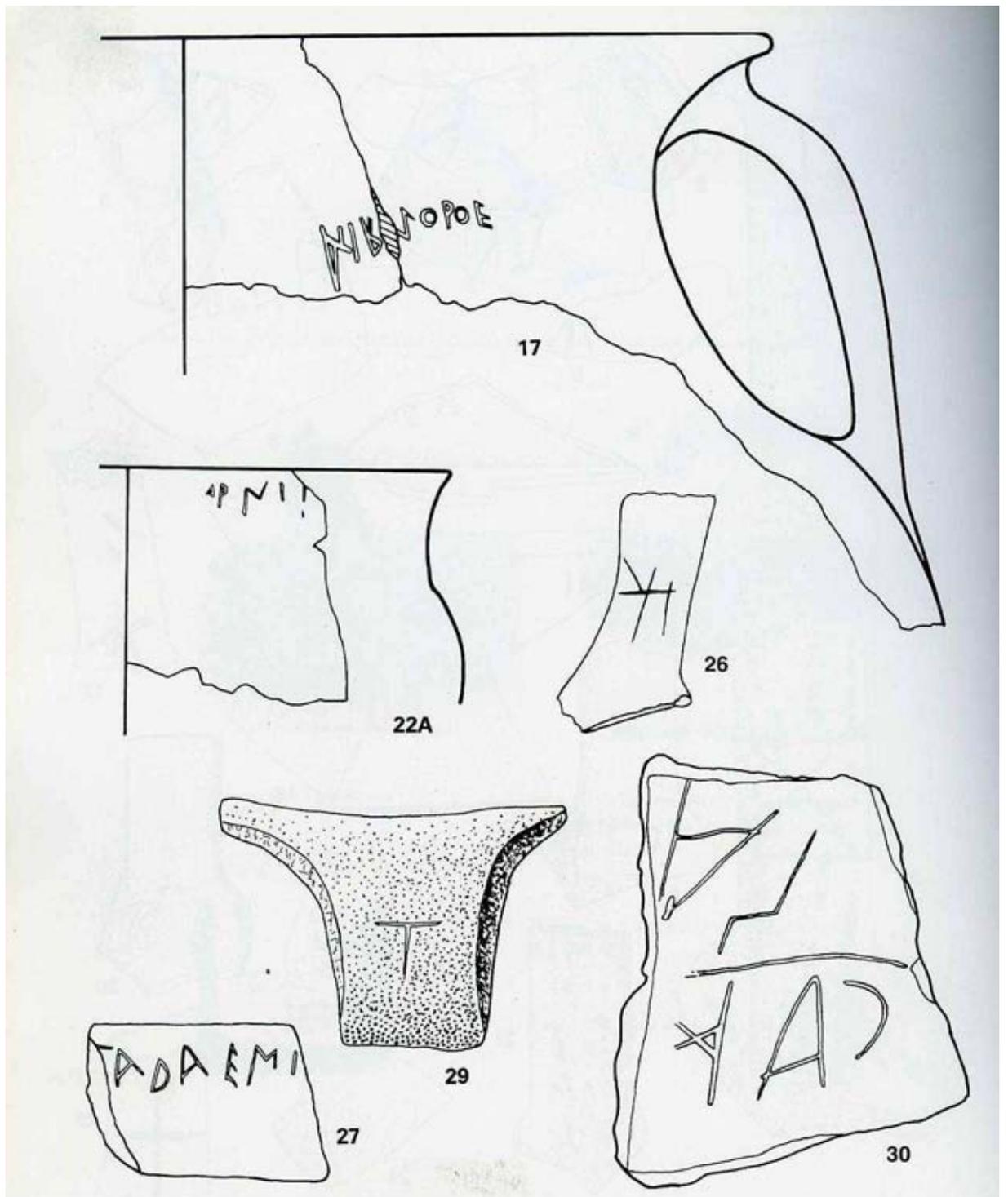
Εικ. 100 Το κτήριο V από το ιερό του Κομμού (Shaw 2000)

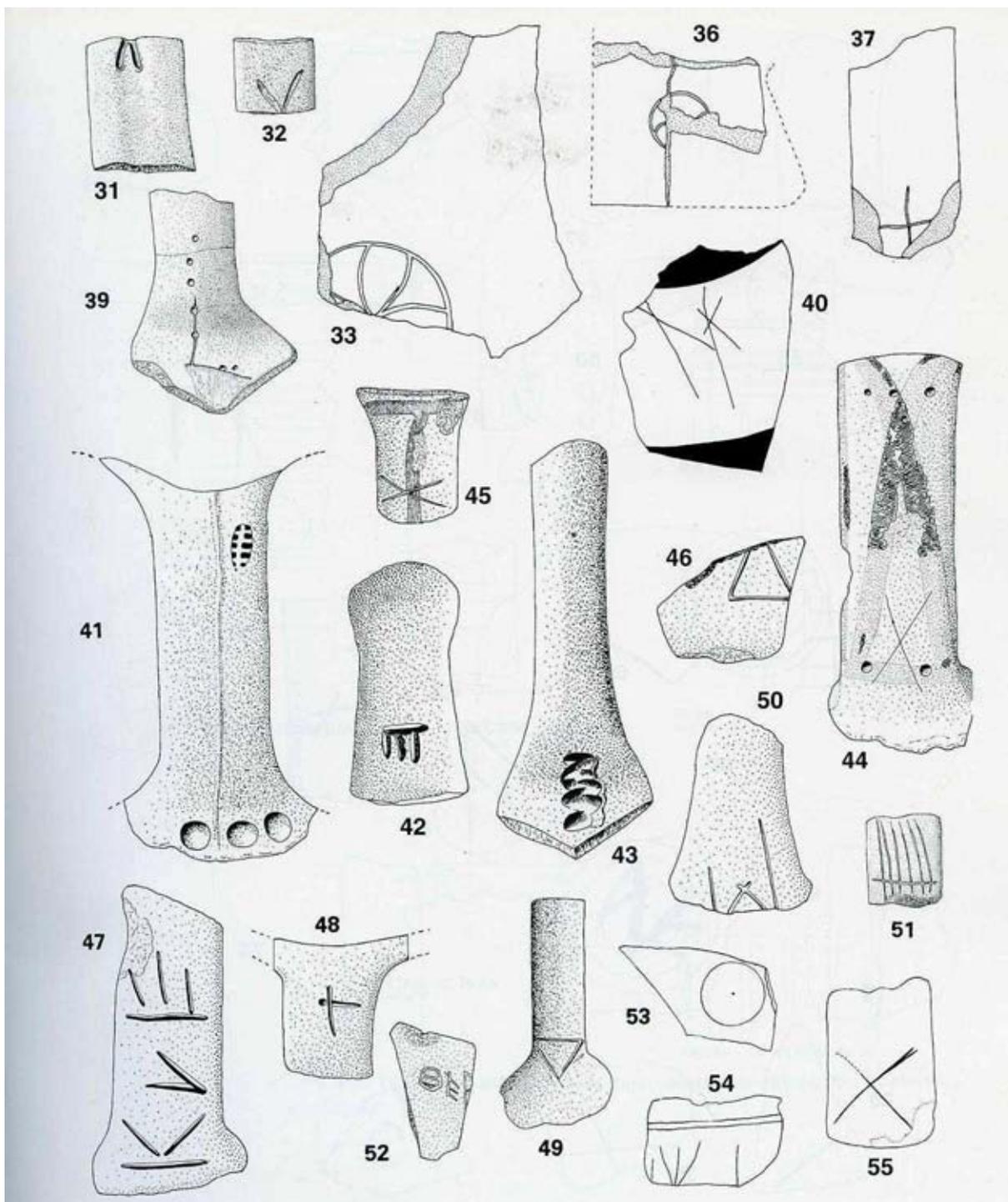
Εικ. 101 Το κτήριο Q από το ιερό του Κομμού (Shaw 2000)

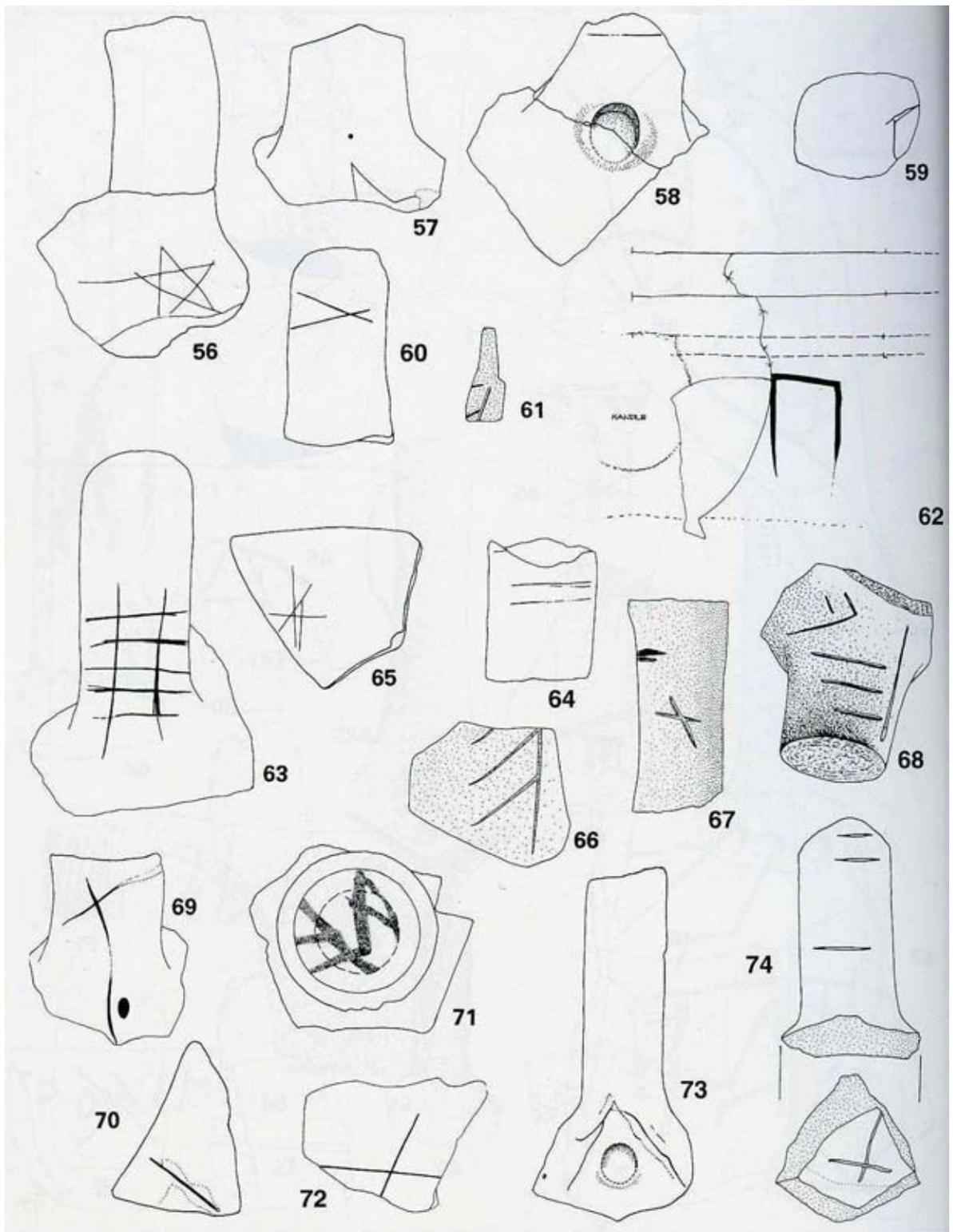
Εικ. 102 Επιγραφές πάνω σε πίθους Πρωτογεωμετρικής, Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου από το ιερό του Κομμού (Shaw 2000)

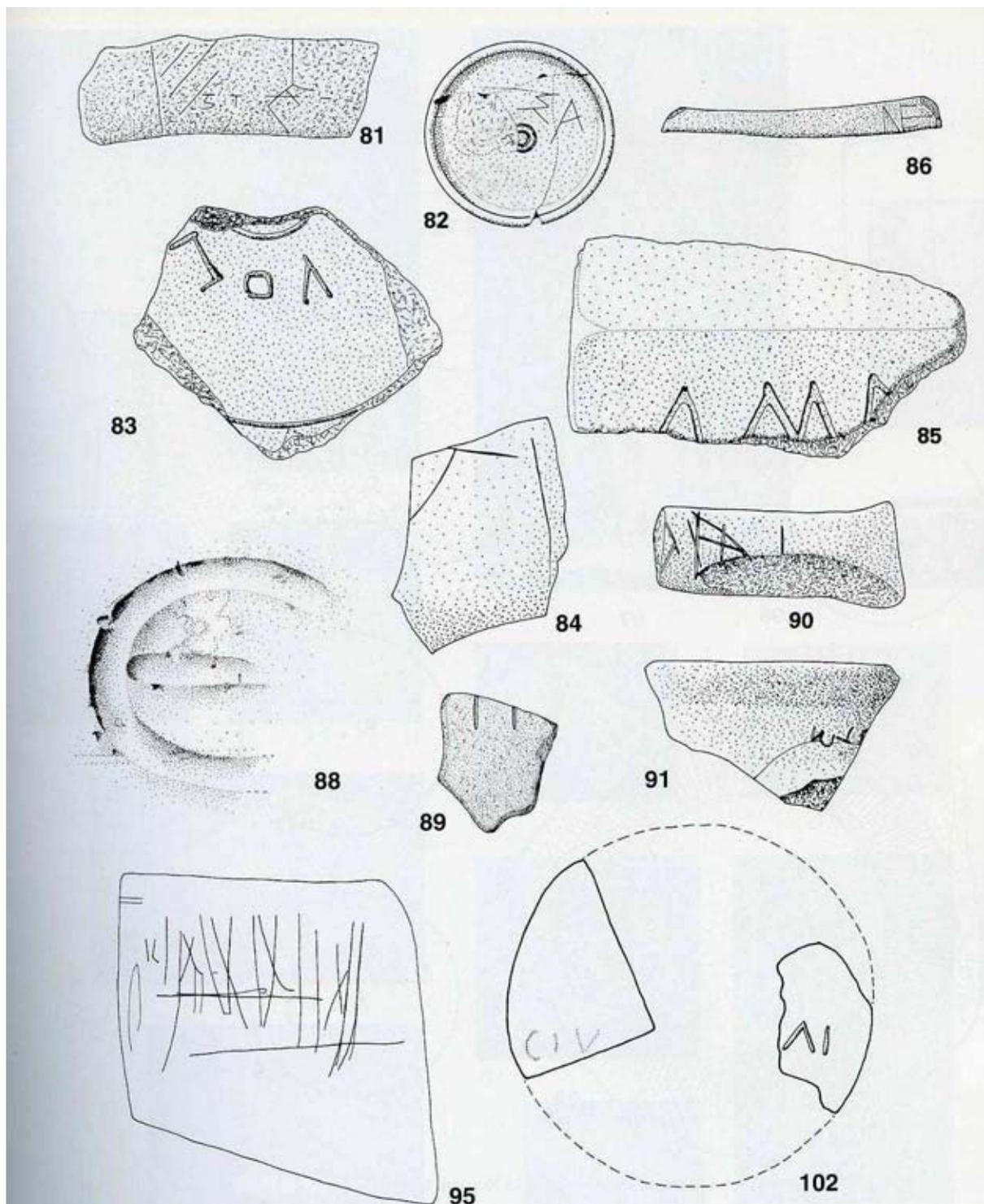
Εικ. 103 Επιγραφές πάνω σε αγγεία Πρωτογεωμετρικής, Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου από το ιερό του Κομμού (Shaw 2000)

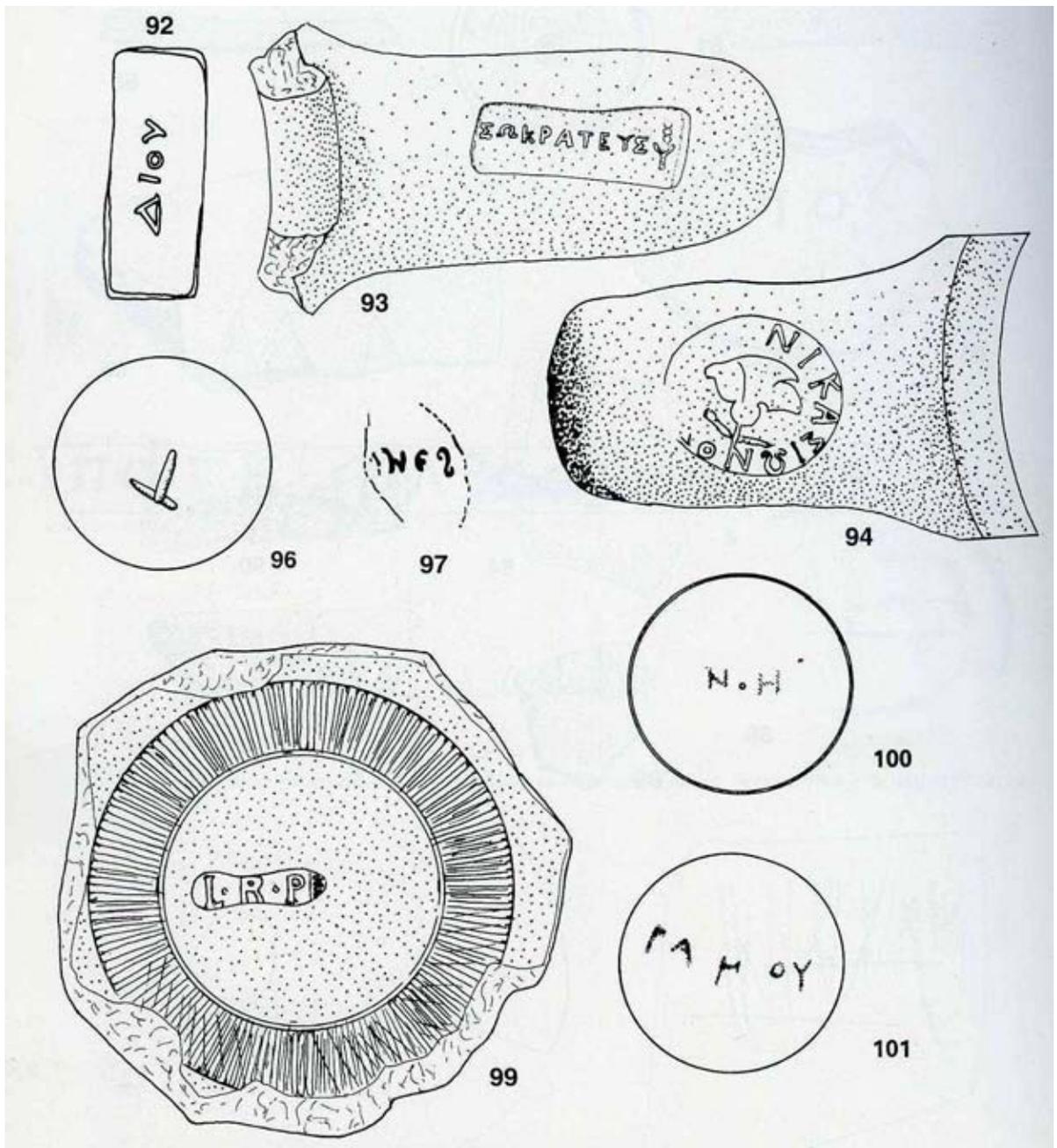
Εικ. 104 Επιγραφές πάνω σε αγγεία Προτογεωμετρικής, Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου από το ιερό του Κομμού (Shaw 2000)

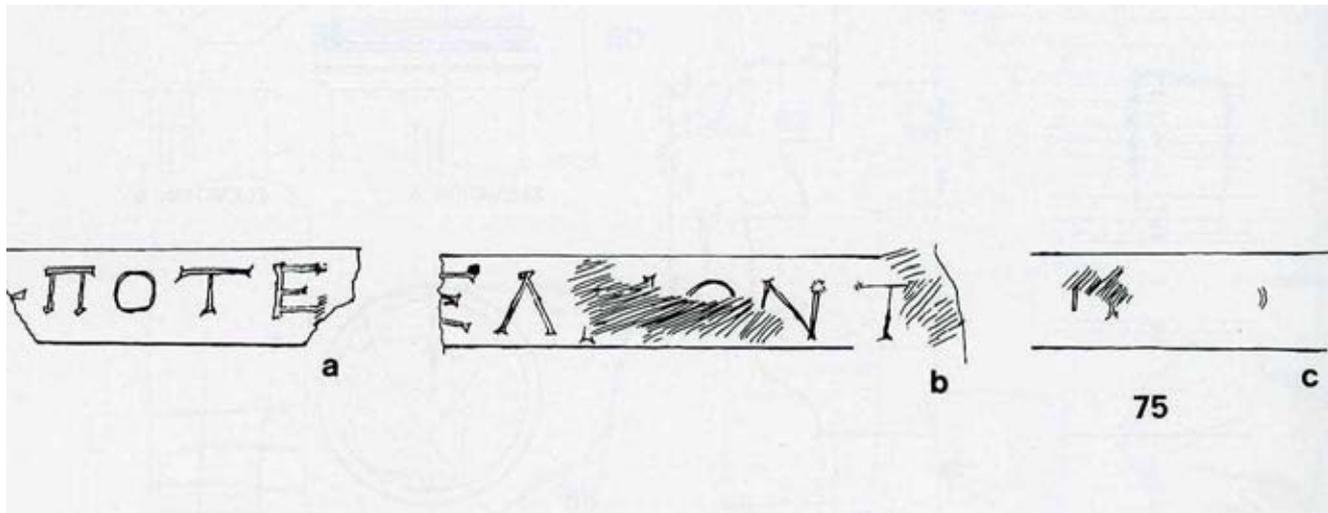
Εικ. 105 Επιγραφές πάνω σε αγγεία Προτογεωμετρικής, Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου από το ιερό του Κομμού (Shaw 2000)

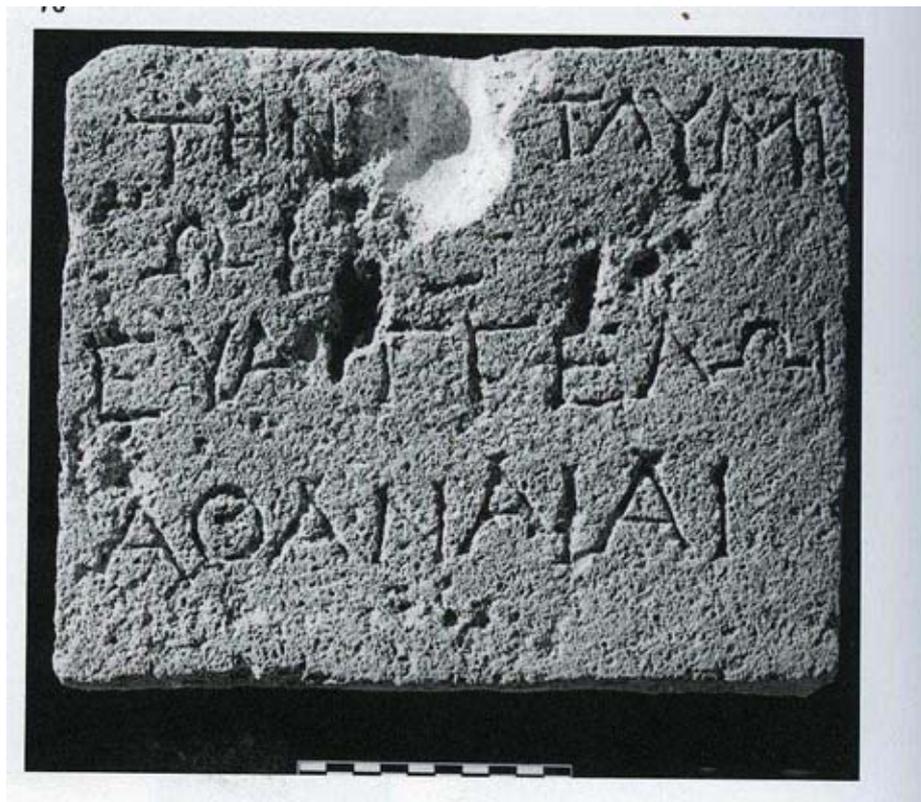
Εικ. 106 Επιγραφές πάνω σε αγγεία κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου από το ιερό του Κομμού (Csapo 2000)

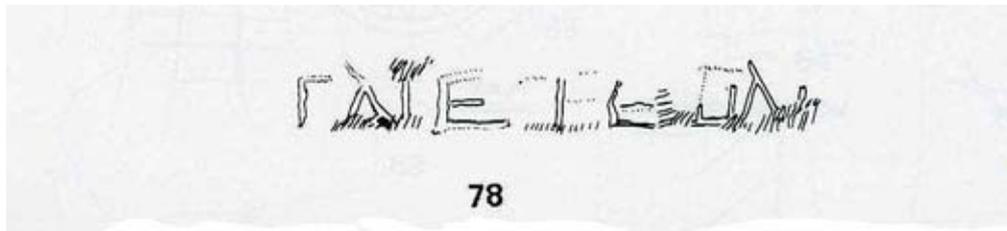
Εικ. 107 Επιγραφές πάνω σε αγγεία κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου από το ιερό του Κομμού (Csapo 2000)

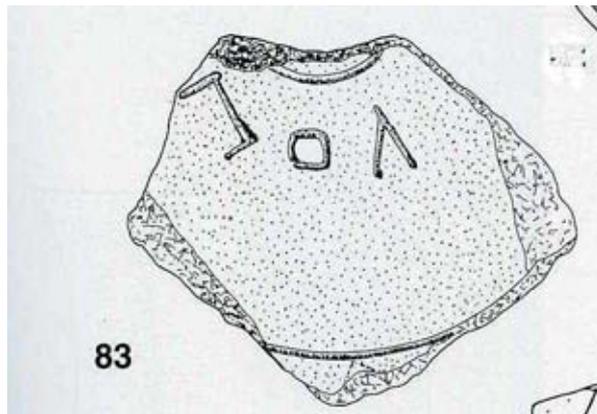
Εικ. 108 Η επιγραφή αρ.75 από το ιερό του Κομμού (Csapo 2000)

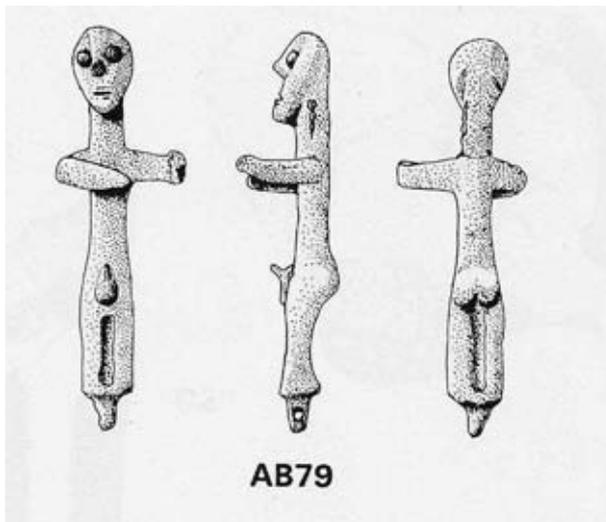
Εικ. 109 Η επιγραφή αρ.76 από το ιερό του Κομμού (Csapo 2000)

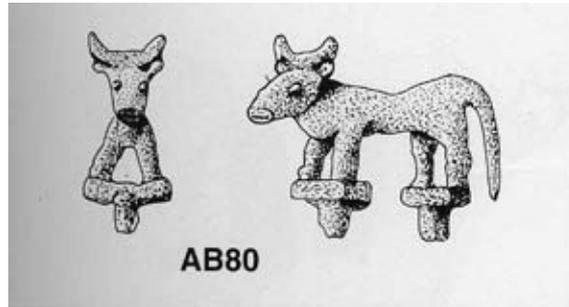
Εικ. 110 Η επιγραφή νο 78 από το ιερό του Κομμού (Csapo 2000)

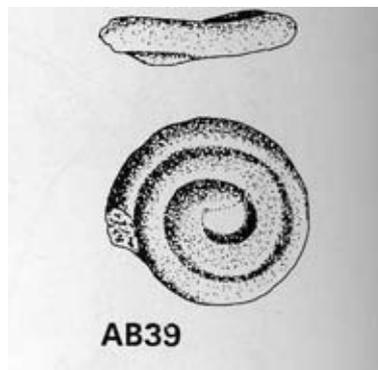
Εικ. 111 Η επιγραφή νο 83 από το ιερό του Κομμού (Csapo 2000)

Εικ. 112 Χάλκινο ειδώλιο ιθυφαλλικής μορφής από το ιερό του Κομμού (Shaw 2000)

Εικ. 113 Χάλκινο ειδώλιο ταύρου από το ιερό του Κομμού (Shaw 2000)

Εικ. 114 Πήλινο φίδι από το ιερό του Κομμού (Shaw 2000)